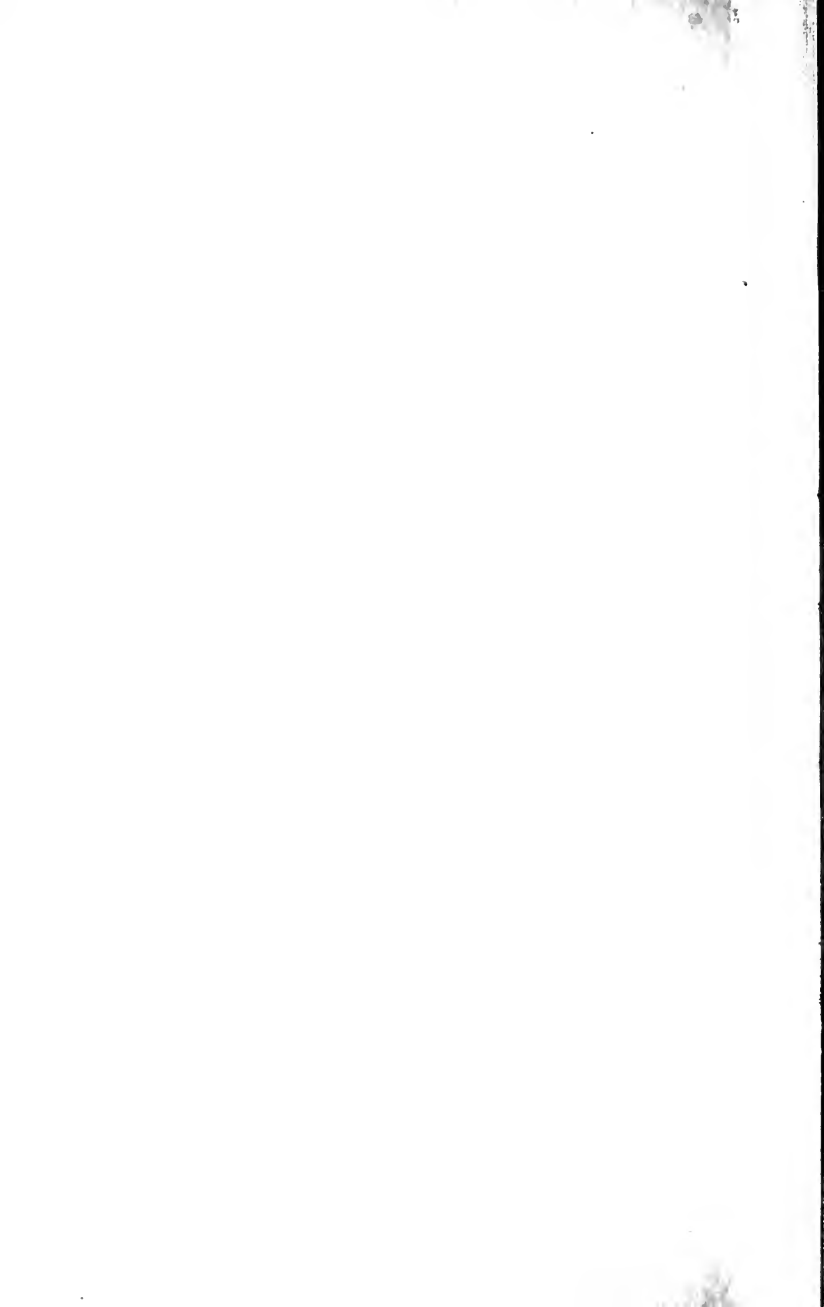

Digitized by the Internet Archive
in 2011 with funding from
University of Toronto

CHANSONS POLITIQUES DU PEUPLE UKRAÏNIEN

XVIII—XIX ss.

TEXTES ANNOTÉS PAR M. DRAGOMANOV

Première partie. Section I.

Dragomanov, M. D. Politicheskie pesni

ПОЛІТИЧНІ ПІСНІ

1700

УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Politicheskie pesni ukrainskogo naroda

XVIII—XIX ст.

З УВАГАМИ

М. ДРАГОМАНОВА.

1700

ЧАСТИНА ПЕРША

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

ЖЕНЕВА

ПЕЧАТНЬА «ГРОМАДИ»

1883

LU.C
D7597Dolit

640197
2.10.56

MICROFILMED BY
UNIVERSITY OF TORONTO
LIBRARY

MASTER NEGATIVE NO.:

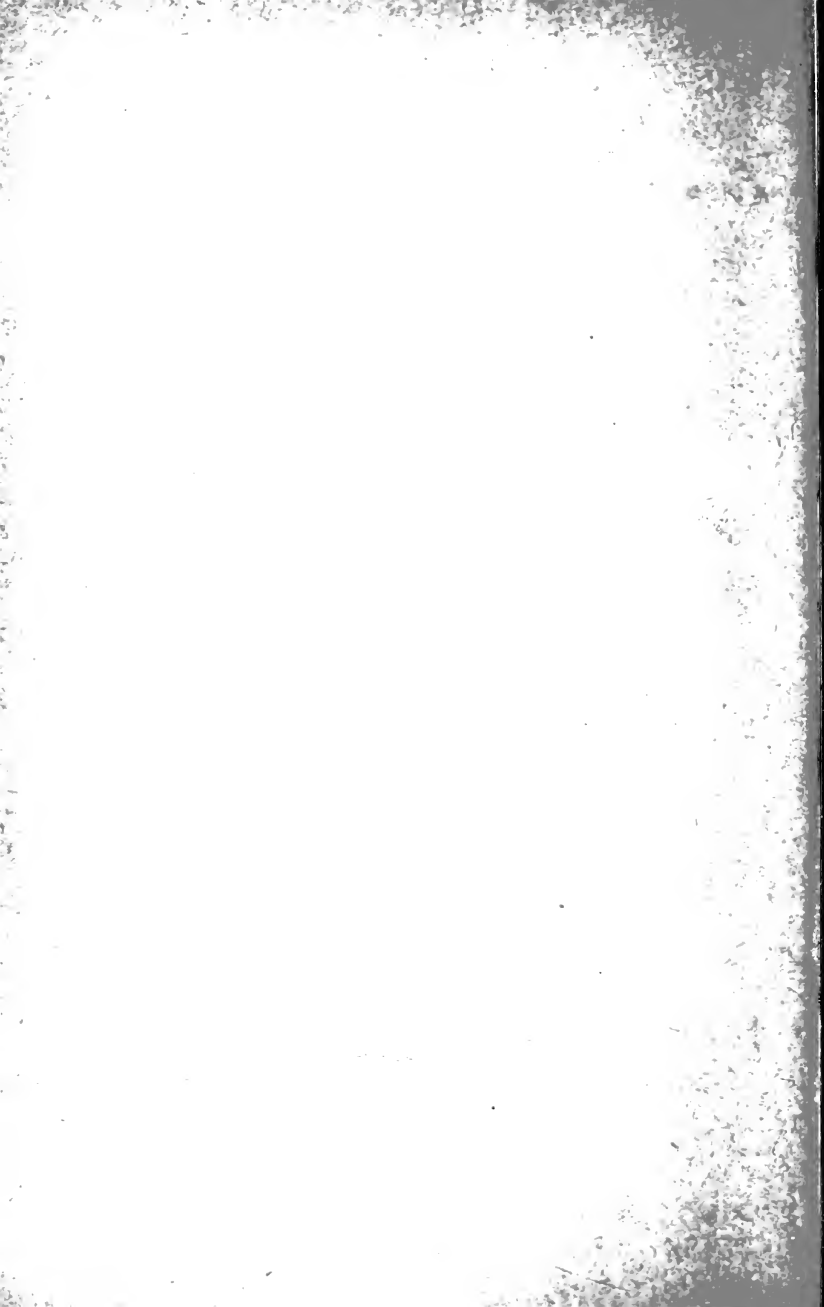
.....930/51.....

ПОСВ'ЯЩАЄТЬСЯ

МОЇМ ЛЮБИМ ДРУЖИНІ

ЛЮДМИЛІ ДРАГОМАНОВІ

1 Января 1883 року.

ПОЛІТИЧНІ ПІСНІ 7
УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

XVIII—XIX СТ.

З УВАГАМИ

М. ДРАГОМАНОВА.

ЧАСТІНА ПЕРША

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

ЖЕНЕВА

ПЕЧАТНЬА «ГРОМАДИ»

—
1883

ОД ВИДАВЦА.

В 1874 р. виїшла в світ перша книжка „Історическія Пісні Малорусскаго Народу съ примѣчаніями Вл. Антоновича и М. Драгоманова“. То був початок видання, в котрому мусили бути зведені і пояснені українські народні (мужицькі) пісні, в котрих видно *зміни громадського життя* на Україні од найдавніших часів аж доси. В те видання задумано було зібрати всі подібні пісні, які де були доси напечатані, і поповнити їх з рукописів, котрі різні особи з Російської і Австрійської України отдали в руки видавців, — поставити всі варіанти (одміни) кожної пісні один коло одного, перевірити їх один одним, а на решті зрівняти те, що кажуть про який випадок, особу, чи поряток пісні, з тим, що про те звісно з других свідоцтв: літописів, грамот, актів і т. д. Таким робом получилась би *історія громадського життя на Україні*, по пісням теперішнього її льду.

Переглянувши все ту купу печатних і рукописних пісень, яка була в нас, ми поділили її ось на які частини:

I. *Пісні доби дружинної і княжеської (з IX століття по XVI-те).*

II. *Пісні доби козацької:*

1. Пісні про війну з татарами і турками (до половини XVI ст.)
2. Пісні про боротьбу з поляками (до половини XVII в., або до смерті Богдана Хмельницького в 1657 р.)
3. Пісні про Гетьманщину до 1709 р. (до поразки гетьмана Мазепи і руйни Старої Січі).
4. Пісні про кінець козацтва: в Гетьманщині Малоросійській до 1764 р., в Слобідщині до 1765 р., на За-

порожжі до 1775 р. Як прибавка, сюди належать пісні про Запорозців в Туреччині з 1775 р. до 1828, і про Чорноморців на Дніпрі і на Кубані аж доси.
 5. Пісні козацькі без ясного показу часу, коли вони зклались.

III. Пісні доби гайдамацької (XVIII ст., а надто 1768 р.)

IV. Пісні доби рекрутської і крпацької, — котра наступила тоді, як скасовані були козацькі порядки на Україні і як частина її поступила прямио під державу Російську і Австрійську: в Подніпрянських українках в 1764 — 1775 рр.; в Галичині з 1773 р. в Буковині з 1774 р.

V. Пісні про волю, — в Австроугорщині з 1848—1849 рр. а в Росії з 1861—1863 рр.; ці пісні зв'язуються з піснями про повстання угрів і поляків (на Україні панів та шляхти) проти царства Австрійського і царства Російського.

З цих усіх пісень ми з проф. Антоновичем вписали видати в Росії в 1874 і 1875 р. тільки першу частину, а другій тільки перші два розділи, — всього значить пісні *про громадські справи на Україні з IX ст. до смерті Богдана Хмельницького в 1657 р.*

В 1876 р. ми мусили виїхати з Росії і поділили з д. Антоновичем---зведенені до купи спільної праці спіски пісень так, що д. Антоновичу зостались:

Пісні про Гетьманщину з 1657 до 1709 року,

Пісні доби гайдамацької,

а решта зосталась нам. В 1876 ж році поновились утиски на українські видання в Росії, — так що, нам покрайній мірі, не можна було і думати про те, щоб видавати там нашу долю пісень, аж поки в Росії не настане повна воля книгопечатання. Навіть та пів-воля, котра часами дається печаті в Росії, не могла б дати нам можливости напечатати там наші пісні, як через те, що російська цензура задержує наші самі смиренні праці (так була вирізана із «Русскої Старини» 1876, Нолбрь, наша стаття про українські казки, з поводу писаного дд. Костомаровим і Веселовським про наш звод «Малорусскія народныя преданія и рассказы») а поліція захоплює в людей наші видання, зроблені в свій час за дозволом цензури, як напр. згаданий вище звод.

Видання ж і сама обробка таких річей, як українські народні пісні, за границею, та ще і на не-слав'янській землі, діло таке важке, що про трудність такого видання не можна і гадати тому, хто не поспробував робити його сам. Через це і наше видання задержалось на кілька років, — і тільки тепер ми можемо винести в світ його початок.

Оглядаючи ті пісні, що zostалися на нашу долю, ми вбачаємо, що вони показують майже повну картину громадського життя народу українського в XVIII і XIX століттях з того часу, як після руїни Старої Січі і поразки Мазепи та запорозців під Полтавою в 1709 р., та воля, яка ще zostавалась для українців на землях під козацьким урядом, видимо стала конати. Не достає тільки пісень про гайдамацтво (власних *гайдамак* в подільській Україні і *опришків* в Україні карпатській). Звісно то важний недостаток, — бо картина життя українського в XVIII ст. не повна, без показу того руху, котрий проявився між кінцем козацтва і настанням по всій нашій землі крпацтва і рекрутчини, коли на поміч усякому панству (найбільш польському) приїшли державні сили, царська Російська і цісарська Австрійська з великим військом і впорядкованим чиновництвом. Самі козацькі пісні, а надто запорозькі, XVIII ст. часто потребують, навіть для того щоб були вони ясні, погляду на пісні гайдамацькі, — і навіть пісні часу крпацького XIX ст. не раз нагадують про пісні гайдамацькі XVIII ст., бо і XIX ст. на Україні не обійшлося без своїх гайдамак, — котрих тепер звали в Росії *розбійниками*, котрі найбільш виходили з льудей, зкривджених крпацтвом і втекших од нього та од рекрутчини в степи та в ліси. Та ми поки не можемо і не вважаємо навіть себе в праві братися за видання пісень доби гайдамацької XVIII ст. і тим більше, що навряд хто не будь тепер міг би зробити це так, як видавець «Актів о Гайдамакахъ. 1700—1768». (Архивъ Югозападної Руси, ч. III, т. III). Ми тільки там, де буде конче треба, вказуватимемо читатам нашого видання на гайдамацькі пісні, котрі пояснюють тої матер'ял, який входить в наше видання.

За цим поясненням, ми все таки вважаємо можливим вдержати за нашим новим виданням ім'я *Українських Пісень про Громадські Справи*, або *Політичних Пісень*

Українського Народу XVIII—XIX ст. Сюди входять пісні 4-го і 5-го з II-ї частини задуманного видання «Исторических Пѣсень Малорусскаго Народу», а далі пісні частини IV-ї і V-ї того ж видання. Нові надійшовші до нас списки пісень, — на котрих видно слід уже новіших часів, — після волі од крѣпацтва, — часів *безземелья, наймів і заводів*, примусили нас трохи змінити показані вище поділи наших пісень і додати в остатній частині нові заголовки.

Ми ділим тепер наше нове видання на дві частини:

Частина перша:

Кінець козацтва:

- Розділ 1) Запорозці в 1709—1739 рр.
 „ 2) Гетьманщина і Слобідчина в 1709—1765 рр.
 „ 3) Запорозці в 1740—1775 рр.
 „ 4) Козацтво по руїні Нової Січі: Запорозці в Туреччині (1775—1828) і Чорноморці.
 „ 5) З козаків в салдати (Сюди мусьять увійти пісні 5-го поділу II-ї частини «Исторических Пѣсень Малорусскаго Народу», — котрі в своїх варіантах переходять часто з доби козацької в рекрутську).

Частина друга:

Україна під урядом Російським і Австроугорським:

- Розділ 1) Держава і воєнна служба.
 „ 2) Крѣпацтво і воля (в Австрії в 1848—49 в Росії в 1861—1863); найми і здирство.

Прилога: Чужинці на Україні і навколо (поляки, московини, волохи, німці, угри, жида, цигане, турки і т. д.)

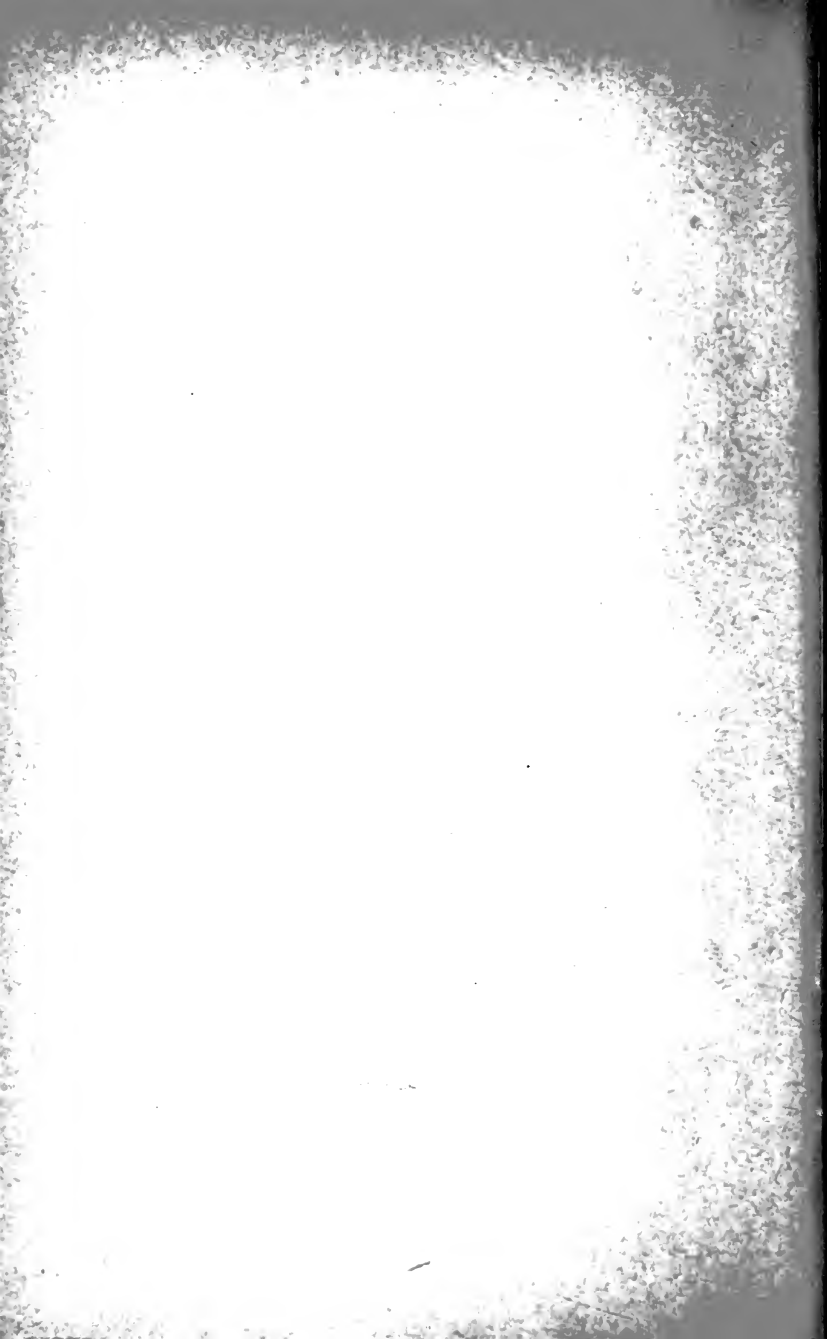
Все видання могло б виходити без перериву. Перша частина зовсім готова для печатн. Для другої вся праця впорядкування зроблена була вже, коли ми видавали книжку *Нові українські пісні про громадські справи*, котра дає звод пісень і уваг частини другої. Скорость видавання нашої збірки, значить, залежитиме наголовнішче од грошових засоб, котрими ми будемо володіти. Може бути, що ми не будемо випускати усі розділи в тім порядку, в яким вони показані вище, а по їх важности; так напр. може бути, що ми одложимо на якийсь час печатання 5-го розділу першої части і видамо пісні 2-го розділу II-ї частини ранішче 1-го.

В кінці мусимо зарані повинитись перед читачами за слабости і хиби, котрі безпремінно мусьять бути в нашому виданьїу. На чужині, без ради од звисних своїм знань-ням України, її дієписів і житьтя,—земляків, навіть без усіх потрібних дльа нашої праці книжок, ми не могли зробити нашу працьу так, як би слід. Головне діло, об котрім ми турбовались, — це шчооб не згинули серед случаїних пригод особистого житьтя ті списки пісень, котрі дістались нам од сотні земляків наших, — живих і вже померших. На добавлені ж нами до списків пісень уваги ми дивимось не як на шчо небудь рішуче, а тільки, як на догадки, котрі можуть навести других на думки і досліди, більш счасливі і вірні, ніж наші.

М. Драгоманов.

ЖЕНЕВА

15 Декабръа 1882 р.

ПОЛІТИЧНІ ПІСНІ
УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

XVIII—XIX СТ.

ЧАСТИНА ПЕРША

КІНЕЦЬ КОЗАЦТВА

Ої, летіла бомба з московського поля,
Та посеред Січі впала, —
Ої, хоч пропало славне Запорожжя,
Та не пропала слава!

Пісня 1709 р.

ПЕРЕДНЬЕ СЛОВО.

Пісні українського народу про громадські справи XVIII ст. хоч і явно зв'язані з піснями про такі ж справи в ранішчі часи і часто подібні до них, — та все таки дуже одмінні од них і по тим річам, про котрі вони розказують, і по самій своїй будівлі. Вишло це як через те, що справи, котрими пеклувався народ український в XVIII ст. були не зовсім такі, як ті, що його турбували в ранішчі часи: в IX—XV, і навіть в XVI—XVII ст., (з котрих zostались нам, мабуть, чи не найліпші українські пісні), так найбільш через те, що в XVIII ст. земля українська була зовсім в иншому державному стані, ніж в XVI—XVII ст. і ще більш в иншому, ніж ранішче.

Доба, коли нашим країнам вправляли городські громади (віча) з князями та їх меншими товаришами-војаками, бојарами, (що звались в купі *дружиною* князю) дуже далека од нас, щоб з того часу zostалося багато пісень у наших неписьменних мужиків. Та все таки ми набрали, найбільш проміж колядками чимало пісень, в котрих явно видно слід князого і бојарського життя X—XIV ст. ¹⁾ Дуже важно, що пісні ті розширені по всій Україні навіть більше ще, ніж ми думали в 1874 р. видаючи I т. «Истор. Пѣсенъ Малор. народа», — бо з того часу такі пісні ми здобули не тільки з Полтавщини, а і з Донської України. ²⁾

¹⁾ Тих вчених, напр. дд. Ягича, Веселовського, Ор. Міллера і др., котрі не згожуються признати пісні, напечатані в I частині I-го тома Историч. Пѣсенъ Малор. Народа за дружинно-князі, ми просимо инакше пояснити ті пісні: вони явно војацькі, і зовсім не козацькі, а часами явно панські. З якого ж вони часу??

²⁾ Так ми маємо з Мураві, богодух. новігу, харьк. губ. (зап. д. Манджура) варіанти до напечатаних в I т. «Истор. П. М. Н.» №№-ів: до 6-ого (Поединокъ съ турскимъ царемъ), до 44-ого (Княжескій

XVI ст. маїже вся Україна, окрім закарпатської, котра давня (з X ст.) стала частиною держави Угорської, та Буковини, котра з Молдавією тоді була піддана державі Турецькій, — була вкупі, і хоч не на повній волі, та все таки в досить вільній тоді державі Литовсько-Польській. Найбільше лихо, котре тоді турбувало українців, були *татарські та турецькі набіги*, котрі руйнували збіжжя країве і виводили з країни тисячні полони людські в неволю. Лихо це дотикало рівно всі часті України і усіх людей українських, котрі ще тоді не були поділені так, як пізніше, на різні класи (стані) віри і мови. Всі, письменні і не письменні, духовні і світські, рицарі-папи і рицарі-козаки, міщане, і сільське поспільство, вкупі терпіли од набігів *бусурманських* і вкупі боронились од них, — однаково згадували про лихо набігу бусурманського, про неволю, про радість визволення з тиєї неволі, побіди

Тіунь до 16-го (Боярское сватанье). Дуже цікава колядка, котру ми односимо до часів рицарства за князів литовських. Цієї колядки ще нема напечатаних варіантів, і через те ми мусимо подати її тут, — і тим більше, шчо вона і сама по собі прегарна:

Павлечко коника сідлає,
Павлечко з дворика зїзжає:
Павлечка батенько питає:
— «Шчо ти, сину, гадаєш,
На шчо коньа сідлаєш?
Куди з двора зїзжаєш. —
Синочку мій?»
— Таточку мій!

Шчо тобі до сього?
Осідаю коньа вороного,

Та поїду до парьа,
Добиватись лицарства
Хоч лицарства не добьюсь,
Так ја ума наберусь,
Таточку мій. —

Павлечко коника сідлає,
Павлечко з дворика зїзжає,
Павлечка матінка питає:

і т. д. братік, сестриця, миленька.

(Зап. Ів. Манджура, в Лубатині, валк. пов. харьк. губ.).

Такі колядки, як оце, певно, дуже рідкісні, та ми вже казали, шчо пісні боярські з віку литовського дуже рідкісні. Шчо ж до колядок боярських, котрі ми вважаємо за старіші, до-литовські, — то за те, шчо вони справді дуже старі, говорить, і те, шчо подібні їм пісні здибуються не тільки в Білій Русі (між Волочебними, шчо співають на Паску) як це вже було і показано в I т. Ист. П. М. Н., а і у Великій. — між весільними піснями (напр. див. у Кохановській — Боярскія Пѣсни, Русская Бесѣда, 1860 II, на стор. 74 — порівн. вь Ист. П. М. Н. I, № 5. 14. на стор. 75 — порівн. вь Ист. П. № 16 (Боярское сватанье) на стор. 76, 100 — порівн. вь Ист. П. № 4 (Осада города — вивід дівчини). І в тих боярських піснях Кохановській, котрі мало подібні до наших, часто все таки здибаються однакові образи: олень (79), золоті кльучі (85), пава, шчо терем освітила (77, 78, 113).

над бусурманами і т. д. Ті всі спомини і думки виливались у піснях, однаково зрозумілих всім льудім українським, — і пісні ті скоро розходились по всій Україні і так твердо залягали в льудській пам'яті, що zostались в ній і доси майже без переміни.

Так як пісні ті часом складались льудьми бувалими по світу, заможними і навіть письменними, то вони мусили бути часами дуже обробленими, довгими, коли не кращими, ніж звичайні пісні простого льуду; ці незвичайні пісні в XVI ст. назвали *думами* або *воjaцькими псалмами*; до них прибрана була і особна музика на *бандурах*, чи *кобзах*. В словах і в музиці цих дум можна вбачати навіть слід впливу сусідніх з українцями, або однакових з ними долею народів, — *сербів*, *греків* і навіть *італ'янців*, котрі тоді сиділи в колоніях (виселках) по Чорному Морю, а меньшими купами в городах українських (в Київі, Львові і др. ¹⁾). Для співання цих дум, чи псалм виробивсь мов особний цех *кобзарів*, котрі розносили ці співи по всій Україні.

Звісно, багато з часом мусило згинуть цих псалм. — але чимало zostалося в пам'яті кобзарів (тепер неписьмених) навіть і до сього часу і zostалося в усіх доволі однаково: хіба що остатніми часами ті псалми почали вкорочатись перед тим, як їм забутись. ²⁾ Не менше однаково по всій Україні і прості пісні про турецькій і татарській полоні і про рицарів, котрі бились з татарами

¹⁾ Об цім див. в «Історич. Пїсн. Малор. Народу», I і переднє слово до II тому, а також статтю пр. Ягича «Отачбіні» 1875 р. № 12, «Свідчення на прощості о српским народним пїсмама» 579 і його ж статтю в Rad Jugoslav. Akademije кн. XXXVII, 1876, переложену і на московську мову в Славянск. Ежегодникѣ, Н. Задерацкаго, 1878. Історич. свідѣтельство о пѣніи и пѣсняхъ Слав. народовъ, 230—231, 246; а також Куліша, Історія Возсоед. Руси, I, 119. На скільки ми можемо судити об цім. ноти, на котрі співають наші кобзарі свої думи, подібні до нот італ'янських декламаторів.

²⁾ Як на примір, можемо вказати на два печатні вар'янти псалми про Самійка Кішку, — дуже довгі, — один записаний Ломиковським ще в 1805 р. (у Костомарова, в Вѣстн. Европы 1874, № 12) і другий, напечатаний Лукашевичем в 1836 р. (у Антонов. и Драгом., I, № 45), — і два дуже короткі, записані в Подтавшчині д. Мартиновичем в 1876 р. (у нас в рукописі).

і турками.¹⁾ І до наших часів, коли стали печатати му-
жицькі пісні, — найбільш збереглись на Україні з пісень про
громадські справи, — власне ті пісні, котрі говорять про
турків і татар і котрі зложені були ще в XVI і в по-
чатку XVII ст., коли ще не раніще.²⁾

В XVII ст. стан України дуже змінився. Після 1569 р.
коли Україну всю прилучено просто до Корони Польсь-
кої, а надто після 1596 р., коли архиєреї українські
приступили в унію (спілку) з церквою римською, укра-
їнське панство і велика частина письменних людей зпо-
льщились, з чого вишла війна між українцями і цими

¹⁾ Як на примір вкажемо на пісню про Байдю, котру можна по-
чутти скрізь од Карпатів до Дону (у Антонов и Драгом. I, № 40 на-
печатано 11 варіантів; в нас ще єсть 6). Так же розширена і
пісня про полон Коваленка (Ант. и Др., I. № 25).

²⁾ До тих пісень і псалмів, котрі напечатані в І т. «Истор. Пѣсен.
Малор. Народа», треба прибавити ще: а) псалму про *сокола в
неволі* : *Івана Богословица*, варіанти котрої напечатані д. Костомар-
овим в «Бесѣдѣ» 1872, № XI, 14—16 і в Зап. Югозап. Отд. Руск.
Географ. Общества I, (Думи и Пѣсни кобзаря Остапа Вересая. 16—
18); у нас єсть два варіанти, зап. в лохв. повіті полт. губ. б) другу
про *Вдовиченка-Кошовченка*, напечат. в Максимовича, Укр. Нар.
Пѣсни, 1834, 51—57 (2 вар.) idem. 1849, № 19. Шашкев., Русалка
Дністрова, 1834. 11. Pauli. Piesni Ludu Ruskiego w Galizyi I,
155. Лукашевича, Малор. и Червонол. пѣсни и думы. 1836, 36—47
Метлинск. Нар. Южнор. Пѣсни, 413—424 (2 вар.); Головацк. Нар.
Пѣсни Галицкой и Угорской Руси, I, 9—12; в Киевск. Телегр. 1873,
№ 59, в Рудіковського, Zbiór Wiadomości do Antropolog. krajow.,
wud. Akad. Krak. III, 136—139. Д. Костомаров, в статті «Истор.
козач. въ памятникахъ нар. южноруск. пѣс. творчества», Русск. Мысль
1880, Февр., 18—29 приводить частини ще варіантів: Котляревського
(власне Ломиковського), 1805, свій. запис. в Харькові в 1840 р. і Д. Моро-
за; у нас єсть 2 ненапечатаних варіанти з лохв. повіту. Д. Костомаров
(loc. cit.) з більшим резонем односить цю псалму до часів раніще
Хмельницького, ніж Максимович до 1684 р., хоч на теперешніх варіан-
тах її явнo налягли одміни 2-ї половини XVII ст. В усякім разі до
кошового Микити Вдовиченка, котрих в 1672 р. наміривсь взяти в
Царьгороді Золоті Ворота і вернути їх в Київ (Соловьевъ, Истор.
Россіи, XII, 123—126) ця псалма не підходить. — Може бути, що
в старі ж часи, в XVI—XVII зложена була і розширена по всій
Україні пісня про *Морозенка* (у Максимовича 1834, 74—76; му-
сить бути підправлена; в Рус. Дієстр. 18, у Pauli. I, 146, у Метл.
408—412; 10 варіантів; у Костомар. — Мордовц. 193—197; 2 вар.,
з котрих 2-ї, мусить бути фальшовані; у Головацк. I, 5—6; у нас
єсть 12 варіантів), та в більшій частині своїх варіантів вона прила-
годжена вже до пізніших часів, найбільш до часів спілки шведів з
турками, в 1711 р.

недольашками. Ця війна стала дужчою, коли з спольаченим панством, шляхтою, засварились українські козаки, котрі хотіли сами бути шляхтою, і поснільство, котре не хотіло бути кренаками в шляхти, та в її підручників *жидів-арендарів*. Ця війна довела до того, що українці зважились одступити од Польщі і пристати до Москви. Та цього не всі похвальвали, — і на решті це і не вдалось. Вибилась було з під Польщі тільки Подніпр'янщина по Случ (в 1648—49 рр.), та і та потім опинилась поділенню між Польщею і Москвою (в 1667 р.) а після 1669 р. частина її одішла і до Туреччини.

Пісні першої половини XVII ст. (власне до 1657 р.) котрі говорять найбільш про війну українців з *поляками* мусили стати вже не так всеюдними і повсюдними, як попередні пісні про війну з татарами і турками. Найбільше з них — пісень, котрі зложились в часи повстаньня Богдана Хмельницького. Та і з них найбільше записано коло Дніпра, а напр. в Галичині їх здибано дуже мало, — і галицькі варіанти їх часом дуже поплутані і не ясні.

Після 1667—1669 рр. Україна зосталась на довго поділеною, і доля кожної частини, — завше доволі нещасна, — стала инакша, як инакші стали в кожній і громадські порядки. На лівім боці Дніпра зоставалась козацька Гетьманщина, — на схід од неї — Слобідські полки, на низу Дніпра товариство Запорозьке; — всі ці три землі ще задержували, хоч і не однаково, козацькі порядки, і народові тут було вільніше. В західній Україні, за Случчу, все більше вкорінялась неволя під польськими панами. Подільля і правобічне Дніпрове побережжя було спустошено турками (1672—1778); турки навіть вкресли в Кам'янці (1672—1699) а Правобічна Подніпр'янщина, од р. Стугни до р. Тясмина, одступлена Польщею туркам в 1672 р. була засуджена умовами між Москвою, Туреччиною і Польщею (в Бахчисараї в 1681 р. і в Москві в 1683 р.) зоставатись пустелею. Правда, тут все таки продержалось і коло 1686 р. почало розростатись козацтво, котре, за приводом Паліја, почало знову напирати на польську шляхту і державу і добиватись спілки з лівобічною Гетьманщиною і Запорозж'ям. Та це правобічне козацтво мусило видержувати не легку боротьбу з Польщею і татарами, а на решті і з самою Москвою, котра потребувала,

щоб воно перестало сперечатись з Польщею, — а далі йому приїшлося видержати напор і самого лівобічного гетьмана Мазепи, котриї опасавався, щоб Палієва мужицька козачина не знесла, вкупі з запорозцями і лівобічною черньню, напівпанських порьядків, котрі вже вкорінялись на лівобічній Гетьманщині. В 1704 р. Мазепа, за згодою московського царя, арештував Палію, котрого потім царь звелів заслати в Сібір, — і з того часу на правім боці Дніпра забезпечена була перевага польського панства над українським народом. Тим часом ще за часів Б. Хмельницького почало складатись і на Гетьманщині нове панство з остатків старої шляхти (православної) і з козацької старшини. Воно встигло, захопивши собі чимало громадських земель, од смерті Б. Хмельницького (1657) до 1663 р., коли піднялась на нього чернь і запорозці. Це нове панство перше думало боронити козацькі вольности од царів московських та їх урядників, а на решті, коли його придавили, за помічню черні і запорозців, то воно само стало піддаватись Москві, забезпечуючи тільки собі силу над черньню і перевагу над Запорожцями.

Серед таких лихих обставин та незгоди між українцями складались повільні пісні ще менш повсюдними, ніж пісні часів Б. Хмельницького. Не глядючи на те, що і тепер українці мусили воюватись з татарами і турками і навіть витерпіли страшні напади турецького війська аж на Подніпрянщину, нових пісень про те зложено зложено мало і вони не дуже розширені: так пісень про напад турок на Ведмедівку в 1678 (див. в цій книзці на стор. 130) звісна доси в одному тільки правдивому варіанті з правого берега Дніпра; так само і пісень про Ведмедівську попівну (Зап. Югозан. Отд. Р. Географ. Общ. I, 299—300). Більше звісно гарянтів пісні про підступ турок під Почаїв і чудо Божої Матері (звичайно кажуть, що в 1675 р.), — та це пісень-вірша більш церковна, ніж світська; співають її тільки лирники та сліпці, і на лівім боці Дніпра вона звісна мало ¹⁾. З пісень часів Гетьман-

¹⁾ Печатні варіанти в Костомарова (Малор. литер. сборникъ Мордовцева, 188; далі друга, зовсім уже книжна) Stecki, Wolyń, I, 109—111. Безсоновъ, Катьки Перехожіе, Ч. I, вип. 3, 680—690; тамож

щини після Б. Хмельницького найбільш розширена по обидва боки Дніпра пісня про те, як *гомота побилу дука*, котрих з неї насміхається. ¹⁾ Видно, що народ український в ті часи найбільш зацікавився суперечкою з своїми ж таки старшими, дуками, котрих чернь і запорозці побилу в часи Чорної Ради в Ніжені в 1663 р.

і другі зовсім книжні пісні про Почаїв) Лисенко, Збірник Укр. Пісень, I № 1).

¹⁾ Печатні варіанти в Метлинського, 449; в Основі 1861, Авг. 100; у Чубинського, Труды Экспедиц. въ Югозап. краѣ 955—957; у нас єсть чотири рукописних варіанта. Ми думаємо, що буде не лишнім привести тут два з наших варіантів з правого боку Дніпра, з котрих другий вже прилагодивсь до бурлацького побиту:

1) Ой, у лузі, при березі	Іде багач, іде дукач,
Калина цвіте, —	Насміхається:
Ой, де-же наш пан отаман	— За що ж таја голотонька
З козаками пје.	Напивається? — (2)
А чорна хмара наступає,	— «А позволь, брате-отамане,
Став дощик іти.	За чуба взяти.» —
— «Позволь, батьку-отамане,	Один бере да ј за чуба
Та ј намети сіясти.» —	Другий бје дула (в груди)
Ой, коториј багатіјі	Ой, вирвавсь вражий дука
У наметі сіли,	Пішов не оглядавсь,
А біднијі да козаченьки	Щьтому заказував,
На дощчі сіли (2)	Що б не сміявсь. (2)

(Зап. в с. Булаках, акерманськ. пов. бесарабськ. губ., од рибалки Христофора Курочки, М. Ганіцькиј в 1874 р.).

2) Ой, у лузі, при березі	Та ј не посміли,
Калина цвіте, —	Взяли квартиру меду з жарту,
Ой, де-же наш пан отаман	На дощчі сіли.
З козаками пје.	Пришов до јіх отаман јіх
Ой, пје же він горілочку	Та ј жалује јіх: —
Ще ј солодкий мед, —	Скинув з себе зелен жупан,
Мандрује він з козаками	Напјав намет јім
Та ј на сам перед.	— «Ой, щоб же ти, отамане,
Стала хмара наступати,	По вік панував,
Став дощик іти.	Що над нами сермјажними
— «Благослови, отамане,	Цей намет напјав.» —
Намет напјати.» —	Іде козак, іде дукач
Ізопјали бурлачіја	Насміхається: —
Червоний намет, —	— За що ж таја голотонька
Посідали круг намета,	Напивається? —
Пјугь горілку-мед.	Јіден бере за чуприни
Коториј багатіјі,	Другий дулом бје —
У наметі сіли,	Не јди, не јди, вражий сину,
Сердечнијі сермјажнијі	Де голота пје!»

(Запис. в Романовці, в сквирськ. пов. київськ. губ. в 1875 р.).

До цього ж побиваньня голотою дуків належить і дума про *гетьмана запорозького, котриј з товаришами побива дуків-сребляників в шинку*, приговорюючи:

Еј, дуки ви, — дуки,
За вами луги і луки;

Нігде нашому брату козаку-нетязі і коня попасти. ¹⁾

Гетьман тої зветься в варјантах думи: Ганджоу Андибером або Дендебером, то б то таким именем, котре не звисне ні з яких записів, — не то шчо имена козаків більшої частини старішчих дум. До того дума ця не здібана далше лівобічної і Слобідської України.

Доволі розширена пісня, в котрій згадується Дорошенко, (Ој, на горі та жєнці жнуть), та про цього, стільки наробишого колотнєчї на Україні, гетьмана, тільки і сказано в пісні, — шчо він «веде своє вієско хорошенєко» ²⁾.

З усієї війни українського народу і козаків з Польщею на правім боці Дніпра за часів Палїя зосталась доси тільки одна пісня про *Абазина*, котрого «не вєпів козак

В третім варјанті з Полтави (зап. Ганенко в 1874 р.) кінець такїї:

Ој, як же крикне наш наш отаман
Та на свїй обоз:
— «Ој, візьміть дуку за чуб, за руку,
Та виведіть вон!»
— Ој, прошу ж ја вас, милєє братьє,
Прощу, не бїйте!
Ој, куплю ја вам ја цебер меду:
Нахильця пїйте! —
— Ој, шчо ж нам, братця, із його меду,
Шчо ми напємось?
Ој, тільки і слави та голотєскої,
Шчо дука напємось! —
Один за руку, другїй за другу,
Третїй в спину бїє:
— Не їди, багачу, не їди, дукачу.
Де голота пїє! —

¹⁾ Варјанти напечатані в Метлинського (Южноруск. Нар. пісн. стар. 377—385) і в Куліша (Записки о Южной Руси, I. 200—209, 319—321). Як жалкували на старшину городову запорозці в 1657—1662 рр. див. в Акт. Югозап. и Зап. Россіи, VII, 187, 334, 349. V. 100.

²⁾ Печатні варјанти: в Максимов., Укр. Нар. Пісн. 1834, 105—106, у Закревск. Старосвітській Бандуриста. 65; у Гатчука, Ужикнок Рідного Поля. 266; у Головацкаго, Нар. Пісн. Галицкой и Угорской Руси, I, 26, у нас єсть чотирі рукописних варјанта, в тім числі один з Підгірїа Карпатського, з Гринівців.

Палієнко ратувати в Ладизині в лісі», (1702)¹⁾. Про *Палію* багато співається в варіантів пісень, та тільки про остатні пригоди його життя, про те, як його обманом взяв *Мазепа* (1704 р.) та як Палій під Полтавою (1709 р.) побив Шведів. Ті пісні стоять на границі між Гетьманщиною XVII ст. і XVIII ст. — і через те ми муситимемо взяти їх, як початок до пісень II-го розділу цієї нашої частини; тепер же скажемо два слова про їх дух, добавивши в примітці, на увагу вченим українцям, думку нашу про напечатані досі варіанти тих пісень.²⁾

В піснях про Палію і Мазепу видно велику пошану до першого і ненависть до другого, котрого пісні звуть

¹⁾ Напечатана в Головацького. Нар. Пісні Галицкой и Угорской Руси. I, 12—13. У нас ясть ще два варіанти.

²⁾ З напечатаними досі піснями про Палію і Мазепу треба обертатись дуже бережно, а надто з тими, що напечатані в Максимовичів збірці 1834 р. та в Полтавських Губернських Відомостях 1860 р. №№ 14, 15. (по більшій часті Максимовичеві з малими змінами) бо одні з них мусять бути цілком фальшиві, а другі підправлені. Ми радимо брати за основу дослід про ці пісні ті варіанти, котрі напечатані в остатні роки збірачами більш певними і котрі менш мудрували, ніж збірачі 30-х років, — і такі варіанти, котрі ще можна здібати часто в наших мужиків і дияків. Такими зовсім певними варіантами ми вважаємо з печатних: 1) А. Пригари — про полон Палію в битву під Полтавою, в «Основі», 1862. VIII. 26—27. 2) д. Манджури — три варіанти про полон і розмови Палію з Мазепою, в Києвск. Старині 1882, Март, 612—615. 3) Рудіковського, оп. сіт. 139—140. Цих пісень ми маємо більш десятка варіантів рукописних. Скільки небудь певними з інших напечатаних ми вважаємо тільки: Максимовича, в вид. 1834 р. Дума XI, на стор. 58—60 «Ой, ти гадаєш, Мазепо, ти гадаєш змінювати», і т. д. на рукопису котрої сам Максимович надписав: «сводная» і котра, явно, зведена з правдивих варіантів, хоч може підправлена. Замітимо, що це зовсім не дума. Зовсім не певними ми вважаємо: у Максимовича в вид. 1834 р. № 33 (про Палію в Сибіру: С. «Високо сонце зходить...» Теж у Карпенка. Васильковск. Соловей, 53) у Максимовича ж, 1834. № 31 (про Мазепу, Кочубея, Искру: «Мазепо, гетьмане, израдивий пане...» Подібна ж у Карпенка — Васильковскій Соловей, 21) — у Максимовича ж в вид. 1849 р. № 20 («Шведського року нещасливого літа...» з зовсім нещасливими річима про якихсь царів і князів в Лебедині і т. п.) — Заль, що д. Костомаров (не маючи досить певних рукописних варіантів) без розбору довіривсь печатним пісням про Палію і Мазепу в своїй праці «Исторія козачества въ камятинкахъ южнорусскаго нар. пѣсеннаго творчества», в «Русской Мысли» 1880 г. Вирочім в загалі ця праця, починаючи од 1/2 XVII в. не має великої вартости, або через недостаток критики (розбору) списків пісень, або через неповноту, або через цензуру.

«прокльамим». Сталось це перш усього через те, шчо Палі́й, — на ділі, коли не по імені, гетьман Правобічної України (1686—1704) був власне *отаман і лубимець черні, толоти*, тоді як *Мазепа був гетьман дуків*. До цієї ненависти до Мазепи в українській черні могла легко пристати клятьба, котру наложила на нього церков за «ізмину» православному цареві. Царь той сам зрозумів це і вернув з Сібіру Палі́я, шчо́б выставити цього лубимця черні проти Мазепи. Народ на Гетьманщині́ не пішов за Мазепо́ю, а зоставсь при цареві, — коло которого був Палі́й, та і усьу побіду над Мазепо́ю і Шведами, накинув в своїх оповіданнях і піснях Палі́єві, а не цареві, — додавши, шчо Палі́й помагав Петрові не з самої вірности Восточному, православному цареві, а вмовившись з ним про вільність українців од податків і рекрутчини.

Так говоритьсья і у найцікавішій з пісень про Палі́я і Мазепу, котра записана в Лубешчині́. Між инчим ця пісньа поясньа М-р II I-го розділа цієї частини, (Государські листи до українців) і через те, поки шчо, ми приведемо тут другу її́ половину:

Тоді крикнув велик світ государь
На свої москалі:
— «Возьміть ви сього плута Мазепу
Та заку́йте в ка́jdани,
Та посадіть плута Мазепу
У превеликі́ темниці,
Та приставте ви Палі́я Семена
Та до мене на столицю....
О́ж чи можеш ти, Палі́ю Семене,
Та Мазепу зво́жувати?
Будеш ти з мене, Палі́ю Семене.
Велику плату брати».
— О́ж, не хочу́ я, велик світ государь,
Велико́ї плати брати,
Тільки не подозво́ляйте із України
До віку некру́тів брати,
А ні некру́тів, а ні подушного,
А ніяко́ї плати,
То можу́ я плута Мазепу
Зараз зво́жувати. —

Ој, уже ж хмель, тонка хмелина,
Коло дерева вјеться:
Уже ж шведські король с Палієм Семеном
Під Полтавою бјеться.
Ој, уже ж хміль, тонкаја хмельнина,
З тичини похилився:
Уже ж шведські король Палію Семену
У ніженьки поклонився.

(Зап. од Сави Бовкуна, в дубенськiм повіті, на річці Сліпороді, в селі П. І. Рудановського, 17 августа 1860 р., Андрієм Пригарою. ¹⁾)

Тільки ж поразка Мазени а з ним і запорозців під Полтавою (1709) не послужила на користь Україні. Доба, котра почалась після того, — і пісні котрої ми тепер мусимо подати на увагу громадську, — була де в чому ще нещасливіша для України, ніж попередня. Україна по правому берегу Дніпра, од котрої ще раз одступилась Москва і котрої побережжя навіть вона помогала зруйнувати (в 1711—1715 рр.) тепер дісталась зовсім в руки польському панству. Письменство українське тут майже зовсім замерло: письменні люди тут майже зовсім зпольачились. Запорожжя було теж зруйновано, а січовики загнані аж на Лиман Дніпровий під протекцію Хана Кримського. Гетьманщина скоштувала вже зовсім безпосередно господарювання московських урядників. Письменні люди на Гетьманщині і Слобідщині почали одходити в Московщину та і дома помалу москвитись і перероблюватись в московських панів, котрі де далі, все більше налягали на чернь нєсполіту, (крестіан), а то і козацьку, аж поки зовсім не була скасована Гетьманщина (1764), Слобідська козащина (1765), Січ Запорожська (1775), а далі не заве-

¹⁾ Порівн. з прозаїчними (простомовними) оповіданнями про Паліа в Куліша, Зап. о Ю. Русі, I, 115—128, в Основі, 1861, Ноябрь—Декабрь. XIV, у Антонов. Посл. врем. козач. на прав. бер. Дніпра. 60—63, в Зап. Югозап. отд. Р. Геогр. Общ. I, 298, у Драгоманова, Малор. Нар. Пред. и Расказы, 84. 201—207, в Киевск. Старині 1882, Мартъ, 611—612. Сент. 579—581. — Дуже цікаво порівняти українські оповід. про Паліа з уральськими про Рыжечку, котрі бн то побив шведського велетня під Полтавою і здобув од царя «обществу — владѣніую на р. Яикъ, крестъ, бороду и выходъ винный», а собі право пити цілий рік по всім шинкам з 12 товаришами. (Желѣзновъ. Пред. и пѣсни уральскихъ козаковъ. Русск. Вѣстникъ, 1859, Апр., 411—433).

дено було по всім цим козацьким країнам крѣпацтво, таке, як в Московщині (1783—93), при чому багато земель козацьких з лѣдьми уряд московськїй роздав усяким панам. Як розірвалася в кїнець в 1709—1775 рр. державна спільність між частинами України, так розбилася тепер і спільність між ними в піснях.¹⁾ В західній частині України, од Карпат до Дніпра народ співа: в Галичині про *опришків*, а в Подніпрянщині про *гайдамак*, котрі, окрім розбою, вели, по своєму стару боротьбу проти польського панства і держави, — та пісні ті маїже не переходять за грѣаниці тих країн. В зхідній Україні, шчо була під Москвою, та в Запорожжі, котре з 1709 до 1733 рр. було під рукою Хана Кримського, складались свої пісні, — найбільш про лихо, яке терпіли козаки од московських царів і уряду, — та пісні ті теж мало виходили за грѣаниці тих країв, — а коли виходили, слїдом за лѣдьми, котрі тікали часами з Гетьманщини в степи з лївого боку Дніпра на правий, — то в новій країні, при зовсім других порядках життєва, ті пісні губились, або перемішувались так, шчо часом тратили змисл. Зоставлені на самих неписьмених і де далі все більш збіднїлих і пригнічених мужиків пісні, замість того, шчоб рости ї липшати, вкорочувались ї марнїли. Думи нові маїже зовсім не складались в ті часи. Та і пісні про нові справи тепер складались часом не зовсім не наново, а так, шчо старі пісні перероблювались прикладно до нових справ, або до старих пісень приточувались вірші з споминами про нові справи. Можна догадатись, як мусили помлутатись і затемнитись такі пісні в різних своїх варїантах, а надто не в тих самих країнах, в котрих зложені були спершу такі нові пісні, або такі нові варїанти. Як побачимо далі, — часом тільки маїючи дуже велике число варїантів якої пісні цієї доби, можна, та і то з великою труднотою, добратись, коли, де ї по якому случаю зложена була ця пісня. Признаємось, шчо коли б не певність наша, шчо українськїй народ не склада пісень так собі, тільки дѣля співу, чи дѣля забавки, а склада їх, маїючи на думцї дієне життєва, — шчо дає українським пісням шчиро реальний (дієснотний) характер, — то ми б не мали инодї зовсім терпїньня

¹⁾ Ця спільність потім знов знайшлася в піснях про спільне горе панщини і рекрутчини в XIX ст. в Россії і в Австрії.

добиватись змислу иншого варјанта, вривка, а то і цілої пісні з тих, котрі їдуть далі в цій частині нашого видання.

Тільки ж все таки і між піснями цієї нещасливої доби єсть прехороші пісні по складу і по думкам, — а найголовніше: коли зібрати їх до купи та з великим числом варјантів, (як це таки пощастило зробити і нам, дякуючи праці стільких наших земляків), — то і ці пісні стають дуже вартим матеріалом для науки про життя і думки українського народу в XVIII ст. Ці пісні дуже доповняють, а де в чому примушують і зовсім переміняти ті думки, котрі звичайно говорять в російському письменстві про змисл української історії.

Звісно, що ця історія розказується звичайно не стільки з думкою про самі народ український, скільки з думкою про користь російської держави, або навіть просто царів російських. Через те звичайно увесь змисл історії України з XVI до XVIII ст. зводиться на те, що, ось, мовляв, українці стільки то терпіли од татар, турків і ляхів, так то билась з ними, аж поки не пристали (або як частіше кажуть: — вернулись) до природніх своїх царів, московських, — під державою котрих всі нужди українського народу були задоволені; коли ж були які недовольні на Україні, то, мовляв, то були або нечесні змінники, або безпоровні гультяї, котрі нудились порядком, якого потребувала порядна держава московська, або запали, зопсовані польським шляхотством, луде, котрі бажали собі волі, що б гнітити простий народ, котрий би то не тільки не втратив нічого, а ще явно виграв з того, що зникли особні козацькі порядки на Україні та що вона підійшла під мірку, спільну з усіма другими країнами московського царства. Таку ману про народ український пушено було ще в XVIII ст., тоді саме, як царі московські в кінець ламали українські виборні порядки. Так цариця Катерина II, скасовавши ці порядки, наказувала гр. Петру Рум'янцеву, назначеному председателем Малоросійської Коллегії: «Осталось еще упомянуть объ одномъ пунктѣ, который, особливо при учрежденіи нынѣшняго въ Малороссіи новаго правленія заслуживаетъ нѣкотораго политическаго примѣчанія. Состоитъ оный въ упомянутой сокровенной ненависти тамошняго народа противъ здѣшняго, который опять, съ своей стороны, пріобыкъ оказывать не-

примѣтное (?) къ малороссіянамъ презрѣніе. И какъ та ненависть особливо примѣчается въ старшинахъ тамошнихъ, кои, опасаясь видѣть когда нибудь предѣлы беззаконному и корыстолюбивому ихъ своевольству, болѣе вперяютъ оную въ простой народъ, страдая его сперва нечувствительною, а современемъ и совершенною утратою правъ ихъ и вольности, то нѣтъ сомнѣнія, чтобъ они, при настоящей правленія ихъ переменѣ, тѣмъ наче не усугубляли тайно коварство свое, что пресѣченіе прежнихъ безпорядковъ и установленіе лучшихъ учреждений не будетъ согласоваться съ ихъ прихотями и собственною корыстью. Въ семъ не оставите вы наблюдать прилежно, но безъ явнаго виду и огласки поведенія тамошнихъ старшинъ, особливо же тѣхъ, кои хотя мало подозрительными себя окажутъ, дабы иногда умышляемое зло заблаговременно свѣдано и предупреждено быть могло. И хотя время само собою откроетъ глаза народу и докажетъ, коль много онъ облегченъ и благоденствовать будетъ, когда устроеніемъ лучшихъ во всемъ порядковъ увидитъ себя избавленнымъ отъ мучившихъ его вдругъ многихъ маленькихъ тирановъ, однакожъ и въ нынѣшнее время разные способы поспѣшествовать вамъ могутъ праводушіемъ, безкорыстливостію, снисхожденіемъ и ласкою истребить неосновательныя его опасенія и приобрѣсть къ себѣ любовь его и довѣренность». ¹⁾ Це писала та ж сама цариця, котра трохи вище в тому ж самому наказі радила «всѣмъ удобовозможными способами привести народъ малороссійскій, чтобы переходы (крестьянъ) вовсе пресѣчены были», ²⁾ котра незабаром такі і зовсім завела на Україні «лучшее учрежденіе» — крепачтво, по московському праву, (1783) причому роздала сотні тисяч крестьян і козаків українських в крепачтво всякого рода великим і малим «тіранамъ», — котра так оберегала власть цих тіранів над крестьянами, шчо саме в часи свого найбільшого вольнодумства сама казала в сенаті, шчо по дорозі з Москви в Казань і назад її подано було кілька сотень челобитень од крестьян на панів, — та вона звеліла ті челобитні звернути і підтвердити, шчоб наперед таких не подавали. ³⁾

¹⁾ Соловьевъ. Исторія Россіи съ древн. временъ. XXVI. 47—48.

²⁾ Соловьевъ. тамож, 46—47.

³⁾ Сол., XXVII, 64.

Тільки ж і Катерина II шче тільки сподівалась, шчо народ український буде колись довољний «лучшими учреждениями», котрі заведуть дља нього царські чиновники замість виборних козацьких. Історики ж російські, взявши з слов царщи, шчо недовољною скасуваньням козацьких порядків на Україні була найбільш својекористна старшина, висловились вже, шчо народ український, — котрий, звісно, мав резони бути недовољним старшиною, — був уже завше довољний царськими порядками. На таких думках напр. збудовані всі ті частини «Історіи Россіи» Соловйова, котрі говорять про Україну, при чому шче Соловйов кілька разів, навіть в однім розділі, перемінює свій погляд і на старшину, і на народ, по тому, як чи та, чи другий держали себе проти московського царського уряду: коли старшина противилась цьому уряду, а чернь (з запорозцями) помагала вмиряти старшину, сподіваючись шчо царі на завше зоставлять на Україні рівність і вільність, — тоді в Соловйова старшина являється својекористними «крамольниками»: як же старшина смирялась, а чернь і запорозці не піддавались ні старшині, ні царським урядникам, і повставали, хоч би і против старшини тільки, — так уже чернь і запорозці являються в московського історика «крамолою», розбійницькою. Думка ж про те, шчо народ український мав резони бути недовољним і царським урядом, на стільки противна московському історику, шчо навіть, розказуючи про часи, коли вже, після поразки Мазени, зоставалась тільки тінь гетьманщини, коли гетьман і полковники стали зовсім уже тільки прикащиками московського уряду, котрий почав без вибору козаків назначати полковників із чужих лудей, коли москаль Меншиков, получивши од царя мајеток на Україні, повертав козаків собі в крепаки і т. и., — Соловйов пише: «Малоросійській народъ дѣйствительно терпѣлъ много, только не отъ московскаго тиранства», — а от своєї ж козацької старшини. ¹⁾

¹⁾ Істор. Россіи, XVI, 376. Далі Соловйов показує приміри утиску народу од старшини і каже, шчо уряд мусив перемінити полковників полтавського і гадяцького, — та не каже, який був поставлений тоді без вибору гадяцьким полковником сербін, купець Милорадович, а це був один із најгірших дља народа тиранів. Дивись про це у Ал. Лазаревського, Малоросс. послолштыє крестьяне. 1648—1783, 44—45, 53—66. Там між инчим показано, як шче зросло під

Українські історики, мимо своєї волі, підперли таке обертання московських вчених з історією України. Вони показали багато хиб української козацької старшини, не жаліючи таких оборонців вольности козацької, як Іван Виговський, Іван Мазепа, Павло Полуботок (Куліш — в «Записк. о Южной Руси», II, де напечатана з похвалою написана проти гетьманщини записка Теплова «О не порядкахъ, которые происходятъ нынѣ (1763) отъ злоупотребленія правъ и обязанностей, грамотами подтвержденныхъ Малороссіи», Костомаров — в цілому ряді творів од «Гетманства Виговскаго», Лазаревський — в «Малорос. Посполит. Крестьяне» и «Очерки малор. двор. фамилій». Антонович — «Последніе времена козачества на прав. берегу Днѣпра», і др.). Цими дослідями істориків українських добре користуються вороги козацьких порядків і прихильники царських. А показати всю шкоду для українського народу оцих царських порядків українські історики не вміли (бо докладно історія України власне в XVIII ст. ще ніким з нових українських істориків не написана) а то ї не могли, дякуючи царській цензурі¹⁾. Так вся історія громадського життя на Україні, а також погляд українського народу на ті держави, під котрими він був і је, — Польську, Московську, — ї доси не показана в правдивому світлі.²⁾

московським урядом здріство з козаків і посполитих крест'ян, на котре жаліється Соловйов, слідом за царським урядником Протасієвим; напр. посполиті в Комішні жалілись гетьм. Апостолу, що перше до замку гадяцького платили по 3 р., а бувшиї полковник Чернин звелів платити по 5 р., а н. Милорадович звелів насильно брати по 7 р. 20 к. та шовку, сап'яну, масла і т. д., та при цьому поковничка («двора князя Меншикова служителька») била л'удей, примушувала робити на неї їхніх жінок і дочок, всліла бити їх «тирансько по спині и по череву, по срамному уду» і т. д. Інтересно, що Соловйов приводить, як народ жалівсь на стародубського полковника Журавку (українця) а ні слова не каже про здріства ї тіранства Милорадовича ї йому подібних. — Ще докладніше про Милорадовичів див. Лазаревського в «Кіевск. Старинѣ» 1882, мартъ, 479 і далі. Про початок старшиннування Милорадовичів див. у Солов. XVI. 383—384.

¹⁾ Де пичо про Теплова, котрому дуже вже довіривсь д. Куліш, і за Гетьманщину всмір сказати стариї і смириї перед урядом Максимович (О Григ. Ник. Тепловъ и его запискѣ «о не порядкахъ въ Малороссіи». Руск. Бесѣда, 1857, IV. 61—78. Собр. Сочиненій, I, 545—564).

²⁾ Д. Костомаров напр. в своїї праці про укр. пісні в «Русской

Між инчим цьому причина і те, що доси не були, як слід, зібрані і пояснені українські пісні XVIII ст. і що навіть на ті пісні цього століття, котрі були вже напечатані, не звернуто було потрібної уваги од вчених льудей, котрим засліплювали очі ліпше оброблені, довші пісні та кобзарьські псалми XVI—XVII ст. про візну українців з «невірними» турками, з ляхами і жидами, — пісні з славними іменами Кішки, Хмельницького і т. п. А пісень XVIII ст., котрі передають думки українського народу про своє життя під московським урядом, зовсім не мало ще і доси, — і коли їх зложити до купи, то вони, хоч і назвуть нам мало «історичних имен», та все таки покажуть досить повні картини тодішнього життя нашого народу, а також те, що він думав про ті порядки, котрі заводила на його землі московська держава.

Переглянувши в нашому виданьї пісні, зложені українцями в остатнє добу козаччини, які тільки в XIX ст. — найбільш в остатні 40 років, — зібрані були письменними льудьми од неписьменного мужицтва, кожний побачить:

1) *З пісень I-го розділа:*

що, не глядючи на те, що в часи повстаньї Мазепи против царя московського народ український став проти Мазепи (котрого не любив по своїм резонам, а не потому тільки, що він змінив цареві православному і приступив до спілки з ляхом Ст. Лещинським та з шведом Карлом XII), — народ той все таки жалкував на руїну Січі царем Петром і не залишив прихильности до проклятої царем бунтовської Січі, що була в Кримській протекції, і задержав пам'ять про ту противну московському царству Січ і доси.

2) *З пісень II-го розділа:*

що народ український після Мазепи зовсім на був довольний московськими царськими порядками не Гетьманщині і Слобідчині XVIII ст.: салдатськими станціями,

Мысли» 1880, ділить політичні пісні українські тільки ось на які три частини: 1) «борьба козаковъ съ магометанскимъ міромъ, 2) борьба южнорусскаго народа съ Польшею и 3) Внутреннія, общественныя отношенія, возникшія вслѣдствіе борьбы съ Польшею». Так мов би то всі лиха, на котрі жалівсь український народ і в піснях після 1654 р., котрі пісні хоч дуже не повно, показав д. Костомаров, вишли тільки «вслѣдствіе борьбы съ Польшею»!

канално́ю робо́тою, тва́жкою́ службо́ю на ліні́ях, дале́кими походами.

3) *З пісень III-го розділа :*

Що народ пам'ятає Запоро́жжя зовсім не як розбиша́цьке гніздо, навіть не тільки, як во́яцьку громаду, а і як товариство господарське, а найбільш як громаду вільну, — що народ і доси ма́же по всій Україні добре пам'ята, хто (цари́ця і пани сенатори і генерали) і за д́ля чо́го (д́ля сво́єї користи, д́ля забра́ння земель і роско́шів) зру́йновали сла́вне Запоро́жжя.

Вмісті з тим з пісень усіх трьох розділів видно: а) що народ украї́нський і в XVIII ст. дуже́ ясно́ розумів сво́ю *осі́бність од Москви*, — і як осі́бно́ї *породи*, і як осі́бно́ї *громади*, — ма́же так само, як він розумів в XVII ст. осі́бність *України* од *Польщі*, хоч з Москво́ю і не ділила́ його віра так, як ділила вона Украї́ну од Польщі, і б) що думка про цю осі́бність і од Польщі, і од Москви не зчезла з XVIII ст. в украї́нському мужи́цтві і доси, не ѓлядючи на те, що вона не підпи́ралась осі́бними державними пор́ядками і не розви́валась пи́сьменством на власні́й народні́й мові.

РОЗДІЛ І.

ЗАПОРІЗЦІ З 1709 ДО 1739 Р.

У В О Д.

Пісні, котрі печатаються далі, в цьому першому розділі, тісно счеплюються одна з одною і усі вкупі складають одно ціле, малюючи долю Товариства Запорожського од 1709 до 1739 р.: руїну Старої Січі москалями, переход запорозців до шведів (1709) пробуваньня січовиків на Туреччині (1709—1710) і під кримську протекцію, в Олешках (1711—1733) потім поворот їх під руку царства Російського і перші по тому походи на послугі тому царству (1734—1739). Пісні ці, коли не всі цілком, то в великій частині варіантів, котрі пояснюють один одного, печатаються в першій раз ¹⁾ і через те проливають нове світло на життя запорозців того часу і на його вагу для всього народу українського і примушують переіменити більшу частину думок, які звичайно вживаються про те в письменстві.

Ці звичайні думки про т. зв. Олешковських січовиків не далеко одійшли од тих, котрі написали самі ті січовики в тих грамотах, що вони послали в 1733—34 рр. до царіці Ганни і до давнього свого гетьмана Пилипа Орлика. В цих листах запорозці називали свій розбрат з Москвою «преступленнями, які, будучи зъ препростого свого козацкого ума и невѣжества, за поводомъ и указомъ покойнаго Мазепы, сотворили», — а свою нову згоду з московським урядом називали «покутою давнього гріха» ²⁾.

¹⁾ Всього в цьому розділі напечатаних досі варіантів 18, а нових 43.

²⁾ П. Орлика вибрали в гетьмани в 1710 р., по смерті Мазепи, противні Москві козаки, котрі прибували в Туреччині. Орлик думав одхилити січовиків од повертанья під Московську державу, — і на це йому і одповіли січовики листом, копію з котрого, як і з листу Орлика, вони послали генералу Веґсбаху, котрий взявся влагодити згоду запорозців з Московською державою. Ось цілком слова одно-

Такі слова, котрі зовсім звичайні в листі до московської цариці, або в листі до чоловіка, з котрим запорозці не хотіли вже мати діла, — підійшли до смаку віринопідданним вченим в Росії, і на них ті вчені збудовали весь огляд такого діла, як розбрат Товариства Запорозького з Царством Московським, а потім згоду між ними: мовляв, перше согришили, а потім покајались. Одвітно до цього погляду, історик Нової Січі, д. Скальковський, зве часи того розбрату најестиднішчими часами з усієї історії запорозької. Цієїж причиною українські вчені појасняли таку дивну річ, що про цю добу запорозької історії звісно так мало пісень; мовляв, самі запорозці жалкували на свою незгоду з Москвою і устидались своїх вчинків, то і не співали про них, — а народ на Україні теж і собі, проклинаючи Мазепу, не шанував і його товаришів в іміні проти царя Восточного, православного. Недостача народніх пісень про запорозців цього часу так уражала вчених українців, що вони зважились поправити її піснями власного злогу, котрі вони печатали, як мов би то мужицькі. (Див. Прилогу II, на стор. 129—130).

відного запорозького листу, з котрого можна бачити, що тоді січовики писали їй до цариці: «саміє мы, по изволенію нашему войсковомъ, челобитніє писма до Е. И. В. уносили и просили: жебы давнихъ нашихъ преступлений, якіи, будучи зъ преепростого нашего козацкаго ума и невѣжества, за поводомъ и указомъ покойнаго Мазепы, сотворили и о принятіи до первой ласки о милость просилисьмо. Аже, слава Богу найвысшему, и получили и въ томъ не вонтимо: воля Е. И. В. да будетъ насъ войско казнить, или животомъ дарить, то гдѣ же собыется грѣхъ, тамо нехай буде и покута». (Скальковский, Исторія Новой Сѣчи. 1846. II, 62. Цілий лист, поряд з другими такими ж, напечатано в статті д. Скальковського ж «Филиппъ Орликъ и Запорожцы», Киевская Старина, 1882, IV, 119—121). Такий спосіб говорити про тих, хто одступивсь з Мазепою од царя, показаний був ще самим царем Петром I, коли він спервоначалу (7 нојабря 1708 р.) обіщав помилувати тих хто «отъ него, Мазепы, измѣнника обманомъ заведены» и хто вернеться до царя. (Бантишъ Каменскій: Источники Малороссійской Исторіи. II, 185). В 1710 р. Петро I писав в маніфесті про тих, хто йому не покоривсь: «протчі измѣнники и воры Запорожцы, по *прелести* его, Мазепиной» (там же, 263). В амністії (прощенью), даній в 1715 р. Горленкові і другим з старшини, котрі пристали було до Мазепи, — сказано: «просили бывшіе во время измѣны *прелестми* его Мазепы заведенные» і т. д. (Де Пуле. Малоросс. Эмигр. при Петрѣ В. Вѣстн. Евр. 1872, № 5, 70).

А про те, перш усього, пісні про запорозців цього часу такі лубісінько були і єсть в народі нче і доси, та тільки або не були досі ні зібрані, ні зведені до купи, або не були вияснені через те, що їх не вірно пораховано між пісні пізнішого часу, — то б то пісні про руїну Січі в 1709 р. і про переход запорозців в Туреччину в 1709—1711 рр. пораховано було між пісні про руїну Січі в 1775 р. і про тодішню їх *виходищу* (як кажуть потомки запорозців на Дунаї) в Туреччину ж. Остатнє случилось через те, що в теперішніх варіантах деякі пісні про запорозців 1709 і 1775 р. переплутались, або вірші старішчих пісень пішли на будівлю пісень новішчих. Коли тепер виходить, що пісень про запорозців у часи розбрату їх з Москвою в 1709—1733 рр. можна і доси нче набрати чимало, — то це вже одно наводить на думку, що доба ця зовсім не така брідка для нашого народу і не така стидка сама по собі, як думали перше вчені льуде. Приложивши ж ці пісні до того, що нам звісно з письменних показів про життя Товариства Запорозького перед 1709 р. і опісля, мусимо признати, що і причини розбрату і потім згоди січовиків з Москвою були далеко важливішчі і глибчі, ніж гріх та кажаться.

«Ізміна» запорозців московському царству в 1709 р. вкупі з Мазепою настала після довгої їх суперечки з тим царством і самим Мазепою, котрі довго не тільки держав руку того царства, а нче і сам підбивав його проти запорозців, котрі з свого боку дуже не терпіли Мазепу. Ця суперечка запорозців з Москвою, котра почалась нче з 1667 р., діло тим важливішче, що вона наступила після доволі довгої доби, коли запорозці стояли за царство московське проти ізмінників, подібних Мазепі. Причини цього, мов би безтолкового, з препростого розуму, перебігання запорозців з одного боку на другий добре поясняються їх листами од самого приступу України до Москви (1654) та тільки, на жаль, на ті листи мало звертають уваги історики, як через те, що вони звичайно більш вважають на воjaцкі діла, а надто в справах козацьких, — ніж на думки громадські, так і через те, що звичайно історію Запорожжя розказують по шматкам, коли її нагадають справи Гетьманщини, або Городової України, не вважаючи на те, що Запо-

рожжя, або Низ, була країна, хоч і зріднення ї привязана до Городової України, та все таки особна по своєму господарству, по своїм порядкам і потребам, а через те ї заслугує особної історії.

Звісно, ми не можемо тут широко розмовляти про ті запорозькі листи, — та все таки нагадаємо наголовоніше, щоб ліпше можна було зрозуміти пісні ї вірші цього розділу.

В 1657 р., старшина на Городові Україні запримітила, що московський уряд тягне до того, щоб знищити, хоч помалу, ті вольности українські, на котрих умовились козаки з царем в 1654 р. за Богдана Хмельницького, ї почала дбати об тім, щоб помиритись з Польщою, вимовивши ддя України більші вольности.¹⁾ Запорозці не похвальали такої думки ї писали так до гетьмана Виговського: «Що ежели такъ учинити мѣте непременно, то вѣдайте зачасу, нѣжъ мы войско Низовое Запорожское въ томъ волѣ Вашой послѣдовати не будемъ, и титулу измѣническаго на славное нмя наше наволѣкати не хоцемъ. Да и самъ Вашъ-Мось Мосцѣ Панъ изволить тилко разсмотрѣти и совершенно уважити, подъ которимъ Монархою лутшого себѣ впередъ можемъ надѣятися пожитія? чи подъ единовѣрнимъ Православнимъ Государемъ Царемъ Московскимъ, котрого еще ни въ чемъ не оскорбили, чили подъ инновѣрною, Римской отступнической релѣгии и заблужденія сущемоу, короною Полскою, отъ насъ зѣло раздраженною и оскорбленною, мѣемъ безъ вонпливости свои прошлого благополучія опредѣляти и записовати термѣни. Товариство наше Низовое охотницкое, на службѣ его Монаршой военной въ Литвѣ и въ Инфлянтахъ бывшее, и отъ толь до Сѣчи повернувшее, великою отъ Великоросіянъ себѣ явленною хвалятся ласкою и любовію; якої ми и впередъ отъ нихъ, а барзѣй отъ добронравного и благосердного отца и добродѣя нашего, Его Царского пресвѣтлого Величества, чаемъ и несумѣнно надѣмся, готови будучи и сами за его привисокою

¹⁾ Нагадаймо, що тоді московський царь вмовлявся з польськими панам, що його виберуть на короля в Польщі, — ї поміж козаками пішов страх, що все одно Україну привернуть до Польщі, тільки без усяких умов про вольности. Лѣтоп Величка, I, 366. Акты относящ. къ Южн. и Зап. Россіи, VII, 338.

Монаршую честь и Православное Государство, противъ всякого непріятеля его зостановлятися, и здоровья нашего не щадѣти. Ежели теди Ваша Мость Мосцѣ Панъ усмотрѣлъ що зъ стороны Его Величества ку себѣ и ку отчуждѣннѣ нашей бесполезное, то можешъ безъ премѣненія своей вѣрности, чрезъ пословъ своихъ и тое къ Его Пресвѣтлому Величеству за всеѣмъ войскомъ Запорожскимъ и народомъ Малоросійскимъ сунѣковати и просити, и надѣмся же не тилко въ великомъ, но и въ найменшомъ желаніи и прошеніи Вашомъ, Его Царское Пресвѣтлое Величество благодати своей Монаршія отректи не изволить; але уважуючи тое, же и отъ насъ, всего войска Запорожского, крѣпка и издавна вожделенная Его богохранимой Православной державѣ, отъ враговъ креста Господия Турковъ и Татаровъ, станула защита и охрана; и не возможетъ уже отселе тотъ общій непріятель Христіянскій, своимъ многочисленными силами, въ Его Царскую державу (якъ предъ симъ бывало) безпечие вкочати, и своихъ бѣсурманскихъ подъ самою столицею корогвей развѣвати. Що все уваживши и разсмотрѣвши, изволь Вашъ Мость Мосцѣ Панъ, подлугъ своей листовной къ намъ писанной асескураціи, путемъ Хмелинцкого ходити, вѣрности своей Его Царскому Пресвѣтлому Величеству не огмѣняти, а при помощи всеилиной Божественной, сполне зъ Его Монаршими силами, противу непріятелей своихъ Поляковъ, за древніе вольности наши застановлятися, и иго ихъ отъ отчизни нашей Малоросійской на вѣки отсѣкти». ¹⁾

З слов цих ясно, як розуміли тоді запорозці сильність своїх і московського народу інтересів і як вони, хотючи держатись за Москву, все таки не думали зрікатись своїх вольностей і вірили, що і царь не хоче підняти на ті вольности рук своїх. В цьому завіряв їх і царь грамотами до них і до всього льду українського, що він буде українців «содержать по ихъ правамъ и вольностямъ, и наше царскаго величества слово премѣно не будетъ», ²⁾ — хоч справді царь думав зовсім инакше, бо велів своїм посланцям підводити українців, щоб прохали

¹⁾ Лѣтописъ Сам. Величка, I, 311—312.

²⁾ Лѣт. Величка, I, 387, 390. Акты относ. къ Ист. Южн. и Зап. Россіи VII. 190—191. 231 232.

заміни виборного козацького уряду царськими воїводами ¹⁾).

Так за московського царя стояли запорозці в смутні часи гетьманщини Виговського, JURASЬA Хмельницького, Сомка (1657—1663),—але все таки не зрікаючись ні своїх вільностей, ні навіть вільностей городової України ²⁾

Круто перемінилися думки запорозців про царя московського з 1667 року,—і тому найголовніші причини були: 1) поступовання в городовій Україні воївод московських, котрих згодивсь впустити гетьман Бруховецький, — (що першій назвався *холопом* царським, а царь його зробив своїм боїарином) поступовання, котре підняло проти себе не одну вже старшину, а і чернь козацьку і міщанську, 2) поділ України між Польщею і Москвою. З тої пори запорозці „зашатались“, як казали московські урядники і царь, — хоч все таки не зважувались зовсім одірватися од царя, бо все таки думали, що з усіх сусідніх держав і монархів (царів) скорше всього можна забезпечити цілість України під «царем православним». Ми

¹⁾ Акты Ю. и З. Р. XI. 787. Наказъ стольнику Василю Кикину 11 авг. 1657: «Да Василю жъ, ѣдучи дорогою въ Нѣжинъ и въ иныхъ городахъ поговорить съ войтами и бурмистрами и съ мѣщане на одинъ: а буде учнутъ говорить: добро бѣ де и то было, чтобъ великій государь для всякихъ непріятельскихъ приходовъ и расправныхъ дѣлъ изволилъ быть у нихъ въ городахъ своимъ царскаго величества воеводомъ.... А буде про воеводъ не взочнутъ, и Василю и самому о томъ вчать и говорить, чтобъ государевымъ воеводамъ бити въ черкасскихъ знатныхъ городѣхъ, для того, чтобъ имъ тутошнимъ жильемъ отъ полковниковъ и иныхъ людей обидъ и налоговъ не было». — Після того, як стало відомо, чого хотівся цареві,—то, звісно, знайшлися такі, котрі і стали прохати того, про що їм нагякали царські посланці. Першій виступив ніженський піп Филімонов, далі деякі міщане і навіть почасти і запорозці. А. Ю. и З. Р. IV, 31, VII, 227—228, 247. 285, 286, 334, 187—188. 350. V, 101.

²⁾ Хоч, як вказано в повищій примітці, і між запорозцями були люди, котрі, то з злості на городову старшину, (в часи Виговського) то маючи на меті свої особисті користи (як кошовий гетьман Іван Бруховецький) казали, що раді бачити воївод царських в городах, та все таки цілій Кош і в часи Виговського бажав од царя «чтобъ войску Запорожскому бити по прежнимъ правамъ и привиліямъ». (Акты Ю. и З. Р., VII, 192), В 1663 р. Кош писав «несмачный лист» до JUR. Хмельниченка, в котрому виговорював йому «неудачное шаченство, же одступив Православного Монарха», а також і те, що він перше, вмовляючись з тим монархом, «неслушне мовчав про пакти (статті про вольности) свого батька з Москвою». (Лѣт. Величка, II, 30—35).

не можемо тут розказувати про ці *шатости* запорозьські, та вони і розказані докладно в Костомарова і Соловйова (у цього з усім, що тільки можна сказати проти запорозців і українців у загалі). Ми не будемо в усьому боронити січовиків. Переміни січової людности, котра то приходила то одходила, то вимерала на віні, — звісно, не давала міцної постійности в поступованьнѣу і усього товариства запорозького: січові звичаї, по котрим усякні „добрий рицарь“ — іноді проїднесвіт, — міг набрати собі вієсько охотнєє та і колотити з ним по сусідніх світах (як напр. Суховієнко, котрий хотів наслідувати Брюховецькому, або Петрик) — родили чимало вчинків не хвальних дѣла всього Товариства Запорозького і шкодливих дѣла всїєї України. Коли додати до цього тодішнѣу грубость характерів і пицтво, — звичаїне не в одній Сїчі, — то побачимо багато джерел, з відки мусило вилитись чимало вчинків, котрі на суді історії можна поставити проти Товариства Запорозького.

Тільки ж з другого боку можна налічити не менше „шатостів“ навмисних, також з боку Москви, котра в справах, що доторкались до України і Запорожьжѣа, мала на оці свої користи і крутила Україноју дѣла тих користів і перед Польщеју, і перед Кримом, не кажучи вже про вчинки воївод московських, ні навіть про підкопи царського уряду проти нелюбих йому виборних порядків на Україні. Далі звісна доля „шатостів“ січових виходила з того чудного стану, в котрий поставила січовиків сама Москва в своїх умовах з Польщеју в 1667 р., по котрим було признано, що запорозці „мають бути в послушенстві під обороною і під високою рукоју обох великих господарів“ — польського і московського¹⁾ А більш усього і „шатости“, і усякі негарні боки запорозького характеру мусили вбільшитись через те, що запорозці, стративши віру в щирість царства московського, і не чујучи за собою сили продержатись самим і своїми власними натугами встроїти Україну так, як би їм було мило, — іноді тратили голову і давали себе потягти туди, куди їх їхала хвилева пристрасть або нужда.

Тільки ж коли оглянути пайбільшу частину вчинків, а

¹⁾ Андрусовська умова, 1667. Лїтоп. Величка, II, 107.

надто думок, котрі виходили од усього товариства запорозького, а не од якої небудь хвилевої купки, то зовсім не по правді буде вбачити в запорозцях, навіть в часи найбільшої „шатости“ на Україні (з 1667 до 1676 р.) тільки безсовісних розбишак, поставивши їм, в докір, — як це робить Соловйов, — слова, котрі вирвались (в 1674 р.) в славного кошового Івана Сірка, дуже роздосадженого нешчирістю московського вряду: „хај собі царі (польський, турецький, московський) проміж себе справляються, — а ми собі місце знайдемо; котриј буде дужчий, тој нам ј господарь буде!“¹⁾ Переглянувши вчинки *цілого* кошу запорозького ј перечитавши јого листи од 1637 до самого 1709 р., ми впевнемоєь, що ј шатости запорозці показали далеко меньше, ніж з першого разу показується, ј що Запорожжя ніколи не забувало думки: перше *про цілість* усієї України, — вдруге *про вольність* її, втретє—*про рівність* і добро *черні*. І це не диво, — бо запорозці були виходці с усіх сторін України, од Карпат до Слобідчини, ј були найбільше льуде з черні, при тому льуде најгарячіші, звичні до волі, — а до того на Січі не переводились льуде ј письменні, котрі зміли зрозуміти почуття сердца козацького товариства ј виложити їх на папері. Ось через шчо листи запорозців з часів Богдана Хмельницького до 1667 р., а звідти до самої руїни Січі в 1709 р. показують нам справди највищі думки, до котрих тоді піднімались українські льуде, — і то далеко не думки диких розбишак.

Ми вже сказали, коли ј через шчо засварились запорозці з Москвою. По весні 1667 р. деякі запорозці, виходці з правобічної України, про котру вже пішла чутка, шчо царь відступа јїї до Польщі, зірвали своју злість на Москву тим, шчо обібрали ј потім убили царського посланця Ладигенського, шчо јїхав з татарами до Криму, як казали самі татари, з замірами вмовитись з ханом на некористь запорозцям²⁾. На Січі далеко не всі похваля-

¹⁾ Солов., Ист. Р. XII, 147—148. Соловьевъ каже: «приговоръ Запорожью былъ подписанъ этими словами, ибо кто осилилъ окончательно, тотъ не захотѣлъ болѣе терпѣть людей, шатающихся между государствами».

²⁾ Акты Ю. и З. Р. VI, 187, 200. Брюховецький показував потім наказ царський, шчо взято в Ладигенського, некористіј для запорозців. Акты Ю. и З. Р. IX, 49.

ли тої вчинок¹⁾, — та увесь кош був недовольний і царським урядом. 21 маїу 1657 р. кошовий з товариством писав до гетьмана в городи: „Есть намъ зѣло весна нынѣшняя къ великой печали и кручинѣ належащая, когда не видимъ, чтобы до цѣлости всего къ народу нашего Малороссійскаго малая помощь отъ кого была²⁾); только подобно по изволенію Божию, за грѣхи наши то насъ доходитъ, что и тотъ который намъ хлѣбъ преждь сего давалъ, нынѣ камень вмѣсто одного умыслилъ подати..... мы увидѣли въ статяхъ его пресвѣтлаго величества таково намъ непожиточное дѣло, что насъ какъ дѣтей яблоками тѣшитъ и увѣщаетъ, чтобы мы при его царскомъ пресвѣтломъ величествѣ были и вѣрно служили, не склоняясь ни на какіе прелести. И мы того гораздо остерегались; но нынѣ уже удивився такому превротному умыслу, печальны есмы, когда взявъ брацкое желательство съ королемъ, его милостию, тотчасъ же и къ хану отзывается и что обѣщасть: буде (ханъ) съ пріятствомъ обявится, то и намъ всего умалити обѣщасть..... Токмо да изволить того милосердіе, Ему же небо и земля въ услуженіи ходитъ, отъ такого ига горькаго, которое прежде сахарно было, обороняти; понеже паче мысли нашея такова намъ немилость объявилась; понеже на тотъ слѣдъ предковъ своихъ идучи работали есмы. А какъ человекъ для роду своего ниву хочеть устроити, прежде трудовъ приложить, терніе изъ нее вымечеть, тако и предки наши прилѣжно о томъ радѣніе чинили, не щадя здоровья своего, но паче понесши, гдѣ потребно было, терніе изъ

¹⁾ Тамож, VI, 200, 201.

²⁾ Пригадаймо, що од часів Б. Хмельницького, українці бажали вибавити од Польщі, чи як небудь поставити на волі, *нигу* Україну, з Волиньчу, Поліссям і Покуттям Галицьким. (Костомар. Б. Хмели., Ист. Моногр. XI. 256). Виговський нагадував цареві, котрий питав його ради про рубежі з Польщею, про льудей право-славних на Волині коло Льбубина і инде, котрі обертаються до його, гетьмана. (А. Ю. и З. Р. VII. 196). Дорошенко, вмовляючись і з турками, думав про волю народу українського (руского, одмінного од Польщі і Москви) по Сочаву в Буковині, Вислу, Минск, Сіверск і Путивль, (А. Ю. и З. Р. IX, 219) а запорозцям писав про увільнення од Польщі Подільська, Волині, Полісся і Литви. (Вел. II, 393). Порівн. лист Самоїловича до царя. Руна. 1880, Сент, 41, прим. 2.

отчизны выметывали, щобъ намъ вольности уродила, которые имѣемъ за дражайшую вещь, что, какъ видимъ, рыбамъ птицамъ, также и звѣрямъ и всякому созданію есть мила. Чего ж ради и сердца наши скорбѣти не имуть, что насъ одержати за наши заслуги хотять, и вольности, чрезъ кровавые труды имѣсчи, искоренити? Только намъ мнитца, что рѣка великая много иныхъ рѣчекъ преодолеетъ, такъ всемогущаго Бога помощь тоже егда кому подаетъ онъ всѣ тѣ замысли земныхъ монарховъ (царів) преодолеетъ¹⁾, Обертајучись до пригоди з Ладжинським, кошовиј писав далі: „Вѣмъ убо, не отъ чего иного и столникъ безъ вѣдома нашего смерть пріялъ, толко оттого, что въ городѣхъ великія обиды отъ нихъ (москалів) люди терпять. Однакъ все то оставя, ждаемъ: изволь вельможность твоя, по прежнему своему желательству, въ любви съ нами жити и о всемъ о томъ его царскому пресвѣтлому величеству извѣстно учинити, чтобъ изволилъ своимъ ратнымъ людямъ приказать, чтобъ въ городѣхъ перестали всякихъ вымысловъ чинить... а буде не перестанутъ, храни Боже, чтобъ большой огонь не возсталъ. Доколѣ живыхъ насъ станетъ, того будемъ остерегати, чтобъ наши права и вольности не умалялись. А о томъ они (москалі) напрасно головы свои трудять; вѣмъ бо, какъ слѣпому въ примѣту (в цѣль) убити не мочно, такъ даромъ о томъ и промышляютъ. Такъ и монархи пусть на то усматриваютъ, что наше (льудське) есть начинати, а Божіе совершати²⁾“.

Не глядючи на недовольство проти монарха москѣвського ј його уряду, котре підбивало запорозців на деякі вчинки проти царя, (напр. де шчо з паробленого бувшим кошовим Суховієнком) все товариство січове цілком, бажаючи спільности всејі Украјини ј не довіряючи полякам і туркам, все таки стојало за сојуз Украјини з Москвою в тяжкі часи Рујини, котра настала після того, јак по ви-

¹⁾ Акты Ю. и З. Р., VI. 203—204.

²⁾ Порівн. також, 188, другиј лист того ж кошового, в котрому він пише до гетьмана, шчо запорозці раді вдержати ласку царську, — «а ежели ни, то юже мусимъ яко солемандра (јашчурка, шчо, јак кажуть, в огні не горить) в огні зоставать; сѣти подъ часть наукъ зъ внутренностей своихъ наставляеть, въ которые хита муха ввязне, але шершень бы на мней ся оное не боить».

борі Брѣуховецького наступили різні гетьмани на правім і лівим боці Дніпра, а надто коли один з правобічних гетьманів, Дорошенко, аби правобічню Україна, одступлена царем до Польщі, не доставалась полякам, приступив до султана турецького, котриї і прийняв його в підданство в 1669 р.¹⁾ Кош запорозьскій виступав завше проти многогетьманства і писав напр. Дорошенкові, шчо „подобно діяволъ, всегда погибели человеческой нищущій, насѣялъ намъ вась, такихъ гетмановъ, яко куколю въ пшеницу, же для своихъ приватъ и интересовъ бинаймнѣй не поболите о крайнемъ упадку отчизны нашей“²⁾. Шче гірше ображались вони підданством Дорошенковим туркам, називаючи його за те јудиним товарищем³⁾, — і з усіх сил клопотались, шчоб звести до купи обидві України під рукоју царя московського, тільки зо всіма вольностями, вмовленими В. Хмельницьким в 1654 р. За ці клопоти запорозці дістали навіть догану од царя, шчо, мовляв, не за своје діло беруться, — шчо, мовляв, на те јесть царьскій војевода, та поставлений царем гетьман⁴⁾.

Ці довели діло до того, шчо такі правобічню Україна

¹⁾ Умови нанеч. в А. Ю. и З. Р. IX. 219.

²⁾ Лѣтоп. Сам. Величка, II, 224—226. лист 18 Окт. 1669. Порівн. вище, 98—100, лист Јанв. 30, р. 1666, і далі, 395—396, лист Апр. 2, 1676.

³⁾ Лѣтоп. С. Величка, II, 343—346; лист Окт. 26, 1673 р.

⁴⁾ Після того, јак на раді в Перејаслові, (17 марта 1674) козаки правобічні і лівобічні поклали вибрати лівобічного гетьмана Самојловича гетьманом обох боків, а посланець Дорошенка објавив, шчо јого гетьман і собі пристаје до царя, — згода все ж таки не наставала јак через те, шчо Дорошенко не хотів зрікатись гетьманства, так і через те, шчо козацтво не любило гетьмана Самојловича, поставленого в гетьмани більш московськими бојарами, ніж козацькоју радоју. Тоді (1675 р.) запорозці пішли на раду до Дорошенка в Чигирин, покликавши туди ж і донських козаків, — і там Дорошенко присяг на підданство цареві. Кошовій Сірко објавив об цім листами до всіх городових полковників, именуючи Дорошенка гетьманом, а цареві писали, шчо вони записягли Дорошенкові, шчо цар јого зоставить непорушно в городі ј буде обороняти својім віјськом «од всіх непријателів, татар, турок і ляхів», — і тоді «всі міста запустіли на правобічній Україні вијать людьми населятьсја ј будуть тишитись својими вольностями і розживатись також, јак і задніпръанська сторона». (Солов. Ист. Р. XII. 182—183, Костомаровъ. Руина, Вѣстн. Европы, 1880, Авг. 406—407).

була одлучена од лівобічної і спустошена так, що українці, а надто запорозці не могли без сліз здумати про те¹⁾. За то на лівим боці Дніпра, которийоставсь за Москвою, за часів гетьманства Самоїловича (1672—1687) і Мазепи все зростала перевага царського уряду над вольностями козацькими, а вкупі з тим зростала і перевага козацької де далі, все більше канцільарської, старшини над чернью, — так що та мусила втікати навіть на правий бік Дніпра²⁾.

Втікали недовольні і Москвою, і козацькими дуками і на Запорожжя — і тут радились з січовиками, як би повернути инакше справи на Гетьманщині. Звідсі виходило безпереривне недовольство проміж городовими гетьманами і запорозцями, і безпереривне жаління гетьманів царям на „крутоголових“, як казав Самоїлович, січовиків. І царській уряд, і гетьмани раді були поставити своє військо на грانیці запорозькій, — щоб вдержувати чернь од утеків на Січ, а січовиків од помочи черневим бунтам, та щоб держать в своїх руках привоз хліба на Січ; без которого важко було обійтись рибалкам і скотарям—запорозцям³⁾.

Як колись поляки вкріпляли для такої ж цілі Кодак, так тепер московський уряд, за згодою покірних йому гетьманів, почав закладати свої кріпости на рр. Орелі і Самарі, на дорозі з Слобідщини і Гетьманщини до Запорожжя.

4 Апр. 1684 р. кошовий Іван Гусак докоряв гетьману Самуїловичу, що од нього, гетьмана на запорозців за їх «щоденную працю и зичливість холодний вѣтеръ вѣетъ». — «Нами ся войскомъ запорожскимъ титулуєте,—писав кошовий,— а насъ за нѣзачо маєте, не тилко нечи-

¹⁾ Див. Величка виш. I, 5. і II, 394. як запорозці плакали, слухаючи в 1676 р. лист об «упадлой отчизни своей Малороссійской тогубочной», 467—472, лист кошового Сірка до гетьмана Самоїловича, Сент. 25, 1678 р. про «запустіння і упадок отчизни Малороссійської», як через «постоянних гетьманів», так і «через незначливі сосѣдственныхъ монарховъ факціи» (хитрощі).

²⁾ Цей зріст старшинського натиску на чернь добре показаний в Лазаревського, Малор. Посполит. Крестьяне. 1648—1783, і в Ангонича, Посл. времена козач. на прав. бер. Дніпра, 25—30.

³⁾ Перша заборона царська возити хліб на Запорожжя, в 1671 р. А. Ю. и З. Россіи, IX, 615.

начи жаданю нашему слухному досить; а надъ то и зъ старшинни городовою и одъ легкихъ и незаслужонихъ особъ поносятъ товариство наше войсковое тяжкіи прикромости и поноесли; которыхъ зневагъ и нечести винувѣдити трудно: мусимъ тое все скромністю нашею зисенти и на себе покладати. Донеслося намъ заневне вѣдати зъ рознихъ сторонъ, и отъ певнихъ людей заходятъ насъ слухи, же доконечне ихъ Милость бояре и воеводи и всѣ начальніе полководци такъ въ себе усовѣтовали и постановили: жебы стягнувшися зъ войсками силами Монаршими на Самаръ, и города осадивши, а прикоротивши нашихъ волностей, взяти власть нашу въ свои руки, и насъ зъ рѣки Дибра викорепити; чого нікогда доказать того не могутъ. И такъ разумѣмъ, же Велможность Ваша, яко ласкавій нашъ рейментаръ и войска Запорожеского родимецъ, до того призвоити не зхочетъ, жебы славу и повагу войсковую загубити на вѣки, и Украину Малоросійскую подати въ подданство; чого каждый добрый и цюотливый зъ предковъ Украинскихъ и войска Запорожеского молодець, и вся отчизна наша Малая Украина Малоросійская на тое призвоити не хочетъ. Во самъ Ваша Панская милость вѣдаешъ тое добре, же негдись славный памати Богданъ Хмельницкій Зѣновій, котрый отъ килко лѣтъ кончачи войною презкривавую працю свою и старане, отъ отчизнихъ пановъ своихъ вибился зъ подданства и освободивъ отчизну нашу всю Украину Малоросійскую; и поддаючися подъ высокoderжавную руку къ Богу зейшлomu блаженія памяти Царю Алексѣю Михайловичу на постановленю мирнихъ договоровъ, на якій часть многіе тамъ високородніе голови знайдовалися, и при многихъ чужоземскихъ посланнихъ и народу посполитого, всякіи Козацкіи вольности войсковіе и права зъ обыльными присягами и записами mocno закрепили, и утвердили вѣчными волностями войско Запорожеское; котрихъ волностей и по присяжномъ крѣпости и запису трудно кому розривати; хіба хто схочетъ на свою шкоду. А тѣи всѣ волности и права и записи, и наданіи намъ войску Запорожескому Низовому постановленіе пункта и привилея отъ многихъ и давнихъ антецессоровъ маемъ, и до сего часу въ спрятахъ нашихъ войсковихъ знайдуються, и до смерти будемъ ихъ держатись, нимися щитити. И дай Боже намъ всѣмъ,

войску Запорожскому, во всё вѣки здобитися тими булавами, бунчуками, корогвами, привилеями и арматами и бубнами, котріи дошли по немъ небожику Хмельницкому рукъ пашихъ; и при тихъ хочемъ стояти до смерти нашої, при знаменитихъ що въ насъ есть и славнихъ знакахъ; зъ якими певне при помочи Божой войско Запорожское передъ всёмъ свѣтомъ не постыдается. А прето ежели бы мѣла бути то истотная правда, жебы тое мѣли звишспеціфькованую рѣчь непотребную вчинати — чего пожался Боже! — а ми войско Запорожское Низовое и памѣй въ тимъ не воитнимъ; маемъ зтолко по милости Божой способу; силна есть и мощна черпъ Диѣпровая своими помочиними потугами и плодна есть матка Козацкая»¹⁾.

Два роки з годом кошовиј Григоріј Сагајдачииј, з усім старшим і меньшим вієська Низового Запорозького товариством докорьав Самуїловичу, що в його «лучшую честь имѣють похлѣбци (јого), плути і шалвѣри, нежели войско цѣлое запорожское» и казав гетьману: «не заступати, але розоряти войско Низовое самъ Ваш-Мостъ свои рейментарскіе винаходишь способы, поневаж на витискане насъ зъ луговъ и вѣтокъ Диѣпровихъ, старовѣчныхъ нашихъ жилищъ козацкихъ усовѣтовалесь съ боярами Московскими, а найбарзѣй подобно зъ сватомъ своимъ Шереметомъ, построили городи низше Самари по надъ Диѣпромъ, чого нѣгдисмося не сподѣвали.... Якое намѣреніе Ваше у построеніи по надъ Диѣпромъ низше Самари городовъ и витѣсненіи насъ зъ луговъ нашихъ Диѣпровихъ, аби цале отмѣнено и оставлено по трете и по десяте пилю просимъ»²⁾.

Скоро потім Москва, в кінець поділивши (1686) з Польщею Україну, здумала воювати Крим, і хоч поход москалів з козаками на Крим (1687) був нещасливий, та дав пригоду перше поставити вієсько московське і гетьманське на Самарі і низше коло Кам'яного Затону під самою Січю³⁾, а скоро після того, по скинуттѣ Самуїловича і поставлїннѣ, по волі московського воїводи Голицина, в гетьмани Мазепи, московськиј уряд таки і справди звелів збудувати тут кріпости.

¹⁾ Лѣт. Величка, II, 539—543.

²⁾ Лѣт. Величка, II, 557—561. Апр. 26, р. 1686.

³⁾ Лѣтоп. Величка, III, 12—13.

В 1688 р. 20,000 гетьманців збудовали город Новобогородицькиї на устьї р. Самарі (москалі стоїали тут же, та нічого не робили) і там стали жити воєводи московські, а через кілька ркків (1701) збудовано город в Кам'янім Затоні, в котрому сіли московські стрільці і, як каже Величко, — «не безъ частихъ зъ Запорожцами утѣшеніями эсортъ и драктъ обрѣталися». Запорозці жалілись, шчо по р. Самарі були їх діси і пасіки, — та Мазепа їх заспокојував, шчо кріпость будується на час війни; в решті звинявсь тим, шчо робиться це не через нього, а по волі царській ¹⁾. Гетьман брехав, — бо сам він не раз писав в Москву, шчо треба будувати кріпости коло Січі і осажувати в них московське військо, або коли прохав якого городка (Новобогородського) дльа себе, то обіцяв шче ліпше москалів доглядати за запорозцями і не пускати до них лудей з городів ²⁾.

В 1701 р. приїшло московське і гетьманське військо до Микитина Рога і почало будувати кріпость коло Кам'яного Затону. Запорозці жалілись цареві, шчо вже і тепер вони «терпять шкоду і неправди в вольностях, здобичах і промислах», — і казали, шчо «они на віїру с бусурманами по царському указу іти завсегда готові, а города будувати не позволяють» ³⁾.

Тільки ж проти царської і гетьманської сили вкупі запорозці не могли нічого вдіяти, — і мусили підатись і тільки заховали в собі велику ненависть до урядів царського і гетьманського. Як завше, запорозці ненавиділи ці уряди не тільки за себе, а і за всю чернь українську. Ці черні, де далі, становилось все тяжче, — і вона сама могла побачити за гетьманства Мазепи, шчо тяжке дльа неї панство зростало за поміччю царства. Мазепа був поставлений гетьманом по волі уряду московського, майже без вибору козацького, — і державсь силою стрільців московських, шчо коли його zostавлено було ⁴⁾, козацька служба Москві, ставала де далі, все важчою, начальство московське все лютішче. — «Полно вамъ, бл—ны діти,

¹⁾ Величка, III, 60—63. Костомаровъ. Мазепа. Русск. Мысль 1882, Янв. 20—21.

²⁾ Костомаров, тамож, Февр. 56, 96, Мартъ. 119.

³⁾ Костомаровъ, Мартъ, 123.

⁴⁾ Костомаровъ, Янв. 17, 22, 28, 45, 60.

хохлы свои вверхъ поднимать! Ужъ вы у насъ въ мѣшкѣ!» казав (в 1702 р.) один московскій начальник (Левашов)¹⁾.

З самого початку гетьмануваньня Мазепи і після першого подорожжя його в Москву дукам пороздавано багато земель в селах українських²⁾; поряд з тим зростали аренди на млини, горілку і т. н. та індукти (податки ярмаркові)³⁾. Чернь роптала, що царі по просьбі гетьмана і старшини, отдають народ панам в неволю, жалілась, що в Гетьманщині «нає згублять москалі», тікала на прави́й бік Дніпра і на Запорожжя і там лајала панів і царів і розмовляла з січовиками, як би перевернути тяжкі порядки на Гетьманщині⁴⁾.

Кош запорозьскій обертавсь до гетьмана, требујучи переміни в тих порадках. Кошовий Гусак писав Мазепі (1692), що як Хмельницький «піддавсь пресвітлим монархам (московським), то в посполитій раді така вмова була, щоб не було досад на Україні; а тепер бачимо, що біднім людім великі утиски чиньтьсѣа. Ваша вельможность правду пишете, що при льахах великі утісеньня військовим (козацьким) вольностям були, за те ж Богдан Хмельницький і війну проти них (льахів) підняв, щоб із підданства висвободитись. Тоді ми думали, що во віки віків народ християнський не буде в підданстві, а тепер бачимо, що біднім людім гірше, ніж було при льахах, бо і кому не слід держати підданих, — і тої держить, щоб йому сіно або дрова возили, груби топили, стаїні чистили. Правда, коли хто по милости військовій знаходиться в старшині генеральній, такому можна і поданих мати, нікому не досадно, так і при небіжчику Хмельницькому було; а тепер чуємо про таких, у котрих і батьки підданих не держали, а вони держать, і не знають вже, що з своїми бідними підданими і творить. Таким людім не слід держати підданих, — а як батьки їх працювали, хліб їли, так і вони нехай їдять»⁵⁾.

¹⁾ Костом., Мартъ, 127.

²⁾ Костом. Янв. 24, 39—40 і далі,

³⁾ Костом., Февр. 59, 84—85.

⁴⁾ Костом., 59, 87. Апр. 100.

⁵⁾ Солов. Ист. Россіи, XIV, 180. Костом., Мазепа, Февр. 68. Дуже жалъ, що весь лист Гусака доси не напечатаній.

Тоді ж таки кошовий Гусак словами переказував Мазепі, що б то тої звернув увагу на те, що на городовій Україні не хотять ні аренд, ні гетьманських панів-старост по селам, — та прохав гетьмана, щоб «Москва милостивіща була до українців, — бо льуде, що приїждять з Гетьманщини (чумаки і т. и.) жаліються, що москалі льудей бють, крадуть, грабують, ханають дітей і завозять в неволю в Московщину» ¹⁾.

Не були недовольні запорозці царським урядом і через його поступовання в дуже важних для них і для всієї України справах з Кримом і з Польщею.

Крим і Низова Запорозька Україна поставлені самою природою так, що їм не можна прожити одній без другого, — так що держави, котрі володіли тими країнами, мусили або бути в мирній спілці проміж себе, або мусили воюватись доти, поки одна забере собі обидві країни. Льуде на Низовій Україні в старовину могли жити тільки з скотарства та з рибальства. Степи ж і луги на низовому Дніпру незамітно зливаються з степами і луками кримськими, так що ні татари кримські, ні козак запорозькі не знали твердо границь своїх випасів, а в часи суші мусили мінятись своїми випасами. Далі Крим має солоні озера, з котрих запорозці діставали сіль на свою рибу і на вивіз в городову Україну, для чумаків котрої Січ була безпремінною станцією і перевозом. В XV ст., коли українські виселки дійшли було до Чорного Морья між Дніпром і Дністром, було влагодилась доволі мирні стосунки між русинами Дніпровими і Кримом, — в котрому тоді навіть проживало чимало українського льуду ²⁾. З кінця XV ст., коли турки одбили в українців берег Чорного Морья і завоювали Крим, татари кримські повернулись в хортів, котрі мусили заганяти для Туреччини українських полоняників, — і через те мир між українцями і Кримом (до котрого тоді належав і Буджак) став не можливим ³⁾. Вже через одно те, що і Московщина так само терпіла

¹⁾ Соловьевъ, XIV, 181.

²⁾ Див. про це в Историч. Пѣсн. Малор. Народа, I, 103—106, а також Хартахая, Истор. судьба Крымскихъ Татаръ. Вѣстн. Евр. 1867, I—II.

³⁾ Див. далі, в увагах до пісні № IX, а в «Истор. пѣсняхъ» I, 74—99.

колись од татар Кримських і Астраханських, як Україна од Кримських і через те, що татари кримські (аж до XVIII ст.) набігали і на південну Московщину, українці мусили дійти до думки про спілку з Московщиною проти татар ¹⁾. Шче в ¹/₂ XVI ст., коли царь московський взяв Казань і послав військо проти кримців, 300 українців пристали до того війська (1556) і зараз потім староста Канівський і осадчик першої Січі на о. Хортиці, кн. Дм. Вишневецький, котрого наші пісні звуть Бајдою ²⁾, обернувся до Москви і водив з своїми козаками (1558) московське військо Дніпром проти татар, а потім (1559) на Дон і під Азов, коли московський воєвода пройшов аж в Чорне Море. Тільки ж і тоді виївилось, що, при спільности інтересів між москалями і українцями, єсть і різниця інтересів у царства московського з Україною: царь московський побоюавсь залягуватись в війну з турками за Чорне Море, — котре так потрібне було для України, — і волів лише воювати з Швецією і Німецькими рицарями за Балтійське море ³⁾. Так думка про союз України з Москвою проти кримців і турок і заглухла на якийсь час, хоч вона і піднімалась не раз після Дм. Вишневецького. Думка ця між инчим помогала тому союзу, котрий накінець зложивсь між Україною і Москвою в 1654 р. ⁴⁾ Ми бачили вище, що говорили запорозці Виговському об тім, яку користь вони приносять Москві, прикриваючи її од татар. На Січі сподівались, що колись таки і Москва поможе Україні навіки втихомирити Кримського Хана і навіть Турецького Султана.

Ось через що січовики так не хвалили підданства Дорошенкового Туреччині і усьлювались звести його з Москвою. Ми бачили, як Москва одповіла січовикам на їх клопоти і що з того вишло. Коли накінець Москва стала мири-

¹⁾ Це один з резонів, котрий тяг українців більш до спілки з Московщиною, ніж з Польщею, — котра далеко од татар.

²⁾ Историч. пісни Малор. Нар. т. I, № 40.

³⁾ По всьому українці мають найбільш спільности з москалями південними, котрих тягне до Чорного Моря, а далеко менше з середніми і північними, котрі тягнуться до моря Балтійського.

⁴⁾ Як про це думали письменні люди на Україні, див. в розмові, котру «Исторія о презьлой брани» вклада Б. Хмельницькому і Хану в 1655 р. (Ист. о през. брани, 138—144).

тись з Кримом і Султаном, то січовики бажали, щоб хоч за ними zostались їх степи до р. Бога, — «бо тотъ увесь степъ отъ Богу рѣки и Днѣпрови лежачій его царскаго величества державѣ вельцѣ есть потребный, потому что з того степену многіе у Днѣпрѣ плывуть рѣчки, якіе здавна войску запорожескому належали, безъ которыхъ якъ нынѣ, такъ и впредь войско запорожское жити не можетъ»¹⁾. Москва помирилась з бусурманами в Бахчисаражі (1681) на тому, що гръаниця Запорожжя з Туречиноју буде тільки на р. Дніпрі, — і хоч гетьм. Самоїлович було вимовив для запорозців право на 20 років ловити рибу ј на низу Дніпра, — та коли та Бахчисарајська вмова була зтвержена між царем і султаном в Константинополі, то це право запорозське було пропушено²⁾.

Звісно, січовики не могли вдовольнитись таким миром з бусурманами, і коли војувати цих взялась Польща, то стали повертати своју думку до неї ј помагати корольу Собыєському в його славній віјні з турками³⁾. Аж ось Москва помирилась з Польщоју, між инчим на тому, що Запорожжя (все таки без давніх його осель по р. Собі, Каменках і Богу) зостанеться вже підданим тільки цареві ј що царь пристане до корольа польського на спільну віјну з Туречиноју⁴⁾. Віјна мусила початись з московського боку походом на Крим. Гетьман Самоїлович жалівсь од імені запорозців на те, що Січ збавлена старих јїї земель на правім боці Дніпра, а про поход на Крим резонно радив або не починати діла, або почати його з великоју силоју так, щоб зразу повојувати Крим⁵⁾. Сталось инакше, і першіј та ј другиј поход (1687 і 1689 р.) москалів з українцями проти Криму були невдачні, через невмілость і неохоту, начальників і не принесли Запорожжю нічого, окрім московських залог по р. Самарі ј Дніпру на землях

¹⁾ Костомаровъ, Руина, Вѣстн. Евр. 1880, Сент., 19. Гетьман Самоїлович думав навіть, що гръаниця з Туречиноју мусила б бути на р. Дністрі, як була колись гръаниця Литовсько-Української держави (тамо ж).

²⁾ Тамо ж 27, 34.

³⁾ Тамо ж, 37, 38. Величко, II, 599—602.

⁴⁾ Интересно, що таку віјну наражував москалям Дорошенко, котриј за часи свого підданства султанові спізнавсь з підтурецькими християнами, а то ј з бусурманами, та тільки не турками. Чт. въ Моск. Общ. Истор. 1858, I, 260.

⁵⁾ Костом., тамо ж, 58, 60.

запорозьських ¹⁾. А тим часом, скидаючи гетьмана Самоїловича і наставляючи нового, Мазепу, теж нелюбого запорозцям і без їх ради, московській великій воєвода поставив умову, щоб «миру Запорожцовъ зъ Кримомъ и городками (татарськими) никогда не имѣть и остерегать того накрѣпко, чтобы изъ Малороссійскихъ городовъ въ Кримъ за товарами и зъ запасами и зо всякою живностію не ѣздили и лошадей въ Кримъ не продавали» ²⁾.

Це значило зовсім зруйнувати все запорозьке господарство, а по часті і на всій Україні, бо пограничне начальство стало не пускати чумаків і на саме Запорожжя, звідки дорога була в Крим ³⁾. Звісно, що січовики, та і усі українці, котрі раді були, щоб Москва зовсім завоювала Крим, не раді були такому стану, котрий можна назвати: ні туди, ні сюди, — і почали мізкувати об тім, як би їм самим влагодитись з Кримом, коли вже не відною, то миром ⁴⁾.

В 1691 р. запорозці запитали гетьмана Мазепу: коли ж їм звелять виступати в похід проти Криму? — на що гетьман одповів їм, що питатись так не пристойно, а треба з терпеливістю ждати царського указу ⁵⁾. Такого указу все таки не було, — і запорозці, правда, ще не всім кошем, а вільними купами, почали вмовлятись (1692) з Ханом про мир і промисли рибальські і чумацькі ⁶⁾. В 1692—94 р. січовики на радах кричали, що з бусурманами ліпше бути в миру, що ліпше ходити (в Крим і на лимани) за звірем, рибою і сільсю, ніж, догоджаючи Москві, ворогувати з Кримом і здобувати в нагороду царське сукно, котрого присилають по аршину на чоловіка, або грошей по два злотих ⁷⁾. Аж ось в 1695 р. об'явлено було од царя похід проти турок і татар під Азов на Дону і під Кизикермень (тепер Берислав) на Дніпровому лиману. Запорозці радо пішли на ті походи, сподіваючись присво-

¹⁾ Про городки див. вище. Про «роптаніє и клятву на Галичина, же безъ жаднаго надъ Кримомъ промислу низадъ повернули» див. у Величка, III, 73.

²⁾ Величко III, 38—39. Статті Коломацькі, 1687 р.

³⁾ Костомаровъ, Мазепа. Р. М., 1882, Янв. 42.

⁴⁾ Костом., тамож.

⁵⁾ Костом., Мазепа, Февр. 55.

⁶⁾ Тамож. 63, 68, 75.

⁷⁾ Костом., Мазепа, Февр. 83, 87—88.

їти собі низ Дніпра. Скоро вони з козаками-гетьманцями, або і з москалями, взяти турецькі городки по Дніпру, — одні зруйнували, другі, напр. Таванск або Мустрит-Кермень, котрії здавсь їм, запорозцям, присвоїли до Січі ¹⁾. На другий рік запорозці, не дождавшись царських чажок, котрі мусили прийти до них із під Бряньська, сами винесли в Чорне Море і стали воювати коло Очакова і навіть коло Козлова (Евпаторії). Певно, шчо вони воювали б тут вдачіше, як би зроблено було по їхньому, і їм би дали самим гроші, шчо назначив царь на будівлю чажок ²⁾. Під Азовом січовики вкупі з гетьманцями дуже допомогли взяти це важне місто для Московського царства ³⁾. Українці вже почали марити про те, шчо підуть в Буджак, піднімуть проти турок молдаван і очистять од турок лимани Дніпровий, Дністровий і дійдуть до гірлів Дунайських ⁴⁾. Але царь московсь-

¹⁾ Величко, III. 280—285. Костом., тамож, 88—91.

²⁾ Костом., Маз., Февр., 96—98, 102—103.

³⁾ Тамож. 96—101.

⁴⁾ Теж, Март, 112—113. Довго б приїшлося розмовляти, шчо б показати доладно всю спільність інтересів в українців з народами подунайськими і задунайськими, котрі були тоді (а по части і доси) в ярмі турецькому, а також і те, шчо тільки приступ України до Московщини притяг і московських царів до діїства проти турок, до котрого закликали їх, — як наслідників грецьких царів, повоювані турками православні християне вкупі з загроженими Туреччиною державами католицькими (Венеція і Німецьке Цісарство), — а шче і те, на скільки самі українці попрацьували до того, шчо б прищепити в Московщині думку про потребу війни з турками для звільнення од них народів християнських. (Див. про це напр. слова П. Дорошенка, в 1674 р. в Источн. Малорос. Истор., собр. Бант. Каменск., I, 259—260. Чт. Моск. Общ. Истор., 1858, I). Ми нагадаємо тут тільки один лист до царя московського Хведора од Досифея, патріарха Єрусалимського (18 марта 1691 р.) з котрого видно, як думали самі підтурецькі християне про потребу належання України до Московщини: «Тепер вигідний час; возьміть перше Україну (правобічну) а потім требуєте Молдавіщини і Волощини, а там Єрусалим... вам не користо, коли турки зостануться на північ од Дунаю. або на Поділью, або на Україні, або коли Єрусалим зоставите в їх руках: поганиї то буде мир!... Коли будуть отдавать вам увесь Єрусалим, а од України не одступать і з Поділья не вийдуть, — не мирітьсья». (Солов. Ист. Р. XIV, 219—220. Порівн. у нього ж, X, 229). З самого 1666 р. аж до 1709 р. московський уряд робив усе, шчо б отдалити од себе і зруйнувати правобічну Україну і тісно злучене з нею Запорожжя, — і потім, коли таки довелось московському цареві (Петру I) піти війною до Дунаю, (1711 р.) то він був покараний тяжкою поразкою од турків, після котрої мусив зріктись не тільки правобічної України

киї вже задумавсь про море Балтиїське, котре треба було одніматн в Шведа, і поспішивсь помиритись з Турком. Літом 1700 р. в Карловці підписали москалі з турками замирення на 30 років, зовсім не користне для запорозців і всієї України. Турки одступили цареві Азов і городи коло його, а за те царь обіцявав зруйнувати всі отняті в турок Дніпрові городи і не позволяти нікому (українцям) — оселятись по Дніпру низче Січі, а тільки осадити один городок коло Січі для перевозу; також порожнім мусив зостатись степ од Перекопа до Міуського городка ¹⁾.

В 1701 р. пришло до Січі московське військо і розвалило низові городки по Дніпру, котрі одвоювали козаки од турок, а замість того заложило коло Січі тої Кам'яно-Затонський городок, котрий був такий противний запорозцям ²⁾ В тої же рік почалась не менше противна запорозцям, та і усім українцям, далека і тяжка війна царя з шведами. В 1705 р., коли зїхались царські і султанські комисари робити грраницю, то запорозці домогались, щоб грраниця була по р. Богу і щоб Дніпро був їхній ³⁾, — та москалі, неприхильні до Січі і заклопотані шведською воїною, того не піддержали.

Між инчим шведська війна оддалила московське царство ще од однієї справи, котру вважали українці за спільну для України і Московщини і котрої найгараючише пеклувались запорозці. Ми не раз уже говорили про те, як побивались у Січі об тім, щоб отняти в Польщі правобічну Україну і привернути її до спілки з собою і лівобічною Україною. В остатні роки XVII і у початку XVIII ст. впять показалося можливим зробити оце. Щоб мати поміч у війні проти турок, польський король Собеський став скликати козаків на правий берег Дніпра (1684); пішло туди і кілька запорозців і між ними Семен Палій, котрого дуже псажали в Січі, так що хотіли поставити

і степів запорозських, а і самого Азова. Трохи не увесь XVIII в. потрачений був моск. державої, щоб здобути те, що само давалось їй в руки в XVII ст., коли було приступила до неї ціла козацька Україна. Як отдавала задумаєських християн од Москви чутка про неволю під московською державою, див. слова Крижанича в Чт. Моск. Общ. Ист. 1876, III, 115.

¹⁾ Тамож. 114.

²⁾ Тамож, 114, 120—123.

³⁾ Костом., Мазела, Іюнь, 77.

кошовим ¹⁾. Після війни з турками козаки правобічні зовсім не думали розходитись, як бажав польський уряд, а оселяли де далі більш земель новими прибульцями з лівого боку, почали отримати села в шляхти, бунтовати їйі «хлопів» і казати навіть, що треба прогнати ляхів за Вислу. Вже в 1688 р. Паліж писав до Мазепи, що хотів би приступити з своєю країною (котру потім Мазепа звав «державою»), Білоцерківщиною і Хвастовщиною, — під царя Московського, до купи з Гетьманщиною і Запорожжям. Потім кілька разів Паліж писав такеж саме. Та царь, почавши війну з Шведом, потребував союзу з Польщею і на всі прозьби Паліжа велів одновідати, щоб він здав свої замки полякам, а сам, коли хоче служити цареві, то йшов би на Гетьманщину, або на Запорожжя. Звісно, Паліж на те не приставав, — бо саме тоді, як царь клопотавсь коло свого Петербурга (1702—1704) хлопів і міщане на правобічній Україні повстали проти Польщі, трохи не так само, як за часи Б. Хмельницького. Польський король жалівсь московському цареві, а царь напирив на Мазепу, щоб той примусив Паліжа здати Білу Церкву полякам. В початку 1704 р. один з правобічних полковників (Іскра) приїхав у Переяслав і казав: «ми з поляками не можемо жити; не знаємо, де нам і подітись, коли нас не приїме царь православний і гетьман», — а царь писав Паліжеві, що «коли той не оддасть Білої Церкви союзникові царському, королеві польському, то їйі візьме московське і гетьманське військо і усе одно оддасть полякам.»

Мазепа сперше радий був прийняти Паліжа під своїй реїмент (уряд), а потім перемінив думки: Паліжа дуже любива чернь і запорозці, — котрі де далі все більше ненавиділи Мазепу. От Мазепа і став опасуватись, що коли Паліжева держава пристане до Гетьманщини, то чернь з запорозцями можуть зкинути його з гетьманства і повалити всі його панські порядки. Мазепа став сам писати цареві недобре на Паліжа і між инчим наговорював, що Паліж сам хоче погодитись з поляками та підняти проти царя чернь і запорозців. Мазепа, певно, прибріхував, — та в цьому могло бути трохи і правди. Коли шведи увійшли в Польщу,

¹⁾ Костомаровъ, Руина, В. Евр. 1880, Сент. 37 (1684).

там частина панів вибрала другого короля, Ст. Лещинського, котрий воювавсь проти першого (німця Августа II) і проти царя. Між инчим пани з гурту Ст. Лещинського стали пускати і між українцями думку, щоб злучити виїзть усьу Україну з Польщею на правах рівних з польськими і литовськими. Могло бути, що про таке розмовляли які поляки і з Палієм і що тої, бачучи, що все одно царь його не хоче, та що і лівобічним українцям, де далі, все важче жити під царем, не одхильав зовсім такої думки. Зкінчилось це все тим, що Мазепа, по згоді з царем, заманив до себе Палію, арештував його, — а царь його заслав в Томск, на Сибір. Запорозців арештувань Палію мусило дуже вразити, — бо Палію вони завше любили, а тепер саме коло Палію, були помішники запорозці. Саме тоді на Січі знову набралось багато втікачів з городової України і там заговорили знову, як писав Мазепа, щоб «арендаровъ и пановъ бити и грабити и зовсімъ розбити: кгда жъ правѣ намъ не докы бути, терпѣлисьмо же отцовъ и братовъ и кривныхъ нашихъ держали въ неволѣ и въ конецъ хотять закабалити, а мы за вольность козацкую идемъ на такихъ противныхъ намъ воевати», — а на Україні «зѣло отпадало сердце отъ великаго государя», — і там говорили, що «не буде у насъ на Украинѣ добра, поки сей гетманъ живый буде, бо сей гетманъ одно зъ царемъ розумѣеть; царь на Москвѣ своихъ губить и въ ссылку засылаетъ, а гетманъ разными способами до умаленія Украини приводитъ.... для того онъ часто на Москву бѣгае, щобъ тамъ науку брать, якимъ то способомъ сей народъ сгубити». Палій перед самим заарештованьням своїм намовляв сотників полтавського полку, — що «добра не буде, поки ви не збудете ваших панів і орандарів». В такий то час заарештовано Палію¹⁾.

²⁾ Вся ця Паліївська справа добре розказана в Антоновича: Послѣдн. врем. козач. на прав. берегу Днѣпра, і в Костомарова, Мазепа, Апрѣль, Іюнь. Арештувань Палію нагадує туж саму пригоду з Іваном Сіркою, славним кошовим запорозьким. Обидва ці славні ринарі, любимі народу, најздолійші козацькі проводирі, після Богдана Хмельницького, — могли б бути гетьманами, — і обидва опинились в Сибіру в саму рішучу хвилю. Обоє потім Москва випустила на Україну, щоб виставити їх, одного проти Дорошенка, другого проти Мазени і січовиків, — та все таки не дала їм ходу. Здумаємо собі на місті Многогрішного, Самоїло-

Так ми бачимо, що на Запорозьжжі досить було недовольства на Москву з її царем і без «прелести» Мазепи, — що напротив того самого Мазепу там не терпіли, як слугу московського вряду. Після всього того, що ми розказали, не дивно буде, що запорозці раді були случаю повстати проти Москви і що в Січі були льуде, котрі готові були їти проти Москви хоч би і з татарами, або і з поляками, коли б ті приобіцяли українцям вважити на їх права і інтереси. Коли що дивно, так те, що запорозці так довго терпіли і не повставали цілим кошем проти Москви та проти прихильного до неї гетьмана. З цього боку дуже интересна справа канцільариста полтавського полку Петра Лваненка, або Петрика³⁾. Цей Петрик втік на Запорозьжжя в 1692 р. і там жалівсь на гетьмана Мазепу, котрого «душа в Москві, а тут тільки тінь», на «сердюків (гетьманську гвардію), арендарів, та тих дуків, що царі їм вольности понадавали, що мало живими не їдять простих льудей». Думаючи їти робом Б. Хмельницького, Петрик погодивсь з татарами, вимовивши од них волю для українців промишляти рибожу і сільсьу, — і кликав запорозців, щоб вони, признавши його гетьманом, ішли з ним і з татарами на городову Україну, — визволяти її од «москалів з їх монархами та од немилостивих, драпежних нанів та арендарів». Кош запорозьскій дозволив охотинкам приєднати до Петрика, — та ввесь не пристав до його, — і коли татаре вказували на вмову Петриківців з ханом, то Кош одповів, що запорозці «хотять без опаски од татар промишляти звіриними, сольаними і рибними добичами, а од походу воjaцького на московську державу зрікаються». Очевидно, Кошові противна була спілка з татарами, навіть проти дієного ворога, котра, як показували приміри часів Б. Хмельницького і Дорошенка, кінчалась тим, що татаре забирали в неволю на-

вича, Мазепи, — гетьманами Сірка, а потім Паліа і других подібних їм запорозців, про котрих писали січовики Самоїловичеві, що вони мають у себе «получших, — ніж Самоїлович, — товаришів заслужоних и в рицарських справах досвідчоних кавалеров, которіи во усьому тому уряду гетьманському, з лучшим отчизни нашої Малоросійскої життьем могли би здолати». Певно, багато стидких пригод в історії України XVII—XVIII ст. було б менше.

³⁾ Ця справа добре розказана в Костомарова, Мазепа, Февраль.

род українськиї. Як не огидла була запорозцям московська держава, а коли вона сур'язно взялась за війну з татарами і турками, в 1695 р. — то запорозці забули недовольство і з усієї сили воювались проти бусурман; навіть охотники покинули Петрика, при котрому, не глядючи на його такі добрі листи проти Москви і панів, — зосталось тільки 15 чоловіка українців.

Зовсім друге діло була війна з шведами, з котрої українці не могли вбачити для себе ніякого інтересу, котра була страшенно тяжка і навіть вважалась козаками не зовсім за праведну, бо про шведів у них зоставсь добрий спомин ще з часів Б. Хмельницького, як про союзників¹⁾. При тяжості цієї війни і при ненависті до московської держави і порядків, котрі вона піддержувала на Україні, дуже легко мусила зворушитись в запорозців думка злучитись з шведами проти Москви, а надто тоді, коли шведи з своїм славним вожаком королем, наближались до України. Коли що могло спинити цю думку, то власне те, що здавна ненависниї запорозцям гетьман Мазепа сам переїшов до шведів. Але незабаром цей поход до шведів і зміна Мазепи (чоловіка вже старого і недовговічного) мусила вдатись січовикам, — а надто їх розумному, твердому і досить вченому проводареві, Кості Гордієнкові, — за добру нагоду, щоб сповнити всі давні змагання і надії, котрі ми бачили в тих листах і розмовах, що вложено вище.

Дуже жаль, що досі не напечатано цілком навіть листів запорозських часу їхньої зміни з Мазепою. Навіть в переважній праці д. Костомарова «Мазепа», ці листи часом ще більше вкорочені, ніж у самого Соловйова. Тільки ж, зводьачи до купи все, що знаходимо в цих двох нових істориків зміни Мазепиної, можна впевнитись, що запорозці того часу, не тільки не йшли з препростого розуму за прелестями цього проїдсвіта, — а сами всилувались вести його і змагались внести світлу думку і твердість в ту колотнечу і шатість, котру він зкоїв, і в котрій сам хотів керувати всіма, вважаючи себе за найрозумнішого над усіх на Україні.

¹⁾ Порівн Костомар., Б. Хмельн., III, 264, з умовою запорозців з Орликом, в Чт. Моск. Общ. Истор. и Др., 1859, I, 242.

Власне Мазепа з ненавистю до нього простого льоду на Україні, з його повсечасноу брехнеу на всі боки, з його думкою тільки про себе, — (бо цей український гетьман, піднімаючи Україну проти царя, шчо зневажав її вольність, сам вимовляв собі в польського короля — княжство на Білій Русі!) — власне Мазепа і потерпав справу вольности і добра України, про котру він ніколи шчиро і не думав. Напроти того, запорозці в той час більш усього і думали тільки про Україну.

Як тільки Мазепа звістив січовиків, шчо він одступив од московського царя, — дльа якого кінця, він це нікому ясно не розказував, — запорозці зараз одписали йому: «хочемъ знати, отдалившиися отъ царя московскаго, подъ кимъ будемъ жити и кого себѣ за зверхнѣшаго пана мѣти» ¹⁾. Далі запорозці потребовали, шчоб прислані були до Січі посли од шведського короля і од Ст. Лещинського і гетьмана, шчоб вмовитись, як бути січовикам із королями ²⁾. Коли царь обернувся до запорозців, зазиваючи їх не помогати Мазепі, котрій, мовляв, сам наговорював цареві на них. — коли царь обіцяв запорозцям милость і послав гроші, — запорозці поставили цареві умови: за себе: шчо б не було московської кріпости в Кам. Затоні, шчоб млини понизовому Пелу і Ворсклі і Переволочанський перевоз були січові, — а за городову Україну: шчоб там не було полковників (ставлених од гетьмана і царя), а був вольний вибор, як у Січі отаманів ³⁾.

¹⁾ Арх. Иностр. Дѣлъ, 1708, № 91, у Костом. Мазепа, Ноябрь, 86. Солов. XV, 363.

²⁾ Скальковск. Истор. Новой Сѣчи II, 17. Чи це не той самий лист, про котрій говорить д. Костомаров? — Подібно до цього, коли Б. Хмельницький поклав одіти од Польщі до Москви і звістив об тім запорозців, то вони, похваляючи цю думку, радили: «Якъ будете писати пакта, то изволите Ваша Гетманская Моць сами прилѣжно досмотриваться, жебы не было въ нихъ чего лишнего и отчизнѣ нашей шкодливого, а предковѣчнымъ правамъ и вольностямъ нашимъ противнаго и неполезнаго». (3 генвар. 1654), — а потім, коли гетьман звістив товариство, шчо вже приступив він до Москви, і послав у Січ списки з грамот царських, то січовики писали: «для досконалшого видѣнія, желаемъ и самихъ пактовъ имѣти въ себе присланіе отъ Твоей Гетманской Исоной Мосци списки». (Лѣт. Величка, I, 167—170; 183—185).

³⁾ Солов. XV, 343—344, 363, Жаль, шчо цей лист запорозський доси не напечатаний.

Прибувши під Будишча, до Мазепи і Карла, запорозької кошовий отаман К. Гордієнко зараз же прилюдно сказав Мазепі, що запорозці «дякують гетьмана, що він, як слід проводареві українського народу, піднявсь ослобонити отчизну од московської неволі, що вони певні, що гетьман не з яких небудь приватних (своїх особистих) інтересів переїшов в протекцію шведського короля»; січовий отаман казав, що «запорозці готові присягти на вірність і послухенство гетьману», але щоб і тої «обв'язав себе присягою чинити за одно з ними і помагати їм в справі спасіння батьковщини»¹⁾. Скоро після того написали умову між козаками гетьманцями і січовиками, щоб стояти за одно, — і Мазепа присягнув на тій умові вкупі з запорозцями. Потім написана була умова з шведським королем, що король не помириться з Москвою, поки Україна і Запорожжя не будуть на віки вільні од Москви зо всіма давніми правами і привіліями, а до того король обіцяв, що військо його не буде шкодити на Україні і що він вибачить тим селянам, котрі доси ворогували з шведами. Король підписавсь на те все²⁾.

Як звісно, увільнити Україну од Москви не вдалось ні Мазепі, ні запорозцям з шведами, та і не могло вдатись, бо справа не була зарані приготовлена, не було тоді згоди між українцями, та не було досить і просвіти.³⁾ Сам Мазепа до останнього часу плутав, старшина поділилась, — а потім, побачивши, що діло не вигора, навіть ті, хто приступив до шведів, почали одходити назад до царя; черні хоч не любила Москви, та ненавиділа і Мазепу, а хто боївсь шведів, як невірних. Були правда, такі і з черні, що приставали до шведів, але були і такі, що і били їх, а більше сторонились од них. Були і такі, що не хтіли ні шведів, ні москалів: так купа мужиків засіла в Зінькові і не хотіла

¹⁾ Костомар., Мазепа. Ноябрь. 111—112.

²⁾ Тамож, 114—115. Не дурно ця умова була підписана тільки тоді, коли прибули до Мазепи січовики; доти тільки старшина добивалась од Мазепи, щоб знати, до чого він веде діло, — та Мазепа крутив і плутав; старшина ж дбала тільки про свої права, а не про черні.

³⁾ Це все було на велику долю наслідком того, що робив з Україною московський уряд з самого 1657 р. і просто і через таких слуг, як Мазепа.

впускати ні шведів, ні москалів, — та мужики ті ма́йже завше були п'яні, — і, звісно, города не вдержали. На решті, щоб привернути до себе чернь, царь звернув з Сібіру і поставив у своєму війську Палі́я, «понеже онъ, — як писав цареві кн. Гр. Долгоруки́й, котри́й, прислухавсь до розмов між українцями в Ніжені, — въ такихъ легкомысленныхъ имѣтъ любовь и не малый кредитъ» ¹⁾).

Пробуваньня Палі́я коло царя запевняло українців в тому, що царь писав до них у прильудних листах, — именно, що все лихо, яке вони терпіли доси, (аренда, тяжкі побори, постої і др.) було не од волі царя, а од Мазепи, а що наперед українцям буде все́яке добро і воля без тяжарів і салдатчини і т. п. ²⁾). Ці всі листи царські чернь на Гетьманщині звела до купи в словах: «живіть, живіть, українці, і не біжте́сь нікого!» (див. далі, Лз-р II) і спершу не пожаліла навіть, коли почула, що зруйновано було міле д́ля не́ї Запорожж́я.

Запорозці, очевидно, ще зарані́ ї сами зрозуміли, що навр́яд вони здола́ють побідити московського царя навіть і за помічч́ю Шведа ³⁾), — та вже не хотіли *назад вертатись*. Ми бачили ви́ще в листах запорозських похвалки, що вони не отда́дуть мило́ї волі́ ї за саме житт́я. Ці похвалки справи́ли січовики тим, як вони чесно, з звісно́ю українсько́ю вперто́стю, додержали себе в часи полтавської облоги і утікань́я шведського коро́ля до Очакова: на переправах і в степу, де їх сті́льки погинуло од московського війська ⁴⁾). Видно по всьому, що слова пі́сні того часу:

О́, хоч пропали запорозці,
Та і не пропала слава!

¹⁾ Костом., Мазепа, Ноябрь 76—79, 86, 94, 96, 108.

²⁾ Мани́я. Петра I, 1708 р. Окт. 28 Но́ября. 1-го, в Чтен. Моск. Общ. Ист. и Древн. 1859, I. 175 і далі; треті́й Но́ября 9, (тамож 187), чет-верті́й Генв. 21 1709, (тамже. 194), п'яті́й 3 Февр. 1709, тамже 215, шості́й по зруйновань́ю Січі, 26 ма́ю 1709 р. тамож, 221, — а також універсал (всє́люди́й лист) нового, поставленного по волі́ царські́й гетьмана, Скоропадського, — писани́й, звісно, по волі́ царські́й Дека́бря 8, 1708 р. — тамож, 197 і далі; порівн. на стор. 199 про «неспособність народу малоросі́йського до драгу́нської ї солда́нської служби» з пі́снею про Палі́я, ви́ще.

³⁾ Костомар., Мазепа, Ноябрь, 117.

⁴⁾ Костом., Мазепа, Дек., 38 і далі.

були остатиною думкою гинеючих запорозців. Січові братчики могли погибати або терпіти гірку долю на чужині тим з більшої твердосту, шчо могли по правді сказати, шчо вони повстали проти Москви не тільки за все своє Товариство Низове, а і за всю Україну і за всю чернь українську. Чого бажали тоді запорозці з їх отаманом Гордієнком, можна побачити з умови, котру зложили вони незабаром з Пил. Орликом, котрого по смерті Мазепи вибрали гетьманом втеклі з шведами з під Полтави козаки. На цю вмову ¹⁾ доси мало звертали увагу вчені люди, певно через те, шчо складали її вигнанці і шчо з неї нічого не сповинилось. Тільки ж вона дуже важна тим, шчо вона зводить до купи всі бажання запорозців, котрі вони викладали почастино од часів Виговського в своїх листах, — і показує запорозську думку, як порішити всі суперечки, які мали запорозці, з того часу до зміни Мазепи, — з начальством московським і з гетьманами. Певно, в надії справдити ту думку на ділі, січовики і повстали проти Москви в 1708—1709 рр.

Далі, з поводу варіантів пісні М-ра IV-го, котрі споминають любязно *кошового*, — по нашій думці, Гордієнка, — ми говоримо про цю вмову, котру, певно, продиктував тої Гордієнко, (див. стор. 40—41). По цій вмові: товариство січове мусило здобути для себе свої природні землі по Дніпру і річкам, його помісницям, од Переволочної аж по Очаків, з Терехтомировим, шпиталем вояцьким, — (§ 4—5). Правобічна Україна по Случ (границю Б. Хмельницького) мусила впіять вернутись до козаків, для «цілості границь отчизни Малоросійської» (§ 2). В цій отчизні мусила бути навіки скасована «самодержава владга», котру «прежнии Гетманы, зостаючи подъ Самодержцами Московскими привлащити себѣ дерзали, надъ слушность и право и котрею были значне надвередили давние порадки, права и вольности войсковые, не безъ всенародной тяжести». Дуже інтересним пунктом (§ 6) згаданій вмови постановлено було скасувати гетьманську «самодержавную владгу», котра «самовластіемъ узаконила такое право: Такъ хочу, такъ повелѣваю». Для того було вмов-

¹⁾ Договір и постановленіє между Гетманомъ Орликомъ и войскомъ запорожскимъ въ 1710 году. Чтен. М. Общ. 1859. I, 242—254.

лено: «абы въ отчизнѣ нашої первенствующими были совѣтниками Енеральная Старшина, такъ респектомъ урядовъ ихъ первоначальныхъ, яко и уставичной при Гетманахъ резиденціи; по нихъ, зась обыклымъ порядкомъ послѣдующи Полковники городовіе, подобнымъ же публичныхъ совѣтниковъ характеромъ почтены нехай будутъ; надъ то зъ каждого полку по единой значной старшиной, благоразумной и заслужоной особѣ мѣють быти до общей рады Енеральниіи Совѣтники, за согласіемъ Гетманскимъ избраны, зъ котрыми всѣми Енеральными особами, Полковниками и Енеральными Совѣтниками долженъ будетъ теперешній Ясневельможный Гетманъ и его сукцессорове о цѣлости отчизны, о добрѣ оной посполитомъ и о всякихъ дѣлѣхъ публичныхъ радитися, ничого, безъ ихъ соизволенія и совѣту, приватноу своею владою, не зачинати, не установляти и въ skutokъ не приводити. Для чего теперь, при елекціи Гетманской, единогласно всѣхъ обрадою и ухвалою, назначаютъ три Енеральные въ каждомъ року Рады, мѣющіеся въ резиденціи Гетманской отправовати: первая о Рождествѣ Христовомъ, другая о Воскресеніи Христовомъ, третія о Покровѣ Пресвятой Богородицы, на которое не только Панове Полковники зъ Старшиною своею и Сотниками, не только зо всѣхъ полковъ Енеральныи Совѣтники, лечь и отъ войска Запорожского Низового, для прислухованья ся и совѣтованья, Послы мѣють и повинни будутъ, за присланьемъ къ себѣ отъ Гетмана ординасу, прибувати....» ¹⁾ «И если

¹⁾ Так думали запорозці влагодити ту справу, котра турбовала їх од самої смерті Богдана Хмельницького, — справу: як їм бути з гетьманами Городової України? Запорожжя мало свої особні державні порядки: щорочній вибір старшини, починаючи од отамана, — і вибір гетьмана на часи походу. Тим часом Б. Хмельницький, котрий вишов з Січі проти Польщі, як гетьман війська Запорозького, — повоювавши поляків, став дієсним гетьманом усієї України Малоросійської, не переставши зватися: Гетьман Війська Запорозького, — як потім звалися і всі українські гетьмани. Коли вмер Богдан, піднялось питання: як і де треба вибрати гетьмана з таким іменем? Рада городових козаків без запорозців вибрала наслідника Богданові, — і так чинилось майже завше і опісля, з тою ще новиною, що такого гетьмана наперед вказували старшини врядуники царські. Запорозці перше требовали, щоб вибирали гетьмана в Січі, потім згожувались на спільну з гетьманцями раду, черневу, — далі, після вибору Самоїловича, — без їх, — думали

бы что противного, здорового, правамъ и вольностямъ войсковымъ вредительного и отчизнѣ неполезного усмотрено было въ Ясновельможномъ Гетманѣ, теды таяжъ Старшина Енеральная, Полковники и Енеральные Совѣтники, моцны будутъ волными голосами, чили то приватне, чили, когда нужная и нествольчная потреба укажетъ, публично, не Радѣ Его Вельможности выговорити и о нарушенъ правъ и вольностей отчистыхъ упоминается, безъ уближенъ и пайменшого поврежденъ высокого рейментарского гонору; о якіе выговоры не мѣетъ Ясновельможный Гетманъ уражатися и пометы чинити, овшемъ развраценная исправити старатимется». Енеральну старшину, совѣтників і полковників гетьман мусив вважати за товариство, а не за «слугъ и предстоятелей работниковъ»¹⁾. По пункту 10, полковники і старшина в полках, а сотники і инші врядники в сотнях мусять вибиратися волными голосами. Пункти 12, 14, 15, 16 дбають про добро і полегкость простимъ людьямъ: поставляють ревизію маѣтків, захопленихъ державцями, і повинностей і послушенства посполитихъ людѣй державцамъ²⁾

зовсімъ виділитися з під гетьманського рејменту (свѣтлїй Бернардине, писали січовики Самојловичу, — ми тобі не молимося, ти нас не помилуй). Умовою 1710 р. діло ставилось так, шчо і Запорожжѣя вдержувало свої порядки дома, і спільно з Гетьманщиною порядкувало б спільно всіі Україні справи.

¹⁾ Интересно пригадати вірші на скинуття Самојловича з гетьманства, в котрих йому дорікають, самодержавство, противне давнімъ звичаѣмъ віська Запорозьского:

Не уважавъ давноі въ войску вольности,
И вѣмъ станомъ належитой годности.
Себе тилко почиталесь такъ бити,
Же твой рожай зъ давнихъ давень сталъ жити.
Забувъ еси, же ты зъ любви избрано,
И старшимъ себѣ паномъ названо.
Рады тебѣ отнюдь стало не треба,
И мислиль еси, аки би изшелъ зъ неба.
А въ войску Запорозскомъ то здавна
Рада силна и вѣмъ явна. (Величко, III, 16).

Интересно, шчо самъ царь Петро І страхавъ украинців, шчо Мазепа змовився з Карломъ XII і Лешчинскимъ, — шчо б стати «самовластнымъ княземъ въ Украинѣ» (Чтен. М. О., 1859, I, 187). Теж за царемъ говорив і Скоропадский: — «жебы былъ самовластцемъ надъ народомъ нашимъ Малороссійскимъ» (теж 197).

²⁾ По бідности країни грїшми, тоді жалуванья за службу старшина получала маѣтками.

і податків з немощних і убогих, охорону посполітих людей од наїздів і забору підвод урядниками і слугами гетьманськими і козаками не по військовим потребам, скасування станцій (постою) компанійських і сердуцьких полків гетьманських по дворам, і аренд на їх вдержування, а також сдирства індукторів (збірщиків і откупщиків зборів ярмаркових і базарних) і їх факторів. Пункт 13 підтверджує права і привілії магистратів города столичного Кієва і інших українських городів.

Січовики, котрі складали оці вмови були вже замалосильні, щоб довести їх до skutku, — та все таки вони мали право сказати в початку їх: «нехай станеться на вѣкопомню войска Запорожекого и всего народа Малороссійского славу и памятку». Ці вмови — найвище, до чого додумались українські люди про громадські справи в XVII—XVIII ст., — і вони ясно показують, на скільки ті січовики, котрі виступили в 1709 р. проти московського царя стояли далеко од «препростого розуму и невѣжества».

Так же само і поворот січовиків до Московського царства в 1733 р. ставсь далеко не з одного кажання в гріху зміни православному цареві. В увагах до варіантів піснi №-ра IX і X і до віршів про поворот запорозців до Москви і про службу їх московському царству в 1734—39 рр. ми показуємо, — що той поворот і та служба були викликані цілим рядом причин і між ними вступками і обіцянками царського уряду гетьманцям і запорозцям, котрих той уряд хотів ужити проти турок і Польщі, а також надіями українців, — і між ними найбільш запорозців, — що сповнилась їх повсягдашня думка про звільнення од ляхів Правобічної України і про прилучення її до Лівобічної Гетьманщини і Запорозжя з усіма козацькими правами і волею.

ЖЕНЕВА

30 Декабря 1882 р.

№ I.

РУЖІНА СТАРОЇ СІЧІ І ГАЛАГАН.

(11—14 мају 1709 р.)

1. У Кіјіві на рипочку
Пили ляхи ¹⁾ горілочку.
Пили ж вони, пили та гульвали,
Собі порадонок мали:
5. — «Порадьмосьа ми, милиї братьтє,
Як Січі достати.
Ми пошлемо а по пана Галагана,
По прилуцького пана;
Тої у Січі добре знає,
10. Тої нам Січі достане.» —

- Казав јеси, пане Галагане,
Шчо у Січі Орди ²⁾ не маје,
Коли глянѹ: поміж куріньами,
Як золото сьаје.
15. Казав јеси, пане Галагане,
Шчо у Січі Москви не маје,
Коли глянѹ: поміж куріньами,
Як мак процвітаје.
Стоїть Москва кінець моста
 20. Та ї дивитьсѹ в воду
А на своју хорошују вроду,
Шчо сама себе та ї одвојувала,

¹⁾ Певно, замість: пјуть москалі. ²⁾ Певно, замість: Москви.

- Кров своју проливала,
Червоними храбростями ¹⁾
25. Базар красовала.
У неділю рано пораненько
Обманонька стала:
Виманили наших козаченьків
А у чисте поле;
30. Виманивши, взьали пов'язали
По два до купочки;
Вони скликаються та озиваються,
Як сивиї голубочки.....

(М. Богачка, миргородськ. пов., полт. губ., зап. в 1862 р. Дм. Лавренко).

Піснця ця записана од чоловіка, котриј де-що в нїї переплутав. Тільки все ж таки вона јавно говорить про руїну Старої Січі, шчо була коло горла р. Чортмлика над Дніпром, в мају 1709 р. Зрунували тоді јїї москалі за полк. Яковлевим з вірними цареві Петрові козаками-гетьманцями за полковником Галаганом. Українці пам'ятали најбільше, шчо руїнував Січ Галаган, так шчо ј доси звуть те місце, де була та Січ, Галаганськоју Січчю. (Скальковскій. Історія Нової Сѣчи. 1846, III, 276). Не диво, шчо ј у пісні говоритьсь тільки про самого Галагана, котриј «достав Січі».

Сталась ця руїна ось јак: Коли гетьман Мазепа одступив од московського царя, то запорозці, з ненависти до царського уряду, забули свої суперечки з гетьманом і стали за нього. 24 нојабря 1708 р. запорозці написали до гетьмана, просьачи јого прислати до Кошу послів од шведського короля, од Ст. Лешчінського, котрого шведськїј король хотів поставити королем в Польщі, ј од самого гетьмана, шчоб умовитись, на чому мусьять бути запорозці з гетьманом і корольми. А в 1709 р. кошовїј Гордієнко з 8000 запорозців пристав до шведів у м. Будищах (тепер полтавського повіту). Царь Петро думав перше влагодитись з запорозцями так, шчоб одвести јїх од Мазепи, ј послав до Січі од себе грамоту, а при нїї 12.000 рублів на вісько, 500 червінців кошовому, 2000 р.

¹⁾ Певно, замість: прапорами.

старшині; з москалями послано од гетьмана Скоропадського дубенського сотника Савича, а од митрополита — ієромонаха Іродіона Жураковського вмовляти січовиків. Та січовики, взявши гроші, почали безчестити посланців; гетьманського посланця хотіли посадити в воду, а монаха звали шнігомъ і похвалялись спалити в смоловій бочці ¹⁾. В відповідній грамоті до царя вони дуже його докоряли і требовали, щоб в «малоросійських городах», на Гетьманщині не було полковників, а була воля, як у Січі, щоб по ріках Пелу і Вореклі (на низу) млини і Переволоченський перевоз належали до Запорожжя, — і щоб царських городків по Самарці та Кам'яного Затону не було. (Солов'єв. Історія Росії XV, 1865, стор. 363). Цар дуже боювався запорозців, бо вони і кошовий їх Гордієнко мали велику пошану в черні — і через те царь писав Меншикову, щоб старавсь підкупити січовиків: «хотя бы и не малое что дать», — і велів поставити в Кам'яній Затоні «командира изъ бригадировъ кто по умѣ, ибо тамъ не все шпагою, но и ртомъ дѣйствовать надлежитъ; пункты (умови з запорозцями) посылаю при семъ, токмо единая матерія суть, чтобы смотрѣть и учинить Запорожцевъ добромъ по самой крайней возможности; буде же оныя явно себя покажутъ противными и добромъ сладить будетъ невозможно, то дѣлать съ оными яко съ измѣнниками». (Солов'єв, XV. 364, 365).

Бачучи, що Січ ніяк не пристає на мир з ним, царь звелів Меншикову послати проти Січі військо з Київської полки. В царській грамоті до гетьмана, старшини і усього народу малоросійського про поход цього війська розказується, що вже під Переволочною селяне і козаки стали проти царського війська, так що Яковлев мусив брати Переволочну, а потім обидва Кодаки штурмом. В самій Січі сталося так само. Січовики послали свого кошового, — котрого вибрано тоді, коли Гордієнко виїшов у поход, — Сорочинського, в Крим прохати помочі в Орді. Царь розказує в маніфесті: «Когда же полковникъ явился у самой Сѣчи, то послать вѣрнаго человека для увѣщанія

¹⁾ Царь Петро самъ писав Меншикову: «здесь нужно черезъ добрыхъ шпиговъ (къ чему лучше нѣтъ поповъ) провѣдать, намѣряютъ ли непріатели маршировать?» Солов'єв. Історія Росії. XV. 358.

наказнаго атамана и бывшихъ тамъ Запорожцевъ, съ царскимъ указомъ, дабы они принесли повинную и послушавъ Высочайшаго повелѣнія новаго кошеваго выбрали и поклялась служить впредь вѣрно, но они яко древніе и непокорные бунтовщики, все то презирая, не только того напоминанія и увѣщаеія не послушались, но и посланца въ воду бросили, а по російскимъ войскамъ изъ пушекъ и изъ ружей сильно стрѣляли и одного полковника, нѣсколько офицеровъ и до 400 чел. салдатъ убили, — а плѣнныхъ срамно и тирански умертвили». Но в той же день запорозці побачили, шчо їде якесь вієсько, і думаючи, шчо то Орда за котроїу пішов Сорочинський, — вишли з своєї кріпости. Аж то були московські драгуни з Галаганом. Запорозці замішались, — тут москалі напали на них, вбігли за ними в Січ і заволоділи неїу. Козаків більшу частину побито, чоловіка з 300 взято в полон, і з ними більш 100 пушок і всьакої амуніції. Меньшиков писав писав цареві: «Знатійшихъ воровъ велѣлъ я удержать, а прочихъ казнить, и надъ Сѣчею прежній указъ исполнить, также и всѣ ихъ мѣста разорить, дабы оное измѣническое гнѣздо весьма выкоренить». Царь одповів йому: «Сегодня (23 маїу) получили мы отъ васъ письмо о разореніи проклятаго мѣста, которое корень злу и надежда неприятелю была, что мы съ превеликою радостію услышавъ, Господу, отмителю злымъ, благодарили съ стрѣльбою, и вамъ за оное премного благодарствуемъ, ибо сіе дѣло изъ первыхъ есть, котораго опасаться надлежало было». Далі царь наказав поставити більше вієська в Кам'яному Затоні, «дабы того смотрѣли, чтобъ опять то мѣсто (Січ) отъ такихъ же не населилось, такожъ которые въ степь ушли, пакн не возвратились, или гдѣ индѣ не почали собираться». (Ригельманъ, Лѣтописное повѣствованіе о Малой Россіи III 56—57, 78. Скальковскій Исторія Новой Сѣчи. II, 18—19. Соловьевъ, XV, 366—367; грамота Петра I до гетьмана, старшини і народа малоросійського у Бант. Каменськ. Источники, II, 226—227, Маркевича, Истор. Мал. Россіи, IV, 289—299).

Як бачите, пісеньа доволі вірно розказує пригоду руїни Січі в 1709 р., — хоть де в чому наш примір, котриї — на жаль, — доси тільки один і єсть записаний, — і переплутаний. Так в 2 віршу замієць: «пили *махи* горілочку»,

певно мусить бути: «пила *Москва*», або «пјуть *москалі*»; в віршах 11—12 теж переплутано: спершу там мусило щось говоритись про те, що Орда приїде до Січі, а замість неї приїшла Москва з Галаганом. Могло бути і просто двічі повторено: що у Січі Москви не має. В віршу 24 замість «червоними *храбростями*» (?) мусило б стоїти: «червоними *прапорами*», або таке щось.

В віршах 26—30 діло розказано так, що мов би то січовиків виманено в поле обманом, а не так, що вони сами помилились, приїнявши драгунів і гетманців за Орду, — а вірші 11—16 мов би натякають на те, що Галаган обманив січовиків, сказавши їм якусь неправду про Орду і Москву. Може бути, що спривоначальна, не попова на в слабії памјати, пісньа, јаснішче винуватила Галагана, вказујучи на те, що він підслав сказати запорозцям, що јде Орда, коли јшла Москва. Тој Галаган був такий чоловік, котриј міг спуститись на все, — та і послано јого було до Січі з москальми власне дља того, що він, јак колишній січовик і навіть (по Рігельману) кошовиј, міг і вмовити, одурити січовиків, — бо «він у Січі добре знаје», јак каже пісньа. Цікаво, що П. Орлик, пишучи до запорозців лист в 1734 р., нагадував јім про јакіјсь обман, котрим взјата була стара Січ: «Авжежъ выгасло тое вашмостемъ, добрымъ молодцемъ, зъ памяти, якъ Москва при добываню Сѣчи, звабывши прелестнымъ ласки царської увѣненемъ старшину войсковую и товариство до присяги, утинала имъ въ таборѣ своемъ головы?» (Кіевская Старина 1882, Апр. 111. Скальковскаго, Орликъ и Запорожцы).

Ігнат Галаган родом з Омельника (тепер в полт. губ. кременчуцького повіту), син простого козака і неписьменний, одіјшов у Січ. В 1706 јого поставлено посковником того охочого полку, котриј послано з Січі під Кијів до царя на віјну з Шведом. (Матерјали для исторіи Малороссіи собр. Бантышъ-Каменскимъ. II, 55). В грамоті січовіј Галагана названо «знатним товаришем». Далі Галаган був полковником «охочекомонного», або «компаніјського» полку при Мазепі (полковників в такі полки ставив гетьман) і був при Мазепі, коли тој приступив до Шведа. Побачивши ж, що за Мазепоју великојі сили не ма, Галаган покинув јого і перејшов до московського царя,

привівши јоту шче ј заповонених шведів. Він сам розказав Рігельману своју розмову при цій пригоді з царем. — Галаган наговорив цареві, шчо він не по волі пристав до Шведа, а шчо, бувши при Мазепі, не мав шчо иншого вибирати, але, при першому случају, думав покинути Шведа ј Мазепу і дльа того на третій день випрохав в короля шведського через Мазепу, шчо б козакам вільно було, — мов би шчоб пасти коні, — стојати своїм кошем не в лагері, а за лагерем і робити розјізди, — і тоді, вхопивши 60 шведів, котрі не бојались козаків, јак своїх, втік до царя. Царь пријняв Галагана, сказавши: «не сдѣлай ты и со мною такой штуки, какою сдѣлалъ Карлу!» — і звелів јому робити розјізди ј «доставати јазики», шчо Галаган робив дуже зручно. Раз він здобув велику казну, котру царь отдав јому ј на полк.¹⁾ (Ригельман. Лѣтоп. Пов. о М. Р. III, 52—53). По Рігельману, јак і по нашій пісні, Галаган був посланиј з Јаковлевим до Січі «вожакомъ, јак знающій тамошніе мѣста» (там же, 78). За своју послугу цареві ј јого гетьманові, Скоропадському, Галаган получив шче в марці 1709 р. полк Чигиринський, а в августі 1709 чотирі села на правім боці Дніпра, а далі шче село (Липове) на лівім боці. В 1711 р., коли царь одступивсь од правого боку Дніпра, Галаган получив до Липового шче багате село Вереміјевку в Чигирин-Дубровській сотні) та остававсь без уряду до 1715 р., коли јому дано полк Прилуцький. Цим полком він правив до 1740 р., коли, за старістю, передав јого синові, Григоріју. Будучи полковником, Ігнат Галаган дуже догожав московському начальству та всьакими неправдами вбільшував свої мајетки, отбирајучи в землі сусідів ј записујучи цих в підданні. Од нього пішли одні з најбагатших панів на Україні. (А. Лазаревскій. Очерки Малороссійскихъ фамилій. 5. Галаганы. Русскій Архивъ. 1875, I, 318—325).

В нашій пісні Галаган зветьзя «прилуцьким паном», — бо таким јого знали на Україні 25 років.

Початок: «У Кијіві на риночку» і т. д. здибујемо і в других піснях: про *Байдю* (Историч. пѣсни малорусск.

¹⁾ З листів гр. Головкина і миргор. полковника Апостола до Мазепи видно, шчо Галаган переказав цареві од Мазепи умови, на котрих гетьман впјать радиј був би помиритись з царем. (Бант. Кам., Источники, II, 12—13). Див. далі при №-рі 2-му.

народа съ примѣч. Антоновича и Драгоманова. I, № 40, Е, А (В Цареградї) і др.), про *брата та сестру* (Рудченко. Чумацкія Пѣсни. 110—111) і в др.

Москва = москалі, москвини і т. и. часто вживалось в українському письменстві; напр. в Боркулабовській хроніці (1563—1608): «*Москва* Могилевъ вижгла въ Петровъ Постъ» (1580); «*одна Москва* приймовала его (Дмитра Ивановича) за царя, а *другая* не приймовала» (Кулішъ. Матер. для истор. воззоединенія Руси. I, 50, 84); порівн. тамож 85: «Якожъ того року (1)606 было веселье на Москве и было при томъ веселью *литви, руси и поляковъ-волинцовъ*, поведали, яко семъ тысящей выбраповъ»....

Деякі вірші, подібні до тих, що ми бачили вище в пісні про *руїну* Старої Січі здибуємо в піснях про *атакуваньня* Нової Січі 1775 р.

1. Із за гори, з-за Лиману вітер повіває,
Да вже ж Москва Запорожьжя кругом обступає. (2)
Ој, облягла, обступила, да в город вступила,
Московськими знаменами город закрасила. (2)
5. Пішло Москва по куріням запасу збирати,
Як би Січу розорила, начала гадати: (2)
Взяли сотню, Кошового і писаря полкового:
— Що б не було Запорожьжя поки світа того! (2)
Ој, покритоє Запорожьжя густими лозами,
10. Не повернем щастья-долі, гіркими сльозами.

(Запис. І. Дзвоник од діда, 70 р., Оврама Рудкевича в с. Конончі, черк. пов. київської губ. в 1852 р.).

Порівн. у Максимовича, Укр. Нар. Пѣсни. 1834, 127.

Подібна пісня потім була перероблена на взяття Москалем Варшави:

1. Ој, із за гори, із за Кубані
Усе вітер повіває:
Кругом Москаль вражу Польшчу
Ој, уже він обнімає.
5. Ој, як обняв же він вражу Польшчу
Він у город уступає,

*Ој, червоними та знаменами
Він город же украшає.*

Та полковнички, охвищерики

10. По полкам (?) гуляють,
А бідниці та салдатики
Як орли літають.

Ој, вилитів із Аршави

Не ворон, не шуліка;

15. — «А не буде з тиї Польщі
Вже добра до віку!»

(Запис. Манджура, в слоб. Багатіј, новомоск. пов. катериносл. губ. в 1874 р.)

Вірші 9—12 в менше попсованих піснях про руїну Січі в 1875 р. ось які:

Прокльаті драгуни запас одбірали,
Запорозці в чистім поли як орли литали,
А росієські генерали церков грабували.

(Запис. Лавренко в м. Багаччі в 1862 р.).

Вірші 13—16 в пісні про Січ, записані д. Манджурою ж, в слод. Багатіј, ось які:

Та летить крѣчок та по тої бочок.
Де взявсь шуліка:
— «А не буде в Січі города
От нині до віку!» ¹⁾

Подібні слова могли скластись після руїни Січі 1709 р. з поводу заказу царського одбудовувати Січ, які ми привели вище.

Так коли не цілком, то по шматкам, пісні про руїну Січі в 1709 р. пішли на будівлю нових пісень про ата-

¹⁾ В одній пісні про атакуваньня Січі 1775 р. подібні вірші поставлені з початку і ось як:

Ој, летів ворон да через Січ-город,
Ој, да литачи крѣче;
Ох, і не має, і во вік не буде,
Ој, а над Січ-город краще.

(Запис. кр. Пант. Петренко в с. Братанах, борзенськ. пов. черн. губ. 1864 р.).

Опис *города Січі* в 1672 р. див. в Акт. Зап. и Южн. Россіи, XI. 12.

куваньня Нової Січі в 1775 р. і навіть на взяття Москвою Варшави.

Так же само прилагоджений був до пригод 1775 року і шматок пісні, подібний до віршів 11—18 повищогої пісні про Галагана:

1. Та казав јеси, Калниш кошовий, шчо у Січі мудро;
Ој, јак вијшли із Січеньки, на серденьку нудно,
Та казав јеси, Калниш кошовий, шчо у Січі грече;
Ој, јак вијшли із Січеньки, оббив ворог плечі.
5. Ој, у Січі на базарі побито колочки;
Ідуть наші запорозці та і без сорочки.
Та у Січі на базарі загачена гребля;
Ој, јак вијшли із Січеньки, побив ворог ребра.

(Метлинскій, Нар. Южнор. Пѣсн. 1854. 428).

Слова ці не можуть зовсім підходити до атакуваньня Січі в 1775 р. Кошовий Калниш власне не обманював запорозців, — хіба шчо подавав надію, шчо влагодить суперечки їх з царицею Катериною II; але ні сам Калниш не виводив тоді запорозців з Січі, ні вони не виходили з неї проти ворога, ні бою тоді ніякого під Січчю не було. Тоді січовики сами впустили москалів у Січ, а вже потім велика купа запорозців на човнах утекли до Дунаю. (Скальк. Історія Новой Сѣчи. III, 183—201). Коли викинуть ім'я Калниша з повищогої пісні, то вона зовсім підіде до бою під Січчю в 1709 р. Замість имени Калниша могло перше в ній стояти ім'я Галагана, котрий јакось та мусив підманити тоді запорозців.

Подібно до віршів 19—23 пісні про руїну Січі ј Галагана починається пісня, котру ми знајшли в паперах Максимовича. Здається, шчо названі вірші ј прицепились до пісні про руїну Січі ј Галагана з цієї пісні, котра, јак ми думајем, сама склалась за довго перед тим. Ось вона:

1. Ој, стојала Москва да ј у кінець моста,
Да дививилась в воду на своју уроду,
Сама себе војовала, і кров своју проливала,
Нашім козаченькам, нашім молоденьким
5. Великий жалъ завдавала.
Наші козаченьки, наші молоденькі
Нігде в страху не бували;

Сорок тисяч Москви, виборного вієська
У пень вибивали.

10. Наші козаченьки, наші молоденькі
Да не весели стали,
Геј, оступила вража драгунія
Да всіма сторонами.
[Ој, як крикнув Каленіч кошовіј]
15. Да на хлопця малого:
— «Біжи, хлопче, біжи, малиј
Сідлај коня вороного,
Да біжи до царя нового,
Геј, почувєш, хлопче, геј почувєш малиј,
20. Шчо царь буде говорити].

Геј, оступила вража драгунія,
Хоче розорити.

- Геј, як крикнув Каленіч кошовіј,
Да стојачи серед церкви:
25. — «Геј, прибирајтесь, славні запорозці,
Так як ік смерти».
Геј, як крикнув Каленіч кошовіј,
Да стојачи на дзвіниці:
— «Геј, одкидајте, славні запорозці,
30. Спіси і рушниці».

(З паперів Максимовича; надписано його власною рукоју: Въ Чигринѣ).

Вірші 1—5 ції пісні говорять про Москву, котра була в запорозців, котра сама себе воювала і котрої січовикам було жаль. Потім вірші 6—9 розказують, як козак побивали московське вієсько, а далі вірші 10—13 про те, як стало важко і самим козакам од драгунів. Це все підходить до історії донських козаків, москвинів, котрі за приводом Кіндрата Булавина бунтовались проти московського царя і котрим помагала частина запорозців.

В 1707 р. коли московський царь послав вієсько своє на Дін, шчоб розшукати там втікачів (од податків і некрутчини) з середньої Московщини, — то бахмутський отаман Кіндрат Булавин, зібравши охотників, побив царське вієсько, вбив його начальника, кн. Јурја Долгорукого, на которого Булавин жалівсь потім в грамоті до Січі так: «городки наши многіе разорили и пожгли, а нашу братію козаковъ

многихъ пытали, и кнутомъ били, и носы, и губы рѣзали напрасно, и женъ и дѣтей брали на постели насильно и чинили надъ ними всякое ругательство, а дѣтей нашихъ, младенцевъ, по деревьямъ вѣшали за ноги». (Бантышъ Каменскій. Источники Малороссійской Исторіи II, 169.) Булавина з його кравчиною побив було наказниї отаман Лукѣян Максимов, котриї писав цареві про те, як він з своїми козаками булавинців «били и перенмавъ многихъ рядовыхъ, наказаніе чинили, носы рѣзали больше ста человекъ, а иныхъ плѣтми били и въ русскіе города выслали, а пуцкихъ заводчиковъ, близь 10 человекъ, повѣсили по деревьямъ за ноги, а иныхъ перестрѣляли въ смерть, а 12 человекъ послалъ къ тебѣ, великому государю». (Соловьевъ, XV, 242). Булавин втік в Запорожжя, де зімував в Кодаку. По весні пришло до його 40 донців звістити, що можна знов почати бунт. Булавин був з цими козаками москвинами в Січі і прохав в товариства помічі. Кошовий був проти того, та товариство його скинуло і вибрало Гордієнка; тільки ж і тої радив тільки дозволити їти з Булавином, хто хоче, а не всім кошем. Булавин переправивсь через Дніпро і став своїм табором на р. Воронівці, куди скликав охотників. Між ними були і запорозці¹⁾. Спершу булавинське вієсько побивало царських прихильників; Булавин взяв Черкасск, — але царське вієсько, з новим Долгоруким (братом убитого, Василем) стало тіснити бунтовників. З Січі ще пришло 1500 охотників запорозців до булавинців, (кош вдержали київські монахи і кошовий Гордієнко) — та їх, вкупі з 5000 донців за отаманом Драним, обступило вієсько московське на урочищі Крива Лука, коло річки Тора 1 юня 1708 р. Драного вбито. Запорозці з рештою донців увішли в Бахмут. Московський бригадир Шидловський писав до Долгорукого: «нынѣ доношу: конклюдію (кінець) учинилъ: Бахмутъ выггли и разорили. Въ томъ воровскомъ собраніи было Запорожцевъ 1500 человекъ; есть тамъ что и не безъ грѣха: едавались они намъ, еднакъ въ томъ гаму намъ не донесено, воспріяли по начинанію своему». (Соловьевъ. XV, 242—248).

¹⁾ Царь Петро докорявъ потім запорозцям, що вони дали Булавину 3000 своїх товаришів (Б. Кам. Источн. II, 222), — не звісно, чи за раз, чи за два рази.

Нам здається, що і кінець пісні, од 21 вірша підходить до погибелі тих 1500 запорозців в Бахмуті, — так що вся ця пісня мусить бути піснєю про пробування московських козаків за Булавином в Запорожжі і про поход запорозців з булавицями. Вірші 14—20 трохи темні через слова про *царя нового*; та може колись в них говорилося про воєводу нового, з котрим думали помиритись запорозці; а може це паліт на пісню з тих часів, коли запорозці, по смерті Петра I, думали помиритись з новим царем, Петром II. (Див. далі, при № IX). Ім'я *Каленич кошовий* нагадує *Калниша*, остатнього кошового в Січі 1775 р., та воно могло втертись в пісню замість другого. Можливо, що Каленич було ім'я незвісного нам отамана запорозців, котрий пропав у Бахмуті в 1708 р. В усякім разі пісня ні в чому не підходить до атакування Січі в 1775 р. за Калниша: Москва тоді своєї крові не проливала і запорозці москалів не били і до смерті не готовились. А що пісня ця могла скластись в часи Булавинщини, це доволі вірогідно. Так от з початку цієї пісні про пробування московських людей в запорозців і про війну проміж тими людьми, і взято було кілька віршів на пісню про руїну Січі, що настала через рік потім.

Ще одна пісня мусить мати в собі частини пісні про руїну Січі в 1709 р. Ось вона:

1. Ой, із за гори, із за крутої вітер повіває;
Та хитрий москаль запорозький край кругом обнімає.
Ой, обігнавши та запорозький край, в куріні вступає;
Ой, уступивши та у куріні, запас одбирає.
5. Ой, по тім боці та у Підпільні широка гребля;
Ой, не одному же запорозцю оббив Москаль ребра.
Ой, по тім боці та у Підвальні залізне круччя;
Ой, заплачуть славні запорозці, із Січі ідучи.

(Зап. в Мурахві. Богод. пов., от діда Манджура в 1874 р.).

Початок цієї пісні спільний кільком пісням про руїну Старої Січі 1709 р. — і про атакування Нової Січі в 1775 р., а кінець (од вірша 6-го) мусить належати до 1709 р., бо в 1775 р. ніякого бою проміж січовиками і москалями не було.

№ II.

ГОСУДАРСЬКІ ЛИСТИ ДО УКРАЇНЦІВ І МАЗЕПА В ТУРЕЧИНІ.

(1708 — 1709)

1.

1. Ој, залітає орел сизий
По високій могилі, —
Заслає госулар листи
По всій Україні:
5. — «Живіть, живіть ви, українци,
І не біжесь нікого.
Звојував же госулар шведів,
І запорозців много».
10. Ој, по туркам, по кавулкам
Часто веселятьсѧ.
Король шведський з Мазепоју
Собі радятьсѧ.
(Ој), Мазепа (та) королеві
Вірно присягає,
15. Король шведський да Мазепу
.....

(Старій співак забув, як піснѧ співається далі, а казав, шчо король шведський питав у Мазепи: «чи не зрадиш ти мене з козаками і з усім віськом своїм?»)

(22 лютого 1862 р., Березне, од Остапа. 3 паперів д. Ст. Носа).

Піснѧ цѧ ясно говорить про часи післѧ руїни Січі Полтавського боју 27 јунѧ 1709 р.; — тільки складачі її мали на думці не самі тільки ті листи, котрі писав тоді царь Петро, а писані трохи ранішче, — з 1708 р., і зараз, коли Мазепа одступив до Шведа.

Тоді царь бојавсь, шчоб увесь народ на Україні не пішов за Мазепоју і запорозцѧми, і відповідав на листи,

котрі сам Мазепа писав до народу про неправду царську; тоді царь вневпевняв українців, що вони житимуть за його рукою на волі і в усякому добрі. Так в листі од 9 поябрюа 1708 р. царь між инчим писав:

«Сей же коварственный непріятель нашъ (Мазепа) хочетъ въ тѣхъ же своихъ прельстительныхъ письмахъ внушить народу Малороссійскому, будтобъ онаго прежніе права и вольности отъ Насъ, Великаго Государя, уцерблены и города ихъ отъ воеводъ и войскъ нашихъ завладены, напоминая имъ, дабы мыслили о своихъ прежнихъ и старыхъ вольностяхъ, и то можетъ каждой разумной изъ Малороссійскаго народу признать, что то самая явная ложь и токмо, ради возмущенія, всѣенныя непріятельскія плевелы, ибо какъ съ начала Отець Нашъ, блаженныя памяти Великій Государь, Царь и Великій Князь Алексѣй Михайловичъ, Самодержецъ Всероссійскій, по пріятіи подъ Высокодержавную свою Царскаго Величества руку Малороссійскаго народу, по постановленнымъ пактамъ, оному привиліи и вольности позволилъ и утвердилъ, тако оныя и донинѣ отъ Насъ, Великаго Государя, имъ безовсякаго нарушенія и ущербу свято содержаны бывають, и ни одно мѣсто, сверхъ онаго постановленія, войски нашими Великороссійскими до сего военного случая не осажено; а которые для обороны отъ непріятелиа осажены, изъ тѣхъ, по изгнаніи непріятельскомъ и отдаленіи онаго, паки люди Великороссійскіе выведены будутъ, какъ то изъ Почепа и Погара уже учинено; а въ которыхъ нынѣ и есть, изъ тѣхъ такожъ, по отдаленіи отъ оныхъ непріятельскомъ, Великороссійскій гарнизонъ выведенъ будетъ, и можемъ непостыдно рещи, что ни который народъ подъ солнцемъ такими свободами, и привиліями и легкостію похвалитися не можетъ, какъ по Нашей, Царскаго Величества, милости Малороссійскій, ибо ни единого пенязя въ казну нашу во всемъ Малороссійскомъ краю съ нихъ брать мы не повелѣваемъ; но милостиво ихъ призираемъ, съ Своими войски и иждивеніи Малороссійскій край, святыя православныя церкви и монастыри, и города и жилища ихъ отъ бусурманскаго и еретическаго наступленія обороняемъ»..... «Чтоже принадлежитъ о той фальшивой укоризнѣ непріятельской, будто по Указу Нашему, Малороссійскаго народа дома и пожитки попалены и ра-

зорены; и то все подлоги неприятельскіе, къ возмущенію народа Малороссійскаго отъ него вымышленныя; ибо мы войскамъ Своимъ Великороссійскимъ, подъ смертною казнію, запретили Малороссійскому народу никакого разоренія и обидъ отнюдь не чинить, за что уже нѣкоторые самовольные преступники при Почепѣ и смертно казнены; а ежели что мало отъ жилищъ ихъ или хлѣба пожечь припуждены были, по крайней нуждѣ, дабы неприятелю къ пропитанію то не досталось, и дабы онъ тѣмъ припужденъ былъ, не имѣя жилищъ и пищи, погибать, что уже и учинилося при Стародубѣ, ежелибъ тотъ измѣнникъ Мазепа далѣе его не потянулъ, о чемъ выше пространнѣе изъяслено. И то все Мы, Великій Государь, тѣмъ, кто такой убытокъ претерпѣлъ, обѣщаемъ, по изгнаніи неприятельскомъ изъ земель Нашихъ, милостію Своею наградить, и чтобъ тѣмъ потерпѣннымъ своимъ убыткамъ писали они и подавали росписи, и такобъ вида, вѣрные Наши подданные Малороссійскаго народу, сін жи неприятельскіе, а Нашу къ себѣ Государскую милость и оборону отчизны своей, отъ всѣхъ прелестей неприятельскихъ уши затыкали и не внимали». (Б. Каменскій, Источники, II, 187—193. Порівн. другій лист од 3 февр. 1809 р. тамож 215—221).— Теж у Маркевича, Истор. Мал. Россіи, IV, 241—244, 283).

Про шведського ж короля писав царь в тому листі до народу українського, шчо король хоче «въ Малороссійскій край, по призыву и присылкѣ измѣнника Мазепы вошедши, оный завоевать, и города знатнѣйшіе взять, въ оныя засѣсть, и потомъ сію землю тяжкими податями, налогами и плѣненіемъ людей, даже до конечнаго разоренія привести.... и дабы потомъ сію Малороссійскую землю, по истощенію оной, отдать подъ нго Польское.... а измѣнника Мазепу въ Украинѣ самовласнымъ княземъ надъ вами учинить... и (васъ) отъ вѣры Православной и церквей Христіанскихъ отлучить, обращая оныя въ кирхи свои Лютерскіе и Уніятскіе, какъ то онъ въ Королевствѣ Польскомъ и Велик. Княжествѣ Литовскомъ чинилъ и церкви Православныя грабить и осквернять допущалъ». (Дальше царь списує тому приміри) (Б. Кам., Источники, назване місце) Про запорозців царь писав до нового гетьмана Скоропадського, після руїни Січі, шчо він їх завше держав, шануючи їх вольности, а вони не слухались гетьманів, як

треба було слухати, ні царських указів, піднявши Орду, Україну часто руйнували, і як би не царське військо, (що повоювало Петрика) «то край Малоросійській въ конечномъ разореніи привелибъ»,—а тепер пристали до Мазепи, котрий хоче «весь народъ Малоросійській отдатьъ Шведамъ и подъ иго Польское и привесть отъ благочестія въ Римскую и Уніатскую вѣру». (Бант. Кам., Источники, II, 222—223).

Так страхав царь українців шведами і запорозцями і так спершу давав українцям обіцанки, рівняючи себе до шведів і Мазепи з запорозцями. Тільки вже в тих листах, котрими він звіщав про руйну Січі і про поразку шведів (Б. Кам., Источники, II, 221—227, 231) і в тих відповідях, котрі царь дав на прошеня козаків-гетманців, (тамож, 231—232; Маркев., IV, 301. Ригельманъ, III, 89 і далі) після того як уже він «звоював шведів і запорозців много», вже ніяких обіцанок царь не дає, а багато з тих прошеній, котрі зовсім підходили до того, що виписано вище з царського листу, царь тепер одкидав. (Про це скажемо далі, в розділі пісень про тодішню Гетьманщину). Певно, що по селах українських всі листи царські 1708—1709 рр. читали разом і зрозуміли їх так, що тепер, коли *«государъ звоював шведів і запорозців»*,—то українці можуть *«жити, жити, не боїчись нікого»*,—без ворогів і на волі, котру обіцяв царь.

Про перехід запорозців з Мазепи до короля шведського з під Полтави в Туреччину і про життя їх «по туркам, по кавулкам» розказується в сучасних літописях далеко не веселе. Переправившись з лихом через Дніпро коло Переволочної, Мазепа з королем і козаками прибігли до р. Богу коло Очакова, де турецький паша не зразу дав їм дозвол переправитись через річку і де в силу їх не нагнали москалі. З Очакова вони потім пішли до Бендер; тут по дорозі пристали до їх ще більше козаків і иншого льуду. В Бендерах Мазепа скоро і умер 22, сент 1709 р. Перед смертю його царь прохав видати його в султана, або розміняти його в короля. Король не відповідав на цю просьбу, а Мазепа перед смертю позичив королю гроші. (Ригельманъ, Лѣтоп. Пов. о М. Р. III, 88, 96. Бант. Кам. Истор. М. Р. III, прим. 157. Соловьевъ, XVI, 42. Герье, Последній Варягъ, Древн. и Нов. Россія, 1876, VI, 114). Такі розмови, які, по спомину співця, були між королем

шведським і Мазепою, в Бендерах навряд чи були, — хоч перед Полтавським боєм Мазепа переговорювався з царем через полковників Галагана, Д. Апостола і др. об тім, щоб вернутись знову під його державу, коли царь верне йому гетьманство за порукою європеєських держав. На цю поруку царь не згодивсь. (Бант. Кам., Источники, II, 12—13, Соловьевъ. XV. 260—361). А в Бендерах про таке вже було говорити пізно. Царь тоді обертався не до Мазепи, а до запорозців, отбиваючи їх од Мазепи і Гордієнка. (Бант. Кам. Истор. М. Р. III, 134).

По всьому видно, що пісня ця зложилась не між запорозцями, а в Гетьманщині і зараз після Полтавського бою, поки ще тамошні українці не зкоштували тих порадків, котрі завів незабаром для них царь і котрі ми побачимо в піснях дальшого розділу: про *драгунську станцію*, *каналну роботу* і т. д.

2.

1. Ой, вилітає сизокрилий орел
Ой, по широкій долині;
Засилає государь укази
Ой, по всій Україні:
5. — «Ой, живи, живи ти, стараја царина,
Ай, та не бієсьа нічого....
Звојував государь Шведа
Шче і Туреччини (?) много.» —
.....
- Ой, от Баранчаку до Колончаку
10. Да і тумани налягають;
Ой, уже Гнатко с кравчиною (хлопцями, — увага
Коники сідлають. [співця])
Ой, осідлавши коні ворониї,
Ой, сіли горілки пити;
15. Стали ляхи, јеретичі сини,
Із мушкетів палити.
Ой, јак ударить да і два ляхеньки
А нахрест шабелями, —
Тікав Гнатко да і з кравчиною
20. Да по-під рученьками....

(Зап. в с. Будаках, акерм. пов., бесараб губ. от Гараська Росляченка в 1874 р. М. Ганіцкіј)

Початок цієї однини — таки ж самі, як і першій, — тільки *листи* в ній названі *укази* так як звав їх і сам царь, — та в 8 віршу, замість *запорозців* поставлено помилкою *Туреччини*. Тільки ж все далі од 9-го віршу не jde до цього початку. То шматок зовсім другої пісні про запорозця Гната, гайдамаку, котрий вбив звісного Саву Чалого в 1741 р. (Порівн. Скальковск. Истор. Нов. Сѣчи, II, 133—135. Антоновичъ. Акты о Гайдамакахъ. 1700—1768. Предисл. 116—122).

Може бути, що даліше пісень *про государські укази* говорила про руйну Січі Гнатом Галаганом, через що до неї і причепилась потім пісень про Гнатка гайдамаку.

Для порівняння, даємо тут ненапечатаний примір пісні про Гнатка гайдамаку:

1. Та шче не світ, та шче і не світ
Та шче і не світає,
А вже Гнатко с кравчиною
Коники сідлає.
5. Осідлавши кониченьки,
Став горілку пити.
Наїхали вражі ляхи,
Так шчо нігде і ступити
Ударило два ляхеньки
10. Навхрест шабельками
— «Тікай, Гнате, тікай, брате
Да по під рученьками.» —
Да біжить Гнатко і по-над Росьську,
Аж зімняја і роса;
15. Одна нога і у сапjanцях,
Ох, а другаја боса.
— «Почкай, Гнате, почкай, брате,
Порадь же ти мене
Скинй і с себе чорниї сапjan
20. Та надінй на мене».
Біжить Гнатко по-над Росьську,
Чорниї ворон кряче,
Огльанувсьа назад себе,
І аж кравчина плаче:
25. — «Почкай, Гнате, почкай, брате,
Порадь же ти мене

Скинь із себе голуб жупан,
Та надінь на мене.»

Побіг Гнатко до матусі:

30. — «Сховај мене нене,
Бо ј у місті Прилубасьці
Дві пригоді на мене.» —
— Ој, не буду, диття моје,
Ја тебе ховати;
35. Будуть мене через тебе
Та по тюрмах тьагати.» —
— «А бач, Гнате, а бач, брате,
Не сховаје ј мати,
Було ж тобі жидів різать,
40. А льашків не зајмати.
Льадьська віра хорошаја, —
За јіі бог караје,
А жидівська прокльатаја, —
Марно пропадаје.»

(Зап. в с. Дударях, канівськ. пов. київськ. губ. І. Шевченко).

Остатній спомин цього про Гнатка, який досі звісно в паперах, це показ київського пограничного суду польського, шчо в 1743 р. він набігав на Уманьщину ј у Дзвіного-родку; тут він був з 14 гайдамаками, котрі безчоловічно мучили трьох жидівок (в тім числі дівчину 13 літ) і пограбували в них коні ј гроші (в арендарки 700 р., в виннички 36). (Антонов. Акты о гайдамакахъ, № CLXXI). В других звісних варјантах «бабусьа» не видаје Гната льахам і вони вбивајуть і јіі. (Молодикъ, укр. литер. сборникъ, 1843, 141—142, Закревскій, Старосв. Бандуриста, 72, № 100, Лисенко. Збірник укр. пісень. І, № 7). Пісні про Саву Чалого з спомином і про «Гнатка з кравчиною» див. Скальк. Наѣзды Гайдамакъ, 159. Максимов. Укр. Нар. Пѣсни, 1834, 90, Мордовцевъ, Малор. литерат. сборникъ, 197—198. Закревск. Старост. Бандур. стор. 13, № 5).

№ III.

РУЇНА СТАРОЇ СІЧІ І ЗАПОРОЗЦІ ЗА ТУРЧИНОМ.

(1709—1712)

1.

1. Ој, як дішли ж славі запорозці до превеликого жалю:
Ој, не знали, кому прихилиться. та которому царю.
Ој, прихилились та до Турчина, бо за ним добре жити,
Ој, тільки їдно да неприятно, шчо на своју віру бити.

5. Пише цар листи та до кошового: — «та ідіть до ме-
не жити;
Одам землю та по прежньому, та по Дністер границу.»
— Ој, либонь ти,....¹⁾ ти хочеш та нас обманити;
А як підем у твоє царство, то будеш нам лоби бити. —
— Ој, ви, запорозці, ви, добрі молодці, — та не біјтеся
нічого;

10. Ој, шче ж бо ја в своїм царстві та не ізрадив нікого». —

Ој, запуміли густі лози та шче і крутії кручі,
Заплакали славні запорозці, та із Січі їдучи.
*Та ударив Павлука з високої біїниці,
Посинались запорозці, як зімнії кислци.*

(З збірки Л. Львицького; зап. коло Снітенки, київськ. повіту).

Вірші 13—14 цієї пісні говорять про бої під Січчю, котрого не було в 1775 р. і котрий був в 1709 р. Вже з цього видно, шчо основа пісні цієї мусила скластись після руїни Старої Січі в 1709 р. Тоді ж таки запорозці було «прихилились до Турчина», од котрого їх вилучавсь одхилити царь московськїй. В основі своїй пісня ця підходить до справ запорозьких в 1709—1712 рр.

¹⁾ Тут пропущені слова, — мабуть: «превращі Москалю», як далі.

Після Галаганської руїни Січі, запорозці, котрі zostалися цілі, зібрались в землі хана кримського, під його протекцією. (Солов'єв, XV. 355, 356; Ригельман, Іст. Пов. о Мал. Россіи, III, 96) а потім піднявшись по Дніпру, пробували (в 1710) заложити Січ в тому місці, де р. Кам'янка втіка в Дніпро, а потім, коли їх звідти вигнав гетьман Скоропадський з москалями (з генер. Бутурлиним) то заклали Січ «на дугу, зовемому Олешки» (Скальк. Іст. Н. Сѣчн. 21, Записк. Одесск. Общ. Ист. III, 577. Городекія поселенія въ Росс. импер. IV. 661—662) Ті Січі вважались застаючими «під протекцією ханської» і значить турецької (так писав і Орлик в 1719 р. Бантышъ Каменск., Источники, II 291). Тим часом запорозці, котрі були з Гордієнком під Полтавою, після Полтавського бою втекли з Мазепію і його гетьманцями та шведами під Очаков, а далі під Бендери, і тут вибрали, по смерті Мазепи (1709 р.), гетьманом його писаря Пилипа Орлика і зложили умови з королем шведським, щоб бути Україні і запорозцям в вічній протекції шведській, а з «напством кримським щоб бути «в братерстві, колегацији і вічній приязні» (Бант. Кам. Источники, II, 242—256. Договір и постановленіе между гетм. Орликомъ и Войскомъ Запорожскимъ 1710 г. Апр. 5. Теж у Маркевича, Ист. М. Р., IV, 315 і далі). Тим часом, коли сам король шведській був в землі турецькій, то на ділі запорозці були в протекції турецькій, а надто тоді, коли почалась війна між Туреччиною і Москвою (в 1711 р.) і потім коли договором між царем і турками (1711 р. 12 юльа) царь одступивсь од запорозців і їх країни. В 1712 р. запорозці (кошові Гордієнко) вже хотіли забирати од Польщі на ім'я султана землі і на Правобічній Україні, (Умань Богуслав і т. н.), од котрих теж одступивсь царь. (В. Антоновичъ. Акты о козакахъ, II, 193—194; Судієнко, Матер. для отеч. ист. II, 50, 52). В 1810 р., як побачимо далі, і царь московській обертався до кам'янських запорозців, зазиваючи їх вернутись під його.

Таким робом вірші 1—3 пісні доволі вірно передають стан запорозців в 1709—1712 рр., — «що не знали прихилитись которому царю, — та прихилились до Турчина».

Вірші 5—10 теж підходять до справ запорозських

власне в к. 1709 і у 1710 рр., — окрім спомина про *Дністер* в 6-му віршу.

Бантиш Каменський, вказуючи на «Малоросійскія Дѣла Коллежскаго Архива» в Москві (1709, № 34, і 1710 № 12) говорить, що коли частина запорозців з кошовим Гордієнком була коло Карла XII під Бендерами, а друга закладала Січ при устьї р. Каменки в Дніпро, — «Обладатель Россійскій» обертався до запорозців, (певно, каменських), щоб повернути їх до себе, обіцяючи їх простити (певно, вернути старовину), коли вони виберуть другого кошового, замість Гордієнка. (Б. Кам. Истор. Малой Россіи, III, 134). З грамоти Карла XII, писаної з під Бендер 10 маї 1710 р. до кошового отамана (Каменської Січі) Якіма Богуша видно, що каменські січовики, замість того, щоб послухатись царя, обернулись до шведського короля, питаючи його, — як писав король, — «якъ о здоровью нашемъ, такъ и о намѣреніи зачатой войны теперешней з Москалями». — «Сіе то намъ, писав король, особливо поправилось, что не только о персонѣ Нашей Королевской сердечо оскорблены, но такъ-же и до скорѣйшей надѣ Нашимъ и *вашимъ непріателемъ, Москалемъ*, слѣдующему отмщенію охочими отзывается». (Источн. Малор. Истор. собранные Д. Н. Бантыш. Каменскимъ. II, 241, — в «Чтен. въ Моск. Общ. Ист. и Древн. Рос. при Моск. Универс. 1859. I).

Певно, Богуш і був тої кошовиї, до котрого по словам пісні, «царь пише листи». ¹⁾ Та переписка доси, скільки нам відомо, не напечатана, — але що запорозці могли власне, коли не написати, то говорити проміж себе ті слова, котрі їм вкладають 7—8 вірші пісні, видно з того, що за царя Петра проміж козаками українськими державсь страх, що царь поверне їх в садати. Вже перед зміною Мазепи ходила по Україні чутка, що царь хоче так зробити і що навіть він поскуб раз гетьмана за вуси і крикнув: «нѣтъ, пора уже миѣ за васъ прийтись», коли гетьман говорив проти того (Бант. Кам. Истор. Малой Россіи. III. 53). Намови Меньшикова і похвалка його бути колись гетьманом на Україні (Листи Орлика до Степана

¹⁾ Богуш і опісля послав прелестні листи проти царя на Україну. Скальк. Ист. Нов. Сѣчн, II, 41.

Јаворського. Основа, 1762. Окт., Соловьевъ. XV. 294, 289) піддержували такі чутки і страхи. Коли в 1705 р. Мазепа стоїав з козаками на Волині, то полк. Черниш, бувшиї під Гродном, прислав йому навіть указ царський, по котрому мов би то треба було вислати два козацькі полки в Прусію на муштру, щоб з них поробити драгунів. (Лист Орлика до Степ. Јаворського, Соловьевъ XV, 291). Перейшовши вже до Шведа, Мазепа писав українцям, що «враждебная намъ издавна московская потенція... хотятъ... имя войска Запорожскаго сгладити, а козаковъ въ драггонию и солдатъ повернути, народъ zaś Малороссійскій вѣчно себѣ поработати» (Бант. Кам., Источники, II, 173—174). На городовій Україні були льуде, котрі ждали дѣла запорозців ще гіршого, коли вони *прихилатьсѣ*, — або, як співається в дальших одмінах, *уклоньтѣсьѣ Московскому царю*: так в 1714 р. був донос на полтавського полковника Черниша, що він послав сказати К. Гордієнку: «не *кланяйтесь* цареві: ще московські шибениці не наповнились, а коли поклонитесь, то, певно, наповнятьсѣ вами» (Соловьевъ, XVI, 376).¹⁾

Слова віршів 3—4: що «за Турчином добре жити, тільки јідно не пријатно, що на своју віру бити»²⁾ теж зовсім підходять до стану ј думок запорозьких в 1709—1711 р. Запорозці тоді набігали з Орликом і татарами на Україну, в котріј стојало московське віјсько ј мусили ј сами бити на своїх і терпіти, як јіх били ј полонили татаре. В 1711 р. Орлик з запорозцями ј татарами підступив аж під Білу Церкву; Богуслав і Корсунь сами јому отдалились; та татари, покинувши козаків і пограбувавши льудей, одішли на низ до Дніпра. Тоді ж ходили запорозці з ханом в слободи під Немиров. (Н. Бѣлозерск., Южпорусск. Лѣтоп.

¹⁾ Слово *прихилитисѣ* вільніше ј старішче; порівн. в «Кратк. описаніе Малой Россіи» під 1650 р.: «Тогожъ року Хмельницькій началъ соглашатисѣ съ російскимъ государемъ, царемъ .. и великій государь радъ былъ козакамъ, что *приклонитѣся* къ *московскому государству* хотятъ съ такъ многонародною землею.» (Кр. описан. при 2-м вид. Самовидца, 227).

²⁾ В других одмінах (далі) і в тих, котрі увіјшли в пісні 1775 р.: «Що на брата треба бити». (Запис. Хв. Рильскій, в Маковищах, київськ. пов.), або: «що за *невіру* служити». Костом. (Історія Козачества въ памяти. южпорусск. народнаго пісеннаго творчества. Русск. Мысль. 1880. Авг. 29).

I, 91. Краткое описаніе Малой Россіи, в 2-му вид. Лѣтоп. Самовидца, 301—302, Антонов. Акты о Козакахъ, II, 187). Запорозці потім згадували Орлику ті поход під Білу Церков і слободи як гірке і стидке дѣля них діло (див. далі при Л^ѣ IX-му).

Слова 6-го вірша: «отдам землю.... по *Дністер* грѣаницѣ», — котрі бачимо також і в дальших одмінах, — налетіли на пісню з часів вієська Чорноморського 1783—1791 р., коли тому вієську дані були землі між Богом, Чорним морем і Дністром (Скальк., Ист. Н. С., III, 225) і коли туди з московського боку переманювали тих запорозців, що втекли в 1775 р. до Турка на Дунаї. Слово: «*по прежнему*», — в прикладі до Дністра-грѣаниці, — не вірно: ніколи стара грѣаниця запорозська не доходила до Дністра, а йшла по Богу од р. Кодинки до р. Ташлика і звідти повертала поз Тясьмин до *Дніпра* (див. виписку з вічного миру між Польщею і Москвою в 1686 р. у Бант. Кам. Источники, I, 296—297: грѣаницю з Туреччиною, признану в 1705 р., див. у Замисловск., Учебн. Атласъ Русск. Истории, изд. 2-е, 18). Слово: *по прежнему* могло належать тільки до *Дніпра* і мусило увійти в пісню після 1709 р., а не після 1775 р.

На кого вказує ім'я: *Павлюка*, в віршу 13-му, не вгадаємо. Яковлев, котрий був з Москвою в Січі в 1709 р. звався Петром. (Б. Кам., Источн. II, 226).

2.

1. Ої, ішли наші славні запорозці по над Богом рікою,
Ої, широкою та глибокою, та по під лиманами.
Ої, вже наші славні запорозці у великому жалю:
Та не знали та поклониться та которому царю.
5. Ої, уклонились тому турецькому, а що під їм добре
жити;
Тільки за сдво неприятно, що на свого брата бити.

Ої, пише Москаль листи до кошового: «ої, ідіть до
нас жити,
Що оддам землю да по прежнему, по *Дністер* грѣ-
ниню:»

— Ој, брешеш, брешеш, превражій Москальу; се ж
ти хочеш обманити;

10. Ој, як підемо в твою земљу, (то) будеш лоби голити.
— «Ој, не біјтєся, славіі запорозці, та цього нічого,
Шче ж ја в своїому білому царстві та не зрадив
нікого.» —

Ој, уже ж то славіі запорозці та ј не веселі стали
Ој, облягли јіх, облягли москалі всіма сторонами.

15. [— Уклонились тому Москалеві, а шче ми јого не знали.
Кругом церкви, церкви січовојі та ј калавуром стали,
Ој, свьашченику, отцѹ Владимиру служити не дали.]
Вражі паши, руські генерали — јеретичі сини,
Крај веселиј, степ широкиј та ј запанастили.»

20. Тече річка не величка, та підмиваје кручі.
Заплакали запорзці, та в Туреччину јдучи.

Ој, летіла бомба з московського поля та посеред
Січі внала;

Ој, хоч пропало славне Запорожьжя, та і не пропа-
ла слава!

(З збірки д. Ів. Новицького).

Ця пісня так подібна до повишчої, шчо все, сказане про ту, прикладається ј до неї. Тільки в цѹ піснѹ вставлено вірші, котрі јавно говорять про атакуваньня Нової Січі в 1775 р. (Вірші 15—16. Отець Владимир — архимандрит Владимир Сокальський, свьашчєнник січовојі Покрови; див. Скальковск. Истор. Н. Сѣчн, III, 191). Не важко замітити, шчо ці вірші причєпа до пісні.

Початок і кінець, котрі в цій пісні неподібні до повишчої, шче більше впевняють, шчо вона належить до часів руської Старої Січі, а не атакуваньня Нової:

Ој, ішли наші славіі запорозці та по над Богом рікоју, —
Ој, широкоју та глибокоју та по над лиманами,

ці слова зовсім не підходять до 1775 р., коли запорозці втекли в Туреччину не суходолом, а човнами, ј не Богом, а просто Дніпром. Замість того ці слова зовсім підходять до 1709 р., коли, після Полтавського боју, запорозці з шведами переправились через Дніпро під Переволочноју, прибігли степом до Богу, шчоб ітти під Очаков, — власне

над лиманами, а звідти вп'ять над лиманами в Бендери на Дністрі. Власне через Бог була козакам з шведами трудна переправа, — коли встигла догнати їх московська конница. (Герье, Послѣдній Варягъ, Древн. и Нов. Россія, 1876, VI, 114). Може на це ї нагадують слова віршів 13—14.

Так само ї у кінці (вірш 22) слова:

«Ої, летить бомба з московського поля та посеред Січі впала» не підходять до справ 1775 р., коли ніяких бомб в Січ москалі не кидали, а підходять власне до того, що було в 1709 р.

Дуже цікаві вірші 18—19:

Вражі пани, руські генерали, — јеретичі сини,
Крај веселиј, степ широкиј та ј занастили.

В XVIII ст. вже ї на Україні, слідом за Москвою почали звати *руським* — московське, в одміну од свого; напр. в Кратком Описаніі М. Р. «Въ томъ 1729 году, для перевода на *русскій* языкъ правъ *малороссійскихъ*... опредѣлены къ тому угодные персоны» (Кр. Опис. при 2-му вид. Самовидца, 314). А перше *рускій* значило переважно *український*; напр. в Бакулабовській хроніці 1563—1608 рр.: «Яко жъ по томъ веселью *москва* вся... грозно вдарили на палаць самого царя Ивановича (Дмитра) и на весь почетъ его, такъ литву, *русь* и поляки.» Тільки тут-же церкви в Москві звуться «*рускими*» (Кулішъ. Матер. для Истор. Возсоедин. Руси, I, 85). В Москві ж руським звали своє, а українське звали малороссійським, або ї українським, (а письмо — білоруським), — напр. в актах про самозванця Ахіју з 1626 р. читаємо, що царь велів своїм дозірцям одписати: «какимъ языкомъ Александръ Ахия съ ними говоритъ: польскимъ ли, или *по руски*, или *по украински*, какъ говорятъ въ Литвѣ и на Украинѣ?» — а на це дозорці відповідали; «Ал. Ахия съ нами холопи твоими говоритъ по польски, а инья какъ бы по сербски, а инья немногия слова и *по руски впрямь*, а не такъ какъ говорятъ на Украинѣ, и не такъ какъ говоритъ киевской попъ Филиппъ.» (Кулішъ, Матерьялы для истор. возсоед. Руси, I, 272).

Ми побачимо далі, — в піснях М² VIII цього розділу, а ще далі в піснях про атакуваньня Нової Січі, як

ці вірши (18—19) перевертались кілька разів,—як докір: «за-
напали крај!» повертався потім і на самих запорозців,
— потім на царицьу, на її панів-генералів, — потім, коли
завелись було Чорноморці, нокіріні цариці, — вп'ять на за-
порозців, — не нокіріних, шчо втекли до Турка ¹⁾.

¹⁾ Ось як переміньались ті слова з годом в різних піснях про
січові справи:

1. А вже наші славні запорозці та жалю наробили,
Шчо степ добрий, крај веселиј та Москалю вручили.

(Запорозці в 1709—1710 рр.)

(Запис. в с. Селезнівці, олександр. пов. катеринославськ. губ.)

2. Скурві сини, запорозці, не гаразд вчинили,
Шчо степ добрий, крај веселиј да занастили.

(Гетьманці в 1720-ті р.).

3. Ој, царице, мати паша, шчо ти наробила,
Шчо крај добрий, крај веселиј та ј занастила!

(Запорозці в 1775 р.).

(Од Самуся, полт. губ.: подібне Основа, 1862, Окт. отд. VII, 1).

4. Ти царице, ворог лютій, — шчо великий напуст напустила,
Та шчо все вієско запорозське та ј занастила.

(Запорозці в 1775 р.).

(Зап. Мороз в с. Калиті, Остерськ. пов. Черн. губ.)

5. Ој, ви хлопці, запорозці, не гаразд зробили,
Шчо крај тихий, степ веселиј та ј занастили.

(Україніці після 1775 р.).

(З збірки д. Ів. Новицького).

6. Дурні льуде — запорозці, а шчо земљу пустили,
Ој, крај добрий і веселиј та ј занастили. —

(Чорноморці в 1784—1791 рр.).

— «Не ми його напали, јесть в нас генерали.

Оі, степ добрий, крај веселиј та ј подарували (јім)!...

(Непокірні запорозці тоді ж).

(Запис. Андр. Шевченко в Керелівці, звенигор. пов. київськ. губ.)

7. Ој, крај добрий, крај веселиј, — забісовані льуде:

Шчо не знали де поклонитись, а которому царю,

Ој, поклонились та московському, — ми ж його не знали!

(Запорозці в 1775 р.).

(Запис. Хв. Рильскій в с. Маковиччах, київськ. пов.).

На решті деякі повіїчі (з XIX ст.) одміни пісьні про атакуваньня
Січі заставляють саму царицьу на слова запорозців:

— «Ох, ти наша пані, світла сударинья,
Да будь же ти над нами ласкава» —

говорити: 8. — «Ох, і рада б же ја, да мої діточки,

Ој, да ласкавоју ходити,

За тими панамі, за генералами

Ој, да не можу далі жити.

Бо наші пани, наші генерали

Да ј не гаразд спочинили:

Слова, котрі стоять тут мусьять бути најстарішіі ї мусьять нагадувати те, як перше Яковлев з Галаганом зруїнували Січ і спустошили зімовники коло неї, а потім в 1710 р. теж саме зроблено було гетьм. Скоропадським з генералом Бутурлиним над Січчю Каменською, а далі, як після прутського договору 1711 р. царь зріксья од старого краю запорозьського за Орельбу, то гетьманці по указу царя поруїнували городки Кам'яниї Затон, Самарь і Кодак. (Записка Полуботка, в прилозі до Маркевича, Дневн. Записки, I, 459. Черниг. Лѣтопись під 1711 р. у Н. Вѣлозерск. Южнор. Лѣтоп. I, 90).

Щче в 1731 р. гетьман Данило Апостол писав універсал, в котрому, по указу з Государственной Коллегіі Иностранних Дѣл, велів полковникам і старшині не пускати лудей з Гетьманщини до Кодака, — «котрій Запорожци, за позволенемъ Хана Крымского, противъ Самари населяють прихожими людьми», та глядіти — «чтобъ никто изъ жителей сегобочныхъ туда на житіе и на поселеніе ни подь какимъ видомъ тайно не прокрались и не уходили, и подтвердитъ о семъ письменными универсалами, что ежели изъ такихъ бѣглецовъ будутъ пойманы, тѣ будутъ казнены смертію». (Судіенко. Матер. Отечеств. Исторіи, I, Универсалы. 134). Дивись ще уваги до № VII-го.

Московських начальників на Україніі вже давно називали *генералами*; так ще гетьман Самоїлович називав Косагова, котрій проводив лінію валів і городків по південній гръаниці Слобідської і Гетьманської України «енераль и воевода Косаговъ.» (Костомаровъ. Руина. Вѣстн. Европы. 1880, Сент. 31, прим. 2).

3.

1. Ої, ішли наші славні запорозці та по над Богом рікоју,
Ої, широкоју та глибокоју, та по над лиманами.
Ої, шчо наші славні запорозці та ї у великому жалю,
Шчо не знали уклонитьсья, а которому царю.
5. Ої, і уклонились тому Турасові, а шчо під ним добре жити,

І всі степи добрі, і краї веселіі,
Ої. да на вікі занастили. —

(З збірки д. Ів. Новицького).

Тільки за одно тому не пријатно, шчо на свого брата бити.
[Ој, уклонилсь тому Москалеві, а шчо ми його не знали;
Ој, кругом церкви, церкви січової, ој, да караули стали,
Ој, свьашченинику, отцю Владимиру а служити не дали.]

10. Ој, і пише, Москаль та ј до кошового: — «а ідіте
до мене жити;

Ој, ја дам земљу та по прежнему а по Дністер гръа-
пиццу. —

— Ој, і брешеш, ти вражиј Москаљу, а ти хочеш
обманити,

Ој, јак підем ми ј у твоју земљу, ти будеш лоби
голити. —

— «Ој, шчо ви хлопці, славні запорозці, а не біјтєсьа
нічого;

15. Ој, шче ж, бачитьсьа, ја у своїм царєтві а не зрадив
нікого. —

— «Ој, шчо ваші пани, јаритичі сини а не гаразд зробили,
Ој, шчо степ добріи, а шче крај весєліј та ј занапали.»

Ој, і течеть річка та бистренькаја, та попідмивала
кручі,

Ој, заплакали славні запорозці а із Січі јдучи.

20. Ој, і летить боньба та ј од Москаля, та посеред
Січі впала,

Ој, хоть пропало славне Запорожьжя, так не пропа-
ла слава!

(Запис. в с. Сергієвці, гадацького пов., полтавськ. губ. од к.
Шелєста С. Метлиньським; з паперів Д. Носа.)

4.

1. Ој, ішли наші славні запорозці

Та по над Богом-рікоју,

Ој, широкоју та глибокоју,

Геј, та по над лиманами.

5. Ој, уже ж наші славні запорозці

Та ј не весєлі стали:

Ој, облягли їх, облягли москалі

Та всіма сторонами.

- [Ој, кругом церкви, церкви січової
10. Ој, караули стали,
Ој, свьашченинику, отцю Владимиру
А служити не дали.]
Ој, летить бомба з московського поля,
Та посеред Січі впала;
15. Ој, хоть пропали славні запорозці,
Та не пропала їх слава.
(Записки о Южной Руси. Кулиша. II, 256).

5.

1. Пішли наші славні запорозці
По над Буг-рікоју,
Широкими та низами,
По над лиманами.
5. Тепер наші запорозці
У великому жалю:
Що не знали кому підклониться, —
А ще которому царю.
Вони підклонились тому Дурасеві; ¹⁾
10. Що під ним добре жити;
За все добре, — одно не пријатно,
Що на свого брата бити.
[Та стоять же нові церкви, —
Свічі восковії,
15. А калонтирі (?) як стали,
Свьашченинику — отцю Ладимиру —
Служити не дали.]
Ој, летіла бомба та все по над морем (!) —
Посеред Січі впала;
20. Хоч пропали наші запорозці, —
Так не пропала слава.
(Зап. в Мурахві, богод. пов. от діда, Манджура в 1874 р.)

¹⁾ Замісць: Турасові.

№ IV.

ЗРАБОВАНІ ЗАПОРОЗЦІ І КОШОВИЙ ГОРДІЛЕНКО

(1709—1730)

1.

1. Наорали, ої, да насіјали, та нікому жати:
Пішли наші славні запорозці та в Молдаву¹⁾ лежати...
— «Геї, запорозці, ви, славні молодці, та де ваші коні?» —
— Наші коні в царя²⁾ на припоні, запорозці в неволі. —
5. — «Геї, запорозці, ви, славні молодці, та де ваші руш-
ниці?» —
— Наші рушниці, в царя на столиці, запорозці в тем-
ниці. —
— «Геї, запорозці, ви, славні молодці, та де ваші жу-
пани?» —
— Наші жупани поносили пани, запорозці пропали.
- Геї, ти, Катерино, ти царице наша, та шчо ж ти
починила,
10. Шчо ти своїх славних запорозців на поталу пустила?
— «Почім же ти та Мозиру знаєш, а шчо жовтиї
піски?» —
— Туди ішли з сірими волами, а назад пришли пішки. —
— «Почім же ти та Бобруїску знаєш, а шчо різаниї
фоси?» —
— Туди ішли в червоних чоботях, а назад пришли босі. —
(Зап. Оп. Маркович в каневськ. пов., київськ. губ.)

Очевидно, шчо перші 8 віршів говорять про запорозців за царя (Петра) в часи пробуваньня їх під Бендерами, (в тодішній Молдаві), — а шчо вірші 9—10 приробились після другої руйни Січі в 1775 р. Вірші ж 11—14 спо-

¹⁾ Могло бути і «в Полтаву»; слово: *лежати* підходить до осади.

²⁾ В рукопису замість цього написано: в —; ясно, шчо Маркевич боївськ написати: царя.

минають про службу погонців, чи грабарів у кріпостях Мозирі і Бобруйську, може теж за Катерину II, а може і пізніше.

2.

1. — Ої, де ж ваші, славні запорозці,
Золоті пістолі? —
— Наші пістолі в царя на престолі,
А ми і у неволі! —
5. — «Ої, де ж ваші, славні запорозці
Золоті рушніці?» —
— Наші рушніці в царя у столиці,
А ми і у темниці! —
— «Ої, де ж ваше, славні запорозці,
10. Хоробре лицарство?» —
— Наше лицарство пропало для царства
— «Ої, де ж ваша, славні запорозці
Та вольнаја воля?» —
— Нашаја воля по тім боці моря
15. Така наша доля? —

(Запис. в Млинах, ахтирського повіту, харьковськ. губ. і в кобеляцькому пов. полтавськ. губ. Шиманов (?).

3.

1. — «Ої, ви, козаченьки, ої, ви молоденькі,
А де ваші списи?» —
— Наші списи в *батюшки* в зависі,
Ми самі у лісі. —
5. — «Ої, ви козаченьки, ої, ви, молоденькі,
Ої, де ваші коні?» —
— Наші коні в *батюшки* в припоні,
Ми самі в неволі. —

(Чубинський, Труды этногр. экспед. і проч т. V. 967)

4.

1. Ої, полети, галко, ої, полети, чорна,
Да на *Січ* рибу їсти;

Ој, принеси, галко, ој, принеси, чорна,
Від кошового вісти.

5. Ој, да уже ж гальці, ој, да уже ж чорніј,
Да на Січ не літати,
Ој, да уже ж гальці, ој, да уже ж чорніј,
Вістеј не слыхати.

- «Геј, ви, запорозці, геј, ви, молодіјі,
10. Де ж ваші жупани?» —

— Ој, наші жупани, поносили пани,
Сами ми пропали! —

— «Геј, ви, запорозці, геј ви, молодіјі,
Ој, та де ж ваші списи?» —

15. — Ох, і наші списи у *пана* у стрісі,
Сами ми у лісі.

— «Геј, ви, запорозці, геј, ви молодіјі,
Та де ж ваші рушниці?» —

— Ој, наші рушниці в *пана* у світлиці,

20. Сами ми в темниці!

— Ој, полети, галко, ој. полети, чорна,
Да і на Січ риби жісти;
Ој, принеси, галко, ој, принеси, чорна,
Від кошового вісти.

25. Ој, да уже ж гальці, ој, да уже ж чорніј,
Да на Січ не літати,
Ој, да уже ж гальці, ој, да уже ж чорніј,
Вістеј не слыхати.

(М. Лисенка. Збірник українських пісень. III, № 1. Од кого і де
записано, — не показано).

5.

1. Ој, полети, полети, да чорнаја галко, да на Дін ¹⁾
риби жісти,
Ој, принеси, принеси, да чорнаја галко, од кошового
вісти.

— «Да вже ж мені не літати на Дін риби жісти
Да вжеж мені не носити од кошового вісти!» —

¹⁾ В одміні 6 на Дніпр; так і мусить бути.

5. «Ој, ви, запорозці, ој, ви, молодіжі!
Повдавались один в одного, як братьтвa рідніі.
Ој, ви, запорозці, ој, ви, молодіжі, — де ж ваші коні?»
— Наші коні в *пана* на пригоні, сами ж ми в неволі! —
— «Ој, ви, запорозці, ој, ви, молодіжі, — де ж ваші
узда?» —
10. — Наші узди в коней на заузді, сами ж ми у нужді! —
— «Ој, ви, запорозці, ој, ви, молодіжі, — де ж ваші
списи?» —
— Наші списи у *пана* у стрісі, сами ж ми у лісі! —
— «Ој, ви, запорозці, ој, ви, молодіжі, — де ж ваші
ручниці?» —
— Наші ручниці у *пана* в світлиці, сами ж ми в
темниці! —
15. — «Ој, ви, запорозці, ој, ви, молодіжі, де ж ваші жу-
пани?» —
— Наші жупани поносили пани, сами ж ми пропали! —
Ој, полети, полети, да чорнаја галко, да на Дін ри-
би їсти,
Ој, принеси, принеси, да чорнаја галко, од кошового вісти.
— «Да вже мені не літати на Дін риби їсти,
20. Да вже ж мені не носити од кошового вісти!
(Максимович, Украинск. Народн. Пѣсни, 1834 г., 128—129. Пере-
печатана в Кирѣевскаго-Безсонова, IX, 374—377)

Максимович каже, що чув цю пісню на Суююу ј на
Суді (в Полтавщині).

Перепечатујучи цю пісню в статті «Объясненіе нѣ-
которыхъ украинскихъ пѣсень» (Русская Бесѣда, 1857,
кн. I, 49—64), Максимович додав против повищчого спис-
ка між 14 і 15 віршами:

- Ој, ви запорозці, ој, ви молодці,—де ж ваші луки?
— Наші луки побрали гајдуки, сами ж ми в розлукі!
(Собран. Сочин. I, 608—609).

6.

1. Ој, полети, полети, да чорнаја галко,
Да на *Дніпр* рибу їсти;
Да принеси, принеси, да чорнаја галко,
От кошового вісти.

5. — Да вже ж міні не літати,
Куди ја літала, ¹⁾
Да вже ж міні не носити
От кошового вісти!—
— «Ој, ви, запорозці, ој, ви, молодіжі,
10. Де ваші рушниці?»—
— Наші рушниці в панів у світлиці,
А ми сами у темниці! —
— «Ој, ви, запорозці, ој, ви молодіжі,
Де ваші коні?»—
15. — Наші коні в панів на приколі,
А ми сами в певолі.

(З старого листка в наперахъ Максимовича)

Ця пісньа, очевидно, говорить про руїну Січі за царя Петра. В 1—2 і споминається *царь*, котриј в 3 зветься *батюшка* (ironise!), в 3—4 вже *пан*, а в 6 *пани*. А јестъ јак раз подібна, записана в Саратовщині, московська пісньа, јавно перероблена з української ј повернута на сміх над запорозцями, в котріј јавно споминається поход запорозців під Полтаву в 1709 р. Ось вона:

1. Похвалялись славы запорожцы
Платав город взяти
Э-ххе!
Поутру они рано вставали,
5. Добрыхъ коней своихъ сѣдлали;
Э-ххе!
А къ вечеру славы запорожцы
Всѣ въ полонѣ попали;
Э-ххе!
10. — Славы, славы вы запорожцы,—
А гдѣ ваши мѣтки ружья?
Э-ххе!
— «Наши ружья заряжены(!)
А мы въ острогъ посажены.»
15. Э ххе!

¹⁾ Перше мусило бути: «да вже ж мені не літати на Дніпр риби јісти»; тут переробилось на лад звисних слов в других піснях (дівоцьких): «да вже ж мені не ходити, куди ја ходила» і т. д.

— Славны, славны вы запорожцы,
А гдѣ ваши добрые кони?

Э-ххе!

— Наши кони на пригонѣ,
20. А мы козаченьки во неволѣ.»

Э-ххе!

— Славны, славны вы запорожцы,
А гдѣ ваши острия копья?

Э-ххе!

25. — «Наши копья отобрали,
Въ Дунай рѣку побросали.»

Э-ххе!

(Русскія Нар. пѣсни, собранныя въ Саратовской губ. А. Н. Мордовцевой и Н. И. Костомаровымъ. Лѣтн. Русск. Литер. и Древности. изд. Тихомировымъ, т. IV, 38—39).

Після цієї пісні не може бути спору об тім, що вар. 1—6 повищочіі пісні говорять про руїну Січі 1709 р. Коли в них згадується про заграбоване в запорозців добро, то це як раз зходитьсь з тим, що розказує за самим Ігнатом Галаганом Рігельман:

«Галаганъ... людей, сколько въ ней (в Січі) застать было можно, всѣхъ побилъ, начальниковъ, яко главныхъ измѣнниковъ, казнилъ, артилерію ихъ, коей состояло разныхъ пушекъ до 100, всѣ также снаряды, оружіе, а паче ихъ козачьи знаки, какъ-то: знамена, бунчукъ, булава, перначи, литавры и прочее все взялъ, городъ разорилъ и выжегъ» і т. д.

В вар. 3—6 згадується *кошові*, котрі сидить далеко в Січі, на Дніпрі, і од котрого льуде просять галку принести вісти. Максимович, ¹⁾ а за ним д. Скальковський і д. Лисенко бачуть в цьому кошовому Калнишевського, при котрому була зруйнована Нова Січ, в 1775 р. і котрого вивезено в північну Московщину і посаджено в Коловецький монастир ²⁾. Придивившись добре до пісні, а

¹⁾ Народн. Укр. Пѣсни. 1834, 128, а подрѣбно в статті «Объясненіе нѣкоторыхъ украинскихъ пѣсень» (Русск. Бесѣда 1857, I, 49—64: перепечат. въ Собраніи Сочиненій, т. I.

²⁾ Максимов. Собраніе сочиненій, т. I, 612, по Зарульскому. Описаніе о Малой Россіи, въ Чтеніяхъ Моск. Общ. Истор. и Древн., 1848, 24. — П. Ефименка, Калнышевскій, посл. кошевой Зап. Сѣчи. Р. Стар. 1875, № 11. Ід. Ссылные малороссіане въ Арх. губ. 1708—1802. Кіевск. Стар. 1882, № 9.

надто в усіх її одмінах, можна впевнитись, що пісня ця ніяк не підходить до Калишневського. В 3 № кошові сидить у Січі, а 5 № на Дніпрі, — а зовсім не на вигнаньбу в Московщині. Тільки в № 4 кошові сидить на Дону, — та це явна помилка замість Дніпра, тим більше, що не тільки Січі, а і кошового на вигнаньбу ніколи на Дону не було. В пісні явно говоритьсь про кошового в Січі, на Дніпрі, — тільки далеко, куди льудім важко дістатись. Це і єсть Січ в Олешках, — до чого підходить і те, що запорозці кажуть, що вони *в січі*. (№ 3, в. 15, № 4, в. 12). А кошові, значить, виїде Костянтин Гордієнко, — або Гординський, чи Городецький (з Волинської шляхти) або Гордієвич (як він названий на могильному камні, що бачив д. Скальковський). В Черниговській літописі він прозваний *Кротом*. (Южнор. Літописи, изд. Бѣлозерск. I, 90). Це, певно, було його прозвище товариське.

Все, що ми знаємо про січовиків після руйни 1709 р. і про кошового Гордієнка, як раз підходить до цієї пісні.

В примітці до I пісні було вже сказано, що після руйни Старої Січі царь Петро звелів стерегти, щоб запорозці де не поновили Січі на старих місцях. 26 маја 1709 р. царь заборонив пускати запорозців в підданні йому землі, окрім тих, котрі по одному і безоружні прийдуть повинившись і згодяться жити в Гетьманщині, як селяне; інших же, коли підмаються, казати. 17 Жулѣ гетьман Скоропадський в Решетилівці передложив цареві «просительні пункти», в котрих між инчим писав і про січову округу: «Любо то Запорожци проклятые, черезъ явную свою измѣну и противность утратили Сѣчь, однакъ понеже весь Малороссійскій народъ оттоль рыбами и солью питался и на всякомъ звѣру имѣлъ добычь, абы и теперь, по ускромленію помененыхъ проклятыхъ запорозцовъ, милостивымъ Вашего Царскаго Величества указомъ вольный туда съ Украйны былъ путь для помянутой добычи и яко отъ господина воеводы Каманозатонскаго, такъ и отъ людей, кгварнизону тому будущихъ, таковымъ промышленникамъ жадная не чинилася обида и препятствіе». На це царь (31 жулѣ в Кієві) одповів: «Сіе позволеніє Малороссійскому народу, по милости Царскаго Величества, дастся и о томъ совершенное опредѣленіе, какъ тому порядочнымъ образомъ чинится, учинено будетъ вскорѣ, а пока то со-

стоится, ниніш того дозволить не возможно, ибо опасно, чтобы подъ такимъ предлогомъ бунтовщики Запорожцы въ тѣхъ мѣстахъ пакі не возни́здились и собира́нія бунтовскія не учинили. (Ригельманъ, III, 90, 94).

Запорозці ж, які zostались після руїни Січі і полтавського бою, одішли, як ми бачили (див. уваги до М. III) на землю, піддану кримському хану.

Після нещасливого походу в Молдавію в 1711 р. царь Петро мусив зректись права на старі землі запорозькі, на південь од р. Самарі, по умові з турками на Пруті, 12 юля 1711 р. і в Константинополі 2 апр. 1712 р. Землі ті підступили під руку Туреччини з Кримом, (Скальковський, II, 23) — та запорозці зоставались кошемъ в Олешкахъ, — а царі московські забороняли їм їздити на Україну, і українським і московським підданим їздити до Січі. Так, окрім згаданих вище указів Петра I, він ще в 1720 р. приказував коменданту в Полтаві і Переволочній глядіти, щобъ Матороссіяне на Запорожъ съ товарами и инъ съ чѣмъ не ѣздили, а Крымцы Запорожцевъ съ собою не возили: Запорожцевъ ни для чего не пропускати, кромѣ тѣхъ, которые будутъ приходитъ съ царю. (Соловьевъ. Ист. Россіи, XVI, 384). Зараз по смерті Петра, за Катерини I, дано указ Азовському губернатору: «§ 7 котрые будутъ ѣздить въ Крымъ, тѣмъ объявлять, чтобы къ запорожцамъ отнюдь не заѣзжали, и о томъ учинить приказъ крѣпкій подъ жестокимъ наказаніемъ и отнятіемъ всего того, съ чѣмъ кто туда дерзнетъ поѣхать: а изъ Крымцевъ, которые въ губернію его приѣзжаютъ будутъ, дать знать, чтобы они при себѣ измѣнниковъ Запорожцевъ и козаковъ не имѣли. § 8. Козаковъ измѣнниковъ Запорожцевъ и прочихъ ни съ товары ни для какихъ дѣлъ въ губерніи и инкуда въ Великороссійскіе города, также и изъ той губерніи, и ни откуда чрезъ ту губернію туда на Запорожъ съ товары, ни за добычею и ни съ чѣмъ отнюдь не пропускать». Навіть, коли в Олешковській Січі стало багато недовольних кримською, протекціею і вони хотіли гуртом вернутись під московського царя, то і тоді (11 юня, 1728 р.) «Государственная Коллегія Иностранныхъ Дѣлъ» писала: «на крѣпко подтвердитъ всѣмъ пограничнымъ Русскимъ и Украинскимъ начальникамъ, чтобы они тѣхъ запорожцевъ, ежели они въ кото-

рые мѣста, хотя подь протекцію Е. И. В. придуть, а многолюдствомъ и съ ружьемъ, такихъ бы не принимали и въ границы Русскія не впускали ни подь какимъ видомъ и никакой имъ протекціи и защищенія нигдѣ не давать и отъ границъ отбивать ихъ оружіемъ; а подь рукою словесно къ нимъ приказомъ отзываться и обнадеживать ихъ секретно, что при способномъ времени приняты они запорожцы будутъ». Тих тільки, що по маду будуть приїздити «з повишною головою», тих велено було, як і за Петра I, приїмати і оселяти в середині України. (Скальковскій, II. Н. С., 42—44).

Така відокремленість Олешковської Січі од України пояснює слова пісні, що і чайка вже не літа на Січ (на Дніпр) риби їстї. А тим часом на Україні не забували січовиків і їх любимого кошового, Гордієнка, — і чим тьажче ставало українцям під царську руку, тим більше звертали думки їх до того кошового, котрого дуже поважали в Січі ще і у Старій, як потім в Олешковській. В Старій Січі його майже раз у раз вибирали кошовим од 1702 р., коли він зараз же потребував, щоб царь не бундував города коло Кам'яного Затона: «Объявляемо Вашему Царскому Величеству все мы одноголосно, писал Гордієнко, что совсем не хотим мати того города на Дніпрі і камінь брати на його будівлю не дозволимо. Ще і города не збудували, а ми вже терпимо шкоду і неправди в вольностях наших; чего наперед того ні од кого, по данным нам монархами грамотам не виділи, теперь же дізнались напустного утисненія товариству нашему, котре ходить дѣла своїхъ здобич і промыслов. Мы на боі проти бусурман по Вашому царскому указу јти всегда готовы, а города ставить не позволяјемо». (Костомаровъ. Мазепа. Русская Мысль, 1882, III, 123). Так держав себе Гордієнко завше перед царем, — і, звісно, ще вільніше перед гетьманом Мазепою, котрого вкупі не любили прості люди в Гетьманщині, як і запорозці. «Не такі страшні запорозці і татари, — писал Мазепа в 1702 р. в Москву, страшнішчіи нам малороссійскій посполітій народ: увесь він своєвільним духом диха..... а полтавський полковник пише мені, що всі його полчане почнуть помагать запорозцям в їх злому замірі», — а далі: «і козаки і поселане всі злі на мене, всі кричать в одно:

пропадать нам до кінця і згублять нас москалі! У всіх одна думка: тікати за Дніпр (в Січ) і може статись несподіване лихо». Трохи з годом Мазепа писав у Москву: «все лихо од цього пса Гордієнка. Він підбивав запорозців, щоби не присягали (ха! знесуть городки,—московські на Дніпрі і на Самарі, — тоді і присягнемо цареві, — казали запорозці): поки цього проклятого пса не знищать, доти не можна сподіватись од запорозців покірства». (Костомаровъ, тамож, 125—131).

Вже в увагах до М I було сказано, як царь Петро велів не жаліти грошей, аби скинути Гордієнка з місця кошового. Трохи з годом царь уже писав: «Запорожцы а паче дьяволъ кошовой уже явный воръ». В увагах до М III-го ми бачили, що вже після того, як запорозці були під Полтавою і утекли з шведським королем під Бендери, царь згожувавсь приймати їх до себе, тільки щоб вони зкинули Гордієнка, та запорозці того не зхотіли. (Бантышъ Каменскій, Ист. Мал. Россіи, III, 134).

Після смерті Мазепи, коли під Бендерами бувші козаки, втеклі гетьманці і запорозці, вибрали гетьманом Пилипа Орлика, то Гордієнко зложив з ним і з королем шведським умови, котрі, звісно, трудно було тоді зробити дієвими і упорядкувати по ним Україну, але по думкам дуже корисні для Січі і для всього народу українського. Так, по цих умовах на правім боці Дніпра козацтво мусило бути в старих границях Б. Хмельницького, по Случ; з боку Гетьманщини запорозьські землі положено було вернути по старому ж з городками по Дніпру і по Ворсклі (Переволочна. Кереберда, Трахтемиров); гетьманське самодержавство мусило бути вишене через *генеральних совітників*, котрі мусили бути генеральна старшина, ¹⁾ полковники і по одному виборному з полку; — гетьман мусив з цими совітниками «о всяких ділах публичних радитись». Окрім того мусила три рази на рік збиратись *генеральна рада* з полковників і полкової старшини і сотників, з генеральних совітників і з послів з Запорожжя; гетьман не мусив самовольно без суду нікого карати, не мусив сам забирати ні роздавати землі, ні грошей; також і

¹⁾ Гетьман, генеральні обозиці, ген. судья, ген. підскарбій, ген. вієковій писарь, ген. вієк. хорунжі, ген. вієк. бунчужні.

полковники в полках. По цим же умовам, простому (посполитому) народу мусила бути велика вільга: ревізія захоплених старшиною маєтків і скасування наложених на посполитих людеї тягарів і послушенства, заборона старшині і вієвку брати в людеї підводи не на вієвковій справі, скасування станції (постоїв) компанійських і сердуцьких полків, скасування оренд і індуктів (откупів) ярмаркових податків і т. п. (Вантшинь Каменск. Источн., II, 242—254. Теж у Маркевича, Истор. Мал. Россіи, IV, 315—338). В цих умовах зведено було до купи все, про що говорили запорозці в своїх старих грамотах і чого бажала ї чернь українська. Через те чернь ця, хоча ї страхалась Орлика через його приязельство з пельубим Мазепою, а потім з чужинцями: шведами, а надго з татарами, та все таки прихильалась до Гордієнка ї запорозців.

Царський міністер кн. Гр. Долгорукій, бувшиї коло гетьмана Скоропадського, писав цареві про Гордієнка: Воръ кошевой ядъ свой злой еще продолжаетъ: на другую сторону за Днѣпръ непрестанно прелестно нишетъ, дабы побивали свою старшину, а сами бѣ до него за Днѣпръ переходили, что уже такая каналия за Днѣпромъ купами собирается и разбиваетъ насѣки». (Соловьевъ, XV. 365—366). Чигиринський сотник Невінчаний шче ранішче вбив посланного до нього од гетьмана Скоропадського ї нішов до запорозців. (Соловьевъ, XV. 363) В 1714 р. з лівого боку, з Полтавського полку поспалались люде з приязними словами до кошового Гордієнка. Це було саме тоді, коли, як каже Соловйов, по паперам кабинета Петра I, простий народ на Україні був дуже недовольний порядками на Гетьманщині. (Солов. Ист. Р. XVI, 375—376).

В 1716 р. царь писав гетьману, щоб полковники дивились за козаками, котрі ходять на степові річки за добичею ї стикаються з запорозцями. Гетьман прочитав полковникам царський лист, потребував, щоб вони підписали «ассекурацію» (поруку), що будуть робити по царській волі, — та полковники не хотіли писати поруки, а казали, що вони не можуть вдержати козаків. На решті три полковники підписались, а другі поїхали по домам, обіцяючи прислати ассекурацію, підписану ними ї сотниками. Царський дозорець за Гетьманщиною, Протасьєв, писав, — що «хотя гетманъ ихъ и принуждалъ, чтобъ

прислали асеекурацію немедленно, однакъ они на его принужденіе обращаютъ немного вниманія и, конечно, у нихъ до того не исправится». (Солов. Ист. Россіи, XVI, 381).

Так потроху піддержувалась і на Гетьманщині пам'ять про кошового Гордієнка, що сидить далеко на Дніпрі, в Січі. Умер тої кошові 1730 р. і поховані ґ на кладовищі на місці Каменської Січі. (Скальк. Ист. Н. Сѣчи, II, 23). Див. також в дальшому Л² рі.

Треба прибавить про Гордієнка, що він був чоловік доволі вчений, — бо говорив перед шведським королем промову по латинському. (Adlerfeld. Histoire Militaire de Charles XII. t. III, 249—430) Доволі цікаво, що в ті часи не тільки Запорожжя, а і київська академія містила в собі пайгарячих противників московського царства. В тої же час, як виступила проти царя Січ з Гордієнком, царський канцлер Головкин писав київському губернатору Дм. М. Голицину, щоб вислав з Кієва всіх студентів, родом з Польської сторони і щоб відписав: скільки застається студентів з малоросіян (з лівобічної України), скільки монахів з поляків (то б то з правобічної України і Білої Русі, котра належала до Литви) і чи не ма в них якої ненависти. Голицин відповідав, що «вислав усіх студентів родом з Польщі і Литви, що студентів малоросіян осталося 161 ч.; монахів у Братському 30 ч., а з них малоросіян тільки 5 ч., а то всі з польської сторони, хоч живуть з малку в Кієві, — що довідатись певности в монахів трудно, бо всі монахи нас (москвинів) чуждаються; в усьому Кієві ја знайшов тільки одного чоловіка, именно префекта Братського монастиря (Прокоповича), котри ґ до нас прихильни ґ». (Соловьевъ, Ист. Р., XV, 368) Гордієнко був з таких вивчених українців, котрі не терпіли ні царської своєїволі, ни гетьманської ни ґ котрих бојались царські урядники. В київській академії і потім не забували Січі (Див. прилогу II.) А в умовах, котрі зложив Гордієнко з Орликом не була забута і наука: в 1-му пункті було вмовлено, щоб гетьман повинен був «старатися и крѣпко застановлятися . . . чтобы . . . вѣра православная . . . вѣчно утверждена была и зъ множеніемъ хвалы Божой, церквей святыхъ, а зъ *цельченьемъ во наукиъ вызволю-*

нихъ синовъ Малороссійскихъ, розширилася (Б. Кам., Источники, II 245).¹⁾

В № I одміні 2 в-ої віршу 10-му запорожці звуться «*лицарством*». Це звичайне ім'я — *рицарство*, або *рицарство*» в тодішньому писемстві про запорожців. (Див. напр. Лѣтоп. Самуїла Величка III, 173 і др.) На Україні ж у Литві ще в XIV ст. (1359 р.) бажали, щоб навіть німецькі рицарі перебравлись у степи, щоб боронити Русь од татар, замість того щоб руїновати Литву, Польщу ж Русь. (Антоновичъ, Оч. ист. В. Кн. Литовскаго до 1/2 XV ст., I, 105).

Три варіанта, котрі печатаємо далі, по нашій думці, не що инше, як таж пісню, що ми оце зараз розібрали, тільки вона прилагоджена до Швачки і в вар. 8 і 9 прилагоджена не зовсім зручно. Ми печатаємо ці одміни, взявши слова про Швачку в знаки: [] Коли пропустити ці слова, то ті одміни стають рівнішими і яснішими і як раз подібними до тих, що стоять зараз вище. Звісно, треба змінити деякі слова, котрі мусіли в цих одмінах проскочити замість старих. Ми поставили внизу слова, котрі, по нашій думці, мусили стояти в старших одмінах.

7.

1. Ой, на козаченьків, ой, на запорозців та пригодонь-
ка стала:

Ой, у середу та ж у обідній час їх Москва забрала.

[Крикнув Швачка та на осаду: «із коней до
дому!

¹⁾ По тому ж пункту положено було, «жебы жадное иновѣріе въ Малую Россію, ни отъ кого не было впроважено... иновѣрцамъ сожити на Украинѣ, а найбарзѣй зловѣрію жидавскому не позволяти» (тамож). Щоб зрозуміти цю вмову, треба пригадати не тільки давні війни українські з Польщею через унію, — котрі споминаються ж в початку цього пункта, а ж те, що власне царь московскій докоряв Мазепі ж пристававши до його козакам те, що бунім то вони хотять знищити на Украині віру православну. — Цікаво, що Соловѣйов ж докором говорить про цю умову, що «козаки постановили нетерпимость никакой чуждой религій» (XVI, 42) а нічого такого не говорить ж поводу «нетерпимых» думок Петра I в його листах, на котрі ж відповідали противні йому козаки своєї нетерпимостю.

Ох, не даймося, панове молодці, ми москальам у не-
вольу!»

5. Москаликі умні, москалики розумні, розому добрали:
Ої, наперед Швачку із осаулоїу до-купи звязали.

Ох, ізв'язали і попаровали і на вози поклали,
Із Богослав'я до Білої Церкви їх у невольу заб-
рали.]

— Ох, і де ж ваші, панове молодці, ворониї коні?—

10. — «Ої, наші коні в пана на припоні, а самі ми в
неволі!

— Ої, і де ж ваші, панове молодці, а срібниї узи?

— Ої, наші узи в конях на заузді, а самі ми у
нужді!

— Ох, а де ж ваші, панове молодці, ясненькії
списи?

— «Ої, наші списи вже в пана у стрісі, а самі ми
у лісі!

15. — Ох, а де ж ваші, панове молодці, громкії руш-
ниці?

— «Ої, наші рушниці в пана у світлиці, а самі ми
в темниці!

— Ох, а де ж ваші, панове молодці, голубиї жу-
пани?

— Ої, наші жупани поносили пани, а самі ми про-
нали!»

— Ох, де ж ваші, панове молодці, чоботи сап'янці?

20. — «Ої, наші сап'янці позабірали раїці ¹⁾ у неділеньку
в раїці!

Ох, пошлімо галку, ох, пошлімо чорну, а до Сі-
чі рибу їсти.

Ох, нехаї донесе, ох, нехаї донесе до кошового вісти.

— «Ох, уже ж гальці, ох, уже чорнії та назад не
вертатьсяа.

Ої, уже ж нам, панове молодці, із кошовим не ви-
даєтьсяа!»

(Записки о Южной Руси. Кулиша, т. I, 135—136).

¹⁾ Мусило бути: «забрали гатманці», — як і стоїть в 18 віршу
дальшої однини.

8.

1. [Ој, виїхав із Гуманьа козаченько Швачка,
Ох, сталась в тім Гуманьу та ј велика драчка.
— «Ој, пу-те хлопці, славинїі запорожці, с коней та
до-долу!
Но, не дајте ви сьа вражим ляхам на велику під-
мову.»
5. А вражі лашкі розумні були, та ј способу дібралн,
Злапали Швачку та ј самотоју, та і до Львова від-
дали.]
Ах (ох?) лети, лети, ти, чорнаја галко, та ј на
Січ рибу јісти:
[Ој, вже Швачки не ма, вже го осадили в самім ри-
почку в місті]
Ах (ох?) лети, лети, ти, чорнаја галко, та на Січ
рибку јісти:
10. [Ој, нише Швачка до кошового та дрібненькоје
лнстье:]
— «А де ж ваші, славні запорожці, та воронїі коні?»
— Ој, наші коні в ляхів¹⁾ на припоні, сами ж ми в
окові. —
— «А де ж ваші, славні запорожці, козацькі руш-
ниці?» —
— Наші рушніці в ляхів у світлиці, сами ж ми в
темниці.
15. — «А де ж ваші, хлопці, славинїі запорозці, дорогиї
сукмани?»
— Ој, наші сукмани ватаги забрали²⁾, сами ж ми
пропали.» —
— «А де ж ваші, хлопці, славні запорожці, чоботи
саф'янці?» —
— Наші саф'янці забрали гетьманці, та ј сами ж бо
ми в јамці. —
Ој, лети, лети, чорнаја галко, та ј на на Січ рибу
јісти!
20. Ој, принеси, принеси, чорнаја галко, від кошового
вісти!

¹⁾ Мусило бути: «в панів».

²⁾ Мусило бути: «наші сукмани забрали пани».

— Та вже ж мені не літати на Січ рибу їсти,
Ої, вже ж мені не приносити від кошового вісти!—

(Головацького, Нар. Піснн Галицкой и Угорской Руси. ч. I, 17—18).

З поводу вар. 8 виїшов спор між д. Кулішем і Максимовичем. Д. Куліш (Зап. о Южн. Руси I, 136) одніє усьоу пісню цю до Швачки, гайдамаки, спільника Жалізнякавого, 1768 р., та переніс до того часу і Максимовичів вар'янт: «Ої, полети, галко,» (у нас вар. 5), котриї Максимович односить до полону кошового Калниша в 1775 р. Максимович же став на тому, шчо співак, од которого записав д. Куліш свою пісню, приточив до неї кінець з другої пісні, про кошового, все таки Калниша (Собр. Сочиніи, I, 605). Максимович вказує, шчо гайдамаки, котрим по споминам львудським, Жалізняк казав: «бачте, пани в якіх хороших жупанах модять, а ви, *біда*, часом і сорочки не маєте,» — не могли говорити про свої жупани (Собр. сочин. I, 610). Тільки ж в самій пісні д. Куліша, а надто коли порівняти її з піснею д. Головацького, єсть ясніші резони, по котрим вона не підходить до Швачки 1768 р. Гайдамаці Швачці нема ніякого резону писати листи до кошового в Січі, а ще менше питати: «а де ваші ворониці коні?» коли його самого взято в полон, а кошовий на волі, як було в 1768 році. (Замітимо, шчо в вар. 7 сам Швачка чита од кошового листи) Не могли гайдамаки в 1768 р. споминати і козаків гетьманців (як в 18 віршу вар. 9-го), бо вже в 1764 р. козаки гетьманці були скасовані і у загалі ніякі гетьманці тоді не забирали нічого в гайдамак та запорозців, — не так як в 1709 р. за Галагана. В вар. 9 Куліша гетьманців замінено *раїцями*, та незрушно, бо раїці—міщчане те ж в 1768 р. гайдамак не рабували;—тоді, як звісно, все добро гайдамак забрали москалі (А Ефименкова. Изъ исторіи борьбы малоруссовъ съ поляками. Слово. 1879. Ноябрь, 211 і др.) Раїці — задержались тільки в пам'яті співця з часів *маїдебуриї*, про котру він говорив д. Кулішеві. — Та і в усьому, — після порівняння *всіх* вар'янтів, котрих не було в руках Максимовича і Куліша, не може бути спору проти того, шчо увесь матер'ял пісні цієї склавсь зараз після руїни Січі

1709 р. і шчо кошовиї, про которого згадується в деяких її варіантах, єсть К. Гордієнко. Все діло тільки в тім, як пісню ця прилагодилась до Швачки, та до якого Швачки, і чи до одного, чи до двох. Об цім див. далі, в № V-му.

Розмова подібна до тієї, шчо в цих всіх одмінах: «А де ваші коні?» і т. д., єсть і в других піснях: про смерть Дан. Нечаїа в 1650 р. — (у Антонов. і Драгом. Историч. піснї Малор. Народа., т. II, в. I, 67, 79 далі); — про поражку Б. Хмельницького під Берестечком в 1651 р. (тамож, 108); про полон ляхами Абазина, підручника Палієвого в мужицькому повстаньї на правобочній Україні в 1709 р. (Костомаров, Р. Мысль 1880, Іюнь, 40 — 42, Головацькій. Народныя піснї Галицкой и Угорской Руси. I, 13), а також в деяких наших рукописних одмінах пісні про полон запорозця Супруна. Тільки ж в кожній пісні ця розмова трошки инакша, прилагоджена до того случаю, про котрий розказує пісню.

Подібну ж розмову здибуємо в одній з одмін пісні про козацьку роботу на лінії і канавах (1718 і 1720 рр. і послі), котру пісню знайдете в дальшій розділі:

— «Ой, ви, хлопці, прекрасні молодці,

— Та де ваші рушниці? —

— А наші рушниці в пана на столиці, — ми молодці сидимо в темниці!

— «Ой, ви, хлопці, прекрасні молодці, та де ваші жупани? —

— А наші жупани поносили пани, нас молодих забрали в кайдани.

Ой, дали хлопцям широкі лопати

Да послали хлопця молодого да канави копати і т. д.

(Зап. Ганицькиї, в акерм. пов.. бесарабськ. губ. в 1874 р.)

Цей початок в пісні про каналну роботу після Полтавського бою шче раз показує, шчо вище напечатана пісню належить як раз до руйїни Січі того часу.

2.

1. Ој, хвалилися да козак Швачка, під Білу Церкву
їдучи:

— «Геј, будем, брати, да китајки драти та в онучах
тонгати . —

[— Ој, казав јесн, козак Бондаренко, шчо славонька буде:

— «Геј будем, брати, да поли драти, да в онучах
тонгати . —]

5. Ој, на козаків та ј на молоденьких безневинна слава
внала:

Геј, у недільу, в обідню годину, да ј усіх Москва забрала.

Ој, забрала та і повязала, јак голубців до пари.

Геј, отамана із осаулюју та ј до куні звязали.

Ој, забрали та і повязали та ј повезли возами:

10. — «Геј, оглянемося на тују Вкрајину, обільтьемось
сльозами».

(З збірки д. Ів. Новицького. Зап. в черкаськ. пов. київськ. губ.).

В одмінах пісні про каналъну роботу, — шчо буде напечатана в дальшій розділі, — здибуємо такі слова:

1) Ој, хвалилися славні запорозці, та із Січі їдучи,
Шчо будем носити сукні та жупани, а з китајки онучі,—
або:

2) Говорили славні запорозці із Уманьа їдучи,
Шчо будем носити чоботи сап'янці, а з китајки онучі.

В цьому остатньому примірі слово *Умань* вставлено через спомини про уманську різню, зроблену гайдамаками в 1768 р., про котру в піснях гайдамацьких співається так:

3) Хвалилися гайдамаки на Умань їдучи:
— «Будем драти, пане брате, з китајки онучі»¹⁾.

¹⁾ Див. між инчим у Шевченка спіграф до «Гонта в Умані» ј далі вар. 4-її. В варіанті звісної пісні про Нечаја, (Антонович і Драгоман. т. II, № XII) записаному Х. В. в Добруджі, в Тульчі, од Остапа Дончука, — подібні слова прикладаються до льавів:

Хвалилися льавки панки

До Уманьа їдучи:

— «Будем драти, наши-брати,

З китајки онучі!»

Порівняймо оці слова з початком зараз напечатаної пісні та з початком московської пісні, що напечатана вище, на стор. 35—36:

- 4) Похвалялись славно запорожцы
Платавъ городъ взяти.

а також з словами пісні, котра напечатана далі (Олешківські січовики і Прутьський поход):

- 5) Хвалилисьа запорозці Полтави достати.

Можна з цього порівняння вивести, що зараз по рутині Ст. Січі і після бою під Полтавою мусіла скластись пісня з таким початком:

Похвалялись славно запорозці, та із Січі їдучи,
Що будем носити сукні та жупани, а з китайки онучі,
або в другій одміні:

Хвалилисьа запорозці Полтави достати:

— Будем. брати, да китайки драти да в онучах
топтати ¹⁾.

Далі мало бути. (а надто в першій одміні)

— Геј казав јесн та козак Гордієнко, а що сла-
вонька буде

і т. д., подібно до зараз напечатаної пісні.

З часом пісня ця переробилась на Швачку і з Гордієнка зробивсь Бондаренко. Цеї Бондаренко дійсно ходив під Білу Церкву в 1768 р. і його взяли коло Макарова, тільки не Москва, а ляхи,—котрі і казнили його в Чорнобилі. (Кіевская Старина 1882, Мартъ, 530. Сказаніе о Бондаренкѣ).

Єсть ще третья одміна пісні про Швачку, котра дуже подібна до тих двох, що вище, тільки без їх початку,
— а кінець їїїї зоставсь цілішчиї:

¹⁾ Слова Бондаренка в 2-му варіанті: «геј будем, брати, да поли драти, да в онучах топтати» — говорять не про сподівану розкіш, а про нужду. і узялись в цей варіант з пісень про нужду козаків на каналній роботі, що будуть напечатані в дальшому випуску.

3.

1. Ої, на козаченьків, ої, на запорозців та пригдонь-
ка стала:
Що у середу, да в у обіді їх Москва забрала.
[Ої, як крикнув батько Швачка: геї, із коней до долу!
Геї, не даймося, панове молодці, да у тьажкују не-
вольу!]
5. А москалики, да не дуріїї, да розуму добрали:
Ої, пасажері перед батька Швачку із осаулоју до купи
звїзали.
Ох, ізвїзали, да попарували, да на вози поклали.
[Із Богуслава до Білої Церкви] їх у невольу забрали.
Ох, ізвїзали та попарували, ої, як голубців у парці.—
10. Ої, засмутилась уся Україна, а як сонечко в хмарці.
Ої, повезли да батька Швачку да густими лозами;
Ої, оглянувся батько Швачка да ј умився сльозами.
Ої, вивезли да ј батька Швачку да ј у чистеје поле;
Ої, оглянувся батько Швачка: «оттут мені горе!»
(З наперів Максимовича).

Таку саму пісню Максимович напечатав в згаданій вище статті, тільки в 1-му вірш замість *запорозців* поставлено *молоденьких*. (Собр. Сочин. I, 614).

Коли викинути тут вірші 3—4, котрі не так підходять до приступу москалів на Січ, як до боју в стіну на коніх, — та коли замінити тут скрізь слова «батько Швачка» на слова: «батько отаман», а також, звісно, викинути имена Богуслава ј Білої Церкви, замість котрих могли стојати інші місця, — то вся пісня може зовсім підійти до полону січовиків в 1709 р. ј добре поповнити пісню «Руїна Старої Січі ј Галаган», до кінця котрої вона просто прив'язується, а надто з віршів 6—7. Найбільш остатні чотирі вірша підходять до полону запорозців скорше коло Січі, ніж коло Білої Церкви, чи Богуслава: тут говорить про те, як умився сльозами батько (отаман), коли везли його *густими лозами*, то б то по Великому Дугу, що коло Січі, — і як він зовсім загорював, коли вивезли його вже в *поле*, то б то дальше од Дніпра ј од татар, — од помічі.

Могло бути, що зараз по руїні Старої Січі, коли ще Гордієнко стоїав з частиною січовиків під Полтавою, — зклалась, поряд з піснею про Галаганський поход, і ось така напр. пісня:

1. [Ої, хвалилисья славіні запорозці та із Січі їдучи;
Що будем носити сукні та жупани, а з китаїки онучі.]
Ої, казав їси та козак Гордієнко, а що славонька буде
(? ? ? ? . . . ? ? ? ?) ¹⁾
5. Ої, на козаченьків, ої, на запорозців, та пригодонь-
ка стала.
Що у середу да у обіді їїх Москва забрала.
Ої, побрала та ї попарувала усіх по два до купочка;
Загльадають один на другого, як синїї голубочки.
Ої, забрала, та ї попарувала, як голубів у парцї:
10. Ої, засмутилася Україна, та як сонечко в хмарцї.
Ої, отамана з осаулоїу та ї докупн звїзали,
Ої, забрали та повїзали та ї повезли возами.
Ої, повезли батька отамана да густими лозами;
Ої, огльанувесья та батько отаман да ї умивесья сльозами.
15. Ої, вивезли да батька отамана да ї у чистеїе поле;
Ої, огльанувесья да батько отаман: «оттут менї горе!»

Можна також думать, що перші два вірші приложилесь уже після полтавського боїу до пісні, котра зложилась зараз після руїни Старої Січі. Оттака то пісня по малу зросталась з повишчоїу піснеїу про зрабуваньня запорозців, — а потім коли їїї одмінн прилагодились до Швачки, то шматки таких нових одмін знову тим легче причепилесь до тих зкладних пісень про зрабованих запорозців, які напечатані вище.

В наперах Максимовича ми знаїшли ще одну пісню про Швачку, писану рукоїу Ніговського, в свїї час звісного збірача. Максимович поробив на нїї свої поправки ї добавки, очевидно, з других варїантів, як це він робив майже завжди. Ми перепишеїемо їїї тут, одкинувши всі приписки М—ча (як це ми звичаїно робимо з піснями, найденими в його наперах).

¹⁾ Ні в одному з трьох одмін, що вище, не ма слов, котрі б рїмовали з *буде*. Треба шукати підходного віршу по одмінам пісень, напр. гаїдамацьких.

4.

1. «Ој, не буде краще та не буде ліпше, як на тії
Україні:
Що не буде жидів, що не буде ляхів, а третьої унії!
Ој, не звіть мене та Швачкоју, а звіть мене Кіјдо:
Позаганьав жидів, позаганьав ляхів, в Білу Церкву
на стіждо!»
5. Ој, уже ж таја та Білаја Церква та обитаја ки-
тајками:
Ој, тепер вона та завојована та славними та козаками!
Ој, хваливесья батько Швачка, та до Хвастова јдучи:
— «Ој, будем драти, нанове молодці, китајеви онучи:» —
Та ходить Швачка та по Хвастові та у жовтих чо-
ботях:
10. Ој, вивішав жидів, ој, вивішав ляхів та на панських
воротях!
Та ходить Швачка та по Хвастові, та ј став собі в
кутку:
— «Ој, не маје жидів, ој, не маје ляхів; ох, мій
тяжкий смутку!».....
Та пішли старці-торбишники та стали ляхків бити.
— «Ој, не подобаје, нанове молодці, з неживого гду-
мити!»
15. Та на козаків, та на молоденьких пригодонька стала:
Ој, у середу у обіді јїх Москва забрала.
Ој, як крикнув батько Швачка: «та із коней до долу!»
Ој, не дајмосья, нанове молодці, та у тяжку невольбу!
А москальки та не дурниці, та розуму добрали:
20. Ој, на саміј перед батька Швачку з осаулоју звјазали.
Ој, ізвјазавши, попарували, ој, як голубців в парці.
Ој, засмутилась уся Україна, от як сонечко в хмарці!
Ој, повезли батька Швачку та густими лозами:
Ој, огльанувесья батько Швачка та ј умивесья сльозами!
25. Ој, вивезли батька Швачку та в чистеје поле:
Огльанувесья батько Швачка: ој, тут мені горе!
Та летить галка, та летить чорна та на Дін риби
јісти
Ој, пише батько, (ој), пише Швачка та до кошового
листи.
Ој, уже ж галці, ој, уже ж чорніј та на Дону не бувати,

30. Ој, уже ж Швачці та од кошового та листів не читати.
— Ој, де ж ваші панове молодці, та ворониї коні?
— Ворониї коні в льахів у виборі, ми молодці в неволі.
— Ој, де ж ваші, панове молодці, та јасниї рушниці?—
— Јасні рушниці в льахів у світлиці, ми молодці в темниці.
35. — Ој, де ж ваші, панове молодці, та чоботи сапјанці?
— Чоботи сапјанці поноесли дранці, ми молодці у јамці.
— Ој, де ж ваші панове молодці, дорогі жупани?>
— Дорогі жупани, поноесли нани, ми молодці пропали.

Максимович поставив післьа 14-го вірша ј післьа 22-го знаки: == і поділив пісню на три часті, з котрих дві ј напечатав в згаданій статті. (Собр. Сочиненій, I, 613—615) јак дві осібні пісні. Навіть залишивши те, шчо Ніговеськїј був збирач совіснїј, — зовсім возможно, шчо пісньа ця співалась цілком так, јак вона тут дана, — хоч усе таки вона, очевидно, зложилась не од разу. Середина јїї најблизча до тих двох, шчо подані вище в цім же Лѣ-рі, ј мусить брати собі початок шче в пісні про полон запорозців, котра мусила скластись в 1709 р. Кінець, од 31 вірша, подібнїј до розмов попереднього, IV-го, Лѣ-ра, та трохи ј осібнїј, далеко осібнїшчїј од 1—6-го варјантів IV-го Лѣ-ра, ніж варјанти 7 і 8 цього Лѣ-ра з именем Швачки. Видно таки, шчо вони на ново зложені були по новому поводу, јаким був случај нового полону запорозців з отаманом Швачкоју. Початок пісні, вірші 1—14, јасно говорить про віјну з льахами, унїјатами ј жидами, — при чому вірші 1—2 јесть пісенька, котру завше співа козак в різдвянськїј кумедїї (Вертеп). Так в різдвянськїј кумедїї, котру ми мајемо в рукопису:

Да не буде лүчше, да не буде краще.
Якъ у насъ да на Украйини,
Що не має жида, що не має лиха,
Да не буде измїни.

В списку Вертепа, напечатаному в Марковича (Обычай, повѣрья и пр. Малороссійскѣ, 51) остатні слова напечатані ось јак:

Не ма не ма

У Максимовича (Укр. Н. II. 1834 р.)

Да не буде лучче, да не буде краще як у нас на Вкраїні,
Да нема жида, да немає ляха, немає унії.

У Костомарова: (В. Хмельницькій, III, 352—353) напечатано в одній одміні:

1) Та немає лучче, та немає краще, як в нас на
Вкраїні,

Та немає ляха, та немає жида, немає унії.
а в другій:

2) Та немає ляха, та немає пана, не буде зміни.

Д. Костомаров односить цю пісеньку до часів В. Хмельницького, певно, звертаючи найбільше уваги на слово: *унії*. За д. Костомаровим помістили цю пісню в часи В. Хмельницького і ми з д. Антоновичем (Історич. Півни Малор. Нар. II, 49). Тільки, здається, ця пісенька трохи новіша. Ми знаходимо її в «Історії Русовъ», при розмові об тім, як після В. Хмельницького черні перебили шляхтичів, що приїхали до козаків, а потім колотили і проти черні, і против Москви. Народъ, каже Історія Русовъ, узнавъ виновныхъ, нѣсколькихъ истребилъ (це було в 1663 р.) и воспѣлъ, наконецъ, сію утѣшительную для себя пѣсенку, значащую болѣе, чѣмъ ея простота:

Да не буде лучче,
Да не буде краще,
Якъ у насъ на Вкраїні:
Нема панинъ,
Нема Ляхинъ,
Не буде й зміни.

(Іст. Руссовъ, 120).

На цей раз ми даємо віру «Історії Руссовъ», — котра писалась все ж таки по споминам старих людей, — бо слова: «не буде *зміни*» лінше рїмують з словом: *на Вкраїні*, ніж слова: «не буде *унії*», — і мусьять бути старішими. Про *зміну*, про котру був резон говорити в 1663 р., після Виговщини, не було поводу говорити в 1648 р.

Тільки в усякім разі пісенька ця старіша 1768 р.,

коли по ходу тодішніх справ, могло вставитись в пісню слово: *униї*, і коли могла справди екластись пісня, подібна до 1—14 віршів пісні, котру ми розбираємо. Треба тільки замітити, що в 1768 р. гайдамаки не завоювали Білої Церкви, а тільки стояли під нею. Після Хмельницького (1651 р.) козаки завоювали Білу Церкву од поляків, — котрі було виїзять запали цей город — тільки в 1702 р., в часи крест'янського повстання. (Rulikowski. Opis powiatu Wasilkowskiego. 105—106. Антонов. Послѣдн. врем. козачества на прав. берегу Днѣпра, 134). В 1704 вступила в Білу Церкву залога Мазепина, а в 1708 р. залога московська, послана київським генер. губ. кн. Дм. Голициним, котра і держала Б. Церкву до 1715 р., коли город отдано полякам. В юлі 1768 р. Швачка підступив під Б. Церкву і, як каже близький до часу чоловік¹⁾, запав передмістя Б. Церкви; коли ж з замку на нього стрельано, то одступив до ближнього села, але вже тоді в Б. Церкву приїшла звістка, що Гонтю і його товаришів забрали коло Уманя москалі. (Rulikowski, 107—108. Гонтю взято 6 юля).

То, що ми знаєм про пробування Швачки 1768 р. в Хвастові підходить до слов про те в пісні. Рulikowski, вказуючи на Kurjer Petersburski w Warszawie 1791 r., говорить, що в 1768 р. доводці гайдамаків Швачка і Бондаренко (їдучи до Б. Церкви) вчинили в Хвастові ярмарок на шляхту і жидів, назначивши ціну по 7 злотих за шляхтича і по 3 зл. 15 шагів (groszej) за жида. Як приводили кого, то один отаман бив його обухом, а потім отдавав катам, промовляючи: погуляйте з невірним! За кілька днів зрабовано костьол, шляхту вимордовано, а містечко з замком спалено. Тепер на кладбищі католицькому в Хвастові коло дому економічного єсть могила, в котрій сховано до 600 чоловіка, замордованих тоді». (Rulikowski, 75—77).

Підходить до пісні, — за виїмками тих ріжниць, на котрі вказано вище, при вар. 3-му, і те, що ми знаємо

¹⁾ Serwacy Prus Sochaczewski. Echo smutnym, ukraińskiej rzeczy, przez zbuntowanych kozaków i chłopów, na polakach i żydach roku 1768 spełnionej i t. d. Руконісь; — уривки в Rulikowski, Opis powiatu Wasilkowskiego.

про полон Швачки. На счастья ми маємо два *акта* про це діло.¹⁾

Максимович (Собр. Сочинений, I. 615—616) приводить реляцію тодішнього правителя російської України гр. Рум'янцева: «Отъ 9-го числа текущаго мѣсяца, тотъ полковникъ Протасевъ прислалъ ко мнѣ репортъ, что онъ, вступивъ въ Польшу, развѣдавши, что собранія таковыхъ разбойниковъ, одно въ числѣ трехъ сотъ человекъ, въ селѣ Блещинцахъ, въ разстояніи отъ Вѣлой Цертви въ пятнадцати верстахъ, а другое близъ мѣстечка Богуславля, тоже въ нѣсколькихъ стахъ человекъ, и руководствуютъ оными атаманы, въ первомъ Журба, во второмъ Швачка. — учинилъ на нихъ нападеніе въ обонхъ мѣстечкахъ и разбилъ сіи обѣ партіи. Въ упомянутомъ селѣ Блещинцахъ хотя сіи разбойники покусились было военпротивляться оборонительно, однако жъ не имѣли въ томъ успѣха и ни одного не повредили человека; на мѣстѣ ихъ рубито до 30-ти, да поймано 64 человекъ, прочіе же разбѣжались: при чемъ взято четыре знамя, двѣ мѣдныхъ пушки и одну чугунную, да гаковницъ желѣзныхъ пять. Тоже, не доѣзжая мѣстечка Богуславля, настигнутыхъ другой партіи злодѣевъ взято 68 человекъ съ двумя знаменами, при упомянутомъ атаманѣ Швачкѣ, который, послѣ допросовъ, показалъ, что они будто отъ Запорожскаго полковника Максема Желѣзняка, съ атаманомъ Неживымъ, посланы по всей Польской Украинѣ для истребленія Поляковъ и Жидовъ, которыхъ они во многихъ мѣстахъ и истребили.»²⁾ Генералъ Воіејков писавъ тодіж (16 јуля) до Січі: «Главный начальникъ всѣхъ разбойниковъ Максимъ Желѣзнякъ и товарищи ело Швачка и Неживый, а съ ними называющихся Запорозцами человекъ до 250, разосланными командами уже пойманы, сюда (въ Кіевъ) приведены и здѣсь подъ карауломъ содержатся. (Скальк. Історія Нов. Сѣчн.

¹⁾ Ми мусимо замітити, що поки не будуть видані *акти* про Колієвичину, котрі мусять закінчити видані д. Антоновичемъ «Акты о гайдамакахъ», т. I. (Кіевъ 1876), доти не можна буде зважитись точно говорити про гайдамацтво 1778 р. і про його довідців. Те, що розказують звичайно (у Скальковського, Мордовцева) за споминами про Колієвичину поляків, — не повне і противурічиве.

²⁾ Це вже печаталось, коли «Кіевская Старина» (1882. Сентябрь) почала видавати частину з актів, зібраних д. Антоновичем. Між инчим там напечатана і реляція Рум'янцева.

III, 360). По більшій частині полонених запорозців і українців з російської сторони вислано на Сибір, — польських же підданих (Воєйков каже більш 1000 чолов.) отдано польському генералу гр. Браицькому, котрий їх і перемордував сам і через регіментара Стемковського, а з ними і багато «хлоповъ». (Новішчі звістки див. за Dr. Antoni J. «Nowe opowiadanie Historyczne» в «Слово» 1879, Нолбрь, 212—213).

Так ми бачим, що цей четвертий варіант пісні про Швачку доволі близько підходить до справ 1768 р. і в усякім разі багато віршів в ньому мусили і зложити з поводу тих справ. Тільки ж окрім вказаних вже в примітці до 3-го варіанту незгод, — чудним застається листування Швачки з кошовим, бо, на скільки доси звісно, ні кош запорожський, ні кошовий не мав *прямой* частини в Коліївщині.¹⁾

¹⁾ З актів, напечатаних в «К. Старинѣ» (Сент, 1882) видно впрочім, що кош не так то вже був не причастний до справ 1768 р., — та все таки ні з відки не видно, щоб він прямо керував в тих справах, як це виводили між инчим і опираючись на пісні про полон Швачки. (Порівн. примітку д. Куліша. Зап. о Ю. Руси, I, 136). Тут до місця буде додати те що до того, що сказали ми вище, на стор. 46. Коли печаталась та сторона, ми ще не мали згаданих актів «К. Старини». Тепер з тих актів видно, що при московському війську, котре заарештовало гайдамаку Швачку в 1768 р. було і 150 «малоросейських козаків», котрих запорозці могли ще звати по старому «гетьманцями»; тільки ж все таки ні звідки не видно, щоб ті гетьманці забрали збіжжя гайдамаків; вони далеко не були головними людьми в московському війську, а окрім того з листу гр. Румянцева до цариці видно, що здобич гайдаманську в 1768 р. задержав Протасов, тоді як збіжжя запорозців в 1709 р. забрав гетьманець — Галаган. Це все не перечить тому, що в пісні про Швачку, які напечатані при № IV-му, так і тут, ввійшло те-що з пригод 1768 р. Так між инчим слова 7 вар. № IV-го: «Москалки умні, москашки розумні, розуму добрали», підходять до наказу гр. Румянцева Протасову, щоб старатись забрати гайдамак обманом («способами искусствъ», як писав він до цариці). «При семъ случаѣ, — писав гр. Румянцев Протасову, — вы изволите отправленному офицеру предписать въ постановленіи, чтобъ съ командою пришедъ къ тому мѣсту, гдѣ будутъ объявленные запорожцы, показалъ имъ такой видъ, якобы онъ пристанъ на вспоможеніе, по просьбѣ казаческихъ козаковъ и жителей, и старался-бы непримѣтнымъ образомъ овладѣть ими, и тогда требовать у нихъ того указу, который они тамъ объявляютъ о присылкѣ своей; а когда-бъ таковое сходственное письмо вѣроятно бы они предъявили, то оное подлинное заразъ отправилъ бы, при своемъ рапортѣ, чрезъ полковую канце-

Був другий Швачка, раніше Швачки-гайдамаки з 1768 року, і листованька цього Швачки з кошовим не таке чудне, як це. *Тої Швачка був один з запорозских сатаїв, котрих послав кошовий Гордієнко з Січі в Олешках*, щоб займати правобічну Україну, од котрої одступився царь московський, по вмої з турками, після нещасного дѣла царя походу на Прут в 1711 р.

Тоді царь видав 23 Сент. 1711 р. указ, в котрому говорив: «Понеже, по учиненымъ съ поляками вѣчнаго мира трактатамъ, тогочасную задієпроведеную Украину съ ея рубежи, именно въ трактатахъ написанными, надлежитъ оставить полякамъ, тамошнимъ же полковникамъ съ полковою, сотенною и рядового козацкою старшинною козаки и протчими, въ подданствѣ нашемъ быть желающими, съ женами и дѣтьми, съ ихъ движимыми ужитками, на жилище перейти въ Малую Россію, въ тамошніе полки, гдѣ кто пожелаетъ, да съ той же стороны отъ мѣстечка Терехтемирова вишъ на Дієпрѣ даже до устья рѣки Тясмина, со всѣхъ мѣстечекъ, селъ и деревень обывателей перевести въ Малую Россію и тѣмъ землямъ быть вѣустѣ на всегда и на оныхъ полякамъ никакихъ селъ не селить. Тепер царь велів. взглядно до того, всімъ козакамъ з тієї правобічної України, кто хоче бути в його підданстві, перебиратись за Дієпр. (Антоновичъ, Акты о козакахъ, II, 755—757).

Тим часом з польської сторони вступив в цю Україну краковський воєвода Лур. Лубомирський, котрий вже в 1702 р. вступавсь туж вдержатись то військом, то коли не вдалось, дружбою з Палієм (Солов. XV, 41) і видав універсал (вселюдний лист), приймаючи цю країну на ім'я Польщі. Запорозці, котрі ще після Андрусівського замирення 1667 р. не хотіли признавати польської влади над правобічною Україною і котрі тільки що вмовились з

Лярію штафетомъ ко мнѣ по почтѣ. держа до резолюції подъ рукою запорожцевъ. А когда такового письменнаго вида не покажутъ, или явятся сомнительнымъ, или видимо ложнымъ, то ихъ всѣхъ запорожцевъ токмо перехватывъ, возвратиться съ оными, пріемля къ тому способы, чтобъ безъ всякаго кровопролитія обойтись, а буде бы они не сдались и что дерзкое предприняли противъ посланной команды, въ такомъ уже случаѣ брать ихъ силою». (К. Стар. 1882 Сент. 540). Як справди захвачені був Швачка, 1768 р. чи силою, чи обманом, доси з актив ясно не видно.

Орлеком і шведським королем, щоб ту Україну по Случ звернути козацтву, не хотіли і тепер отступити їй Польщі.

Проти Лубомірського виступив запорожський полковник Перебийніс, котрий винустив протест на універсал Лубомірського, — кажучи, що «коли москалі, на перебування турок, очистили цю Україну, то не за тим, щоб їй забрали польки.» Перебийніс об'являв, що запорожці заїмали ту Україну именем Султана і вимагав, щоб Лубомірський вибирався з неї (Антонович, Акты о козаках, II предисловіе, 193). Поряд з Перебийнісом були в тій Україні і другі запорожські ватаги: Попович, Горленко і Швачка.

Про цих звісні листи од київського губернатора кн. Дм. Голицина до гетьмана Скоропадського, з 23 Ноjabря 1712 і з 3 Apr. 1713 pp. В першому читаємо:

«Имѣю вѣдомость, хотя за подлинно быти тому не чаю, однако по должности объявить не опускаю, якобы отъ кошового Гордѣенка присланы на полковничество Уманское иѣкторый Поповичъ и другіе въ Калын Болотахъ, и въ Городищѣ подъ Корсуномъ и набираютъ иѣкакое гультайство, которыхъ будто уже набрано съ 200 человекъ. И данъ-де тому Уманскому полковнику Поповичу *изъ сечи* перначъ, и *разосланы отъ нихъ кошового листы*, чтобъ имъ жадной школы отъ гультайства и ни отъ кого не наносилось». В другому між инчим стоїть: «Да вѣдомость имѣемъ, што *Швачка съ запорожцами* стоитъ около Богуславля и намѣревается переправиться на ту сторону Днѣпра, а прежній Прилуцкій полковникъ Горленко стоитъ въ Береславѣ и при немъ запорожцевъ 250 человекъ». (Судіенко, Матеріали для Отечеств. Истории, II, 50: 52).

Про Швачку того часу маємо ще один споминок в листі гетьмана Скоропадського до київського козацького полковника Танського з 1 Маю 1713 р. « що зась нишениъ Ваша милость, же получилъ извѣстіе изъ Триполья, ижъ атаманъ Синявскій перестерегаетъ людей, тамъ будущихъ, дабы были осторожными бо *Швайка у сто коней*, переправивши Рось, цѣле хочеть на нихъ ударити, теди не только треба намъ осторожности, але же бы, при помощи Божой, были готовыми въ наступле-

ни їх чинити отпоръ. Поневажъ мы надѣмся, же тамъ, въ Триполѣ, болшъ мѣстъ быть людѣй и лучшихъ пекелъ Швачка у сто коней¹. (Антоновичъ, Акты о казакахъ, II, 770).

Що сталося далі з цим Швачкою I, не звісно. Тільки ж чому б його тоді не могли пімати козаки гетьманді полку Танського, або москалі, котрі ще до 1715 р. здержували залогу в Білій Церкві (Rulikowski 89)?¹) В сьвакім разі *листуваньня з кошовим*, здобит маїетків Швачки *козаками гетьманцями*, накінець вловлїньня його *запорожцями* (справжніми січовниками, а не гайдамаками, про котріх писав Воїєжков: «называющихся запорожцами») і ім'я батька більш підходить до цього Швачки I, ніж до Швачки II, захопленого москалями в 1768 р.

Ми думаємо, що мусіла бути пісень про цього Швачку I, з 1713 р., в котру пісню увійшло багато віршів з пісні про недавній полон запорожців в 1709 р., — і що вже потім ця пісенья прилагодилась до Швачки II і шматки з цієї, вже прилагодженої пісні, причинились до пісні про зрабованих запорожців, так що з того виробились варіанти 7 і 8 М-ра 4-го. Коли так, то і вірші в М-рі 4-му, в варіантах 4—6-му, про посиляннє *галки до кошового* мусили перше взятись з пісні про полон Швачки I. Посиляннє ж птиці до кошового, на Сім з звісткою про полон (звичайне в наших невітільницьких піснях: Антонов. і Драгоман. Ист. II. Мр. Налор. т. I, 93, 95)—мало тим більше смієту тепер, бо Швачка I мусив бути посланець од кошового, як і Попович, на що вказують і слова остатнього варіанту об тім, що Швачка *чита от кошового листи*.

Що мусіла бути пісенья про Швачку I, 1713 р., ця думка підпieraється ще і тим, що ми маємо чудний варіант другої пісні (у нас далі М-ра 9-го — 10-го, в котрій

¹) Коли споминаємшї в Скоропадського атаман Синьавський єсть, як ми думаємо, тодішній польський коронний гетьман Синьавський, то Швачка міг понастись також і ляхам, як і москалям, котрі тоді стояли в правобічній Україні за одню проти запорожців; козаки гетьманці робили, що велили москалі. В піснях про Швачку, як ми бачили, запорожці показуютьсєя перемінно в полоні то в Москві, то в ляхів. Так, правда було і з гайдамаками і у 1768 р., та тоді запорожців Москва не отдавала ляхам, і тоді не було вже власне козаків-гетьманців.

звичаїю споминається Голицин, як ми побачим, перше Дмитро, а потім Михаїло. В цьому варіанті вставлено ім'я Швачки. Ось той варіант:

1. Зажурилась Україна, шчо нігде прожити, —
Витоптала Орда кіньки маленькії діти.
Да не так вона витоптала, а як вирубала,
(А) котрих не рубала, тих в полон забрала...
5. Ої не єсть то казак Швачка, шчо загнав ляхів
В Білу Церкву в етіїло!...
Ступив ляхок на порожок, шаблею стискає:
Козак ляха не боїтьсья, шапки не знімає.
Кинуєсь ляхок до канчука, а козак до дрюка:
10. — «От се тобі синю вражию, з душею розлука!»

(Лукашевич. Малорусск. и Червонорусск. думы и пѣсни. 1836 47—48).

Далі, при №-рі 9 і 10-му ми розберемо докладно, звідки взялась частина цієї пісні: вірші 1—4 і 7—10, і чому вони вживались в піснях про справи українські 1709—1739 рр. Тепер скажем, шчо ці вірші мусили зложитись шче в XVII ст. і шчо вони мусили часто нагадуватись українцям на правім боці Дніпра в 1709—1713 рр. через те, шчо тоді 1) сюди набігали татаре, 2) козаки, котрі проходили із Орликом через цю країну сварились с поляками. 3) запорозці, послані, як бачили ми, забирати правобічну Україну теж мусили битись з ляхами. В цю пісню вбралась вірші про Швачку певне не случайно. То мусить бути обривок пісні про війну запорозців з поляками за часи Швачки I, про котрого писав кн. Дм. Голицин і тим скорішче, шчо,—як побачим далі з №№ 9—10, в других варіантах її звичаїю је і ім'я Голицина і шчо в ті часи (в 1711 р.) запорозці з Орликом підступили і до Білої Церкви.

В кінці всього ми мусимо звернути увагу на те, шчо в трьох з чотрьох варіантів (1-му, 3 і 4-му) говоритьсья, шчо москалі забрали козаків Швачки в *середу* і тільки в одному, в 2-му, — в *неділю*. Може з годом, коли знайдутьсья докладні акти, це послужить до пояснення оних пісень.

Як слова наших пісень про руїну Ст. Січі, (М² 1) і про полон запорозців і Швачки (оцеї М²) пішли на будівлю ще пізнішої пісні, рекрутської, — видно з двох дальших варіантів котрі, мусили скластись коло 1800 р., після другого поділу Польщі, 1792 р. і прилучення до Росії Правобічної України.

А.

1. Добре ж було жити,
Доки не писали нани комисари
Хлопців у некрути.
Ој, як списали
5. Та і попарували,
Як голуби в парці,
Засмутилася Польща і Україна.
Як сонечко в хмарці.
Ој, як списали, то і попарували
10. Ще і до в'язу дали,
Засмутилася Польща і Україна.
Як сонечко в хмарці.
Ој, красне місто, де Білаја Церков,
Мальовані шанці. —
15. Туда ж вели та до приїому
Молодиї новобранці
Ој, як вели та попарували
Як голубів в парці.
Ој, засмутилася Польща і Україна,
20. Як сонечко в хмарці.
Ој, красне місто, де Білаја Церков,
Мальовані квіти, —
Ој, заплакали та і отець мати
Ще і дрібненькі діти.

(З паперів д. Ст. Носа. Помічено: «Григоренко. Билоусовка, Брацлавського уїзда»)

Б.

1. Добре було да за Польщі жити,
Добре ж було бути,

- Поки не писали папи комисари
Хлопців у некрути;
5. А тепера папи комисари
Хлопців пописали.
А в п'ятницю рано дев'ятого числа
В некрути забрали.
Ой, забрали да ї спарували,
10. Як голубів в парі;
Ходить його ненька да засмутилася,
Як сонечко в хмарі.
Ой, у місті, в місті Богославі,
Пороблені шанці;
15. Ой, тудя повезли хлопці молоді
Да в неділоньку вранці.
Ой, повезли хлопці битими шляхами,
А за ними його ненька умивається дрібними сльозами.
— «Лучче ж було, да стараја мене,
20. Мене в купелі залити;
Ніж тепер маєш за мною
Дрібні сльози лити.
Згадај мене, серце миленька.
В неділеньку вранці;
25. А ја тебе згадају,
Як на вііну стану
В турецькій границі». —

(З паперів Максимовича. Зап. П. Чужкевич, в Київі).

Вар. 2-ий ліпше зедержав початок старої пісні, та далі одійшов од неї, — тоді як вар. 1 в цілому до неї зоставсь ближчим. Початок обох порівн. з піснею в Чубинського, т. V, стор. 969, № 57.

№ VI.

ПОКЛИК УКРАЇНИ ДО ЗАПОРОЗЦІВ І ПРУТСЬКИХ
ПОХОД.

ДМ. І МНХ. ГОЛИЦЬКИХ.

(1711)

1.

1. — Запорозьці, небожата, — пшеницьа не жата!
Ој, піjdіте, оглядіте, — пшеницьу зажніте! —
— «Ој, хоч піjдемо оглядати, не будемо жати!» —
Хвалилисья запорожці Полтави достати,
5. Шче Полтави не достали, а вже Швед іздавсьа,
На біднују головоньку кошовиј зоставсьа.
Ој, умерла в кошового старенькаја мати,
Ој, нікому кошовому порадоньки дати.
Восточниј царь на Вкраїні не діjмає віри
10. Посилає Голицина, шчоb не було зміни:
— «Ој, іди ж ти, Голицину, іди ж ти гороју,
А ја піjду з москальами услід за тобоју.» —
.

(Максимовичъ. Украинскія Народныя Пѣсни. 1834. 109—110).

Пісньа ця, певно, тільки вривок повнішчої пісні j чез-
рез те вона не так то j ясна. Вона тим більше затемни-
лась, шчо кінець jїї причипивсь до другої пісні і через
те варјанти (одміни) jого перемішались з цією (див. далі,
ММ 9—10) а других варјантів цілих не знајдено. Та
все таки, ми думајемо, шчо можна вгадати напевно, в
якиј час склалась ця пісньа:

Початок jїї нагадує початок 1 варјанта М-ра IV:

Наорали та насїјали, та нікому жати:

Пішли наші славні запорозці в Молдаву лежати.

В 4-му віршу згадується Полтава. Пісню, значить, мусила скласти незабаром після полтавського бою. Запорозці, котрих пісню кличе зайти пшеницю, мусять бути січовики в кримській протекції, котрих, значить, українці кличуть помагати їм — зкинути московське ярмо. Кошовий 6-го віршу мусить бути К. Гордієнко.

Що таке мати його, що вмерла, — важко сказати.¹⁾

Слова про Голицина здибуємо в другій пісні (ММ 9—10) так:

— «Та бери ж ти, Галичино, льваськоју стороною,
А ја піду із Москвою слідом за тобою.

Ти становись, Галичино, все на крутих горах,
А ја стану із Москвою по вельможных панах» і т. п.²⁾

або:

Востоцькиј царь... не дімає віри,
Заслає Галичерів, щоб не було зміни.

— «Та іди ж ти, Галичеру, донськоју стороною,
А ја піду із Москвою слідом за тобою.

Становись, Галицину, во вельможных панах,
А ја стану із Москвою на широких дворах». —

або:

«Іди ж ти, Галицину, польськоју грядоју,
А ја піду із Москвою услід за тобою.

«Становись, Галичеру, по купеческих дворах,
А ја стану із Москвою по багатих льудях».

Слова: «іди, Галицине», і т. д. говорить, очевидно, восточний, московський царь.

Зваживши це все, можна з певністю сказати, що пісню ця склалась в 1711 р., в часи походу Петра I проти турок на Прут, коли на Україні могли ждати, що запорозці виступлять сильно проти царя, і коли при царю, справді, було два Голицини: один кн. Дмитро Михайлович Голицин, тодішній київський губернатор, котрий в часи походу мусив доглядати за запорозцями, а

¹⁾ Д. Костомаровъ (Русская Мысль. 1880. Авг., 21) дума, що мати кошового — це Україна, котра вже впадала після Полтави і не може звільнитись од Москви.

²⁾ В других одинах слова ці більш слугані, або прилагоджені до теперішнього постою салдат по квартирах.

другий, ки. Михаїло Михаїлович, що командовав московським вієськом на Україні, ішов до Молдавської границі через правобічну Україну, котра тоді була «польською сторопою». Сам цар їхав з Катериноју Скарвонської (потім цариця Катерина I) з Москви на Білу Русь, а далі через Волинь (Луцк), Подільля (Яворів). По дорозі польські «вельможні пани» давали царю з Катериноју бали: «Мы здѣсь, — писала Катерина Меншикову з Яворова, — часто бываемъ на банкетахъ и на вечеринкахъ, а именно четвертаго дни (9 мая) были у гетмана короннаго, польскаго, Синявскаго, а вчерашняго дни были у князя Радивиля и довольно танцовали». (Соловьевъ. Ист. Р. XVI, 73—75). Значить наші одміни пісні хоч і поплутали де що, — та все таки довольно вірно вдержали сущину того, що діялось в часи походу московського вієська через Україну на Прут. Слова про станцію Петра і Галичина, здається нам, найвірніше вдержались в одміні:

«Та бери ж ти, Галичино, льашекъ
(або льадської, польської) сторопоу.
А ја піду із Москвоју слідом за тобою,
Ти становись, Галичино, все на крутих горах.
А ја стану із Москвоју по вельможних панах».

Доволі цікаво ї те, що в одній одміні згадуються не один Голицин, — а царь посилає «Галичерів», хоть дальше їде розмова тільки з одним.

Як кінець нашого уривку з пісні вірно вдержав обставини походу до Прута, так початок його вірно передає той дух, — ті вагання і смутки, які були тоді в українців, котрим (як побачим даі) прикро було стояти з татарами і турками, та важко було ї зоставатись під Москвою, — а також надії гетьманців на запорозців. Ось що писав Дм. Мих. Голицин до Головкина в 1710 р.

«Сказывалъ мнѣ бывшій Чигиринскій сотникъ Невѣнчаннѣй: когда ѣхалъ онъ изъ Минска, то на дорогѣ встрѣтилъ гетманскаго посланца, отвозившаго къ государю дичину. Этотъ посланецъ спрашивалъ его: На Москвѣ что дѣлается? а у насъ на Украинѣ слышно, что государь хочетъ всѣхъ людей перевести за Москву и на Украинѣ поселить русскихъ людей. Москва лучше наши го-

рода хочеть себѣ побрать. Что наши и за вольности? Министръ, который при гетманѣ всякое письмо осматриваетъ. Дурно сдѣлалъ гетманъ Мазепа, что не объявилъ о своемъ дѣлѣ всей старшинѣ и посполитымъ людямъ. Теперь гетманъ просилъ всю старшину, чтобъ потерпѣли, какія ни есть тягости отъ русскихъ людей до весны, пока выйдутъ въ поле, а какъ въ поле выйдутъ, тогда будутъ писать государю, чтобъ ихъ вольности по прежнему были; а если государь ихъ тѣмъ не пожалуетъ, то иное будутъ думать. Невѣнчанный спросилъ у того же посланца, не пришли ли запорожцы съ повинною къ государю? а тотъ отвѣчалъ: «развѣ будутъ дураки, то пойдутъ; они хорошо дѣлаютъ, что орду поднимаютъ; а какъ орду поднимутъ, то вся Украина свободна будетъ, а то отъ Москвы вся Украина пропала. Тотъ же Невѣнчанный объявилъ, что встрѣтились съ нимъ два запорожца, шедшіе съ повинною къ государю и сказывали: «все запорожцы для того не идутъ съ повинною къ государю, что изъ Украины дали имъ знать: если вы пойдете, то все пропадете; заключайте союзъ съ татарами и освобождайте насъ, потому что мы все отъ Москвы пропали». (Соловьевъ. XVI, 39—40.)

Какъ Восточный царь зъ Голициними снйняли українцівъ, «щобъ не було зміни», видно зъ листу царя до Мещикова 3 Маја, 1711 р.: «Наши войска будутъ на Днѣпрѣ, кончая съ 15 сего мѣсяца. Здѣсь Заднѣпровская Украина вся было Орлику и воеводѣ Кіевскому (польскому) пристала, кромѣ Танскаго и Галагана, но оную изрядно наши вычистили и оныхъ скотовъ иныхъ за Днѣпръ къ гетману, а прочихъ, чаю, въ подарокъ милости вашей въ губернію на пустыя мѣста пришлемъ». (Соловьевъ XVI, 75). Треба пригадать, що правобічна Україна, про котру вмовилась Москва зъ Польшою, що вона буде порожня, заселилась козаками за приводомъ Паліа, котрий самъ було добивавсь пристати до царя, аби забезпечитись одъ Польщі, та аби обидві України були вкупі,—та самъ царь того не хотівъ і згодивсь зъ Мазеною, щобъ Паліа вислати в Сибір. Коли Мазепа змінив, царь випустивъ Паліа, котрий після полтавського бою і вернувся у правобічну Україну, де скоро і умер. Царь же згожувався оддати заднѣпровську Україну до Польщі, — а льудей виселити на лівій бікъ Дніпра. Черезъ те найбільше правобічане і при-

ставали до Орлика, та далеко не всі. Після Прутського походу і «очистки» задніпр'янської України од козаків, царь таки і одступив їй до Польші. (Антонович. Последнія времена козачества на прав. стор. Дніпра», најбільш 181—197).

Як думав Дм. Голицин про способи викориняти «ізмину» на Україні, видно з його ж листу до Головкина. В листі тому московські воєвода каже: «Для нашей безопасности на Украинѣ надобно прежде всего посѣять несогласіе между полковниками и гетманомъ: не надобно исполнять всякія просьбы гетмана.... Когда народъ узнаетъ, что гетманъ такой власти не будетъ имѣть какъ Мазепа, то надѣюсь, что будетъ приходитъ съ доносами. При этомъ доносчикамъ не надо показывать суровости: если двое придутъ съ ложью, а суровости имъ не будетъ показано, то третій и съ правдою придетъ, а гетманъ и старшина будутъ опасаться... Какъ прежде я вамъ писалъ, такъ и теперь повторяю: необходимо, чтобы во всѣхъ порубежныхъ городахъ были полковники несогласные съ гетманомъ, если будутъ не согласны, то дѣла ихъ всѣ будутъ намъ открыты». (Соловьевъ, XVI, 40—41)

Споми́ни про похід Голицина міг підновитись на Україні в 1723 р., коли козаки-гетманці ходили до тодішніх границь татарсько-запорозьких, — як каже об тім Краткое Опис. Малороссіи: «Того же 1723 года подъ осень ходили 12.000 войска російскаго з старшиною и бунчуковымъ товариствомъ на Коломакъ, при князѣ Михайлѣ Михайловичѣ Голицинѣ тамъ же бывшомъ, а командиромъ козацкимъ былъ полковникъ Миргородскій Апостоль». (Лѣт. Сам., 2 изд. 308). Цей похід мусів поплутати варіанти повишчої пісні. З його часів мусили зостатись слова: «ої, іди ти, Галицине, донськоїу стороною». — Див. также далі № IX.

Ім'я царю московському — *царь восточній* вишло од церковних лудей, котрі, після звожування грецького царства турками, стали дивитись на царів московських, як на єдиних царів церкви греко-восточної. На Україні стали звати царів московських восточними після того, як в часи унії, в 1622 р. еп. Ісаја Копинський обернувся в Москву за милостинею. В грамоті своїй він писав: «Благочестивому и Христолюбивому великому кня-

зю и великому *царю восточному*, самодержцу Великія Росиѣ, Москви и иныхъ земель многихъ государю царю, великому светилу російскому (Росиѣ — тоді в київськихъ попівъ значила київська митрополія, переважно Україна), Михаилу Федоровичу, содержащему скиѣрь царствія..... Исая Копинскій милостию Божею епискупъ и екзарха Малої Росиѣ земли киевской (дальше він пише: теснилося на Украинѣ въ земли Киевской) рабъ твой и богомолецъ, тебѣ державному великому государю, *царю восточному московскому*, ниско до земли челомъ бью и съ умиленіемъ молю твое благородіе, просячи о жалованье, о святую милостыню: сотвори намъ убогимъ и зело оскуднымъ богомольцамъ своимъ, понеже не имамо къ кому прибѣгнути: царей и князей и бояръ благочестивыхъ не имами. Всѣ отступницы отъ благочестивые вѣры нашей. Едины ляхи, вторыи упеяты, третіи сынове еретичестіи. Отовсюду обстоятъ ны скорби и гоненіе на благочестіе наше и *церковь сионскую восточную*, матку нашу, хотяще ны растерзати аки звѣри дивніи и аки львы рыкають на христоненитыхъ людей, хотяще поглотити, (Кулішъ, Матер. для исторіи возсоединенія Руси, I, 130—131).

№ VII.

МОСКАЛЬ НА ЗАПОРОЖЬЖІ І КРОЛЬ (КАРІ XII)

(1710 — 1711 pp.)

I.

1. Та ше не світ, та ше не світ,
Та ше не світає,
Та хитриј Москаль запорозьську земљу
А кругом обїзджає.
5. Ој, обїхавши запорозьську земљу,
Та ј став степ межувати,
Ој, став городи, панські слободи,
По річках сажати.
Ој, обсадивши панські слободи,
10. Та не будуть владіти;
Ој, очисте кроль¹⁾ сьују Україну,
А по саму линїју.

- [Та летить крвачок та по тој бічок,
Та летючи, крваче;
15. Та усе вієсько запорозьське
Та на Калниша плаче].
Та летить крвачок та по тој бочок, —
Де взявсья шупліка:
— Ој, не буде в Січі города.
20. От нині ј до віку!

(Запис. в сл. Багатіј, новомоск. повіту, катеринос. губ. од діда-пасішника, Ів. Мацджура в 1874 р. Напечатана в «Кіевскої Старині», 1882, Февр., 435—436, — чомусь без остатніх віршів, 17—20).

Ця пісня напечатана в «Кіевскої Старині» як піс-
ня з 1775 р. За таку признали її було ј ми в книзці
«Нові українські пісні про громадські справи» (стор. 20).

¹⁾ Кроль, хоть і не так часто, як *король*, а вживалось і в старому письменстві на Україні, — напр. «Бытъ за *кροля*, Стефана Батогого, Иванъ Подкова» і т. д. (Повѣсть о Подковѣ; при «Лѣтописи Грѣяника». 293.

І справди, не тільки ім'я Калниша, а і вірші про межування степу запорозького, — підходять до 1775 р. Та за те вірші 9—12 ніяк не підходять до того часу, Вбачаючи в словах: «ої, очисте кроль сьузу Україну по саму линію», нагадку про польського короля, ми, в названій книзці (22) дивувались ції думці про короля, котрого державу вже почали ділити, і думали, чи нема тут якої помилки. «Кіевская Старина» теж бачить тут нагадку на короля польського і бачить в цих словах «безспільну надію на короля Польщі, котра сама доживала свій остатній час».

Слова ці стануть зовсім ясними, коли перенести їх з 1775-го в 1709—1711 рр. *Кроль* буде Карл XII, на которого справди мали тоді надію запорозці, і ця надія по частині сповнилась хоч не просто через самого Карла, а через турок, до котрих він вдався і котрі таки примусили, прутським миром 1711 р., царя московського одступитись од Запорожжя. По трактату (мировій згоді), стверженому в Константинополі 2 13 апр. 1712 р. на основі Прутської умови 11 Іуня 1711 р. в III статті сказано: «Его Царское Величество весьма руку отнимаетъ отъ козаковъ съ древними ихъ рубежами, которые обрѣтаются по ею сторону Днѣпра и отъ сихъ мѣстъ и земель и фортець и мѣстечекъ и отъ полуострова Сѣчи, который сообщенъ на сей сторонѣ (правій) вышеупомянутой рѣки» (Скальк. Ист. Нов. Сѣчи, II, 23, примѣч. 2).

Виходить, що ця пісня, — в основі, котра лежить в словах: «Москаль запорожську землю обїзжає¹⁾ та не буде володіти», зложена була ще зараз по руїні старої Січі в 1709 р. і потім уже прилагодилась до часу по 1775 р. Перші вірші її нагадують не тільки руїну Ст. Січі 1709 р., а і поход проти Кам'янської Січі ген. Бутурліна з Скоропадським в 1711 р. (Ригельм. III, 96). Після того землі січові, ближчі до Гетьманщини, по річках Самарі, Дніпру і нижній Ворсклі прилучені були до миргородського полку. (Скальк., Ист. Н. Сѣчи, II, 41, примѣч.) Певно, на них почали осідати і слободи, котрі

¹⁾ або *обнімає*, як стоїть в пісні, напечатаній вище на стор. 12, а також в переробленій на Подільчу, на стор 7; слово — обїзжає — нагадує на те, що москалі з Кам'яного Затону доглядали, щоб запорозці не вертались на старі оселі.

січовики вважали за панські слободи¹⁾ Городи же: Кам'яний Затон, Самарь і Кодак були заняті москалями, самими, або з підданими їм козаками гетманцями. (Краткое Описаніе Малор. під 1711 р.) Запорозці в умовах з Орликом настоювали, щоб їм вернути всю їхню стару країну по Самарі і Дніпру. Ось 4-й пункт цих умов, просто до цього длучи, котрі цікаво порівняти з віршами 5—11 цієї.

«Войско Запорожское Низовое, яко немертвельную себѣ славу многими рыцерскими отвагами на морѣ и на земли заслужило, такъ и не меншими наданнями обогащено было для общаго своего пожитку и промысловъ, лечь кгда *Государство Московское*, вынаходячи разныхъ способовъ до утисненія и знищенія оного, *построило на власныхъ войсковыхъ кгрунтахъ и угодіяхъ, то города* Самарскіе, то фортецы на Діѣпрѣ, чимъ, хотячи въ промыслахъ рыбныхъ и звѣринныхъ томужъ войску Запорожскому Низовому перешкоду учинити, неносную шкоду, праволоство и утеменженье учинило. На остатокъ гнѣздо войсковое, Сѣчь Запорожскую, военнымъ наступленіемъ розорило. Прето, по скончанью, дай Боже, счастливомъ, войны (естьли теперъ помянутое войско Запорожское тыхъ кгрунтовъ своихъ и Діѣпра отъ насильства Московскаго не *очиститъ* и не удовольнитъ), повиненъ будетъ Ясневельможный Гетманъ при трактованью Наяснѣйшого *Короя*, Его Милости, Шведскаго, зъ Государствомъ Московскимъ о покою, о томъ старатися, жебы Діѣпръ отъ городковъ и фортецъ Московскихъ, тако жъ и кгрунта войсковые отъ посессіи Московской *очищены* и до первобытной области войска войска Запорожскаго привержены были, гдѣ впредь никому а ни фортецъ строти, а ни *городковъ* фундовати, а ни *слободъ* осажувати, а ни якимъ же колвекъ способомъ тыхъ войсковыхъ угодій пустошити, не тилько не мѣетъ Ясневельможный Гетманъ позволяти, лечь и до обороны оныхъ обовязанъ будетъ войску Запорожскому Низовому всякую помощь чинити». (Бант. Кам., Источники, II, 247).

Ясно, що пісенья по своєму говорить те ж саме, що сказано в цих словах умови, писаної кошовим Гордієнком з гетьманом Орликом.

¹⁾ Про маєтки гетьм. Апостола в Переволочніі і навколо по Дніпру див. Судієнко, Матер. Отеч. Истор. I, 34—38.

Як сказано вище, Прутська умова турків з царем почасти сповнила бажання січовиків,—по країні мірі шчо до очищення їх країни од царя. Границя між січовими землями і царськими (Гетьманчиною) положена була маїже там саме, де проводилась стара лініја,—вали, шчо робили шче за гетьмана Самоїловича. (Костомаровъ, Руина, Вѣстн. Европы 1880. Сент. 31—32; од г. Валок по р. Коломаку до Вореки, а далі по рр. Берестові і Орелі до Нехворончі) замість котрої з 1731 р. проводили московські генерали *старо-українську лінію*. (Скальк., Ист. Н. Сѣчи, II, 45) про котру побачимо пісні в дальшому розділі.

Ми бачили з уваги при Лѣ-рі III-му, шчо сам Карл XII писав до Січі, подаючи запорозцям надію вибавити їх землю од Москаля. Потім Орлик листом своїм піддержував в Січі пам'ять про *Кроля* Карла. На решті ж, коли Карла XII вбито на в'їні, Орлик писав 18 Окт. 1719 р. у Січ, шчо королева шведська помирилась вже з королями польським, англійським, пруським і всіх їх «въ союзъ военный противъ Москвы потянула, до котрихъ въ той же военной связокъ прилучился и соединился и король, Его Милость, Французскій, надъ то и Цесарь, Его Милость, Християнскій, и Голландія, декларируютъ поможествовати... Тои же сами монархи . . . побуждаютъ и Порту Оттоманскую на войну проти Москвы.» (Бант. Кам., Источники, II, 290—292). Посланині од Орлика Нахимович шче словами добавив, шчо незабаром прийдуть послані з Швеції клєјноди, гроші і грамота, в котрі «будуть просить запорозців до шведського короля, котрому будуть помагати чотирі короля та п'яти цїсарь». На це кошовий запорозьскій одповів: «панове молодці! ось бачите, шчо про нас і другі государі стараються: тільки ја вам об'являю, шчо хоч клєјноди і будуть, та хто хоче, хај ідуть, куди вгодно, а ја і з місця не ворухнусь, хај собі буться чи миряться; нам до того діла не ма; нам треба сидіти тихо; а кому нас треба буде, ті нас знайдуть». (Солов., XVI, 384—385).

На решті замітим, шчо коли така важна і стара пісня, котрої доси зовсім не знали вчені льуде, записана так недавно (в 1874 р.), то це показує, як шче свіжа в нашого народа пам'ять про січову старину і скільки шче можна знайти слідів її, коли взятись за це пильно.

№ VIII.

ОЛЕШКОВСЬКІ ЗАПОРОЗЦІ-ЗАТЯЖНИКИ.

(1709 — 1732)

1.

1. Несчастливий козаченько без долі вродився;
Взяли його в неволецьку, він слізами вмився.
А узавши в неволецьку, забили в кайдани.
А забивши у кайдани ведуть перед пани.
5. Да летить орел сизий, да сів на бучині,
Плаче, плаче козаченько по своїй причині.
Чом калині в воду не хилитись, коли вітер віє?
Ой, як козаку тому не журитись, що серденько ниє.
Погоріли степи поля, пусті балки стали.
10. А вже наші затьажники в зімовниках стали.
— «Скурві сини, затьажники, не гаразд вчинили,
Що степ добрий, край веселий да занапастили!» —
Не багато уступили: по Льадській Шанці,
Та вже нам стали доганяти козаки-гетьманці:
15. — Ташлик ¹⁾ річка не величка, — тече вона зтиха;
Ой, хто не був у Полтаві, той не знає лиха. —
Ой, ідець же гусарія заблестала стиха (списа, Stich)
— «Утікайте, затьажники, бо буде вам лихо!»
Утікали затьажники да ї стали гадати:
20. — Ой, не могли, пани молодці, москалів рубати! ²⁾

(Од Гоголя. З паперів Максимовича).

¹⁾ Може бутт. замість: Ворскла.

²⁾ Піснь ця єсть у нас в рукопису Максимовича; на листку його ж рукою написано олівком: Гоголь. Остатній вірш написаний так: «Ой, не могли пани молодці *тихъ ляхѣвъ* рубати», — та над словами «тих ляхів» надписано олівком «москалѣвъ». Чи було в рукопису Гоголя слово: «москалѣвъ», та Максимович замінив його, дльа цензури, словами «*тихъ ляхѣвъ*», чи так і співали перед тим, хто дав пісню Гоголю, — (бо таки в наших піснях частенько ставлять замість москалів — ляхів). — напевне сказати не можна. Слово

Пісеньа ця мусила зкластись власне в часи Олешковської Січі: в ній стоять одні на проти одних *козаків-гетьманці* і *затяжчики*, або луде, котрі вскочили в край, куди їм ходити не вільно ¹⁾. Козаки-гетьманці докоряють затяжників тим, що вони допустили до того, що край занепастився (пусті балки стали). Слова ж: «скурві сини затяжчики», і т. д. (вірші 11—12) звичайно співаються про запорожців (див. далі, варіант Ригельмана), — так, що замість слова: *затяжчики* стоїть завше: *запорозці*. З цього всього виходить, що ця пісеньа в віршах 9—20 розказує, як Олешковські запорозці заїшли в старі свої *степи—поля, балки і зимовники* ²⁾ і як здибались там з козаками гетьманцями, а далі з московськими гусарами; козаки гетьманці перше докоряють запорожців, а потім остерігають їх од московської гусарії. З цього можна думати, що гетьманці докоряють запорожців за те, що вони не вміли одстояти степ добрий, край веселий од москалів. Вірші 15—16 мусьять бути відповідь запорожців, котрі оправдуються тим, що під Полтавою було їм трудно воюватись з москалями. Вірші ж 1—8, очевидно, розказують про те, як попавсь в неволю один з таких олешковських козаків, котрим, як ми бачили, заборонено були од московського уряду наближатись до гетьманської України. Запорозці писали кримському хану що, коли навіть «безоружні товарищі їх являлись під Орельськими городами, то московські і гетьманські команди їх зараз предавали смерті». (Скальк., Ист. Н. Сѣч., II, 33). Так вони робили, сповняючи указ, даний Петром I ще зараз по руїні Січі в 1709 р., щоб запорожців «в границі Россіи не пускати, а тих, котрі втекли, ловити і казнити» (Скальковск., Ист. Н. Сѣч., II, 20). Ще в 1727 р.,

«тих» коло «ляхів» не додаду, бо вище ні про яких ляхів не говорилось. — і через те ми думаємо, що таку заміну зробив сам Максимович, дльа цензури, а не пісеньа. В усякім разі в пісні jde мова про москалів, а не про ляхів.

¹⁾ В листі київського ген. губ. Вежебаха до Коша в 1733 р. читаємо: посланъ «вамъ (вами) войсковою до гардового вашего войскового полковника указъ: дабы онъ польскихъ воровскихъ *затяжниковъ*, до рѣки Богу проходящихъ, престоерегалъ» и т. д. (Кіевская Старина. 1882. № IV, 126).

²⁾ Що таке *Лядськіі Шани*, — нехай дослідить другиі, більше нас знакомиі з топографією (описом місцевим) степів запорожських.

коли вже царськиї уряд став мнякшиї до запорозців, котрі вже переговорювались з ним об тім, шчо б запорозцям вернутись під царську руку, гетьман Апостол писав до полковників: «извѣстно намъ учинилось, что козаки запорожскіе, проходячи въ Малую Россію отъ Сѣчи до отцовъ, матерей, а иные рыбу и другіе товары привозятъ, котрыхъ старшина принимаютъ усумнѣвается, иныхъ же за караулъ берутъ». (Судіенко, I, 21—22). Країна, в котрій мусили «взяти в невольу козаченька» нашої пісні, це і була власне країна між Орелью і Самарою і на південь Самари. Стен по Орелі запорозці вважали своїм і до 1709 р. мали тут свої зімовники. По ружіні Січі в 1709 р. землі ті до Самари приписано до міргородського полку, — та потім після Прутського походу, по Царереградському договору 3 апр. 1712 р., гръаниця між підмосковскою Гетьманщиною і підтурецьким запорожським краєм була проведена над Орелью. Там поз гръаницю провело московське начальство в 1731 р. *старо-українську лінію*. Коло тиєї лінії здавна осідали виселенці з Гетьманщини, котрі не раз мусили сперечатись з запорозцями, шчо вважали Орельськиї степ за свій; тут же патикались запорозці на московську гусарію ¹⁾. Як видно і з пісні, козаки гетьманці були все таки прихильнішчі до запорозців, ніж до гусарії. (Дальше побачимо пісні, в котрих гетьманці жаліють на московськиї уряд за службу на лінії). В 1723 р. коли, по смерті Скоропадського, Гетьманщиною правив уже не гетьман, а московськиї бригадир Вельяминов з Малоросійскою Коллегією, в цю сторону ходило великою купою вієско московське з козаками-гетьманцями, як раз тоді, як обявилося в Гетьманщині недовольство проти московського уряду. В «Краткому Описаніи Малороссіи» про це записано так: «1723 р. подъ осень ходили (нагльдати за татарами і запорозцями) 12.000 войска російскаго з старшиною и бунчуковывъ товариствомъ на Коломакъ, при князѣ Михайлѣ Михайловичѣ Голицинѣ, тамъ же бывшомъ, а командиромъ козацкимъ былъ полковникъ міргородскій Апостолъ. Того же года дерзновеними запросами полковникъ черниговскій Полуботокъ съ товарищи въ Санктъ-Петербургѣ прогнѣ-

¹⁾ Власне, драгунію.

вали его императорское величество и за то взяты тамъ подъ арестъ, а въ Малой Россіи дома ихъ, также и оставшихся послѣднихъ, асаула генеральнаго Василя Журавковскаго да бунчужнаго Якова Лизогуба, — описано на его величество и пожитки попечатано, а самихъ ихъ взято туда же въ Петербургъ¹⁾. И въ то время полковники великороссійскіе въ полкахъ малороссійскихъ — въ стародубскомъ Леонтій Кокошкинъ, а въ Чернігівскомъ Михайло Богдановъ — поставлены» (вже раніше буля — Толстої в ніженському, а сербни Милорадович в гадацькому) «...и тогда жъ нѣкотори отъ старшинъ полковыхъ и сотниковъ побраны подъ арестъ до Глухова, гдѣ сидѣли годъ съ залишкомъ.... в 1724 р. послѣ Коломацькаго походу позванъ въ Санктъ Петербургъ Даниїль Апостоль полковникъ миргородскій и тамъ взятъ подъ арестъ». (Кр. Опис. при Лѣтоп Самовидца, 2 изд., 308—310). Ці заарештуваньня мусили придавити ту сторону між козаками гетьманцями, котра сподівалась, шчо коли вибрано буде гетьманомъ Полуботка, то Україні буде лекше і вільнїше. Надїї ці шче в 1715 р. вимовив Полуботків присвужникъ Стичинський в розмові в Сосниці, коли там празнували роковини Полтавського бою: «Чого ви празнували, за шчо бога благодарили? питав Стичинський: — За те, шчо царь побідив Шведа і прокльатого Јуду Мазепу. — Не Мазепа прокльатїй Јуда, одновів Стичинський, а теперешнїй гетьман прокльатїй Јуда, бо не стоїть за Україну і москалі її розорьають; а якъ буде наш полковникъ гетьманомъ, не такъ буде за Україну стоїати і не будуть москалі її розорьати». Подібне казали і другі, вказуючи, шчо в полку Полуботка москалі безъ його указу нічого не беруть». (Соловьевъ, XVI, 377—378).

От, певно, в часи біля Коломацького походу і аресту Полуботка і зложениї був кїнець повишчої пісні.

¹⁾ По Ригеньману, Полуботок, наказниї гетьманъ з товарищами. — «въ С. Петербургъ отбыли съ тѣмъ, чтобъ при томъ испросить отъ Его Величества о подтвержденіи и пожалованіи, по прежнимъ, даннымъ Хмельницкому, статьямъ и жалованнымъ Высокомонаршимъ грамотамъ, о вольности козацкой и о избираниі вольными голосами себѣ гетмана, но, по смѣлымъ и отважнымъ объ ономъ представленіямъ, привели въ гнѣвъ Его Импер. Величество, за что, Нолбрю 10 числа, арестовать Полуботка и товарищевъ его».... (Лѣг. Пов., III, 119).

В середині нашої одміни мусить бути переставлено деякі вірші, як це ніколи буває з тими піснями, котрі вже починають забуватися. Ми думаєм, що порядок віршів тут мусить бути ось який:

1. Несчастливий козаченько без долі вродився
Взяли його в неволецьку, він сльозами вмився.
А узавши в неволецьку, забил в кайдани,
А забивши у кайдани, ведуть перед пани.
5. Да летить орел сизий да ї сів на бучині:
Плаче, плаче козаченько по своїй причині.
Чом калині в воду не хилиться, коли вітер віє?
Ої, як козаку тому не журиться, що серденько пиє?
Погоріли степи-поля, пусті балки стали.
10. А вже наші затьажники в зімовниках стали.
Не багато уступили: по Льадськиї Шанці,
Вже нас стали доганяти козаки-гетьманці:
— «Скурві сини, затьажники, не гаразд вчинили,
Що степ добрий, край веселий да ї запастили!» ¹⁾ —
15. — Ворекла річка не величка, — тече вона зтиха.
Ої, хто не був у Полтаві, тої не знає лиха. ²⁾ —
Ої, їдет же гусарїя, заблистала стїха:
— «Утікаїте, затьажники, бо буде вам лихо!» ³⁾ —
Утікали затьажники да ї стали гадати:
20. — Ої, не могли ми, пани молодці, москалів рубати! ⁴⁾ —

2.

Рігельман, розказавши про руйну Новогї Сїчі, в 1775 р., виписує як мов би то тоді ж зложену пісню, подібну до вишчої.

«По разрушенїи жъ того общества, каже він, возчувствовало оно свое совершенное низложеніе и всю тяжесть паденія отъ дѣлъ своихъ, изъ чего, возстужавшись пѣкоты о бывшемъ свободномъ жительствѣ и любезномъ попелнщѣ своемъ, что, вмѣсто всего самовольства и всякой свободы, принудило ихъ обращаться между людей, въ порядочной жизни и благородной службѣ находящихся, и

¹⁾ Докір гетьманців. ²⁾ Слова запорозців. ³⁾ Пересторога гетьманців. ⁴⁾ Слова запорозців.

состоять, отъ сего времени, подъ святымъ закономъ и дисциплиною, для нихъ непривычной, о всемъ семъ, сложъ стихи, воспѣли ниже слѣдующее:

1. Несчастливый козаченько безъ доли вродився,
Взяли его въ неволю, а вонъ зажурився,
А взявши въ неволю, забили въ кайданы,
Забивши въ кайданы, ведутъ передъ паны.
5. Скурвыи сыны Запорожцы, не гараздъ зробили,
Що степъ добрый, край веселый да й занастыли.
Да встань, Зенче*) съ того свѣта; просятъ тебя люде,
Упади Царицѣ въ ноги, а ось по старому буде.

*) Т. е. Зиновій, или Богдан Хмельницкій. Пр. Рігельмана.
(Лѣтоп. Повѣств., IV, 35).

Вірші 1—6 Рігельманової пісні очевидно тільки вибір з першого вар. Що ця пісня зложена раніше 1775 р. видно (навіть, коли не звертати уваги на першій вар.) з того, що ще до руйни Січі 1775 р. початок цієї пісні співався в піснях про козака-запорозця (гайдамаку), якого пімали пани-ляхи. (Див. далі). Виходить, що оці «стихи» в Рігельмана — стара пісня, котру прилагодили (чорноморці, котрих набрано після руйни Січі 1775 і котрі сперечались з тими запорозцями, що втекли в Туреччину) до часів 1777—1780 рр.

3.

1. Стоїть явір над водою,
В воду похилився,
Молоденькі козаченько
Сильно зажурився.
5. Не хилився явороньку,
Ще ж ти зелененькі;
Не журися, козаченьку,
Ще ж ти молоденькі.
Не рад явір хилитися, —
10. Вода корінь мије;
Не рад козак журитися,
Так серденько није.
Уродився козаченько,

- Уродивсьа, — вдавсьа,
 15. А у степу, при дорозі,
 В невольу попавсьа.
 Шчо узьали козаченька
 В велику невольу;
 Як узьали в неволеньку,
 20. Забили в кайдани.
 Шчо в недільу до схід сонця
 Усі дзвони дзвонять;
 Молодого козаченька
 У кайданах водять.
 25. Як забили у кайдани,
 Ведуть перед пани;
 Як привели перед пани,
 Кайдани опали:
 Ударились вражі пани
 30. Об поли руками:
 — «Десь у тебе, козаченьку,
 Отець-мати жива,
 А шчо тобі, молодому,
 Хвортуна служила.» —
 35. — Ої, хоч жива, хоч не жива,
 У бога просила: —
 Ої, тим мені молодому,
 Хвортуна служила. —
 — «Десь то тебе, козаченьку,
 40. Уродила мати,
 Шчо як станеш на камені,
 То ї підкови знати.» —
 Десь взьалисьа молодиці,
 Хазьаїськії жони:
 45. — Визволь, боже, сіромаху
 Із сії неволі. —

(Зап. Манджура, в Вербівці, александр. пов., катериносл. губ., од баби в 1873 р.).

Ця пісньа—початок вар. 1-го, котриї розріссьа в осібну пісньу. Вірші 15—16 (а у степу, при дорозі в невольу попавсьа) просто приводять думку в степи запорожські. Козак в ції пісні — вдачливиї, навіть *характерник*, як слід запорозцеві. В усії пісні видно велику лубов і пошану народу до полоняннина-запорозця.

Вірші 1—12 входять також в пісню про смерть козака в поході в Московщині. (Максимовича, Укр. Нар. Пісн. 1834, 147).

4.

1. Стоїть јавір над водоју
Та на воду схиливсьа;
А сидить козак у неволі
Та ј сильно зажуривсьа.
5. Ој, не хились, јавороньку, —
Шче-ж ти зелененькиј;
Не журисьа, козаченьку, —
Шче ж ти молоденькиј.
— «Ој, јак же-ж мені не хилитисьа:
10. Вода корінь мїє;
Ој, јак мені не журитисьа:
Саме серце мліє.» —

Ој, на воді два лебеді
Проти води дмутьсьа,
15. А на козака, да на сіромаху
Кајдани кујутьсьа.
Ој, привели да козаченька
Да перед своїј пани,
А на козаку, да на сіромасі
20. Та ј кајдани опали.
Та здивувалисьа усі пани,
Шче ј панськіј діти:
— «Десь у тебе, козаченьку,
Отець і мати живи, —
25. Шчо на сеј час, та на сју годину
Хвортуна служила.
А десь у тебе, да козаченьку,
Та шче ј сестрицьа рідненька, —
Та шчо у тебе та шчо неділі
30. Та шче ј сорочка біленька.
А десь у тебе, да козаченьку,
Дівчина-коханка, —
Та шчо у тебе, та через плечі
Дротьяна нагајка.» —

(Зап. од Остапа Дончука в Тульчі. 1881. X. В).

5.

1. Зеленицький јаворочок
На јар похиливсьа;
На козака пригодонька, —
Козак зажурился.
5. Не рад јавір хилитиса, —
Вода корні мије;
Не рад козак журился,
Так серденько мліє.
Взяли, взяли козаченька,
10. Забили в кайдани,
А забивши у кайдани,
Ведуть перед пани.
Як привели перед пани,
Кайдани опали.
15. Ударились вражі пани
Об поли руками.
— «Десь у тебе, козаченьку,
Отець-мати жива!» —
— А хоч жива, хоч не жива,
- 20 Хортуна служила.
Послужила хортунонька
Мојему отцеві, —
Послужила ти, хортунонька,
Мені молодцеві. —

(Запис. Манджура, од парубка в Алексівці, александр. пов. катеринославської губ. в 1873 р.).

Теж вкорочено ј ослаблено.

6.

1. Ој, в Суботу із вечера
Козак розгульавсьа,
А в неділю, јак світ біліј,
В невољу попавсьа.
5. Ој, јак попавсьа молодчик
У тіјі кайдани;
Та повезли јого в Харьків, —
Там же тіјі пани.

- Як привели перед пани,
10. Кајдани опали.
Питајуться молодчика:
— «Чи је отець-мати?» —
— Ој, је в мене отець-мати,
Шче рідних два брати;
15. Ој, нікому та з неволі
Мене визвольати. —

(Запис. Манджура, в Вільшаніі, харьк. пов., од чоловіка, в 1873 р.)

Шче коротче ј слабішче.

7.

1. Стоїть јавір над водоју,
В воду похиливсьа;
На козака пригодонька,
Козак зажуривсьа.
5. [Одна ж јому пригодонька —
Матусьа стараја;
А другаја пригодонька —
Кониченько пристаје,¹⁾
А третьяја пригодонька —
10. Дівчиноньку втерьав.²⁾
На козака три пригоді, —
Козак зажуривсьа.]
Не хилисьа, јавороньку,
Шче ти зелененькиј;
15. Не журисьа, козаченьку,
Шче ти молоденькиј.
Не рад јавір хилитисьа,
Вода корні мије;
Не рад козак журититьа,
20. Дак серденько није.
Та взьали, взьали козаченька
Забили в кајдани,
А забивши у кајдани,
Ведуть перед пани,

¹⁾ Певно, замість: «коничок пристаје»,

²⁾ Певно, замість: «дівчину терьяје».

25. А привівши перед пани,
Каждани опали.
Ој, там його усі пани
Дивом здивували:
— «Ох, десь тебе, козаченьку,
30. Матусьа родила,
Що тобі, молодому,
Фортуна служила.
Ох, десь в тебе, козаченьку,
Та не ¹⁾ ріднаја мати,
35. А як станеш на камені
То ї підкови знати».

(Чуб. Труды, V. 958. Зап в с. Дударьах, канівськ. п. київськ. губ.)

Вірші 5—12 наріст, котриј затемня першиј смысл пісні.

8.

1. Козаченько без щастья, без долі вродивсьа,
Взяли його в неволеньку, — сильно зажуривсьа.
Взяли його в неволеньку, забили в каждани,
А забивши у каждани, ведуть перед пани.
5. А привели перед пани, каждани ізняли,
А вдарилисьа ляхи-пани об поли руками:
— «Бачте, вражі сини, що не в ночі взяли!» —
— Та десь тобі, козаченьку, отець-мати живі,
А що тобі, козаченьку, фортуна служила.
10. Десь у тебе, козаченьку, єсть ріднаја мати,
А як станеш на каміню, то підкови знати.
Десь у тебе, козаченьку, сестрицьа рідненька,
Що у тебе, козаченьку, сорочка біленька! —
Да стоїть явір над водоју, у воду схиливсьа,
15. Сидить козак у неволі, сильно зажуривсьа.
Не хилисьа, явороньку, шче ж ти зелененькиј,
Не журисьа, козаченьку, шче ж ти молоденькиј.
Не рад явір хилитисьа,—вода корень мије,
Не рад козак журитисьа, так серденько није.

(Чубинськ., Труды, V. 1018. Тамже другиј подібниј варіант, з Жаботина, київськ. губ., — тільки кінець поставлено як початок).

¹⁾ Певно, замість: *та ї*

Пісня про полон олешківського запорозця в москалів прилагожуютьсѣ тут до запорозця в полоні в ляхів. Такі случаї бували вже в часи олешковської Січі. Січовики набігали в підпольську Україну, оправдујучись тими кривдами, що колись терпіли од Польщі: поляки, звісно, ловили їх і карали, потребували через хана плати з усього Коша, а раз захопили в Брацлавськѣм војіводстві кілька сот січовиків, що поїхали туди дѣля торгу рибоју, і перевішали їх на базарах. (Скальк. Истор. Н. Сѣчи, II, 35. Кіевск. Старина 1882, IV. 120. Ф. Орликъ и Запорожцы). З 1733 до 1750 р. поляками було захоплено, повішено і замучено на колу 202 запорозця, а мајетків в них зрабовано на 27 000 рубл. (Скальк. Истор. Н. Сѣчи, II, 121) Інші приміри див. у Антоновича, Акты о гайдамакахъ, I, Предислов. 96—97. Про запорозців-гайдамак з 1713 р. див. у Антоновича ж, тамож, 7, 8 і далі. Тамож приміри, як і прості крестъане складали з себе својевольні купи і звались козаками, і як не слухались польського начальства, кажучи: «*ище нам ляхи не пани*», втікали на Запорожьжѣ і вертались звідти гайдамаками і т. д. — Порівн. далі в вар. 9-му, в 3—4 і подібне в других.

9.

1. Чи на біду, чи на горе сірома вродивсѣ,
Що в чистім полі крај дороги ляхам сподобивсѣ.
— «Чи ви пани, чи ви ляхи, а ми запорозці!
Памјатајте, вражі сини, що ми вам не хлопці!» —
5. У суботу із вечера з ляхами зазнавсѣ,
А в неділю до схід сонця в невольу попавсѣ.
У неділю до схід сонця в усі дзвони дзвонять,
Та вже ж мою сіромаху у кайданах водять.
Що на руках кайдани, на ногах скрипиці,
10. За ним ішло дві дівчини, а три молодиці.
— «Визволь, брате, сіромаху з темної темниці!...

(Чубинськ., Труды, т. V. 954 мабуть по паперам у Носа, запису С. Метлинського в Орбѣях).

Те ж саме.

1. А вродився сіромаха, вдавсьа,
В чистім полі крај дороги лъашкам сподобавсьа.
— «Ој, ви, лъашки-панки, ја меж вами (sic!) хлопецъ,—
Памјатајте, сини вражі, шчо ја запорожець!» —
5. А в неділю рано съа славонька стала,
Взяли, взяли козаченька забили в кајдани.
Ој, на ноги диби, на руки скрипиці:
— Визволь, боже, козаченька з темпојі темниці!»
Ој, на горі жито, там козака вбито,
10. Червоноју китајкоју личенько закрито:
Пријшла к јому Галъа, чоріаваја, брава,
Одікрила китајечку та ј поціловала.
Пријшла к јому мила, чорна-чорнобрива.
Одікрила китајечку та і заголосила:
15. — «Чи ти, милиј, впивсьа,
Чи з розуму зшибсьа?
Чи з иншоју закохавсьа,
Мене одцуравсьа?» —
— Ја, мила не впивсьа,
20. Ні з розуму зшибсьа,
Ні з иншоју не кохавсьа,
В невольу попавсьа! —

(Запис. в канівськ. пов. Моркович).

Те ж саме, — тільки з 9 вірша причепилась звісна пісня про вбитого козака, котриј кохав двох, чи трьох милих. Интересно дивитись, як оцеј і дальші варјанти нашојі пісні про запорозця-затъажника справляютьсьа з цеју причепоју, шчоb прилагодити јіјі до себе. Печатні варјанти цејі пісні про вбитого козака див. у Метлинського, Народн. Южнор. Пѣсни, К. 1854, ст. 102—104; Костомар. у Мордовц. Малор. Сборникъ, 1859, 223; Чубинск., Труды Экспедиц. 1874, т. V, 375—376; ми мајемо три непечатанних варјанта. — Шчоb влегчити порівняньна, приведемо тут один варјант з Чубинського (375—376, А, в. 13 і далі):

А.

Ој, на горі просо, на долині жито
Під білоју березоју козаченька вбито;

Ој, убито, вбито, затьагнено в жито,
Червоноју китајкоју личенько покрито.

Ој, вијшла дівчина з чорними очима,
Підійняла китајечку та ј заголосила.

Ој, вијшла другаја, друга не такаја,

Ој, підняла китајечку та ј поцілувала, ¹⁾

Ој, вијшла третяја та з нової хати:

— «Було ж тобі, козаченьку, нас трьох не кохати!»

(В ушицькому повіті 1869 р.)

і другиј рукописниј:

Б.

Ој, на горі зачмінь
А в долині жити,
Мабуть мого миленького
Десь на војні вбито.
Ој, убито, вбито,
Затьагнуто в жито,
Червоноју китајкоју
Личенько прикрито.
Прилетіла мила,
Голубонька сива,
Та підняла китајечку,
Та ј заголосила:
— «Чи ти милиј спивсьа,
Чи з дороги збивсьа,
А чи з другоју зазнавсьа,
Мене одцуравсьа?» —
— Ој, ја не спивсьа,
І з коня не вбивсьа,
Ја з другоју зазнавсьа,
Тебе одцуравсьа. —

(Запис. Як. Новицький, в с. Вознесенці, александр. пов., катериносл. губ. од Пріськи Нахоренкової, в 1874 р.) ²⁾

¹⁾ У Чубинськ. в цьому варіанті цей вірш пропущено; ми берем його з других варіантів, напр. Метл. 102. У Метлинського ј граматично ліпше записані вірші цієї цісні.

²⁾ Другі наші варіанти, записані Судовищиковим в пирьят. повіті, полт. губ., подібні один до варіанта д. Як. Новицького, другиј до 2-го варіанта Метлинського.

В третьому віршу слова: «я між вами хлопець» сплутані; мусило бути: «а я вам не хлопець!»

Вірш 7-ий здибуємо потім в крепацькій пісні: Лисенко. Збірн. Укр. Пісень, I. «Ой, джигуне».

11.

1. У неділю в ранці пригодонька стала:
Взяли ляхки сіромаху забили в каїдани.
Що на ноги каїдани, на руки скрипиці,
Посадили сіромаху в темниці темниці.
5. Де взьалися луде, славні молодці:
— «Визволь, боже, сіромаху з темної темниці!»
Де взьалася Галья, чорнобривага гарна,
Да ї обняла сіромаху, да ї плакати стала.
Да ї плакати стала, да стала питати:
10. — «Чи је в тебе, сіромахо, отець—рідна мати? —
— Як би в мене отець, або рідна мати,
Будо б кому із неволі мене визволяти!
Ой, їв же ја сласно, ходив ја прекрасно:
Довелосьа сіромасі пропасти напрасно!
15. Ой, їв же ја сласно, іще к тому буду,
Ой, (ја) ляхкам, вражим синкам, повік не забуду! —
(З паперів Максимовича).

Максимович звичаїно зводив до купи одмінн пісень і підправляв їх до печаті. Ця одміна, що ми зараз подали, написана рукоју М—ча чернилом, а по ній приписані оливком поправки, певно, по другій одміні:

Перед 1 віршом:

Чи на горе, чи на біду козак уродивсьа:

В чистім полі при дорозі ляхкам знадобивсьа.

В віршу замість:

надписано:

1 «пригогонька»	«там славонька»
5 «Де взьалися»	«Да приїшли к йому»
7 «Де взьалася»	«Да приїшла к йому»
— «гарна»	«брава»
8 і 9 «плакати стала»	«поцілювала»
12 «із неволі мене»	«сіромаху відсіль»
14 «Доведеться сіромасі»	«Ой, попавсьа сучим ляхам»
- Те ж саме, тільки причіпка про молодниць більше зрелась з піснеју.

12.

1. Та на біду, (та) на горе козак уродився:
В чистім полі край дороги ляхкам знадобився.
У неділеньку вранці таја славоныка стала:
Взяли ляхки сіромаху, забили в кайдани.
5. Ој, на руки кайдани, на ноги скрипиці,
Та вкинули сіромаху у темну темницю.
Ој, на руки кайдани, а на ноги диби,
Хотять ляхки сіромаху зо світа згубити.
Та приїзжає жовнір, став його питати:
10. — «Чи је в тебе, козаченьку, отець—рідна мати?»
— Ој, је в мене родина, уся Україна, —
Доведеться сіромасі без виручки згинуть.
Ој, Великиј Луг батько, а Січ моја мати, —
Ој, доведеться сіромасі у неволі погибати!
15. Геј, ви мені не пани, а ја вам не хлопець:
Догадайтесь вражі сини, шчо ја запорожець!.... —
Ој, збірались люде, молоді молодичі:
— «Визволь, боже, сіромаху з темної темниці!»
Прилетіла Галья з чорними бровами,
20. Обиьала козаченька, та ј поцілувала.
Та приленула друга, сьа вже не такаја,
Цьа обиьала козаченька, та ј плакати стала.
— Ој, та јів же ја сласно, ходив ја прекрасно,
Доведеться мені молодому погибать напрасно.
25. Ој, та јів же ја сласно, — та шче ј јісти буду,
Таки ляхам, вражим синам, поки вік, не забуду!—

(Зап. Бор. Познанський, в с. Дударях, канівськ. пов. київськ. губ. в 1861 р.)

Те ж саме, дальше розросло і чудесно зложено.

На лад цієї пісні зложена ось яка бурлацька пісня:

Нешчасливіј козаченько
Без долі вродився,
Бо в неділю, до схід сонця

Горілки напивсьа,
Лідну чарку наливає,
Другу вишиває,
Як хто приїде у жупані,
Братом називає.
Да брати ж мої, братими,
Горілки нап'ютьсьа,
Ој, як прийдуть жиди грабить,
То з його сміютьсьа.

Да беруть жиди грабують,
Цінують ні за шчо,
Кажуть льуди і говорять:
«Сучиї сини, ледашчо».
Та пішов козак по над морем,
Сиње море грає;
Ој, рад козак утопитьсьа,
Море не приймає.
— Та приїми ж мене, сиње море, —
Жить у світі горе!
Горе жити на чужині
Бідніј сиротині.
Да гори із горами,
Береги з берегами.
Горе жити на чужині
Поміж ворогами.

(З с. Бојарки, київськ. пов. Чубинськ., Труды, V. 1019).

№ IX.

ПОВОРОТ ЗАПОРОЗЦІВ ДО ЦАРЬА ВОСТОЧНОГО.

МНХ. ГОЛИЦИН.

(1711 — 1729)

1.

1. Зажурилась Україна, шчо нігде прожити:
Витоптала орда-вісько маленькій діти.
Маленькій витоптала, старі вирубала,
Молодују чельадоньку у полон заньала.
5. Да служил ж ми Камихарьу (пану Хану?), тому
Бусурману,
Тепер же ми послужим Востоцькому царьу.
Востоцькій царь (на Вкраїні) не доніма віри,
Засилає Галичерів, шчоб не було зміни:
— «Та јди ж, та јди ж, Галичерьу, донськоју сто-
роноју,
- 10 А ја піду із Москвоју услід за тобою.
Становисьа, Галичерьу, по купеческих дворах,
А ја стану із Москвоју по багатих людьах.» —
(Запис. в Гадячі, полтавськ. губ. Сем. Метлинськїй).

2.

1. Зажурилась Україна, шчо ніяк прожити:
Витоптала Орда кіньми маленькій діти;
Шчо малиј потоптала, старих позајмала,
Молодују чельадоньку у полон забрала.
5. Ој, послужили ми пану Хану, пану Бусурману,
А тепера досталисьа Восточному царьу.
Восточній царь на Вкраїні не дојмає віри,
Засилає Галицина, шчоб не було зміни:
— «Іди, іди, Галицину, польськоју грядоју,

10. А ја појду із Москвоју слідом за тобою.
Становисьа, Галицину, во вельможных панах,
А ја стану із Москвоју на широких дворах.“—

(Зап. в золотоношському побережжі, Оп. В. Маркович).

Обидва повищчі варјанти, јавно зложені з двох пісень. Початкі їх ходять, јак окрема пісенька, ј мальують звичайну в старовину картину татарського набігу, так шчо пісенька цѣа мусить бути давнішча од XVIII ст. (Дивись Историч. пѣсни Малорусскаго народа, Антоновича и Драгоманова, т. I, № 21, стор. 73.) Слова про перехід козаків од служби Ханові до Восточного Царѣа, — власне через те шчо козаки ображались татарскими набігами, — могли приробитись до цѣї пісеньки шче за часи Дорошенка, коли шче за не самого Богдана Хмельницького, котриј, правда, був скорше в сојузі з Ханом, ніж в протекціи в його, або в службі, — але султанові турецькому вважавсь підданим.¹⁾ В усякім разі ось јакі одміни подібної до нашої пісні могли зкластись шче ј за часи Богдана Хмельницького, коло 1654 р., коли він приступив з козацтвом українським в сојуз і протекціју до царѣа Восточного:

3.

1. Зажурилась Україна, шчо нігде сѣа діти:
Витоптала орда кіньми маленькії діти;
Малих потоптала, старих порубала,
А молодих середульших у полон забрала.

¹⁾ Під грамотоју до Султана, в сент. 1653 р. Б. Хмельницькиј підписавсь: «Вашого імператорського Величества вірниј і нижајшиј підданиј Богдан Хмельницькиј гетьман», і в ній каже за себе ј за козаків, шчо «хочемо бути вірними підданими В. II. В. і доброжелательними друзьѣами Хана». В грамоті, писаній в сент. 1655 р. Султан каже гетьману, — шчо він «оновістив по всім земльам своїм, шчо вієско запорозське стоїть під його рукоју, називајучи його, паче всіх других, вірними ј доброжелательними слугами». Під листом до Хана, пис. 16 апр. 1654 р. Хмельницькиј підписавсь: «Вашої царської милости доброжелательниј слуга», — та тільки тут слово «слуга», здається, поставлено з учтивства. (Костомаровъ. Б. Хмельницькиј даниикъ Оттоманской Порты. Вѣстн. Европы, 1878. XII. 810—815)

5. Ој, служив же ја, служив, пану Католику,
А тепер јему служити не стану до віку!
Ој, служив же ја, служив, пану Бусурману,
А тепер служити стану Восточному царю!

- Ходить лъашок по риночку, шабельку стискаје:
10. Козак лъаха не бојітьсѣа — шапки не знімаје.
Ось лъашок до канчука, а козак до друка:
— «От-тут тобі, сучиј сину, з душоју розлука!»

(Запис. М. І. Костомаров. Богданъ Хмельницькій, 1870, III, 352).

4.

1. Зажурилась Україна, що нігди сѣа діти:
Витоптала Орда кіньми усі малі діти.
Малих потоптала, старих порубала,
А середній забрала, у полон погнала.

5. Ој, служив ја тому пану, пану Бусурману,
А теперъ служити стану Восточному царю!

- Ходить лъашок по риночку, шабельку вијмаје:
Козак јого не бојітьсѣа шапки не знімаје!
Ось лъашок до шабельки, а козак до друка:
10. — «Тепер тобі, вражіј сину, з душоју розлука!» —
(Максимовичъ, Урк. Нар. Пѣснп, 1834 г. 108).

Вірші 8—12 № IV і 7—10 јестъ і јак окрема пісень-
ка, котра могла скластись і ранішче 1654 р.:

5.

1. Ходить лъашок по риночку, — шабельку стискаје;
За ним іде козаченько, — шапки не знімаје.
Кинувсь лъашок до шабельки, — а козак до друка:
— «Отто тепер, вражі лъахи, — з душами розлука»¹⁾
(Зап. в Золотоношському побережжі Оп. В. Маркович).

¹⁾ Порівн. в псалмі (думі) про Кореунський бој (Антонов. и Драгом. II, ст. 33, вв. 19—20, ст. 36, вв. 13—14) в псалмі про польську станцію після Білоцерк. миру (тамож, ст. 144, вв. 54—26).

Ця пісенька певно, приченилась до 1 — 7 віршів вар. 3-го і 1—6 вв. вар. 4 і злилась з ними в одну пісню.

Таким родом зложена шче в XVII ст. пісеньа (чи в часи Б. Хмельницького, чи в часи Дорошенка) ходила, звісно, в народі і у часи, коли запорозці стали під протекцією кримського хана. Та протекція була їм доволі прикра, випять через те, шчо татари набігали на Україну і виводили з неї полон. Це вони робили і тоді, коли виступали і в купі з запорожцями проти московського віська, шчо стояло на Україні. Так робили татари в походах з запорожцями і Орликом — в 1709 і 1711, як про це розкажує «Краткое описание Малороссіи» 1709 року. „Какъ не стало Мазепы, то Филиппъ Орликъ, писарь генеральный, въ Бендерахъ отъ короля Шведскаго и запорожцевъ учиненъ гетманомъ, который писемами своими лестными не только полки малороссійскіе, но и слободскіе къ измѣнѣ до себя подводилъ, и задѣйпрекіе полки, ово прельщая, ово иные войною и разореніемъ нападая съ татарами и запорожцами, себѣ покорялъ и долго Украиную колотилъ, пока, ничего не успѣвши, какъ состоялъ между Россією и Турчиномъ, послѣдовательно же и татарами, мирно, рушилъ прочь въ нѣмецкіе краи за королемъ шведскимъ... 1711 года передъ прутовской войною ханъ Девлетъ Гирей съ ордою подъ Немеровомъ въ слободахъ были“. (Лѣтопись Самовидца, 2 изд. 301—302). В Черниговській літописі під 1711 р. записано: «того ж (року) Филиппъ Орликъ измѣнникъ и согласникъ Мазепинъ, съ татарами Украинну руйновалъ и многихъ людей въ полонъ побралъ. Въ Слободахъ два города — Старые и Новые Водолазы Татары зруйновали и людей въ плѣнъ побрали». Н. Бѣлоз. Южнор. Лѣт. 91). У Ригельмана про поход запорожців з татарами того часу записано:

„Въ 1711 г. до замиренія, по наущенію Карла Шведскаго Ханъ Крымскій, Девлетъ Гирей съ Ордою и съ Запорожцами козаками, конхъ было 7.000, подъ предводительствомъ польскаго воеводы Кіевскаго Потоцкаго въ Украинну до Немирова и до слободъ тамошнихъ, разоряючи доходилъ, но войсками Россійскими разбиты и до 5000 человекъ побито, и с 10.000 уѣздныхъ плѣнныхъ Малороссіянъ возвращено, генералъ-поручикомъ Реномъ, (Лѣт. Пов. III, 112)

Споминаючи свої походи з татарами олешківські запорожці писали самому Ханові, що вони ними набули довічно сорому на все військо. (Скальковск., Истор. Н. Сѣчи, II, 36. ¹⁾) Через те січовики почали по одному кидати татарську протекцію ще в 1710—1711 р. і переходити під царя Восточного і переїшли б усім товариством, як би в його вільніше було жити українцям (див. вище лист Голицина до Головкина). Певно, що ще тоді, коло прутського походу, почали прикладувати до нових часів стару пісню про переход козаків од Хана до царя Восточного і тоді ще такі нові одміни цієї пісні почали зчеплятись з піснею про поход царя Восточного з Голициним, — так що і виробились одміни, подібні до наших 1 і 2. Ті одміни мусили піддержатись в часи походу козаків гетьманців з Голициним на Коломак в 1723 р. (див. примітку до пісні № VI). Ім'я же Голицина, — а за ним і вривок з пісні про поход його з царем Восточним, тим скорше могли причепитись до цих одмін, що в 1728 р. олешківські січовики обертатись до царського уряду через гетьмана Данила Апостола і того ж Мих. Мих. Голицина, котрий тоді був фельдмаршалом над московським військом на Україні, щоб ті влагодили їм переход усім товариством під протекцію царя Восточного.

Причин до недовольства кримською протекцією набралось у запорозців багато; тепер їх, як каже піснь, що далі, — „не шановали:“ їм не вільно було селитись на Кодаку; там і на Самарі татари, як колись Польша і Москва, заклали свої кріпости з гарнізонами (залогами), саму Січ олешковську не давали татари вкріпляти, ні

¹⁾ В усіх случаях, коли українці здружувались з татарами та турками, дружба ця не могла встояти через те, що татарам потрібно було набігати на Україну за невіднаками. Через це Самовидець вірно сказав, — оповідаючи про спілку Б. Хмельницького з Ханом (р. 1651): «аже нестатечная пріянь вовку зъ бараномъ» (2-е вид. 24). І Дорошенка запорозці не лубили найбільше за його спілку з турками в руйнуванні України. (Самовид. р. 1675, 128). Татар не могли вдержуватись, щоб не полонити, коли трапилась пригода, навіть своїх. Так Маркович розказує, що в 1739 р. в часи походу російського під Хотин, «приключилась Туркамъ, — як каже Маркович, — трагедія. достойная смѣха: Татары, раздраженные Турками, уходящихъ изъ Хотина турецкихъ женъ и дѣтей довольно набравши, какъ будто въ плѣнъ послѣ викторіи, пошли до своихъ кочевнищъ». (Дневн. Записки, II, 85).

держати запорожцям гармати, далі не позволяли січовикам брати без грошей сіль на озерах, (бо з запорожцями приходили брати і інші українці) і т. д. (Скальковск., Ист. Н. Сѣчи. 32—36). Сами запорожці так описували в 1734 році Орлику про причини, по котрим вони одішли од Хана: «*первое*, ижъ нужды ради такой отъ Ганскаго величества мы мусѣли удалитися, же превеликую кривду отъ татаръ за утѣкающіе ихъ крымскіе и нагайскіе невольники маемъ, албо рачей за кони, товаръ а овцы, не вѣсть гдѣ погибающіе, по суду ихъ татарскому, напасти не платячи и снашби нашей далє не стало; *другое*, Ногайци, взявши отъ Лиману великаго горѣ по саміе пороги, увесь Днѣпръ и степь отняли, же мало есть зъ чего намъ войску контентоватися; *третье*, яко може сами вельможность ваша слышали, нашихъ козаковъ на полторы тысячи за Бегли-Герей-Гана (Менгли-Гарей II, 1724) у Бѣлгородчины на каторги запродали, якимъ не по волѣ, по усилоніи терзавшій Адиль Герей, Кама Султанъ, поднимавши Бѣлгородскую Орду на Крымъ, зъ Богу рѣки и до себе затыгалъ; и весьма тогда помилованія отъ нихъ не имѣли, опрочей тихъ еще нашихъ козаковъ, что Паша Очаковскіе много попродали, а подъ Азовомъ, за звѣринною добычею коло Камніуса рѣки ходящихъ, на килко десятъ въ неволю забрали; далєй мовивши и ляхамъ Е. М. Ганъ въ драчу насъ допустилъ, а нашихъ козаковъ, которыхъ въ Брацлави и по иныхъ городкахъ украинскихъ за торгомъ зъ рыбами ходящихъ, ляхи, невинне позабравши, повѣшали и худобами завладѣли, а и зыску жаднаго намъ Войску (хан) не достоялъ; а на остатокъ, горше всѣхъ тихъ причинъ уважаючи себѣ тоє, если бысмо пошли за нимъ Ганомъ и за вами Гетманомъ въ помощь проти войска Е. И. В., то яко Орда не звикла городковъ добывать, токмо людей нашихъ христіанскихъ набрали бы, якъ минувшихъ годовъ подъ Бѣлою Церквою и подъ слободами и вступивши въ Крымъ съ собою въ вѣчную неволю запроважали, то певне вже бы тогда сугубое неблословенство отъ Бога за плачь христіанскій и за пролитіє крови невинной и проклятіє вѣчное одержали!!!» (Кіевск. Старина, 1882. IV. 120.)

От по таким і подібним причинам запорожці ради були

вирватись з під ханської протекції і помиритись з Москвою...

Об цім писав вже кошовий Малашевич в 1716, 1717 до миргородського полковника Дан. Апостола, которому тоді дано было вправляти пограничним з Запорожжям краєм. (Скальк. Истор. Н. Сѣчи, II, 41). Та за царя Петра I важко було влагодитись запорозцям з Москвою, а надто тоді, коли Петро I скасував Гетьманщину (1722). Коли ж помер царь Петро I (1725), а потім і жінка його Катерина I, за котру правив Меншиков, завзятий ворог українців, а не забаром і самого Меншикова заслали на Сибір вельможі, котрі правили за молодого царя Петра II, і московський уряд згодивсь вп'яць на вибор гетьмана на городовій Україні (1727 р.), то запорожське товариство стало цілком думати, як би повернутись до царя Восточного. В кінці 1727 р. вибрано гетьманом Данила Апостола, — а в Січі пропеслав чутка, шчо Сапігу, і січовики прислали лист до нього, шчо, мовляв, хотять вони переїти з „Агарьанської землі і *поклонившись* його імператорському величеству, під його властью жити.“¹⁾ На це з Москви звелено було гетьману і московському уряднику Наумову, шчо мусив доглядати за ним, одповісти січовникам: «Мы не безнадежны, что милосердный монархъ склонится на желаніе запорожцевъ; вины ихъ проститъ и при удобномъ случаѣ въ державу свою по прежнему принять укажетъ, какъ и Малую Россію въ прежнее состояніе возстановилъ и гетману быть повелѣлъ; но для этаго запорожцамъ нужно показать непоколебимую вѣрность, въ знакъ которой должны сноситься со мною (Наумовим) и съ гетманомъ, увѣдомляя насъ о тамошнихъ происшествіяхъ“, (Соловьевъ XIX, 198—199)

З Запорожжя хотіли од гетмана більше рішучого, — помочі воєськової, — шчооб було „јавно і јасно“, і обіщались тоді „служити монаршому мајестату і јого вельможности“, а поки шчо писали, шчо все віјсько низове сби-

¹⁾ В «Источникахъ» Бантыша (II, 270) нанечатана копія з листу кошового (якого?) до гетьм. Скоропадського шче з 1712 р.; в листі тому сказано, шчо Кош готовиј «до поклоненія и честь первобытную принести до Пресвѣтлѣйшаго Маестату Его Царскаго Величества, ежели на *всѣ ихъ войсковыя права и вольности* грамотою подтверждено и укрѣплено будетъ».

рајеться на Стару Січ і од Кримської сторони одступає“. До нас дошов у двох списках указ московського Верховного Таїного Совіту 5 јуња 1728 р., з которого видно, що запорожці писали до гетьмана і до фельдмаршала кн. М. М. Голицина, шчо „хотятъ, забравъ изъ Новой Сѣчи войсковые клеймоты, перейти въ Старую Сѣчь и отзываются, что они подъ протекціею Его Императорского Величества быть желаютъ“. На це одписано було од имени царя (Перта II): «на крѣпко подтвердитъ всѣмъ пограничнымъ Русскимъ и Украинскимъ начальникамъ, чтобы они тѣхъ изъ запорожцевъ, ежели они въ которыя мѣста, хотя подъ протекціею Е. И. В. быть, придутъ, а многолюдствомъ и съ ружьемъ, такихъ бы они не принимали и въ границы Русскія не выпускали ни подъ какимъ видомъ и никакой имъ протекціи нигдѣ не давать и отъ границъ отбивать ихъ оружіемъ; а подъ рукою словесно къ нимъ отзывать и обнадеживать ихъ секретно, что при способномъ времени припаты они запорожцы будутъ“. Но „изъ Монаршей милости“ прибавлено було, шчо тих з козаків, котрі невеличкими купами і „съ повинною головою“ придутъ і зхотять жити в Маліј Россіі (Гетьманщині), их приймають і оселять в середині України. (Скальк. Ист. Н. Сѣчи. II, 43—44).

„Это, постановив Верховній Таїній Совіт, (5 јуња 1728) объявить имъ при случаѣ тайно черезъ важныхъ людей, отъ другихъ содержать въ найвысшемъ секретѣ; полагается на разсужденіе фельдмаршала, къ кому изъ запорожцевъ и подарки посылать, чтобъ ихъ содержать склонными къ сторонѣ его императорскаго величества“. (Соловьевъ. Ист. Россіи, XIX, 200). Цікаво, шчо тоді ж таки І. Т. С. поклавъ: „въ Царьградъ къ резиденту Неплюеву писать, чтобъ онъ принесъ Портѣ на запорожцевъ жалобу, что они изъ всѣхъ мѣстъ, гдѣ поселены по трактатамъ, хотятъ приближаться къ русскимъ границамъ, переходить въ Старую Сѣчь и въ другія мѣста, гдѣ по договорамъ, строенію быть не слѣдуетъ: такъ чтобъ Порта не допускала ихъ до этаго, ибо отъ этихъ беспокойныхъ непостоянныхъ людей и безъ того купечеству русскому происходятъ обиди“. (Соловьевъ, там же.)

Саме тоді полтавський полковник доносив, шчо до 1 јуња 1728 р. пришло до Гетьманщини на життя 201 запо-

рожець і шчо в остатній час приходять ватагами чоловіка по десять і скот приганяють; більш усього хотять жити по р. Самарі і нижче. Голицину написали з Москви, шчо цього забагато, — і шчо не можна зашчищати запорожців на р. Самарі, — бо вона в стороні турецькій. (Соловьевъ, там же.)

Поки це так переписувались Голицин з Москвою, запорозці, знявшись Кошем, переїшли на Стару Січ і написали (30 маја 1728) на ім'я царя грамоту, в котрій між инчим казали: „Осмотрѣлись мы, что вѣрѣ святой православной, церкви *восточной* и вашему императорскому достойно и праведно надлежитъ намъ *служити*, а не подъ *бусурманомъ* магометански погибати“. Тільки ж скоро за тим приїхав до ген. Вејсбаха (котрій тоді був під командою кн. Голицина на гръраниці Гетьманщини) кошовий Іван Петрович Гусак і розсержившись на Хана з powodu тих 2000 козаків, котрих затяг був в 1727 р. Калга-Салтан од Бога з собою проти Хана в Білгородчину і котрих хан, побивши Калгу, послав на каторгу і розпродав, — запорозці переїшли на Стару Січ, шчоб там стати „під державою його импер. велич. в своїй православной вірі, ніж у бусурмана терпіти невольу і руїну“. Коли запорожці забирали клејноти і прапор, шчоб іти на Стару Січ, то стариј кошовий, которий „ізмінник“, К. Гордієнко з Карпом Сидоренком і другими стали казати: „чого нам іти з Нової на Стару Січ? нам і тут добре!“ Та їх взяли з собою під калавуром; довели до Старої Січи, а там, набивши палками, пустили на волю. Після того писали в Глухов до гетьмана, — коли ж посланці вернулись ні з чим і сказали, шчо гетьмана в Глухові не ма, а шчо він поїхав у Москву, — то вієсько стало неспокоїтись і казати, шчо коли од імператорського величества не получимо милости, то кошового і старшину, шчо перевели нас сюди, побємо до смерти“. Злякавшись, кошовий Гусак утік.

Ми бачили вище одповідь з Москви. Голицин держав себе, як йому звелено було. Такий же приказ послано було і на слобідсько-українську гръраницу (в Воронеж). В Марті 1729 р. М. Голицин написав до царя, шчо, як чутко, турки хотять воювати Россію, — і шчо треба б тепер приняти запорозців. Яму і тепер одписав В. Т.

Совіт, щоб він „въ обладеживаніи запорожцевъ на счетъ принятія ихъ при способномъ и удобномъ случаѣ поступлаъ по своему мнѣнію и по прежнимъ указамъ, потому что теперь еще нѣтъ удобнаго времени, пока не обнаружится явная противность съ турецкой стороны“. (Соловьевъ. XIX, 200—201).

Так власне в цей час, в 1728—1729 р. мусили виробитись конечне варіанти пісні з іменем Голицина про перехід козаків з під Хана до царя Восточного і про те, як Восточній царь не дімає віри. Ті варіанти ми і маємо тепер трохи поплутаними через устне переховання, — в примірах 1—2 цього М²-ра.

В першому варіанті говоритьсь ще: „*послужим* Восточному царю“, а в 2-му вже „*дістались*“. Варіанти дальшого М²-ра власне нещого нише, як одміни цих самих, — що напечатані тут; тільки на них ясно видно, що запорозці вже не тільки переїшли під царя Восточного, а і служать йому на війні проти ляхів і турків. В основі своєї і ці варіанти тільки одміни тих, котрі мусили скластись за часи Б. Хмельницького, — та вони мусили підновитись в часи походів козацьких в Польшу (1734—1735) і проти татар і турок (1734—1739 р.) зараз по тому, як оleshківських січовиків прийнято знову під протекцію московську (12 Февреля 1734 р.) Ім'я Голицина переїшло од старих до цих новітчих варіантів і дуже поплутало їх. В часи переходу оleshківських січовиків під московський уряд і походів 1734—1739 рр. вже не було ніяких Голициних на Україні (М. М. Голицин вмер в кінці 1730 р. в Петербурзі), — а командували там генерали Вејсбах, Мініх і Лессі, котрих имена, певне, і закрило в дальших варіантах ім'я Голицина.

№ X.

ТЕЖ І ПОХОД ЗАПОРОЗЦІВ
НА ПОЛЬЩУ І ТУРЕЧИНУ.

(1734—1739)

6.

1. Зажурилась Україна, шчо ніяк прожити:
Витоптала Орда кіньми маленькиї діти.
Ој, маленьких потоптала, а старих позајмала,
Назад руки повјазавши, до Хана погнала.
5. Служили ми Љаху, служили Бусурману,
Тепер же ми служить стали Восточному царю
Царь Восточниї не дімаје віри,
Посилаје Галицина, шчо б не було зміни.
— «Ој, іди ти, Галицине, льадською стороною,
10. А ја піду за тобою у слід із Москвою». —

Ходить льшок по базару, шабелькою маје,
Козак льашка не боїтьсьа, шапки не здімаје.
Як кинетьсьа льах до шаблі, а козак до дрюка:
— Отгут тобі, вражі льаше, з душеју розлука!—

(Запис. в г. Лебедині, харьк. губ. Оп. В. Маркевич).

Вірші 1—4 цього варіанту мусили часто нагадуватись українцям власне в роки 1733—1739. Тоді і перед виходом запорозців з під ханської протекції, і послі, татари часто набігали на Гетьманщину, — на південні села полтавського і миргородського полку, а тако ж і на Україну Слобідську і на правий берег Дніпра, — напр. коло Ведмедівки. (Див. Соловьева, Ист. Россіи XX, 76, 116 і др. Скальк. Ист. Н. Сѣчи, II, 81, 100, 104 і др.; Марковича, Дневныя записки, pp. 1733—1739 passim; Черниговская лѣтопись у Бѣлозерскаго, Южнорусск. лѣтописи, I, 94—95).

В 1737 р. Маркевич записав в «Дневныхъ запискахъ»: «18 Февр. Вѣдомость подлинная пришла, что Татары мно-

гимъ числомъ между Переволочною и Келибердою впади
 внутрь Малороссіи и много разоренія людямъ учинили.
 Приходъ ихъ послѣдовалъ Февраля 12. — 19 Февр. Вѣ-
 домость о нападеніи татарскомъ съ разныхъ мѣстъ поно-
 вилась. За Говтвою въ Остаповской сотиѣ село Шиловку
 совсѣмъ разорили и сожгли; людей вырубили и плѣнили.
 20. Сегодня еще поновилась вѣдомость о Татарахъ, что
 Гадячъ заперся... 24 Марта. Видѣлъ въ канцеляріи рапортъ
 полтавскаго полковника Кочубея, что Татары во время
 бывшаго набѣга увели въ плѣнъ людей полка полтавскаго
 430, убили 106, хуторовъ разорили сншкомъ 500, хлѣба
 въ зернѣ сожгли болѣе 4 тысячъ четвертей, а немолоче-
 наго болѣе 20 тысячъ копѣ, увели рогатаго скота болѣе
 20 тыс., а овецъ около 60 тысячъ» (Дн. Зап. II, 18; 22.)
 Черниговська Літопись такъ описує набігъ 1738 р. «Часть
 арміи російской, при фельдмаршалѣ Миннихѣ и козаковъ
 Малороссійскихъ, Донскихъ, Запорожскихъ и Калмыковъ
 ходили за рѣку Днѣпръ и многіе съ Турками и Татарами
 сраженія имѣли. Другая часть при фельдмаршалѣ Лессіи,
 ходили въ Крымъ, где перешедши чрезъ Сивашъ въ Пе-
 рекопъ, по многихъ мѣстахъ Татарамъ и ихъ селамъ ра-
 зореніе дѣлали. По берегѣ жъ Днѣпра стоящіе, великорос-
 сійскіе и малороссійскіе полки и мужики ледъ на рѣкѣ
 положили отъ Кіева до Переволочной (в 1737 р. до Кре-
 менчука) однакъ Татары, перешедши выше Чигриндубровы,
 а ниже Городища, людей по хуторахъ, въ Миргородскомъ
 полку, жившихъ, немалое число порубили. И тогда Татаръ
 не малое число Лубенского полку козаки да компанійцы
 Часныковаго полку побили и многихъ въ плѣнъ побрали,
 а другихъ нагнавши на полонъ, въ Днѣпрѣ потопили».
 В 1739 р. татары впѣять набігли маіже тијеју ж дорогоју,—
 ј гетьманці вспіли отбити в нихъ тільки коней; московське
 вієсько гналось за татарами, — та ј не догнало. (Маркевич,
 II, 58.) Черниговська літопись такъ описує тој набігъ 1739 р.
 «1739. Противо Переволочной, на урочищѣ Мишуриноѣ
 Рогу, генерала Лессія, на тое время случившагось, якъ
 Татары чрезъ Днѣпръ переходили, который въ небольшомъ
 числѣ драгунъ и козаковъ хотѣлъ не пустить ихъ чрезъ
 Днѣпръ перебиратись, то оныя Татары и турецкіе яныча-
 ры, еписившіся, сами будучи въ панцѣрахъ, пошли прямо
 грудью на генерала. Въ якомъ случаѣ конанеръ, захва-

тавшись, пушку зарядилъ къ запасу дробомъ и не могли выпалить; въ тоє время напавши на генерала, самого порубили и много драгунъ и козаковъ и командующего козаками сотника решетиловского Гаевского убили, а сына Лесієвого въ полонъ взяли. И такъ чрезъ Днѣпръ перебравшись, всѣ хуторы Переволочанскіє и Решетиловскіє, ажъ до самой Голтвы, разорили, людей и скотъ побрали и многіє села по рѣкѣ Вореклу пограбили и людей плѣнили». (Южнор. Лѣтоп. Бѣлоз. 95—96).

Запорозці звичайно давали звістку в Гетьманщину, шчо татары їдуть, — а також доганяли їх в степу. В 1736 р., коли російське військо верталось з нещасливого походу на Крим, татари набігли на Українську Лінію; тоді «Запорожскія партіи не малія татаръ силы смерти предали, четыре прапоры и 4-хъ мурзъ плѣнили, изъ которыхъ 3-мурзъ къ фельдмаршалу Миниху, а прапоры въ Кошъ отправлено». (Скальк., Ист. Н. С., II, 100).

Першій поход, який зробили запорозці (звісно, частина) зараз по тому, як вони повернулись під російську уряд, був поход на гръаницьу польську. (Бантышъ Каменск., Истор. Малой Россіи, III, 180). То був поход проти тих поляків, котрі стояли за короля Станислава Лещинського, котрого не хотів уряд російськмі. (Див. далі). Шче перед тим, як запорозці јавно перејшли в російську протекціју, Вејсбах писав до кошового (21 дек. 1733 р.): «Понеже вашему благородію и всему войску запорожскому довольно извѣстно, что въ Польшѣ войска е. и. в. не малое число уже отъ весны имѣтца, а нынѣ еще по всемилостивѣйшему е. и. в. указу отправлены отъ меня въ польскую область къ Браславлю и въ Волинію, для поиска вышеозначеннаго regimentаря (польської Української Лінії) Свидзинского и для разоренія противничьихъ маетностей и деревень, кои держатъ сторону Станислава Лещинскаго» (Кієвск. Старина 1882, IV, 127). Туди ж Вејсбах намірѣавсь послати 1000 запорозців (тамже, 131). І справди, туди пішов в 1734 р. стариј кошовіј Іван Білицький з полком охотників запорозців. Козаки гетьманці ј запорозці пројшли тоді војводства Брацлавське ј Подільське аж до Стаіславава під Карпатами ј зрујювали чимало мајетків панів сторони Лещинського: Синѣавських, Потоцьких, Свідзінських, Красинських і др. (Скальк. Истор.

Нов. Сѣчн, II, 66, 120. Антоновичъ, Акты о Гайдамакахъ, I, № XLIV).

Все, що діялось тоді на правобічній Україні, вело до того, щоб поповити в українців спомини про війну з Польщею за гетьм. Б. Хмельницького і тодішні пісні, а також збудити охоту *служити Восточному царю*, під рукою которого Україна могла б вибавитись од «ляхів, ксьондзів і жидів». Як тільки увійшло в правобічну Україну московське військо з козаками гетьманцями і запорозцями, зараз там скризь (в воєводствах київському, подільському, брацлавському, волинському) піднявся бунт крест'ян проти панів. (Антоновичъ, Акты о Гайдамакахъ. I, 105—107). Крест'яне почали складати з себе козацькі купи; знов народ заговорив про стару козацьку грьаницю по Случ, і навіть про те, що «уся Україна по Збруч і по Случ», а хто казав просто «уся Україна», одіде од Польщі до царства російського, до котрого б то вона належить, — що вільно (од цариці) грабувать і забивать ляхів і жидів, а инші казали, що ляхів вільно тільки грабувати, а жидів і забивати. Такі чутки піддержували москалі, навіть деякі з командирів московських; напр. полковник Польанський під Уманем, — мабуть чи не українець зроду, — приймав до себе воїака з надвірного пана Лубомірського війська, Верлана з другими і дав їм якийсь указ збирати козацький полк, «з волохів (під волохами, очевидно, розуміти тоді і буковинських гуцулів) козаків і сербів, щоб служити Їїї Імператорському Величеству до смерті». Верлан став писати листи, підписуючись, як козацькі полковники, — «полковникъ войскъ охотныхъ конныхъ», приймав, як розказували його «козаки», полонені польками, од полку присягу «воювати на иноземців, то єсть на ляхів», — а його козакі, окрім справжньої війни, страшно руйнували і убивали ляхів і жидів. Один з тих Верланових козаків розказував, що коли його купа біла жидів (тридцять) в однім селі, в котрому вже було козацьке військо, то товарищі говорили проміж себе: «що то за козакі, що по них знаходяться ще ляхи, жида і ксьондзи; — після нас нічого не зостанеться, ніодного ляха, а ні жида, бо всіх виколемо». Другий з тих козаків розказував, що як приїшла його купа до Ольгидаєва, Татариск і Сніткова, то «не знайшли вже ніодного жида, бо попе-

реду там були запорозці і убили трьох жидів, а шестероох охрестили і були сами кумами». Між тими купами, що получили од Польанського право впорядкуватись, як полки, була одна, котрої керував запорожець Грива. (Антоновичъ, Акты о гайдамакахъ, I, Предисл. 103—104, 107—108; акты №№ XXXVIII, XLIV, CIV).

Скоро мрії козаків і правобічних українців розбилися. Як тільки російське військо вправилося з Ст. Лешчинським, взявши Гданск, а польські пани признали королем Августа III, зараз російські генерали (в тім числі і Вејсбах) всмирили повстанья українське, караючи на смерть крестян і козаків і давши волю полякам арештовувати і убивати козаків, котрі ходили без дозволу од начальства (Антоновичъ, тамже, Предисл. 109—110, Акты, № LX). Деякі з козаків, порядкувавших бунти крестян в 1734 р. (в тім числі запорозці Медвідь і Грива) довго ще (1735—1738) наганяли страх на ляхів, як і нові ватажки (в тім числі запорожець Харько), — аж поки впять не вступило військо московське в правобічну Україну. Сталось це в часи походу Мініха в Молдавщину в 1739. Мініх переїшов тоді од Василькова аж до Константинова і Межибожа, а переднє військо його аж до Станіслава. (Соловьевъ, Ист. Россіи, XX, 156. Я. Марковича, Дневныя Записки, II, 64—69). В цьому поході, окрім більш десяти тисяч козаків гетьманців і слобожан (Б. Кам., III, прим. 233) були і запорозці. Мініх писав з Київа, що при йому 500 лучших запорозців (Солов. Ист. Р. XX, 156). 2 юльа 1500 укр. козаків і між ними 400 запорозців ходили в турецьку сторону за Дністр і зруйнували Сороку і Могилев (Марк. Дп. Зап. II, 60). Українці, а надто запорозці, не обходились без сварок з ляхами: 31 юльа Маркович пише: «Наши партін, отсюда посылаемыя вверхъ Днѣстра, городокъ польскій, именуемый Городенка, державы Потоцкаго, старосты каневского, раззорили своевольно. Въ семъ участвовали особенно запорозцы, которыхъ и Танскій, полковникъ кievскій, съ своимъ полкомъ не удержалъ». А 11 августа Маркович записав: «Козака запорожскаго Медвѣдя, за раззореніе, Полякамъ починенное, а наиболѣе за разграбленіе городка Городенка, повѣшено, а другого кнutomъ бито, ноздри вырваны и на каторгу вѣчно отправлено. Тоже и съ третьимъ компанейцемъ учинено». (Дп. Зап., II, 77, 80—81).

7.

1. Зажурилась Україна,
Що піде прожити:
Витоптала Орда кіньми
Маленькиї діти.
5. Малі діти витоптала,
Старих порубала,
Молодују челядоньку
У полон забрала.
- «Ој, служив же ја сьому пану,
10. Пану Басурмену;
Тепер піду, служить буду
Восточному царю». —
Восточниї царь добре знаје,
Віри не доймає:
15. Не засила ¹⁾ Галесина,
Щоб не було зміни.
— Ој, піди ж ти, Галесино,
По над Бог рікоју,
А ја піду із Ордоју ²⁾
20. У слід за тобоју». —
Та їде козак дорогоју,
А лях же другоју;
Козак ляху, — не боїтьсѧ, —
С шляху не звертає.
25. Ој, він с шляху не звертає,
Шапки не скидає:
Ој, як кинувсь лях до лука,
А козак до дрюка;
— «Бережисѧ, вражиї ляхе, —
30. З душеју розлука!»

(Запис. Манджура в с. Вербовії, алекс. пов., катериносл. губ. од баби в 1874 р.).

Слова в 9-му віршу «ој, служив же ја сьому пану» показујуть, що подібниї до цього варіант співавсь в на-

¹⁾ Замісць: та засила.

²⁾ Замісць: із Москвоју.

бігах і походах запорозців 1734—1739 р. в країнах, підданих самому Хану: в Криму і у степах Ногайських і Білгородських: вже в 1734 р. запорозці вскочили в Крим, зруйнували одно татарське село, з котрого вивели полону 400 сімей. (Соловьевъ, XX, 73). В 1735 р. дві тисячі запорозців, при шести тисячах козаків гетьманців були в поході (несчасливому) ген. Леонтьєва на Крим. В 1736 р. три тисячі запорозців, при чотирьох тисячах козаків гетьманців, були в поході Мініха в Крим і помогали брати Перекоп, Козлов, Бакчисараї і Кинбурн. В 1737 р. запорозці їздили в човнах по Чорному морю і руйнували татарські береги до Бендер. В 1738 і 1739 рр. запорозці перевели Лесі через Сиваш і помогли взяти кріпость Арабатську. (Скальк., Ист. Нов. Сѣчи, II, 109).

Як по всьому видно, наш варіант зведений (устно) з кількох; можливо, що він вбрав в себе слова і вірші, котрі зложені в різні часи. Може бути, що в імені «Голесино» заховалось ім'я ген. Лесі, в котрого воїську в Польщі були і козаки гетьманці в польських походах 1733—1734 рр. і котрого вієсько переїшло потім через Польськії краї до Дніпра, — а звідти, як бачили ми, ходило на Крим.

Вірші 15—20 дуже попсовані в цьому варіанті. Та ім'я ріки Бога все таки мусить бути в них не случаєм, а мусило зостатись з варіантів, котрі склались в часи походів Лесі і Мініха (1737—1739) коли московське вієсько з українцями не раз ходило над Богом і коло його. (Скальк. Ист. Нов. Сѣчи, II, 104, Соловьевъ, Ист. Россіи, XX, 121, 139, 156). Найбільш було проходу над Богом в 1739 р. (див. вище).

8.

1. Наварили ляхи пива, та не зшумували,
Мали вони собі вієсько, та не шанували.

А велика наша Вкраїна, та нігде прожити:
Витоптала Орда кіньми маленькії діти.

5. Витоптала малі діти, а старих порубала,
Молодују челядоньку у полон забрала.

Ми служили пану Хану, тому Бусурману
А тепер шче послужим Восточному царю.

Шчо Восточниї царь милостивий не доїмає віри,
10. Посилає Галичина, шчоб не було зміни.

— «Та бери ж ти, Галичино, льашеськоїу стороноїу,
А ја піду із Москвоїу слідом за тобоїу.

Ти становись, Галичино, все на крутих горах,

А ја стану із Москвоїу по вельможних панах». —

15. Шле мене пан до Дунаїу, а ја і сам не знаїу;

Козак льаха зострічає, шапки не здіїмає.

Кинувсь льах до канчука, а козак до дрюка:

— «А тепер же, вражїї льаше, с тобоїу розлука!»

(Запис. в с Вознесенні, над Дніпром, в александр. повіті, катеринославської губ. Як. Новицькїї в 1874 р.)

Може бути, шчо 1—2 вірші цього варїанта зклались шче за часи Б. Хмельницького, — бо вони добре підходять до тих слов, котрі в Літопису Величка вложені Б. Хмельницькому, як він одпускав у 1653 р. викуплених у татар польаків: «Панове Поляки, здаетмися же уже отъ сего часу вѣчне зъ собою разлучимся, ми будемъ не ваши, а ви не наши; якои шкоди никогда ви себѣ нагородити не возможете, а ни ми ку награжденію вамъ оной явимъ склонность нашу, поневаж не отъ насъ до того стануль початокъ, але отъ васъ власныхъ; не мѣте тоди ви того жаловати, що зъ доброй своей воли, албо неразумія и легкомыслія утерали и погубили.» (Лѣт. Сам. Величка, I, 160).

Возможно, шчо післѣ того, як в цю пісню вставлено було імѣя Голицина, і коли вона прилагодилаь до пригод з часів переходу олешиковських січовиків під уряд московськїї в XVIII ст., то їїї співали і так, шчо замість слов *льахи*, *льах*, — казали *турки*, *турок*, — шчо потім в неписьменному народі забулось. Цѣя підстава *льаха* замість *турка* і на виворот могла робитись тим легче власне в поході 1739 р.

В часи того ж походу поновилося і те, шчо було в поході 1711 р., коли теж московське віїсько ішло на Турка через земљу держави польськоїї. Як тоді царь Петро I, так тепер московські генерали (Мініх, Румѣнцов і др.) бенькетували з польськими панами (Марковичъ, Дневн. Зап.

II, 65, 66, 68). От через те тоді ожили в українців слова старішчої пісні:

Бери ж ти, Галицине, льяшськоју стороною...

А јастану із Москвою по вельможних панах
і т. д. (вірші 11—14)

Тој же поход 1739 р. нагадујуть і слова:

Шле мене пан до Дунају і т. д. (вірші 15—16)

Окрім того, шчо тоді Мініх, взявши Хотин, прьамував до Дунају, — запорозці мусили, јак і в два роки перед тим, — на дубах проїздити з Дніпрового Лиману морем в гирла Дунајські, отганьати турецькі каторги ј провозити вієську россієському провізіју (Скальковск. Ист. Нов. Січі, II, 102. 109). Про слова: «а ја ј сам не знају», котрі показујуть, шчо навіть запорозцям почала огидати задовга ј доволі безпорядна ј безплідна віјна 1735—1739 рр., — див. далі.

9.

1. Зажурилась Україна, бо нічим прожити,
Витоптала Орда кіньми маленькіјі діти,
Котрі молодіј у полон заньато (заньала).
Јак заньали, то ј погнали до пана, до Хапа.
5. — «Годі тобі, пане брате, гринджоли малювати ¹⁾,
Бери шабљу гостру, довгу, та јди војувати;
Ој, ти станеш на воротях, а ја в закоулку, —
Дамо тому зтиха лиха ²⁾ та вражому Турку!
Ој, ти станеш з шабелькою, а ја з кулаками,
10. Ој, шчоб слава не пропала проміж козаками!» — ³⁾
Ој, козак до ружини, бурлака до друка:
— От це ж тобі, вражіј турчин, з душеју розлука ⁴⁾. —
(Запис. в новомоск. повіті, катериносл. губ. Мартинов).

¹⁾ При чому тут «гринджолі». — не розуміємо.

²⁾ Тут щось наплутано.

³⁾ Вірші 6—16 взято з пісні про руїну Січі в 1775 р.

⁴⁾ Після того, јак в віршах 5—9 поставлено розмову між двома християнами, — в вірші 11 јіх двоје бјється з турком, при чому один козак, а другого зроблено бурлаком. Певно цей, 11—ий, вірш мусив бути спершу такиј: «Кинувсь турок до ружини, а козак до друка».

Порівн. «Историч. Пѣсни Малорусск. Народа, съ примѣчаніями Вл. Антоновича и М. Драгоманова», т. I, №№ 21 і 61. Ми боїмось, чи пісенька не підправлена письменним, як звичайно в збірці Мартинюва.

10.

1. Зажурилась Україна, що нігде прожити,
Витоптага Орда кіньми маленькії діти
Маленькії витоптала, а більші забрала,
Назад руки повязала, та в полон погнала.
5. Служив же ја Бусурману, служив же ја пану,¹⁾
А тепер же послужимо Восточному царю.
Восточній царь на Вкраїні не доймає віри,
Засилає Галицина, шчоб не було зміни.
Та jde лъашок вулицеју, шабелькоју маје
Против јого Галицина, шапки не здімаје:
— «Та іди ж ти, Галицино, ціеју стороноюју,
А ја піду із Москвоју услід за тобоюју.»

(Запис. в с. Ольгинськѣм, маріупольськ. пов., катеринос. губ., од Андр. Івашченка Як. Новицькиј в 1874 р.)

Одміна цікава по своїї плутаниці; тут уже *лъашок* розмовляє з Галициним.

11.

Дивись при № V-му, на стор. 62.

В усіх цих варјантах видно щирю охоту козаків служити Восточному Царю і велику завзятість проти Хана, Лъаха і Турка. Ця охота і ця завзятість виходили з тих обставин, при котрих случивсь перехід запорозців з під ханської протекції під царську в 1734 р. — Ми вже показали, од чого запорозцям було прикро і невигодно зоставатись під Ханом; коло 1730—1734 р. і московському урядові показалось вигодно прихилити до себе запорозців.

Державні справи в усій Європі, а почасти і в Азії, складались тоді так, шчо московська держава стала сподіва-

¹⁾ Мусило бути «Хану»,

тись, шчо її можна буде взяти під себе всі степи над Азовським і Чорним Морем, од котрих вона мусила зовсім одректись після Прутського походу 1711 р., а також і Правобічну Україну, котра шче ранішче була одступлена до Польщі, або під пустиню між трьома державами: Россією, Польщею і Туреччиною¹⁾. Тоді шче за Россією зостававсь Дербент, за Кавказом, а перед Кавказом вієско россієське насувалось на Кабарду і степи Кубанські, котрі вважались підданими Ханові. Тим часом шах перськїй воював з султаном турецьким, — шчо було на руку вряду россієському. В Европі ж тоді збирались усі держави воювати за спадчину Цісаря, котрих хотів передати всю свою державу в Італію, Німечині і Австрії з Венграми, — своїй дочці. Поряд з тим в Польщі ждали смерти короля Августа II і вибору нового короля. Між поляками багато хотіло мати королем Станіслава Лешчинського, котрого вже перед тим вибирали проти Августа II (німця, елеткора саксонського) і за котрого стоїав і шведський король Карл XII. До Стан. Лешчинського тоді пристав був і Мазепа, і Орлик, а на час і запорожці. Тепер можна було ждати, шчо після смерти Августа II шведський уряд віпять стане за Лешчинського, а за тим пустить в ходу віпять і Орлика, котрих безпремінно обернеться до запорожців. За Ст. ж Лешчинського, і значить за Орлика, стоїав і уряд турецькїй, — а далі і французський. От через це все россієському уряду було вигодно одвернути запорожців од Хана і од турків, — та шче мати їх за собою на случаї походу в Польщу через правобічну Україну, в котріх здавна лубили і слухали запорожців. На тої же час в уряді россієському в Петербурзі і на Україні керували не москвини родом, — котрі з часів Петра і Мазепа булі злі на українців, а німці, — котрі, добиваючись сили державної і слави, раді булі вжити дльа

¹⁾ В 1732 р. фельдм Мініх казав французському послу Маньїану: «Нам важко переносити, шчо Азов у турок; може, ми підемо виривати його з оружжям в руках, коли не вдасться добути його миром, промінявши на Дербент. Окрім Туреччини — Польща; поляки не вдовольняють нас: коло Київа лежить країна, котра, по вмовам, мусить зоставатись порожнею, — а поляки оселяють її, — і ким же? бігунами з Россії, котрих приймають радо і котрі купами переселяються в Польщу». (Солов. XIX. 351).

того ж українців з запорожцями. Найгарячіше до того бравсь впорядчик Української Лінії, ген. гр. Веґсбах, з Цісарщини, котриј побув і в Польщі ж упевнивсь, яку послугу можна вжити з запорожців і в польських справах, і в турецьких. Він то ж узявсь влагодити переход січовиків з під ханської протекції під царську. В усьому цьому ділі Веґсбах обертавсь до запорожців з як найбільшою пошаною, як до людей зовсім вільних.

4 Апр. 1734 р. Веґсбах писав у Кош, щоб відповідали Ханові про свій одход з під Олешків так: „что вы люди вольные, но что до этого мѣста надлежитъ, гдѣ вы нынѣ селитесь и по своему обыкновенію Кошъ свой строите, это все тѣ мѣста ваши собственныя, котрыми вы черезъ пѣсоть лѣтъ безпрекословно со всѣхъ сторонъ владѣете, и и что въ оныя мѣста, яко вамъ принадлежащія, ни Россія, ни Порта, ни Ханъ Крымскій и никто вступать не можетъ и не имѣетъ и что для того этимъ мѣстамъ между обѣими имперіями разграниченія не было, понеже оныя вамъ принадлежатъ. Что съ російской стороны никакой крѣпости къ вамъ не строится и изъ російскаго войска при васъ не обрѣтается, а строите Кошъ свой, по своему древнему обыкновенію и то на собственныхъ своихъ земляхъ... а себя до послѣдней капли крови своей, въ тѣхъ древнихъ и праведно принадлежащихъ земляхъ, защищать и оборонять станете“. (Скальк., Ист. Н. Сѣчн, II, 74—75). Опісля того, — коли січовики не здались на «прелестні письма» од Орлика ж Хана ж одіслали їх Веґсбахові, — то ж послав запорозьскій лист до цариці, — в котрому січовики прохали, щоб в усіх умовах Росії з Турчиною «упоминалось, що та сторона, де стоїть Кош, з давніх часів Вієську Низовому належить і ніким не розграничена», — то б то вільна; — Веґсбах хвалив горду думку січовиків служити, по указам цариці, — «всьому великоросійському ж малоросійському народу стражниками» (Лист Веґсбаха в «Кіевск. Старинѣ», 1882, IV, 130—131).

Не забаром московська залога таки увійшла в Січ (в 1735 р.) після спільного походу на Крим, а далі ж осіла під самою Січачю, в Новосіченському Ретрашементі, (в 1736 р.) — а наставши після Веґсбаха начальник вієска на Півдню Росії гр. Мініх опасававсь запорожців, — та все таки ж він спершу не виступав

јавно проти волі запорожської ј досить потурав січовикам. В 1737 р. Мініх писав в Петербург, взявши Очаков, — шчо тој город „пересѣкаетъ всякое сухопутное сообщеніе между турками и татарами и при томъ держитъ въ уздѣ дикихъ запорожцевъ“. (Сол. Ист. Р. XX, 119) Скоро після того Мініх звелів збудовати верфъ вище Січі ј писав з цього powodu: „Поступками запорожскихъ козаковъ я очень доволенъ; всѣ мои предписанія они исполняютъ, жалованіемъ и провѣантомъ удовольствованы, — кромѣ того получили большую добычу въ нынѣшнюю и прошлогодиною компанію, и потому очень довольны, прислали ко мнѣ депутатовъ съ благодарностью. Хотя они люди дикіе, но своевольныхъ теперь между ними не много, и нельзя думать, чтобы они могли затѣять что нибудь противное; строеніе верфи не можетъ ихъ раздражать, потому что она выше ихъ Сѣчи и не въ близкомъ разстояніи: однако за поступками ихъ я прилежно наблюдаю.“ (Там же, 124—125) В 1739 р., коли Хан і Орлик писали листи до запорожців, одвертајучи јіх од „протекціји неприязної Москви“, а Орлик страхав запорожців, шчо вони „Москву собі в Січу допустили, все рівно як би зміју коло грудей своїх пригріли і тим отчизну свою ј себе згубили“, — Мініх вислав запорожцям хлѣб і гроші ј писав в Петербург: „При нынѣшнемъ походѣ запорожцевъ на судахъ съ генераломъ Фонъ-Штофелемъ и сухимъ путемъ и при надежной командѣ въ Сѣчи, никакой опасности быть не можетъ, и къ Татарамъ пристать имъ не для чего, потому что Татары сами голодны и кромѣ того здѣсь при мнѣ (в Кијеві) до 500 человекъ изъ лучшихъ запорожцевъ“. Мініх думав лінше приманити кошову старшину ј, посилајучи в Січ 6150 рублів жалуванья, велів 4000 роздати прилюдно козакам, — а решту, 2150 р., поділити потајно кошовому ј старшині. Так і зроблено, — звісно, проти товариського січового звичају. Та зараз же кошовіј Тукала одписав Мініху, шчо товариство, почувши про ту тајемну подачу, напалось несподівано на старшину, побило јіх і пограбовало ј те, шчо в них було ранішче. А після того пријшов другіј рапорт до Мініха, шчо Тукалу скинули ј шчо він вмер, — а вибрано нового кошового. Мініх писав: „хотя таковыя ихъ запорожскихъ козаковъ поступки весьма не пристой-

ны и волѣ ся величества противны: однако при нынѣшнихъ обстоятельствахъ ничѣмъ огорчать ихъ нельзя, тѣмъ болѣе, что новыи атаманъ человекъ добрый и къ службѣ ревностный“. (Соловьевъ, Ист. Р. XX, 153—156)

Такі намови, як Вејсбахови, і таке потурапыня, хоч би як Мініхове, одвертало запорожців в кінець од татар і їх спільника Орлика, — котрого листи вони одсилали, не читавши, до московського уряду, — або одписували на них гостро; — теж саме прибавляло запорожцям охоти служити „Восточному царю“ і піддержувало в них той дух, котриј видно в нашій пісні.

Тільки в 15-му віршу варіанта 8-го:

Шле мене пан до Дунају, а ја і сам не знају,—

видно слід того, як запорожцям почала таки докучати їх служба. Віjna з Туречиноју затяглась, — походи були далекі і найбільш нещасливі, — а тим часом через війну торг запорожців з Кримом перестав. В 1738 р., коли кошовий Білицький був з Мініхом в Дністровому поході, — під Аккерман і Бендери (можна сказати: „до Дунају“) то з Січі йому написали великі докори за його „теперішній неслухний похід“: — «Чего не можетъ изъ стариковъ войска нашего запорожскаго сего и сказати: дабы кошовый съ бунчукомъ и прочими клейнотами по пустыхъ мѣстахъ или по редутахъ крѣпости могъ чинити, але повиненъ Коша смотрѣти. А то еще къ намъ пишете разѣзды чинити и прочіе походы показуете водою и сухимъ путемъ, не располагаючи, какое теперешняго часу стоитъ время и о томъ не разсуждаете, что впередъ можетъ чиниться, ижъ непріятель около насъ навѣсомъ, навѣсомъ ходитъ... чего боже сохрани! и послѣдней кучки (Січі) не утратили бъ и чести отъ старыхъ годовъ заслуженной такожъ и клейнотовъ войсковыхъ дабы не утратить... За що и теперь сего часу пишемъ къ вамъ пане кошовый и васъ пановъ атамановъ просимо и всего товариства старшаго и меньшаго, дабы все отложивши, напрасно не пишучи еденъ къ другому, до Коша маршъ свой показовать могли... О що просимо милостей вашихъ добыватись отпуску до Коша... Можно бъ и по всякъ часъ добыватись, бо „кто торкае тому отчиняють“. (Скальк. Ист. Н. С., II, 106—107).

В кінці чотирьох років війни, запорозці дуже знищились. В 1735 р. в поход на Крим запорозці виставили в робочу пору (рибальства) 8.000 вієська, (Скальк. Ист. Н. Сѣчи, II, 91). В 1736 р. Мініх писав, шчо запорозці на кожного чоловіка мають по двоє по троє добрих коней, самі льуде добрі і бадьорі, добре зоружені, так шчо з 3—4000 таких льудей можно побити усе вієсько (16000) гетманців, — обідраних урядом. (Сол. Ист. Р. XX, 98) Після Хотинського походу 1739 р. запорожці жалілись, — і по правді, — шчо втратили половину товариства, а друга половина вернулась „голодна, боса і гола“ до коша, де не було шче ні церкви, ні валу, ні хліба, і де застаючи товаришчі або померли од чуми, або [годувались хлібом, шчо їм з милости давали з московских магазинів, заложених на Дніпрі (Скальк. И. Н. Сѣчи, II, 110). Тільки тим і могли запорожці пом'янути ці чотири роки служби Восточному царю, котриї їм все таки не доймав віри,—шчо зірвали злість свою на Туркові і на Льахові!

Ми бачили, шчо це не справдило повсегдашніх надій запорожців і всіх українців вирвати правобічну Україну із льашських рук, — і шчо стан тої України пієня двох походів московсько-українського вієська через неї не ні в чому не змінився. За те значно змінився стан Запорожжя після війни Росії з Туреччиною. Перш усього в самій Січі сіла і засталась московська залога, дльа котрої незабаром зроблено кріпость. — „*Новоспеченскій ретраншементъ*“. Потім по мировим умовам між державами Турецькою і Російською (в Білграді сербському 18 Сент. 1739 р., і в Ніссі 3 Окт., стверженому в Константинополі 28 Дек. 1739 р.) і по пограничній згоді (інструмент) між комисарами турецькими і московськими (на Інгулі 4 Ноjabря 1740 р.) стверджений в Константинополі 26 августа 1771 р., і по другому *інструменту* на р. Великій Берді 12 Окт. 1742 р.) всі землі запорозькі, котрі, як ми бачили, гр. Вејсбах признавав власними запорозькими, на котрі не мають права ні Росія, ні Туреччина, признано було землями власними Росії (Скальк. Ист. Н. Сѣчи, II, 110—111. Замысловскій, Атласъ, 18) Царський уряд, значить, дістав право зробити з ними, шчо вгодно. Він незабаром і став роздавати їх другим висе-

ленцям, напр. сербам, а далі ї зруїновав Запорожжя. Тоді то склались слова пісні, в котрих запорозці жалкували, що поклонились Москалеві,—або Восточному царю,

Ми ж його не знали, — (див. вище на стор. 25).

а далі, коли запорозці знов мусили тікати до Турка, то в піснях почали називати „Восточним (прихильним до них) царем“ самого султана турецького:

Тепер же ми, славні запорозці, в великому жалю,

Що не вміли склонитися Восточному царю:

Склонилися ж ми Москалю — з великого жалю;¹⁾

Тепер же ми, славні запорозці, трохи не пропали.

(Запис. Дм. Лавренко в м. Багачці, миргородськ. пов., полт. губ. в 1862 р.).

¹⁾ Замість: Ми ж його не знали.

ПРИЛОГІ.

I.

ПИСЬМЕНСЬКІ ВІРШІ ПРО ЗАПОРОЗЦІВ ТОГО ЧАСУ.

Вище (стор. 42) була згадка про спільність січовиків з письменними людьми на городовій Україні, осередком котрих була київська академія. Ця спільність не переривалась і в часи Олешковської Січі. Звісно, тоді українські письменні люди, вивчені в духовних школах в повази до царів, а надто старші духовні, котрих московський уряд за царя Петра I і зараз після того дуже шанував, як більш письменних, ніж москвини, — дуже не похвальвали того, що запорожці одступили од „царя Восточного“ до Бурсмана.¹⁾ Тільки ж вони більш жалкували за те на запорожців, ніж проклинали їх, і раді були повернути знов до царя Восточного і у спілку з городовою Україною, славне рицарство низове. А коли це і сталось, то письменні люди в Києві показали тому велику радість, котра і вилилась у віршах. Ті вірші, певно, не були не звісні і у Січі і мусили показати примір де в чому і дльа пісень запорожських, де які слова в котрих подібні словам в віршах письменських.

Старіші з таких віршів — Феофана Прокоповича, архієпископа новгородського, котрий був колись профессором

¹⁾ Про те і духовні не були доволні московськими порядками на Україні. По крайній мірі Орлик писав до Січі, що об тім «часто черниці зъ манастирей кїевскихъ и иныхъ украинскихъ, чрезъ Солоникъ купами до горы святой Афонской переходячи и розніи купцы уверяли и плачь людской объявляли». (К. Стар., 1882, IV, 117). Порівн. в «Трудахъ Кїевск. Дух. Академіи, 1877 г., Дек., 806, звістку про «собственноручное письмо бѣлгородскаго епископа Іоасафа Горленка къ какому то полтавцу, отъ 16 Іюня, 1763 года, между прочимъ съ жалобами на тогданнее презрѣніе къ малороссіянамъ и пребѣдное отечества состояніе».

в київській академії. Названа вона: «Кајушчиїсьа Запорожець».

1. Что мнѣ дѣлать, я не знаю,
А без вѣстно погибаю.
Забрѣлъ въ лѣси не проходи,
Въ страны гладни и безводни.
5. Атамани и гетмани!
Попалъ я въ ваши обмани:
Пропадѣть ви за пороги,
Лишь би не сбиться съ дороги,
Не впасть би мнѣ въ сильни руки,
10. Не принять би страшной муки.
Иду же я на путь прежній
Подъ кровъ мнѣ зѣло надеждній
Прогнѣвалъ я самодержца
З малоразсуднаго сердца.
15. Да мой же въ томъ разумъ твердій,
Что Богъ и Царь милосердній:
Государь гнѣвъ свой отставитъ
И Богъ меня не оставитъ.

(Н. Петрова. Очерки изъ исторіи украинской литературы XVIII вѣка. Кіевъ. 1880, 18).

В віршу 3-му пагад на *ліс* порівн. з словами: сами ми у *лісі* в *М* II. Ця вірши мусив написати Прокопович коло 1728 р., коли січовики почали часто писати об тім, шчо б вернутись до царя Восточного і коли вони частішче перебігали в Гетьманщину. Наврѣд, шчо б вона написана була за Петра I, а тако ж, певно, і не при цариці, — бо в ній говоритьсьа про *государя*. Скорше всього вона писана за Петра II. Вірші 5—10 показуєть кајушчогосѣа запорозцѣа в дорозі, покинувшого отаманів за порогами; він боїтьсьа, як би його не замучено. (Порівн. *М* VIII).

Час царѣуваньѣа Петра II, післѣа того, як зкинуто Меншикова і поновлено було на Україні гетьманщину як раз збудив було надію в письменних українців, шчо Україна може жити під царем Восточним на волі, „по пунктам Богдана Хмельницького“. Цѣа думка вилилѣа ясно в дії, писаній виршами, длѣа театру, — „Милость

Божія Україну свободившаја“, зложеніј мабудь Феофаном Трофимовичем в 1728 р.¹⁾ Так в кінці дії „Смотрѣніе“ (Providentio) каже Україні, шчо

Непобѣдимии на земли и на морѣ
Монархи Россійскіи, поборники суще
Иже благочестія, зловѣрныхъ бодуще:
Тебе въ твоей потщатся пособляти нуждѣ;
Не лишатъ тя помощи своей, аки чужды...

Далі „Смотрѣніе“ каже, шчо

Петръ тебѣ будетъ камень, отъ Бога поданный,
И за величество дѣлъ, Великій названный і т. д.

А коли Україна жахається ј скрикує :

Увы миѣ окаянной, убо мя порушить!

То „Смотрѣніе“ успокојує јїї, кажучи:

Стой не бойсь, за камень первый сокрушенный,
Камень другій, не меньшій, будетъ положенный;
Петръ, глаголю, имени Второй такового,
Монарха Всероссійскій, Бога всеблагаго
Милостію увѣнчанъ, не дастъ ти упасти,
Не дастъ и славѣ твоей всячески пропасти і т. д.²⁾

Кінчається діја хвалоју Богдану Хмельницькому, «вождю віськ запорожських трепету мерзким уніјатам, древнеј козацькій слави соблюдателью“, — шчо „прогнав ляхов за Віслу“ і т. д.

Коли знов појавивсь коло України Орлик, а в Польщі Ст. Лешчинський, тоді письменні прихильники московської протекції на Україні налягли на спомини старој війни з Польщоју. Прокопович, котриј саме перед тим піддержав царицьу Анну проти московського панства (Голициних і інших) і котриј був дуже приязниј з правителями німцями, послав на Україну вірші проти Ст. Леш-

¹⁾ Петрова. Оч. изъ ист. укр. лит. XVIII в. 51. Другі вважають цю дію за працьу Феофана Прокоповича. Перепечатку јїї див. у Антоновича ј Драгоманова, Истор. П. Малор. Народа. II.

²⁾ Ант. и Драгом. II, 161—162. Славою — звалась на Україні ј воля; дальше «Смотрѣніе» говорить про гетьмана Данила Апостола ј про Академіју, з котрој пророкує вітїј, тонких философ, богословов і т. д.

чипеського.¹⁾ Коли саме тоді запорозці переїшли в московську протекцію, то в київеські академії дуже тому зраділи. Тоді архиєпископом в Київі був підручник Феофана Рафаїл Зборовський, котрий добре захожувався і коло академії.²⁾ Він прислав запорожцям через Веєсбаха лист, в котрому благословляв будувати церкву в Новій Січі на Підпільній і дуже хвалив „Воска Запорожського Православныя Святія Восточныя церкви синовъ къ церкви божіей горливість“ і т. д.³⁾ Профессори київські писали вірші, в котрих славили згоду січовиків з царством російським і виступали проти Ст. Лещинського і бунту, котрий велювався внести на Україну Орлик. Вірші ті вставлялись в театральні дії, котрі преставлялись студентами і городянами в Київі прилюдно і котрі, певно, бачили і запорожці, шчо пробували там.

Так саме в той рік (1739), коли по весні Орлик написав ще один лист до Січі, котрий кошовий не розпечатавши послав Мініхові, шчо тоді був коло Київа, маючи при собі 500 чоловіка запорозців⁴⁾, — преставлялась в Київі театральна дія «Образъ страстей міра сего», в котрій введено Росію, — як *Беллону*, Запорожжя, як *Марса*, а Орлика, як *Бунт*.⁵⁾ Ось 5-та сцена 2-го акту, в котрій виводяться всі оці лицедії:

«Исходитъ Беллона хваляся крѣпостію своею и призываетъ къ себѣ воинствующихъ.

Крѣпость моя и сила толь многа повсюду
 Коль отъ початка міра не быше отнюду.
 Сильна и славна въ свѣтѣ предзрюся единая,
 Всякаго взираю нища и лицарска сина,
 Коль многи грады и царства, коль преславни бяху,
 Иже крѣпости своею лѣтъ многихъ желяху.
 Азъ вся сія премѣнихъ въ единъ часъ, воскорѣ,
 Всякъ вождь: аще на земли, аще и на морѣ.

¹⁾ Петровъ, 71—72, примітка. ²⁾ Петровъ, 67—86.

³⁾ Скальковский, Ист. Н. С., II 64. ⁴⁾ Соловьевъ, XX, 154—156.

⁵⁾ «Образъ страстей» напечатаний д. Голубевим в Трудах Киевс. Дух. Академіи, 1877, № 9: д. Голубів дума, шчо дію цю не грали в Київі, а шчо вона писана була київським вченином для Смоленської нової школи (тамо ж, 577). Д. Петров, здається нам, вірніше дума, шчо дія була писана для нового будинку київської академії 1739 р. Очерки, 87—88).

Мною царіе свою розшириша славу,

Ихъ же вѣнцемъ приодѣхъ и украсихъ главу.

Моимъ щитомъ таковъ славенъ будетъ всюду,

Ему же азъ повсегда помощница буду.

Кто храбрый во войнѣхъ или славенъ въ бою,

Прійдетъ и поклонится, да живетъ со мною.

Да прійдете отъ востока, запада, юга,

Аще мене кто хочетъ пріяти за друга:

Сего вознесу, вѣнцы увѣнчаю главы

И укрѣпляя буду во моей державѣ, вся дающе
славы.

Приходитъ къ ней Марсъ съ воинами.

Слышащъ твою державу и силу, госпоже,

Яко никто противу тебе стать не може;

Всяка тебе не можетъ быти соравненна

Честь, власть, сила и крѣпость во всѣхъ мужест-
венна.

Силы твоей трепещутъ грады утвержденны,

Сей бо и мы да будемъ во вѣки причтенны.

Беллона отвѣщаетъ къ нему.

Владычицу почтосте мя нынѣ едину,

Всяческими достоинствами владущую выну.

Никто же бо крѣпчайшій мене изъявится

И мужеству моему всякъ не соревныся:

Никто во брани можетъ безъ мене творити,

Кромѣ кто со мною можетъ побѣдити.

Марсъ.

Аще мя славна дѣлы воински мнѣть быти,

Обаче нѣсмь имѣй, чимъ я украсити,

Того ради ко тебѣ притекаю явѣ,

Да пріймешь мя мужа ко твоей державѣ.

Беллона.

Подъ мое владѣніе прійму ты свободна,

Егда моя заповѣдь будетъ ти угодна.

И ничтоже отъ тебе храбра потребую

Токмо вѣрности твоей ко себѣ взыскую.

Марсъ.

Всего себе, госпоже, тебѣ полищаю,

Сердцемъ служить тебѣ всегда обещаю,

И яко по всѣхъ вещехъ добрѣ услужити
Желающе, пребуду незнаючи льстити.

Беллона даетъ дары.

Аще тако благо, что хотите быти
Вѣрни даже до смерти и со мною жити, —
Пріймѣте знаменіе службы сѣи толико,
Обладайте носяще имя превелико.
Азъ памятевуюй всегда буду о васъ знати,
Понеже соизволихъ ко себѣ прияти,
Вы же ко мнѣ сердечну службу приносѣтѣ
И что вамъ есть вручено добрѣ сохраняйте.

Марсъ со воины своими благодаритъ за дары.

Когда твоей милости сподобихъ сѣя быти
Участникомъ, и благій даръ себѣ имѣти,
Конемъ и тебѣ приобретаю славу,
Свою же увѣнчанію во чести тебѣ главу,
Поклоняяй пребуду приемъше побѣду,
Во бранехъ се первѣй въ чести тебѣ изыиду.

Воинъ первый.

Не вѣмъ како за сѣй даръ честь тебѣ воздати;
Аще и недостойнѣ бѣхъ сѣй воспріяти,
Но во твою честь въ брани бийся явлюся,
Побѣду воспріемше, тебѣ поклонюся.

Воинъ второй.

Се симъ себѣ прибуду защищаий благо,
Тебѣ во хвалу дѣло приносящъ предраго.
Никто же насъ отъ твоей да превратитъ славы,
Донелѣ же смерть наша непостигнетъ главы.

Бунтъ желаетъ отверженія Марсова.

Что се слышу тощю и весьма ужасно,
Яко Марсъ поработися Беллонѣ напрасно?
Но невѣмъ сего, аще не хитрѣ вловленный
Или изволеніемъ власнымъ преклоненный.
Кто ему сія на мысль наведе совѣти,
Что Беллонѣ восхотѣ себе покорити.
И кую славу имать сіе сотворивый,
Въ чести ли премногой быти восхотѣвый?
Азъ вся готовъ быхъ за тя умертвити силы,
Каковы въ Беллонѣ отъ рода не были.

Се скорблю и сѣтую сего неутолнѣ,
Яко въ Россію ввійде тцета самоволнѣ:
Но нехошу, нехошу имъ причастникъ быти,
Се сія вскорѣ потщуся разорити
Дотоль имамъ тщательнѣ бунты составлять,
Донеслѣже силу ихъ потщуся отъяти.

Является сему обѣщаніе, претя смертію.

Аще тако сотворишъ, яко речешъ нинѣ
Се вскорѣ будеши въ смертной падъ долини.
Азъ ты вскорѣ злого сотворю страждати,
Донелѣ не престанешъ сія помышляти.
Хощеши ли всецѣлымъ отъ сей казни быти,
Да не будетъ ти сіе дѣло сотворити.
Аще же и сотворишъ, се мечъ твой на главу
Обратится вскорѣ, испраздняй славу.

Бунтъ отвѣщаетъ на сіе:

Ниже мало твоя смерти убѣгаю,
Ниже будущей казни горцѣ устрашаю.
Хощеши мученіемъ ты мя претрашити,
Ничимъ мя возможешъ во семъ запретити.

Къ нему приходитъ отмщеніе.

Что глаголеши дерзко въ себѣ, о трекляте,
Душепагубный всѣма росскій супостате?
Гдѣ еси таковую свою державы
Воспріалъ крѣпость, яко претишь наша славы?
Небоишился сій противящъ ся власти?
За сіе ты теби есть воскорѣ препастаи.
Всякъ противяйся власти, противится Богу;
Вяжду, яко отъ него казнъ примешъ многу.

Обѣщаніе.

Истинна се речеся; ибо вознесенный,
Силою Божіею будеши сотренный.

Бунтъ.

Не невѣмъ, како дерзнешъ ко мнѣ приступити,
Вскорѣ подъ мечъ главу нелѣтъ покорити.

Отмщеніе.

Ты ли на насъ восхощешъ мечъ нынѣ подъяти?
Се ты казнъ такова изволь воспріяти;

Мечъ твой на твою главу обратится ниинѣ,
Тебе же въ темной землѣ затворитъ яскинѣ.

Бунтъ.

Помилуйте мя: мало отъселѣ небуду
Вашему грозному противиться суду.

Отмищеніе.

Гряди, враже міра! приймеша по дѣломъ:
Насѣялъ еси вражду по всемъ предѣломъ.

Общаніе.

Добрѣ связати, да не избѣгнетъ отъ руку,
Но да прийметъ казнь, и горькую муку.

Бунтъ.

О горе мнѣ, горе лютѣ! ослабу дадѣте
Или воскорѣ мене мечемъ посѣцѣте.»

Далеко зрозуміліша людьам друга діја того часу, — „Комическое дѣйствіе“ ієромонаха Митрофана Довгалева, профессора, написана в 1736 р. В тій дії проміж показами Рождества Христова, вставлені смішні покази, — інтерлюдіі, — і третья інтерлюдія всѣа написана навмисне про згodu Січі з Москвою проти ляха Стан. Лещинського.

Ось та інтерлюдія так, як вона напечатана в Трудахъ Кіевской Духовной Академіи» (1865, февр.) жаль, шчо не цілкомъ.

«Виходить козакъ, до которого виходить ляхъ на влови, козакъ схоронится; потомъ выходятъ къ тому жъ ляху подданіи съ поклономъ.

Интерлюдія починається думкою козака, которую приводимъ всю вполнѣ:

1. Мати моя старенькая, чи ты мнѣ раденькая.

Моей молодости. 2.

Бувъ у турка подъ руками, а въ татаровъ з кайданами

У самой жалости. 2.

5. Да вже правда теперъ нема добра всюди,

Дармо працюемъ, выставляемъ груди.

Богъ выручивъ мя оттуда, а теперъ мѣсца не найду.

Въ дому не сидѣть.

- Лѣси, поля спустошенни, луга, сѣна покошенни,
 10. Пороспускавъ дѣти 2.
 Только жъ правда що треба взираты на Бога,
 Той всѣмъ есть въ добичи простая дорога,
 Пойду знову на сѣчь, маты! Пойду долѣ внизъ
 шукати
 Козацкая доле! 2.
15. А че и буду потугою а въ москаля заслугою.
 Мати жъ моя Олее! 2.
 Спитаю, чи не буде хочъ на низу добра,
 Чи не трапится де поймати лиса або бобра.
 Буду турковъ воевати, мечемъ славы добувати
20. Буду војевати. 2.
 Кармазини з луданамы, шаты драти з султанами,
 Совсѣмъ буду брати, з очей не спускати. 2.
 Егей колибъ внять якъ була козацкая слава,
 Щобъ роспустилась всюди якъ перьями пава
25. І щобъ зацвѣла знову якъ рожа у лѣтѣ
 Якъ Богъ позволить побратъ турецкѣи дѣты
 Або ляховъ на той часъ трапится поймати
 І сѣмъ кіємъ козацкимъ по ребесамъ дати.

«Къ концу этого монолога выходитъ ляхъ на полеванье и разсуждаетъ самъ съ собою: «вотъ теперь время къ моему полеванью и есть много перепелокъ пестрыхъ для охоты. Хоть я имѣю пестраго ястреба, охочаго до перепелочекъ, не очень лѣниваго, однако желалъ бы отъ подданства своего, чтобы принесли ястреба другаго, который бы могъ поймать двѣ или три или больше хоть до двухсотъ паръ», Въ отвѣтъ на его желаніе являются литвины, его подданные, на поклонъ своему господину. Старшій изъ нихъ предварительно учитъ младшихъ, какъ привѣтствовать пана: «ото такъ буду гавариць: на здоровье табе пане, нехай и панен стане і всѣмъ дзветкамъ вашимъ, нехай станіе се гето тутъ приходомъ нашимъ». Но пану не понравилось такое привѣтствіе: «что такое, хлопы, теперь вы мнѣ говорите? — а панскаго гнѣву не знаете?»

Лит. Нѣтъ, моспане, мы къ тебѣ съ поклономъ пришлѣ
 Іі соколю маць да твоей милосці принієслѣ.
Ляхъ. Какой же то поклонъ ужъ теперь бываетъ,

Когда хлопы въ глаза миѣ смѣются:
Возми-ка хлопче, проволочные веревки.

Хлоп. Ужъ готовы.

Ляхъ. Возьми-ка, хлопче, самого войта, какъ старшаго.
Бей, тузь, валяй, паляй, бей хорошенько, также и
другаго.

Что за диво миѣ и какая бѣда — хлопа забить,
убить какъ негоднаго сына!

Лит. Нужъ моспане и меніе еще прохварасцѣ,
А прохварасцѣвши тай до дому пусцѣ.

Ляхъ. Хорошо; идижъ хлопче, дай же и тому,
Сто кѣвъ отмѣрай также и другому.

«Расправившись съ подданными,—ляхъ дивится хлопской отвагѣ: «знать москаль либо козакъ ему помогаетъ». Имя козака вызываетъ у него воспоминаніе о прежней славѣ Польши, когда у него «подданство въ Кіевѣ было, гдѣ онъ былъ губернаторомъ», и онъ строитъ завоевательные планы насчетъ Украины, что поляки могутъ отобрать не только Кіевъ, но и села, принадлежащія къ мѣстечку Глухову: «то все мечемъ, огнемъ можемъ завоевать, а Лещинскаго короля снова изберемъ; тотчасъ привлечемъ могущественнаго Гектора, и на помощь пришлетъ намъ отъ своего двора король французскій тысячу другую — третью; мы сами соединимся вмѣстѣ до ста тысячъ слишкомъ; будемъ воевать до самой Полтавы, чтобы возвратить прежній гоноръ нашей славы». Затѣмъ призываетъ другихъ пановъ съ своими войсками и убѣждаетъ ихъ стоять противъ натисковъ козаковъ и не жалѣть своихъ головъ: «когда бы пришли козакъ, — мы бы канчуками прогнали ихъ въ лѣсъ». Но вотъ является козакъ, призываетъ на помощь москаля, — и сцена перемѣняется.

Козакъ. А до книжъ вы бестелюгы будете звегаты?
Чи то ми васъ не зможемъ кіями прогнаты?!
Земку, о Земку! швидко давай поратунку
Ось тутъ добичи озмешъ не одну вже сунку,
Тутто вѣд-злота ляхи да вѣд-срібла сіяють.

Моск. Што они тебя господинъ панъ казакъ не руга-
ють ли?

Козакъ. Дежъ-пакъ не лають, от-такъ лають, що ажъ лихо.

- Моск.** Добро ты казакъ! вазми убіерёмъ ихъ тихо.
- Полякъ** Ну же братья, беритесь за свое оружје,
Чтобы не потерять ни одного жолнера.
- Моск.** Козакъ, пріймайся, не бойся, бери съ плечей двоихъ,
А я тотъ часъ уберу долгополыхъ отъ тихъ.
А што здѣсь о рубежахъ они споминали,
Будто ляхонки Украину въ областяхъ держали,
Добро вотъ,—покажемъ рубежи кнутами на спинѣ!
- Козакъ.** І добре, земльачку, щобъ другій памятовавъ,
Да и дѣдчей своеѣ дитинѣ наказав.»¹⁾

Вся оця інтерлюдія дуже підходить не тільки духом своїм, а і словами до повишчих пісень, а найбільш до № 9—10. Порівн. вірш 9 думки козака в інтерлюдії з віршем 9-м в пісні № 8-го, далі увесь початок і кінець думки з початком і кінцем №-ра 9—10. Підходить також до пісень і те, шчо поляк збирається бити козаків *канчуками*, а козак поляків *кіями*. (Див. напр. на стор. 94: Ось ляхок до канчука, а козак до друка).

Видно, шчо тоді і козацькі пісні були звісні професорові, шчо писав інтерлюдію, і інтерлюдія була звісна козакам. Такі намови письменних льудей з Кијева мусили піддержувати в Січі тої дух, який видно в піснях №-ра 9—10-го. Проте интересно, шчо і Довгалецький, показуючи вже в 1736 р. запорожця, шчо повернувся тільки недавно з під Турка, вклада йому слова, в котрих козак не дуже то радий тому, шчо знайшов на матері старенькій, Україні, — і навіть слова, шчо „вже тепер нема добра всьуди!“ Так і пісня №-ра 9—10 не змінила старих слів: „зажурилась Україна, шчо *ніде прожити!*“

Тільки ж як в пісні козацькій, так і в профессорській інтерлюдії журба за долею матері Україні не доводила до думки про те, як би поправити ту долю, — а поверталась тільки на те, шчо зірвати злість на Туркові, а ще більше на Ляхові,—котрому і у пісні, і в інтерлюдії запорожець радий „кієм козацьким по ребесам дати!“ Це послідок того, шчо на Україні тоді не було маж же другої науки, окрім науки церкви Восточної, Православної!

¹⁾ Труды Кіевск. Духовной Академіи. 1865. Февраль, 354—328. (Мистеріи и комедіи учителя піитики въ Кіевской Академіи, іеромонаха Митрофана Довгалеваго. 1736—1737). Петровъ, Очерки, 70—72,

II.

ПРО ФАЛЬШИВІ ПІСНІ ПРО ОЛЕШКІВСЬКУ СІЧ І ПИЛИПА ОРЛИКА

У д. Скальковського, в «Історії Новой Сѣчи», напечатано кілька пісень про Олешковську Січ: в II т. на стор. 21, 40, в III т. на ст. 294. Це одні з тих пісень, про котрі д. Скальковський говорить: «мы собрали много такихъ пѣсенъ, и хотя по формѣ онѣ не похожи на простонародныя, но такъ любопытны, что нѣкоторыя мы помѣщаемъ въ приличныхъ главахъ». (Ист. Н. С., I, 119). Придивляючись пильно до тих пісень, вбачаєш, що на проти того, вони часто навмисне хотять бути «подібними по формі до простонароднихъ», — та все таки по мові і по складу видаються явно сфальшованими.

Така ж сама і пісня про Орлика, початок котрої дає д. Скальковський, перше як мов би то «знайденої їм в бандуриста» (I, 118—119) і котру він печата всьу в кінці I т. (350—362).¹⁾ Окрім мови, дуже нерівної, як і стиль, — тут перепутано часи Мазепини (1709) з 1734 р., а при цьому показано письменне знаття запорозських і державних пригод в ті часи, якого не бува ні в мужицьких, ні в кобзарських піснях. Та і склад цієї пісні зовсім не кобзарський.

Руліковський в своїй книзі «Opis powiatu Wasilkowskiego» (118) напечатав пісню про Орлика і двох його товаришів, — в котрій він вбача поход Батија з двома ханами на Київ. Пісню цю перепечатав д. Куліш в «Запискахъ о Южной Руси», I, 315—316, як «Отрывокъ изъ пѣсни о разореніи Кіева Батыемъ». Д. Костомаров не признає в цій пісні ніякого Батија, та все таки вважа її за пісню про поход Орлика на правобічну Україну в 1711 р. (Русск. Мысль. 1880 г. Іюнь, 53—54). У нас єсть ось яка пісня:

¹⁾ Тепер д. Ск—ій перепечатав її з добавками в Київск. Стар. 1882, № IX.

1. Та славний город Ведмедівка
Всіма сторонами,
Та не прожили добрі льуде,
Та за ворогами.
5. Тече річка з Ведмедівки,
Тече вона з тиха,
Ој, хто не був в Ведмедівці,
Тој не знаје лиха.
- Ој, чи був хто в Ведмедівці,
10. Як церкву грабовали,
(Священика?) отця Јвана
В річці утопили,
До пристола (до) святого
Копиків вјазали
15. Восковими ставниками
Конеј поганьали,
І ризами, патрахильами
Конеј накривали.

(Запис. Андр. Шевченко в с. Карелівці, звенигор. пов. київськ. губ.)

Прирівнявши оцю пісню до тиєї, котру напечатав Рудіковскій, можна побачити, як незручно хтось переробив оцю пісню, вставивши в неї Орлика з товаришами і припутавши Київ до Ведмедовки. Це проста і ясна пісня про поход турків на Україну за часи Дорошенка в 1677 р. і в 1678 р., коли (в 1677 р.) була взята турками і Ведмедівка. (Літопись Гр. Грабянки, 224).

До першої половини пісні, записаної д. Шевченком, подібна і пісня про Ведмедівську попівну, напечатана д. Чубинським, в Запискахъ Югозападн. Отд. II. Р. Географическаго Общества, т. I, 299—300). Чи не підправлено другу половину пісні, напечатаної д. Чубинським?

ДОБАВКИ.

ПІСНІ, ЗДОБУТІ, ПОКИ КНИГА ПЕЧАТАЛАСЬ

ДО № II-го

Слова про *государські листи* знайшли ми ще в початку варіанта пісні про Морозенка.

1. Та літає ворон, літає чорний
Та по глибокій долині;
Засилає государь часті листи
По всій своїй Україні:
5. — «Ой, живіть, живіть, славні українці,
Та не бійтесь нікого;
Ой, звојував же государь Шведа,
Ще ж Запорозця много!» —
Ой, у неділеньку рано пораненьку,
10. Виряжала стара мати
Свого сина в новобранці.
Ой, як виряжала та все проклинала
А гіркими словами:
— Ой, не проклинай, стара матусенько
15. А гіркими словами:
Завтрашній день по јутру раненько
Та вмијешся сльозами. —
Плаче, плаче стара Морозиха
Та базаром ідуче
20. Як почули славні запорожжа,
Мед-горілку пјуче:
— Годі, годі, стара Морозихо,
По Морозу тужити,
Сідај з нами, з нами—козаками
25. Мед-горілку пити
і т. д. і т. д.

(Зап. в Мурахві, богодух. пов., харьк. губ., од чоловіка Ів. Манджура в 1874 р.)

Виходить, шчо вривки з пісні про *государські листи* вловлено тепер в трьох місцях, — далеких одно од другого: в Черниговщині, Бесарабщині і у Харьковщині. Це показує, шчо пісня ця була розширена по великій країні. Звертаємо на це увагу збірачів, шчо б пошукували за цєю важною піснею.

ДО № III-го

6.

1. Ой, наробили та славні запорозці
Та великого жалю:
Шчо не знали, кому приклонитися
Та которому царю.
5. Ой, приклонились та турецькому,
Під ним добре жити.
А за усе добре, — за одно не добре,
Шчо брат на брата бити.
10. Ой, летить бомба та до кошового,
Та посеред Січі впала.
Ой, пропало славне Запорожжя
Та не пропала слава!...

(Зап. од Остапа Дончука в Тульчі в Добруджі в 1881 р. Х. В.)

7.

1. Ой, Москалю, ой, Москалю
Ой, шчо так худо робиш,
А шчо наше славне Запорожжя
Уже в кінець переводиш?
5. — Ой, не жалуйте, запорозці,
Ви на московські генерали,
А жалуйте, запорозці,
Да на свої вражі пани;
Бо вони пани, — пребісови сини,
10. А все вони поробили;
Шчо всі степи, усі плавні
Москалеві уручили... —

- А тепер наші запорожці
У великому жалю
15. Що не знали, кому поклониться,
Да которому царю?
Поклопились-б ми Восточному, —
Та тої нас не приймає.
Ходім служить ми до Турчина, —
20. Турчин нас добре знає.
— „Ти, турецький царю, ти, турецький царю,
Змилюсь над нами:
Прийми нас у свою землю курінями.» —
— Ої рад же ж ја, запорозці,
25. Вашу волю вчинити
Коли ж ви будете, славні запорозці,
Мені зміну робити. —
— «Ми не будем,—ти, турецький царю,
Тобі зміни робити, —
30. Бо нас присягає усіх сорок тисяч
Тобі вірно служити.» —

(Зап. од Ананія Ів. Коломиця в Добруджі, у Катирлезі 1881 р. Х. В.)

Дуже гарний варіант. Матеріал, котрий єсть в других, тут склавсь зовсім инакше, так, що виробилась маїже особна пісня. Інтересні особливо вірші 5—18. Вони показують, що варіант цей зложивсь після 1711—1712 рр., коли запорозці, після походу Скоропадського проти Кам'янської Січі, жалілись на панів, гетьманську старшину, навіть більш, ніж на самого Москаля, і коли в них, коло 1718 р. пробивалась думка помиритись з Москалем.

МІЖ III і IV-м ЛЛ-рами.

РАДА В СІЧІ ПРО РУСЬ І ТУРЕЧИНУ

1. Закричала ластівочка,
Зо дна моря виринаючи,
Говорили запорозці,
Та по Січі похожаючи:
5. — «А що будем, брати, робити

- А шчо будем ми почивати:
А чи будемо на Русь іти,
Чи будемо у Турчина проживати?“
— „А чим же нам на Русь іти,
10. Лучче будем оставатися;
Вже нам, братьтє, з родиноју
Та ј до віку не видатися!“

(Зап. од Антоніја Коломиїца у Катирлезі. Нојабра 1881 р. X. В.)

Ця интересна пісня могла скластись як в Олешківській Січі, між 1718 і 1728 р., так і в Придунайській, після 1784 р., коли задунайських січовиків переманювали в Чорноморці. Проте ж ми думаємо, шчо вона складалась скорше в Олешківській Січі, ніж в Дунайській, — ось по чому:

Початок цієї пісні перероблено в другій, дуже сплутаній пісні, шчо напечатана в д. Лисенка, II, № 9:

1. Ој, крикнула лебедонька, із за хвилі виринајучи,
Заспівали козаченьки, з за Лиману виступајучи.
(або: тај у поход виступајучи)
— „Чи ж нам, братьтє, на Січ іти, ој, чи тут зимоватися?
Навчилися батьки наші та і без нас пробуватися“. —
5. Іде козак дорогоју, копїєју упирається,
За ним іде дівчинонька слізеньками умивається.
— Ој, у полі могилонька: ні обїјти, ні обїхати; —
Молись богу, дівчинонько, шчо б у вієську не загинути. —

Вірші 1—4 јавно говорять про запорозців, шчо записались на промислах; батьки мусять бути курінні атамани. Вірші ж 5—8 одповідають тіј переробці початкових віршів, в котріј вставлено слова: та ј у поход виступајучи (в таким случају вірші 3—4 лишні.) Така переробка мусила бути зроблена в Гетьманщині. З цього всього виходить, шчо ці переробки, а тим паче пісня ј у повишчому варіанті мусила скластись раніше не тільки 1775р., а ј 1764 р. Значить, і добруджанська пісня мусила скластись в часи Олешковської Січі.

ДОДАТКОВІ ВВАГН

До №-ра I-го. Книжка ця вже зкінчалась в печатні, коли појавивсь кінець праці д. Костомарова «Мазена» (Русская Мысль, 1882, XI—XII). Там розказана руїна Січі 1809 р. по незвісним доси джерелам, між инчим по листу кошового Стефаненка до гетьм. Скоропадського в 1710 р. Цеї лист појаснює ті вірші пісні №-ра I-го, котрі патякають на обманство Галагана.

Коли запорозці, побачивши вієсько Галаганове, подумали, що то їде поміч од татар, і виїшли з Січі, а потім, вбачивши помилку, заметушились, — а царське вієсько вскочило в город, — Галаган кричав «кладіть оружжьа, здавайтесь, всім буде помидуваньня!» і присьгавав на тому. Виїшло ж инакше. Стефаненко писав: «.....тое учинилося у насъ въ Сѣчи, где по присязѣ Кгалагановои и московскои товариству нашему головы дуплено, шію до плахи рубано, вѣшано и иные тиранскіе смерти задавано, а надто що и въ поганствѣ за древнихъ мучителей не поводилося мертвыхъ изъ гробовъ многихъ не тилко товариства, но и ченцовъ откопувано, головы онымъ утняно, шкуры дуплено и вѣшано». Про дальші поступки Галагана на степах січових тої лист розказує: «....ненасытившиися такового душепагубного прибытку, а заостривши сердце свое жаломъ сатанинскимъ, чатами единомышленныхъ людей въ Тернувцѣ и по иныхъ годностяхъ и урочищахъ працюю кровавою на добычахъ звѣринныхъ козаковъ невинныхъ въ московскіе тиранные безцѣнно запродавъ руки. И тотъ своего безчеловѣчія не престаючи, посылаетъ своихъ къ нимъ шпѣговъ и конѣ займати злодѣевъ и всякіе подступки чинити легкомысленныхъ людей, яко теди всякіе утиски, кривды и неволи людямъ украинскимъ за поводомъ и причиною его помянутого безбожника Кгалагана нанеслося». (Р. М. 1882, XI, 127). Знов не можемо не пожалкувати, що цеї лист не напечатаниї цілком.

До №-ра IV-го, вар. 5-го.

Слова до галки здибујуться ј у дівоцькій пісні:

Ој, полети, полети, чорнаја галко, на Дін риби јісти,
Та принеси, принеси, чорнаја галко, од милого вісти.

(Костотар., Историч. знач. южнорусск. нар. пѣсеннаго творчества, Бесѣда 1872, № XI, 9).

До №-ра VI-го. «Восточним царем» звали в українських степах шче за Александра I. (Историч. Вѣстникъ. 1880. Май, 208).

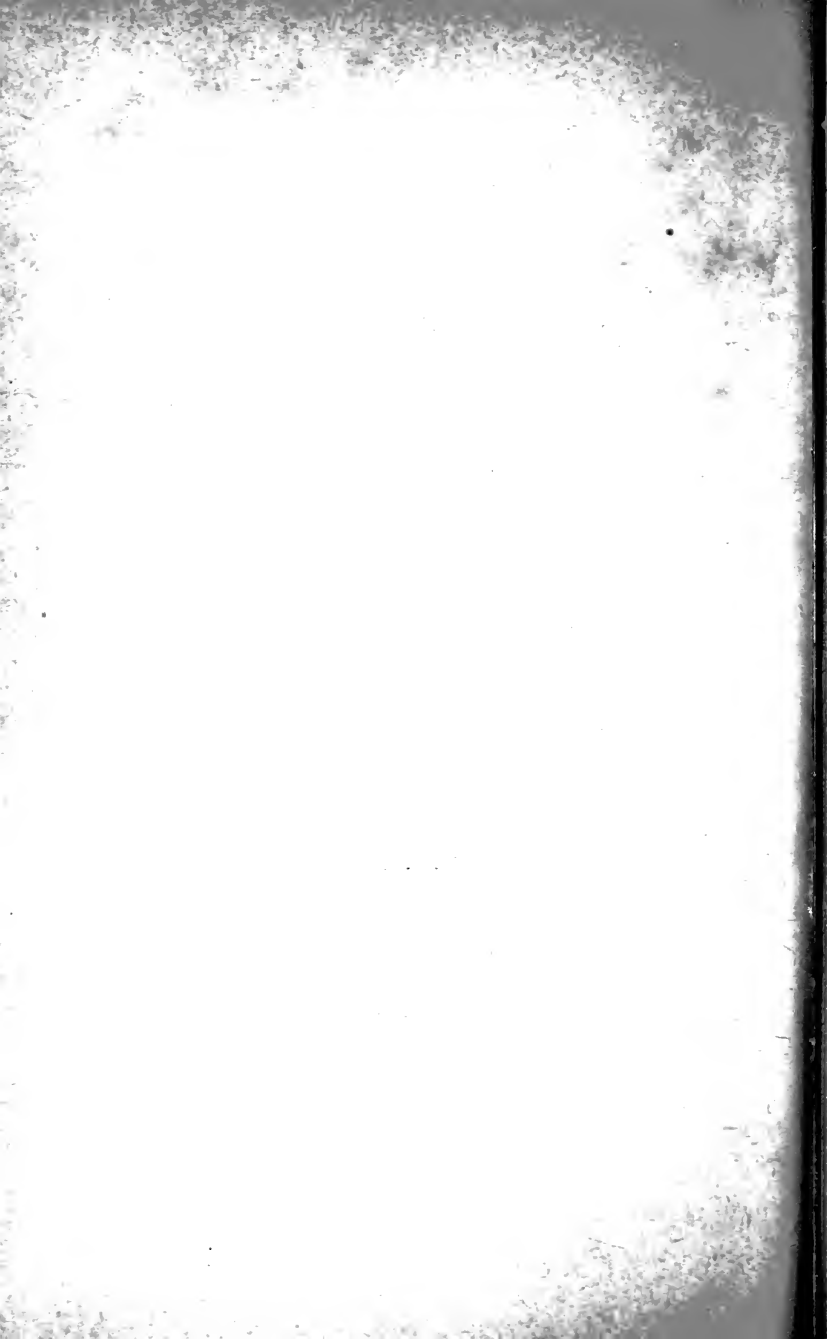
До №-ра VIII, вар. 9—10. В збірці Руліковського, шчо на- в III т. *Zbiór wiadomości do Antropologii krajowej wyd. Akademii Umiejętności w Krakowie*» јесть пісенья про вби- того сіромаху, шчо по јому плачуть три дівчини, здајеть- сьа, најблизша к старіј пісні, звідки пішли причеши до пісні про козака-сіромаху, вловленого папами:

1. Ој, у місті, в місті, у місті Волині,
Ој, там жила удовонька, удова Марина.
Удова Марина породила сина,
Хорошого сіромаху, хорошего сина.
5. Ој, породила, та ј ізгодувала,
Тільки јому, молодому, шчастья не згадала.
Молодиј сіромаха по риночку ходить,
Молодијі молодиці по під боки водить.
— «Ој, шинкаре, шинкаре, дај пива і меду:
10. Не одну ја дівчиноньку із розуму звезу». —
Ој, сів сіромаха того меду пити,
Чоловіки засідајуть, шчоб сіромаху вбити.
Ој, на горі жито і в долині жито,
Під білоју березоју сіромаху вбито.
15. Ој, як убито, затягнуто в жито,
Червоноју китајкоју оченьки накрито.
Пријшла дівчина з чорними бровима,
Підняла китајечку, та ј заголосила;
Пријшла другаја, та вже не такаја,
20. Підняла китајечку, та ј поціловала;
Пријшла третяја та з новојі хати:
— Було б тобі, сіромахо, нас трьох не кохати! —

(Zbiór etc. III, III, 148—149).

ЗАГОЛОВКИ

Од видавця	I—V
Політичні пісні українського народу XVIII—XIX ст. Частина	
перша. Кінець козацтва	I
Переднє слово	III
Розділ перший: Запорозці з 1709 до 1739 р.	XXI
Увод	XXIII
№ I. Руїна Старої Січі і Галаган.	1
II. Государські листи до українців і Мазепа в Туреччині.	13
III. Руїна Старої Січі і запорозці за Турчином.	20
IV. Зрабовані запорозці і кошовий Гордієнко	31
V. Прилога до № IV: Полон запорозців. Батько Швачка.	48
VI. Поклик Україні до запорозців і Прутський похід.	65
VII. Москаль на Запорожжжі і Кроль (Карл XII).	71
VIII. Олешківські запорозці-затяжчики	75
IX. Поворот запорозців до царя Восточного. Мих. Голицин.	92
X. Теж і похід запорозців на Польщу і Туреччину	102
Прилоги:	
I. Письменські вірші про запорозців того часу	118
II. Про фальшиві пісні про Олешківську Січ і Пилипа Орлика	129
Добавки:	
Пісні, здобуті, поки книга печаталась	131
Додаткові вваги	135

ПОЛІТИЧНІ ПІСНІ
УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

XVIII—XIX СТ.

З УВАГАМИ

М. ДРАГОМАНОВА.

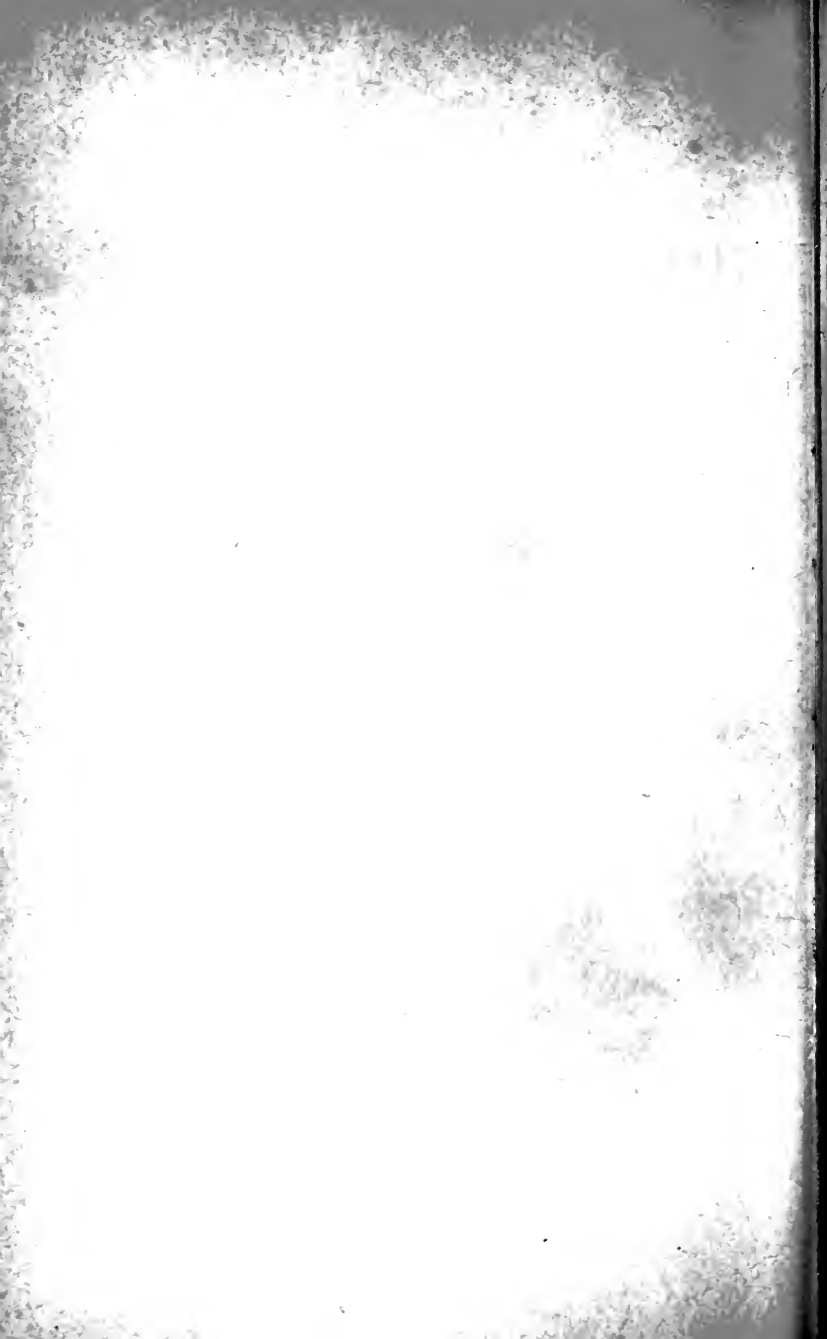
Ч А С Т И Н А П Е Р Ш А

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

ЖЕНЕВА

ПЕЧАТНЬА «ГРОМАДИ»

1885

РОЗДІЛ II.

ГЕТЬМАНШЧИНА І СЛОВІДЧИНА

1709—1765

УВОД.

В цім розділі ми зводимо пісні про життя нашого народу в остатні часи осібною вряду в двох козацько-українських землях: *Гетьманщині* (тепер Полтавська і Черниговська губернії) і *Слобідчині*, або *Слобідсько-Українських полках* (тепер губернія Харківська з українськими частинами губерній Курської і Воронежської). То були часи, коли виборно-громадські козацькі порядки по части сами замирили, вироблюючи з себе чиновників і панів, а більш задавлювались урядом царським, котриј помагав і самому зросту чиновників і панства над громадами козацькими і посполітими.

Рішучиј нагніт царського вряду на козацькі порядки починається після побіди царя над Мазепою і запорозцями в 1709 р.

З того часу Гетьманщина вдержує тільки тільки тінь старої вільної вправи: коло гетьманів (Скоропадський 1708—1722, Апостол 1727—1734, гр. Розумовський 1750—1764) ставляться царські дозорці і опекуни (міністри, колегії), а двічі (1722—1727 і 1734—1750) «Малоросія» вправляється зовсім без гетьманів, поки в 1764 р. вона не поставлена була конечне під уряд царських чиновників, на рівні з московськими намісництвами і губерніями. Подібно ж підводилась під чиновницький уряд і Україна Слобідська, хоч у ній не було ніякого Мазепи, поки в 1765 р. конечне не обернута була в губернію.

Ми споминали в Переднім слові до цієї частини (І вип. XV—XVIII) шчо царі XVIII ст. і навіть деякі вчені XIX ст. виставляють ці переміни, як корисні простому народу на Україні, котриј терпів од козацької старшини. От же пісні, котрі співа тој простиј народ про ті часи, показують, як жилось йому під тодішнім царським на-

чальством. Це пісні теперішнього розділу нашого видання.

Ми мусили поставити в початку тих пісень варіанти пісні про *Палію і Мазепу* (№ I), хоч вони говорять ще про пригоди 1704 р., як через те, що в тих варіантах майже завше говоритьсья і про справи 1709 р., так і через те, що з них видно, як народ український глядів на Мазепу і на царя, а в деяких з тих варіантів (найбільш в 6-му) задержались спомини того, чого бажав народ український в часи Мазепи і що обіщав йому царь за поміч проти Мазепи. Варіанти пісні про Палію і Мазепу, як і пісню № II по переднього розділу ¹⁾ најліпше одтіняють пісні, в котрих малюється дальша доля народу українського і подяка, яку дістав він од царя.

То пісні №№ II і III (*Робота на лінії*) № IV (*Канальна робота*), № V (*Смерть козака в Московщині; в неволі*). Страшенно тяжкі роботи і походи, про котрі зоставсь спомин в оцих піснях, виморили силу льудей на Україні і збіднили її. Бачучи послідки тих работ і походів, у краї далекі і за справди неінтересні для України, (як напр. Закавказські походи) можна цілком повірити свідку чужинцю, котрий казав, що після зміни Мазепи царський уряд навмисне хотів зруйнувати Україну, щоб в кінець поработити її. ²⁾

Скоро після Петра царський уряд знов повернув до старої, важної для всіх руських народів справи, — до боротьби з татарами і турками за степи і береги Чорноморські. Тут згодилась би і сила України, котра б мусила з радістю взятись до тієї боротьби. Тільки ж сила козацька була втрачена в попередніх роботах і походах і через те українці, гетьманці і слобожане, служили в війні з татарами і турками, в 1735—1739 рр., не стільки як воїаки, скільки як підводчики. Од тих часів zostались пісні №№ VIII—XV. З них № VIII (*Кримський похід 1735 р.*) № IX (*Лихо в Криму. — Смерть Жадченка*) № X (*Погонці в Кримських походах*) № XI (*Погибель у степах*) № XIII (*Погонці в Молдавському поході*) не говорять ні про що, як тільки про нужду і погибель народу в

¹⁾ Стор. 13 і далі *Государські листи до українців*; також див. виписки з маніфестів; див. тако ж додаток на стор. 131.

²⁾ Записки Вебера. Русскій Архивъ, 1872, № 6, 111—1114, 1119

походах, а № XIV (*Москалики і волики*) про руїну самої України од московського вієска. Тільки одна піснь, — та і то в одному варіанті, — говорить про побіду Росії над Туречиною, (№ XII, *Москаль і Турок під Хотиним*) але зовсім холодно, об'єктивно, так мов про справу зовсім далеку од інтересів українських. А друга піснь того ж часу (№ XV, *Козаченько і ляхенько*) говорить про другого старого ворога, Ляха, навіть з жалем.¹⁾ Не багато зупиняється над татарською справою і піснь № XVI (*Над річкою Синьую: Полон Омельченка: Служба без переміни*) котра, по нашій думці, мусила скластись між двома війнами з Туречиною (1735—1739 і 1768—1774). Не вспівши розказати про полон свого чоловіка татарами, піснь вже жаліється на службу без переміни.

Після повищних пісень про війну з татарами і турками зовсім не дивно, що пісні з часів війни Росії з далекими од України прусаками (в т. зв. Семілітній війні) показують тільки жаль козака за домом і родиною (№ XVIII *Козацький набір*) і плач матері о пронавшому синові (№ XXI, *Полюці в Пруському поході*). Одну тільки почастию пригоду з тої війни вдержали пісні: битви під *Кистрином* (№№ XIX і XX) та і то перша піснь тільки плаче о погибших і не похованих трупах, а друга о самому наборі на війну. В добавок варіанти першої пісні навіть стратили пам'ять про те, з яким власне народом «бився Москаль під Кистрином.»

Так говорять українські пісні того часу про *воjaцьку службу* під царським російським урядом. Без усякої прихильности говорять вони і про осередні порядки на Гетьманщині: в №-рі VI-му (*Панщина на Гетьманщині*) бачимо докiр панським порядкам, котрі дуже вже закорінилися там, а в №-рі VII-м (*Сулимова худоба*) оповідає про насильства панські. Про самий кінець Гетьманщини не знаходимо ніодної пісні.

Тільки дуже б помилились ми, колиб слідували за більшою частиною російських істориків (не виключаючи і багатьох українців) котрі з тої неприхильности простого на-

¹⁾ В цім холоді до війни з Турком і в цім жалю до Ляха пісні городової України того часу не зходяться з піснями запорозців, котрі тоді тільки що вернулись з під татарської протекції з свіжими надіями на царя *Восточного* (Див. в I-му розд. №№ IX—X).

роду в XVIII ст. до Гетьманщини і бајдужісти до її скасуваньня виводять, шчо народ український був прихильнішчиї до тих порьядків, котрі замінили Гетьманщину, або шчо ті порьядки були дльа нього польготнішчі. Найліпшим доказом напроти таких думок може бути не тільки те, шчо царський урьад власне не спиньав зросту панства на Гетьманщині, а тільки ламав противенство того панства проти себе, а ще і те, шчо таке ж саме, на шчо жалівсьь народ на Гетьманщині, як напр. панщина на старшину, привлашчуваньня јеју ґрунтів і т. п., — робилось на Слобідчині і начальниками царськими, московської породи¹⁾ Коли конечно скасуваньня Гетьманщини в 1764 р. не дуже вразило простиї народ, то це сталоь між инчим і через те, шчо војацька козацька служба ще зоставалась на який час (до 1784 р.) поки бувших гетьманських козаків не повернули в салдацькі *полки карабинерні*. На Слобідчині ж, де козаків зразу повернули (в 1765 р.) в гусари, народ був видимо недовольниї переміною, і це недовольство зоставило по собі слід і в пісні *Мі-ру XXII (Слобідські козаки в гусарах)*.

Так в усіх доси спом'янутих піснях не тільки нема і сліду прихильности до царського урьаду, а навіть видно досить подрібниї показ усього лиха, котре виходило од нього дльа тодішньої України, — тільки тої показ нігде не доходить до корінья діла: до суті державних порьядків Російського царства і до підлеглости йому України. Видно, шчо вже в XVIII ст. недовольство українського народу проти московської неволі було тільки *аналітичне*, — *політичного ж сінтезу народ тої не мав уже і тоді*. Од того, вилічуючи свої лиха в піснях, навіть в таких, як *Мі XXIII (Нема в світі правди)* народ тої не добиравсь до причини тих лих, ні не задумувавсь, якими ж спо-

¹⁾ Гербель, Изюмскій Слободскій козацкій полкъ. СПб. 1852, 90—91 (Жалоба на *Канцелярію комиссін учрежденія Слободскихъ полковъ* на офицерів Слобідського драгунського полку, — «которымъ, противъ ранговъ, даны въ подмогу мѣстечки, села и деревни съ ґрунтами, изъ казачьихъ братьевъ и изъ свойственниковъ и изъ подпомощниковъ пожиточныя и лучшія люди довольное число, кои принуждены быть въ ихъ подданствѣ и всякія работы, по примѣру крестьянъ, несть съ немалымъ отягошеніемъ, а дѣйствительной козацкой службы лишены). Про привлашчуваньня ґрунтів див. напр. в Кіевск. Старинѣ. 1885, Сент. 25—28.

собами усунути ті лиха, — а звертав надію, що якось «сам Господь сумирить неправду», — коли не оповідав про ту неправду з тою чудною об'єктивністю, навіть не-мов веселою од горьа, з якою оповіда пісеньа М-ра VII-го про те як пан забира мужицьку худобу.

Оглядаючи пісні цього розділу, в котрому малюється стан козацької України під царством Російським, пригадуєш собі, навіть мимоволі, пісні про ту ж козацьку Україну під пануваньням польським, котрі напечатані в II-му томі «Историческихъ Писенъ Малорусскаго Народа». Аналітичний показ лиха, котре терпіла Україна під росієським царством в піснях XVIII ст. навіть подрібнішчій, ніж в піснях часу польського пануваньня, — тільки ж синтезу тут ще менше, ніж в тих. І в теперішніх піснях, як і в тодішніх, звернута увага виключно на лиха соціально-економічні (громадсько-господарські), — державні ж порядки обминути; натомісць в піснях польського часу згадувались справи церковні, — і вони ж то і будили думку про дієсне протівенство польській державі, так що думка про церковну незгоду з Польщею була для українського народу почасти проводом до політичного синтезу. Між Російською державою і козацькою Україною такої церковної незгоди не було, — а як до того світська наука була дуже невелика на Україні XVIII ст., навіть чи не менша, ніж в XVII ст., — то через те і недовольство росієськими порядками в українського народу XVIII ст. не піднімалося до політичного синтезу навіть на стільки, на скільки воно було піднімалося проти Польщі.

Тільки ж, зваживши всьу тьажку долю України з давніх часів, можна побачити велике достоїнство української черні, котра склала і зберегла в своїй неписьменній пам'яті наші пісні, вже і у тому, що вона не впадала як інші (в тім числі польська і московська) цілком під нагнітом неволі, а вміла хоч аналітично вилічити її прояви. Ще нагадаємо, поки коротенько, що в піснях запорозьких цього ж і близького часу, (котрі ввійдуть в дальшій розділ) — видно хоч трохи, та все більше смілости і політичного розуму.

Щоб закінчити огляд осереднього характеру пісень цього розділу, ми звернемо увагу ще на деякі точки.

Інтересно, що після Палія і Мазепи, царя Петра

(котрого впрочім деякі варіанти М-ра IV перероблюють на Павла або і на Костянтина) і цариці Катерини, пісні ті не знають имен нідної особи з писаної історії Росії і України, — окрім *Капниста* (М XVII). Та і то, як видно з самої пісні, він споминається не стільки як начальник козацький, скільки як ворог гайдакам, без чого він навряд чи і потрапив би в пісню. До того пісня та записана тільки в одному варіанті, котрий певно вже тепер зовсім забувся. В цій пісні про Капниста ми бачимо примір таких, котрі зарожуються в почасних кутках, та не розходяться далеко, а зникають, бо говорять про пригоди і особи мало інтересні для загалу народа.

Коли ця недостача історичних имен в піснях того часу, може бути ознакою того, що між тодішніми діячами мало було людей, достойних пам'яті народної, то друга подібна ціха тих пісень: — недостача (хоч і далеко менша) имен географічних, або переплутуваньня їх, — навіть проти пісень XVII ст., — показує невеликість освіти народної вже в ті часи, коли складались пісні, а ще більше опісля, коли вони вдержувались в неписьменній пам'яті в черні. Через це, вкупі з нестачею имен особистих, часом буває дуже трудно витолкувати ці пісні і поставити їх в звітній точній час. Такі особливо пісні ММ XI, XV, XVIII, XXI, цілком уже безименні, — в котрих ледви можна запримітити ознаки звісного часу і пригод, з поводу котрих вони були зложені. Може бути, що не всі згодяться з нашим витолкуваньням тих пісень, — та ми думали, що в такій справі, як вибір з темної купи безименних пісень таких, котрі можна поставити в звітній історичний час, ліпше пересолити, ніж не досолити: дальшій уважній розбір пісень, на котрі ми тепер звертаєм увагу, і подібних їм, поправить хиби нашого пересолу, коли він єсть.

Обертаючись до форми пісень цього розділу, ми мусимо сказати, що варіанти їх, по більшій частині, дуже покалічені: обірвані, переплутані з варіантами других пісень, іноді про справи зовсім инакші і т. п. Це каліччя як раз відповідає каліччю самої тодішньої України. Дивно, на перший погляд, діло! Старіші пісні, XVI ст., про боротьбу нашого народа з татарами і турками, задержались до найновіших часів далеко цілішими, ніж пісні ближчого до нас XVIII ст. Це виходить з того, що хоч і багато

прийняла горьа Україна в XVI ст., та тоді вона була најцілішча: майже вся вона була під однією державою, — та і народ її тоді найменше був поділений на стани, бо шляхта ще не була спольачена, і міщане були ще одної мови з селянами і козаками. Усяка історична пригода, а особливо така, як боротьба з татарами і турками, інтересувала тоді подніпрянина, як і подольнина, підгірця карпатського як і лісовика волинського, — і навіть селянина, козака, міщанина, пона і шляхтича, письменного і неписьменного, — то і пісні про таку пригоду, (котрі инді складались і письменними) розходились по всіх країнам і між усіма станами нашого народу, глибоко залягали в його пам'ять і дожили там доволі цілими і доси. Вже в піснях XVII ст., — найбільше про боротьбу хлопів і козаків з шляхтою і польками, — менше тиєї цілості. А ще менше її стало в піснях, зложених після того часу, як в другій половині XVII ст. Україна поділена була між Москвою, Польшою і Туреччиною, а в середині між трьома частинами її зроблено було пустелю, — коли письменні стани на Правобічній Україні майже в кінець спольачились, а міста наповнились жидами і зовсім віділились от селянства, а на Лівобічній письменні почали московитись. Всі ці лиха вбільшились, коли після зміни Мазепи старе Запорожжя було зруйновано, і Січ перенеслась до Криму, а Правобічна Подніпрянщина, котра було почала залюднюватись за Палією і знов в'язати Західню Україну з Східною, знову була спустошена, по вмові держави Російської з Польщею. Не тільки волинець, чи галичанин, а і гетьманець і запорожець, а то і слобідчик, жили під иншими, по більшії части тяжкими д'яла них порядками, не завше знали про справи инших українців, не завше розуміли їх, — то і пісні не могли вільно розходитись по всій Україні, ясно розумітись і твердо залягати в пам'ять, до того майже цілком уже неписьменного льуду. Ці пісні останньої доби козацтва, XVIII ст., як найбільше покалічені, і најтруднішчі до витолкуваньня з усих пісень українських, бо і пізнішчі пісні, з кінця XVIII в. вп'ять становлятьсьа цільнішими через те, що, хоч Україна вп'ять стає поділеною між двома державами (Австрійською і Російською) і народ її підпадає під тяжке лихо крєпацтва і рекрутчини, — та саме це лихо однакове

скрізь і дуже вже не складне, а просте, — то і пісні про нього, хоч стають бідніші на пригоди, та цільніші і однаковіші на всі Україні.

Під кінець цього уводного перегляду пісень, цього розділу ми спомінаємо, що і тут, як у попередньому розділі і раніше в «Истор. Пѣсняхъ Малор. Народа», ми мусили не тільки розбирати пісні, а ще і вичищати доси звисній матеріал од фальшованих пісень, котрих найбільш усього було випущено старими видавцями про часи Мазепи. Ми мусили зупинитись над цими фальшованими піснями довше, ніж в попередньому розділі, бо тут нам пришлося виступати навіть проти суду покійного М. І. Костомарова, котрий раніше сам помогав вичищати пісенний матеріал од фальші, а потім чомусь не зваживсь признати за фальшовані — пісні, випущені старими видавцями про Палію, Мазепу і Полтавський бій. З удвіною радістю бачимо ми, що після наєстрогшої чистки нашого матеріалу, як в І-му, так і в цьому розділі, багатство пісень українських навіть про смутну добу 1708—1765 рр. не вменшилось, навіть по кількості:

В першому розділі в нас *напечатаних* доси 15 варіантів, — *ненапечатаних* 38.

В цьому другому *напечатаних* — 37, *ненапечатаних* — 67, навіть не лічачи не тільки пісень з других часів, що ми мусили приводити тут для ліпшого витолкуваньня наших, а і таких, як напр. пісні про *Палію-Янчука* в цьому розділі. До того в обох розділах єсть цілі №-ра зовсім нові.¹⁾ Отдаючи іменем усіх заінтересованих людей подяку тим землякам, котрі зібрали увесь цей матеріал, ми сподіваємось що публікація його вбільшить охоту до одшуканьня ще нового, котрого, як показують і деякі приміри цього розділу, ще не зовсім пізно збирати навіть тепер.

ЖЕНЕВА.

23 Сент. 1885 р.

¹⁾ В І-му №№ I, II, VII, а також оснівні варіанти III-го, IV-го і VIII-го; в II-му №№ IV, VII, XV, XVII, XXII.

№ 1.

СЕМЕН ПАЛІЙ ТА МАЗЕПА.

(1704 — 1709)

1.

1. Ој, із лісу, да із дуброви, там орел воду носить,
Уже ж прокльатиј пес Мазепа Паліја та на бенкет
просить: (2)
— «Прошу ж тебе, Семене Палію, да к собі на по-
раду.
Да прошу ж ја тебе, да не зрадь мене на Великују
Раду.» — (2)
5. Скоро, скоро прокльатиј Мазепа став намет розби-
вати,
Да все ж вином, солодким медом став кубочки на-
повняти, (2)
Ој, кубочки да наповнявши, став Паліја вітати
Скоро, скоро Семен Паліј меду ј вина упивсьа.
Да упивсьа меду ј вина, на скамју там зваливсьа. (2)
10. Ој, јак крикне пес, пес Мазепа та на свої гајдари:
— «Возьміте Семена Паліа закујте в кајани, (2)
Да посадіте Семена Паліа в темнују темницю;
Сам же ја јіду-огіізжају к государю в столицю». (2)

(Запис. в Виниці в 1846 р. Як. Ковалевський).

2.

1. Пили козаки, пили бурлаки
Мед-вино кружали,
Вони до себе Семена Палі́ја
На бенкет зазивали:
5. — «О́ј, прибу́дь, прибу́дь, [Семене Палі́ју]
Та на бенкет до мене,
О́ј, не буде, Семене Палі́ју,
Тобі кривди у мене.» —
Ох, і скоро (2?) Семен Палі́ј
10. Та у двір вї́жджає
Ох, і зараз, зараз прокля́та Мазепа
Медом, вином напова́є.
Ох, і скоро, скоро Семен Палі́ј
Та меду-вина нашивса́,
15. Ох, і зараз (2?) Семен Палі́ј
Та ї на гриву ко́нѣ схиливса́.
Ох, і крикнула (2?) прокля́та Мазепа
Та на своїх га́йдуки́в:
— «О́ј, візьмі́ть (2?) Семена Палі́ја,
20. Та звѣ́жати́ назад ру́ки!»
О́ј, і крикнув (2?) прокля́та Мазепа:
— «О́ј, візьмі́ть Семена Палі́ја,
Та заку́йте в те́мницю́,
А його збро́ју захова́йте в ска́мницю́,
25. А ја сам по́їду до ца́ра на сто́лицю́».....

(Запис. в Васильківщині. Edw. Rulikowski, Zap. etnograf. z Ukrainy. Zbiór wiadomości do Antropol. krajowej, wyd. Akad. Um. w Krakowie, III, 139—140. Не гарно записано!).

3.

1. О́ј, не знав, не знав прокля́ти Мазепа, як Палі́ја
завзати,
Е́ј, став же прокля́ти Мазепа на банкет запрошати:
— «Е́ј, при́їдь, Палі́ју Семене, да на банкет до мене.»
Е́ј, скоро Палі́єнко Семен з свої́м ві́ськом при-
ї́зжає,
5. Е́ј, так скоро прокля́ти Мазепа чашу меду висила́є

Еј, скоро Палієнко Семен з чаші меду напивсьа,
Еј, так скоро Палієнко Семен по конику похиливсьа.

Еј, *как* крикнув прокльати Мазепа на свої гајдуки:
— «Еј, возьміте Семена Паліја да в тіснії руки!»

10. Еј, *как* крикнув прокльати Мазепа на свої рајтани:
— «Возьміте Семена Паліја, закујте в кайдани.»

Еј, як крикнув прокльати Мазепа на свого візницьу:
— «Возьміте Паліја Семена да вкиньте в темницьу.»

А вкинули Паліја Семена в темну темницьу,

15. А сам скочив прокльати Мазепа пред царя в столицьу.

Еј, обізвавсьа Палієнко Семенко в темнії темниці:

— Ој, бреше, бреше прокльатиј Мазепа пред царем
у столиці! —

(З паперів Максимовича. Запис. Адам Чарноцькиј, звавши себе в письменству З. Ходаковським. Чарноцькиј збирав пісні па правобічній Україні найбільш між 1812 і 1819 рр. Вмер в 1825 р.).

4.

1 Із низу, та з Лиману

Тихиј вітер повіває:

Еј, там Паліја прокльатиј Мазепа

Та на бенькет зазиває:

5. — «Еј приїдь, приїдь, Палію Семене,

Та на бенькет до мене.

Еј, та не буде, Палію Семене,

Тобі кривди од мене». —

Еј, скоро Паліј, та скоро Семен

10. На подвірја зїзжає,

Еј, зараз його прокльатиј Мазепа

Медом напуває.

Еј, як крикне прокльатиј Мазепа

Та на своїх служалих:

15. — «Еј, возьміть, возьміть Паліја Семена

Та забијте в кайдани!» —

Еј, взьали, взьали Паліја Семена

Та вкинули в темницьу.

Еј, сам поїхав, прокльатиј Мазепа

20. До царя па столицьу.

— «Еј, чолом, чолом, најаснішиј царю,

Шчось мају казати:

- Хоче Паліј, та хоче Семен
У пені Москву вирубати!» —
25. Еј, та сидить Паліј,
Та сидить Семен у темниці,
А бреше проклятиј Мазена
У царя на столиці.

(Зап. в с. Мосчанівці, сквирськ. пов., київськ. губ., од діда Степана Матвіячка в 1876 р. З пап'рив Київського геогр. товариства).

5.

1. Ој, і с під річки та і с під Лиману та вітер повіває
Там Мазена Паліја Семена на охоту визиває.¹⁾
— «Ој, прибудь, прибудь, Паліју Семене, на охоту
до мене;
Ој, не буде, Паліју Семене, тобі кривди од мене.»
5. Ој, скоро, скоро Семен Палієнко на подвірја зїзжає
Ој, так зараз проклятиј Мазена медом-вином наповає.
Ој, скоро скоро Семен Палієнко меду-вина напивсьа
Ој так зараз вороному коню та на гриву склонивсьа.
Ој, як крикнув проклятиј Мазена та на свої улани
10. Возьміть, возьміть Паліја Семена та забијте в кајдани,
Ој, забили Паліја Семена, та вкинули в темницю.
Сам поїхав проклятиј Мазена аж до царя на столицю.
— «Ој, чолом, чолом најясніјшиј царю,²⁾ превеликаја
сило,
Хоче Палі на (sic!) Шведа підняти, а Москву в пені
зрубати.»
15. Ој, обізвавсьа Семен Палієнко та сидючи в темниці:
— Брешеш, брешеш, проклятиј Мазено, та у царя
на столиці. —
— «Дозвольајусь, најясніјшиј царю, — јому з плечей
голову зняти?» —

¹⁾ Начинајуть і так:

Ој, не знав, не знав проклятиј Мазена да јак војну сточити,
Та поїхав Паліја Семена на банкет просити.

(Приписано Максимовичем з боку)

²⁾ як сьа ти маєш.

Вже на тебе Семен Палієнко руки піднимає.

(Приписано Максимовичем).

— Не вельу ж ја јому з плечей голову знати, вельу
в Сібір ізслати. —

Ој, ти хмельу, ој, ти зелененькі, та на тички не
вивсьа,

20. А вже Семен, Семен Палієнко у Сібірі опинивсьа.

Ој, ти хмельу, ој, ти зелененькі, та в головки не
вјешсьа,

А вже Семен, Семен Палієнко та з Мазеноју бјетсьа.

Ој, як крикнув проклятиј Мазена: «та у купу, у
купу, —

Бо паробить Семен Палієнко превеликого трупу!»

25. — Ој не в купу, проклятиј Мазено, та не в купу,
не вкупу,

Ој тернів же ја на Сібірі превеликују муку! —

(З папер. в Максимовича).

Може хто небудь здивується, не побачивши на чолі нашого збору пісень про Паліја і Мазену варіантів, надрукованих найстарішими видавцями українських пісень: Цертелевим (1819), Срезневським (1833—1838) і Максимовичем (1834, 1849). Ми мусили обминути ті варіанти, бо вважаємо їх не тільки за неневні, — вже через те, що більша частина їх, навіть, як признаються сами видавці, зведені з кількох. — але просто за фальшовані. виключаючи хіба одного, Цертелевського, хоч теж не зовсім певного в початку. Дальше, в прилогах до цього *М*-ру, ми говоримо важніші з рацій, по котрим ми так думаємо про ті варіанти, — а тепер скажемо тільки про спосіб, який ми вибрали, щоб розплутати цю делікатну справу.

Ми поклали в основу для нашого дослідю пісень про Паліја і Мазену (як і в інших подібних пригодах) варіанти, записані дійсно «з народніх уст», збірачами певними, — такими, котрі і у старовину записували не мудруючи, або котрі вже виховались при повшчій науці, що велить подавати всьакий матерјал таким, який він єсть по природі, або такими, що навіть не могли, хоч би і хотіли, підмінити тої матерјал. Більш двадцяти таких варіантів, — по більшій частині ще доси не надрукованих, — зібраних двома десятками осіб, котрі не знали один одного, — легко провіряються проміж себе і вкупі складають

правдиву мірку, котроїу можна перевірити і варіанти не-
певні.

З цих напевне не фальшованих варіантів ми одділяємо
п'ятеро: варіанти, котрі подачі вище, бо вони здаються
нам найменше зміненими через довгочасний устний переказ.
Між ними вар. 1, 2, 3 і 4 ми вважаємо найстарішими, бо
в них розказується тільки про арештування Паліа в
1704 р. і нема навіть згадки про зміну Мазепи в 1708 р.
і війну Паліа з Шведом під Полтавою в 1709 р. Подібні
варіанти мусили зложитись зараз же після арештування
Паліа. Дальші пішли вже од цих після зміни Мазепи і
полтавської битви. Всі вкупі вони показують, як думав
в свій час народ український про ці дві значні особи в
історії України, а при тому доволі вірно малюють нам
справдешний ход тодішніх подій.

Семен Іванович Гурко, прозваний в Січі Запорозькій
Палієм, родом з Борзни, коли не з Батурина, пробув
кілька часу на Запорожжі, де його хотіли поставити ко-
шовим. Звідти Палій пришов до польського короля
Яна Собеського в часи його походу під Відень проти
турок в 1683 р. Після походу Палій не розпустив своїх
козаків, а сів з ними на землях колишнього Білоцерковсь-
кого полку, в Хвастовщині, виганяючи шляхту, та скли-
каючи до себе народ на слободи, в козаки. Чернь охоче
набігала туди не тільки з українських земель, що були
під Польщею, але навіть і з козацької лівобічної Геть-
манщини, де тоді вже почало заводитись панство. Палій
задумав отбити од Польщі всю козацьку землю часів
Б. Хмельницького, по р. Случ, — а чернь українська на-
віть похвальалась, що заженуть ляхів аж за *Вислу*,
В 1702 р. Палій захопив тоді вже королевську кріпость
Білу Церкву. Вважаючи себе «вибраним проводирем свого
народу» і «хазяїном вільної козацької України», Палій хо-
тів знов злучити Правобічну Україну з Лівобічною і обер-
тався до лівобічного гетьмана Мазепи і до царя, згожу-
ючи приступити під реїмент Мазепи і під державу царя.
Поки що Палій дружив з запорозцями, ходив з ними, а
то і з московським військом в похід проти татар та ту-
рок, щоб здобути українцям вільний вихід в Чорне Мо-
ро. Тільки ж царь московський Петро I не хотів брати

під свою державу Паліја, щоб не сваритись з Польщею, бо він бажав помочи од Польщі проти шведів, од котрих хотів одібрати собі берег Балтицького моря. Царь навіть обов'язавсь перед Польщею примусити Паліја одступитись од Білої Церкви. Мазена ж боївсь Паліја, бо його любила чернь і запорозці, котрі не терпіли самого Мазену за панство і прислугу Москви, — і міг онасуватись, щоб коли небудь, на *Великій Раді*, не скинули його з гетьманства та не посадили гетьманом Паліја. В 1804 р. вишов Мазені приказ од царя йти в правобічні землі проти шведів і поляків гурту Ст. Лещинського, котрого шведський король Карл XII поставив королем польським. Мазена прикликав до тебе всіх правобічних козацьких полковників, між котрими прибув до обозу Мазениного в Паволочі і Палі. Скрізь на Правобічній Україні народ став підніматись: правобічане думали, що сповнитись їх жадання — сполучитись з лівобічанами і вибавитись з під Польщі і панів. Мазена ж наговорював в Москву на Паліја, що буцім то він стоїть за шведів і тих польських панів, що були за Лещинського, та хоче підняти проти царя чернь і запорозців, — і випрохав дозвол викликати Паліја в Москву, або і арештувати його. 10 юля Мазена прикликав Паліја в свій обоз, — переїхав з ним до Бердичева, а 1-го августа арештував його, і поведивши за собою до Лубара, вислав його в Батурин, а далі, в марті 1705 р. в Москву, звідки Паліја заслано на Сібір, в Томск. Там його велено було «держать за крѣпкимъ карауломъ, давая ему изъ тамошнихъ доходовъ и какъ пристойно по рублю въ день». (Соловьевъ, Історія Росіи, XV. 40—43, Антоновичъ, Послѣдні времена казачества на пр. бер. Дніпра 166—174 і др. Костомаровъ, Мазена, Русская Мысль 1882, Іюнь, 65—74) ¹⁾.

Коли Мазена переїшов до шведів, і до його пристали і запорозці, тоді кн. Гр. Долгорукий порадив Петрові виставити проти Мазени лубезного січовикам і черні Паліја. «Не изволите ли на такое время въ Сѣвекъ, или

¹⁾ В «Росписи присланнымъ отъ гетмана (Мазени) пожигкамъ и деньгамъ Полковника Палѣя» 13 Генв. 1705 р. читаємо, що з них велено було послати 363 золотих в Томск, (Чтен. въ И. Общ. Ист. и древн. росс. 1859, I, отд. II, 53) так що, певно, Паліја держали в Сібірі на його ж гроші.

въ инья мѣста приказать привезть ближе къ Москвѣ Палѣя, понеже онъ въ такихъ легкомысленныхъ (січовикахъ) имѣеть любовь и не малый кредитъ, однако изволите приказать изъ онаго выразумѣть, — какимъ себя признаеть пріятелемъ богоотступника Мазепы, знаеть, что все его несчастіе и ссылка отъ онаго измѣнника» (Письмо Долгорукаго отъ 3-го Марта 1709 г. у Костомарова. Р. М. 1882, Ноябрь, 108, прим.) 31-го Марта Паліа вже вправляли з Вороніжа на Україну (Судіенко. Матеріали для отечественной исторіи. К. 1855, II, 118). Про цей поворот Паліа з Сибіру і про участь його в Полтавській битві Грабжанка, сучасник його, розказує так: «по змѣні Мазепиною Государь Царь Петръ Алексѣевичъ изволилъ Палѣя зискати зъ Сибѣра, ему же милость свою Монаршую премногую явилъ; даже Палѣй удостоился видѣти Царскаго Велочества побѣду надъ Шведами подъ Полтавою, — где бывши уже немощнымъ, обаче на конѣ, аще и поддерживаиємъ, ѣздячи, понуждалъ войско, даби неприятелю зломанному не дали обозрѣтися и убивали бы Шведовъ (и его партезантовъ) донелѣ во всемъ ослабѣють и начнутъ у Россіянъ милости просити». (Лѣтопись Гр. Грабянки, К. 1854, 242), З цього видно, що участь Паліа в війні з шведами була хоч і не зовсім така, як розказують пісні, та все таки одно вже те, що Паліа був при царю проти Мазепи, мусило отбивати багато черні і козаків од гетьмана і розстроювати навіть його прихильників.

Тільки ж Паліа не діждався, щоб царь приймав остаточне до себе Правобічну Україну. З Сент. 1709 р. царь признав Паліа полковником, та не Білоцерковським, а тільки охотницьким, — а в Ноjabрі того року Гр. Долгорукий писав уже гетьману Скоропадському, що «непокоїниі Паліа» не довго зостанеться в лубіі дльа нього країні, — «понеже та Задніпрекая Украина Его Высочайшимъ указомъ отдается по прежнему во владѣніе Полякамъ». Не забаром після того, в початку 1710 р. непокоїниі Паліа успокоївся на віки; поховано його, певно, в Межигорськiм монастирі. (Антоновичъ, Посл. времена казачества, 184—185, Максимовичъ, Сочиненія, II, 278—9).

Переходимо тепер до поодиноких частин наших варіантів. В усіх варіантах говориться, що Паліа арештовано

не тільки обманом, а шче і п'яного. Це остатнє зходить-сья з тим, шчо писав сам Мазепа в Москву Головину: «ось уже шостиї день сидить Палії у мене в таборі: він безпросинно п'яний, здається пропив уже послідній розум, який в його зоставсь... Сам Палії навіть не пам'ята, шчо говорить: ја йому загадав їхати в Москву, він не схотів; — ја через кілька днів докоряв йому за те, та він сказав, шчо не пам'ятає того, бо був тоді п'яний». (Костомаровъ op. cit., 67). Треба впрочім замітити, шчо Мазепа дуже вже прибавляв, коли виставляв Паліја п'яницею, стратившим розум. Палії пив, по тоїднішньому поганому звичаю в східній Европі, а навіть і в Німеччині, — та розуму далеко не тратив; напроти: прикидуватись п'яним був у нього спосіб хитрости. Так прикидався він п'яним, коли приїхав до нього ливонський дипломат Паткуль требувати именем царя, шчоб він отдав польакам Білу Церкву. Паткуль писав перше, шчо Палії «чоловік безталантовий, не вміючи навіть думати, день і ніч п'яний» — а через кілька днів уже писав, шчо «Палії єдиний чоловік, котрий шче був би здібен оживити западні сили Польщї» (Антоновичъ, op. cit 163—164). Подібно держав себе Палії і в таборі Мазени, де він то одмовлявся своїм безпам'ятством з п'яну. — то намовляв полтавських сотників на свою звичайну думку, — кажучи їм, шчо «добра не буде, поки ви не збудете ваших панів і арандарів». (Костомар., тамож). Та нарешті Мазепа таки перехитрив Паліја під п'януїї руку.

Також в усіх варіантах стоїть слова про дорогу Мазени «до царя на столицю». В словах цих зоставсь споми про пробування Мазени в Москві в початку 1705 р., де гетьман наговорив цареві, шчо Паліја не можна держати на Україні, шчоб не було бунту. — «іначе, казав Мазепа, порозумієм, јако многіі його жаліють і переговорюють». (Костомаров., 74). Варіанти 1 і 2, котрі кінчаються на самому тому, як Мазепа одїїжає «к государю в столицю», — зложені були, значитьсь, шче в кінці 1704 р.

В 1-м варіанті дуже важні слова Мазени Паліїу:

Да прошу ж тебе, да не зрадь мене на *Велику у Раду*.

З доносів Мазени видно, шчо Палії збирав перед його пе-

реходом за Дніпро раду за Білою Церквою, а після цього переходу в Кошоваті в теперішньому тарашчанському повіті. (Соловьевъ, ор. cit. 41, Костомар. ор. cit. 65—66). По словам Мазепи, за Самусем, — Паліж би то на раді в Кошоваті говорив промови, котрі, як пише д. Костомаров, — «показывали худой умыселъ противъ Мазепы и его войска». Докладнішого про ті ради ми не знаємо. Можна думати, що Паліж хотів скликати «Велику Раду», які скликались в XVII в., — тоб то з козаків і черні обох боків України і з запорозців, — раду, якої завше бажали запорозці. Прихід лівобічного вієська на правій бік Дніпра і сполученьня правобічних полків з лівобічними давали пригоду до скликань такої ради, котра б мусила ствердити поновлєньня спільности обобічних Україн, яка була за чиси Б. Хмельницького ¹⁾. Мазепа міг опасуватись, щоб при такій пригоді не піднялась справа вибору нового гетьмана, і тим скорше, що самого Мазепу колись поставила гетьманом мала рада в поході. Мазепа ж певно і в 1704 р. не забув того, що йому доносили посланці його в Січ в 1693 р. Тоді в Запорожжі говорили: «хай гетьман жде нас на зіму в гості; побачить він, що буде йому, його панам, арендарьам та дозорцям (погрьаничним, котрі не пускали льудей на правій берег та в Запорожжя). Поки Мазепа буде гетьманом, нічого нам добра ждати, бо він всього доброго зичить Москві і на Москву огльдається, а нам добра не зичить; тільки тої гетьман буде нам на руку, которого поставимо на *Чорній Раді*... Дамо гетьманство Паліжеві; йому дамо всі клејноти; Паліж піде не Петриковоју дорогоју; він зна, як панів прибрати до рук ²⁾» (Соловьевъ, XIV, 209. 208). Слова пісні про

¹⁾ Мазепа сам, збувшись Паліжа, все таки не згожувавсь вертати Польскама правобічну Україну, а радив московському уряду zostавити їй за собою і насипав спомјану могилу над Случчю. на старій гръаниці козацькій часів Б. Хмельницького. (Антонович, ор. cit. 173—174).

²⁾ Чи не про Паліжа думав запорозький кошовий Гордієнко, коли писав Мазепі в 1702 р. (в часи великого повстаньня черні і козаків на правім боці Дніпра) «еще такого нежелательного гетьмана (як Ви) у нас не було. Бувъ еси намъ перше батькомъ, а теперь ставъ вигчимомъ. *Знайшлисьмо уже себѣ иншого пана?*» (Костом. Р. Мысль, Мартъ, 129).

страх Мазени, шчоб Паліј не зрадив його на Великій Раді, задержали нам слід важного плану Паліја і його прихильників, про котриј нема спомину в панерах і літописях того часу, але котриј дуже можливі по всім тодішнім обставинам.

В початку 2-го варіанту (вірш. 1) приченилось слово *бурлаки*, на рифму: *козаки*, доволі не до ладу. Порівн. далі, в вар. 17-ому: *Чорноморці*.

Віршики 24—25 вар. 4-го і в. 14 вар. 5-го об тім, шчо С. Паліј хоче *Москву* (то б то москалів) в пень рубати, нагадують те, шчо Мазена писав цареві перед арештуваньням Паліја, шчо в українців «зѣло отпадаєть серце кѣ великому государю» і шчо чернь і запорозці задумують «москалів, арендарів і панів бити і зовсім розбити». (Костом. ор. сіт. 64, 70. Жаль шчо ті листи Мазени не надруковані цілком).

Віршики 16—18 вар. 5-го вірно передають ріжницю погляду на Паліја Мазени і уряду московського, — котриј, замість того, шчоб вбивати Паліја, волів держати його в Сибіру на всякий випадок, як перед тим Сірка, котрого випущено з Сибіру проти Дорошенка.

Про прирівняння Паліја до хмелю в вірш. 19—22 вар. 5-го див. далі при вар. 7-ому.

Початок 1 варіанту подібний до початку любовних пісень:

Через гору та в долину (або: високују) орел воду
носить,

Там дівчина Василечка (або чорняваја-біляваја) ве-
черятьи просить,

(Чубинск. Труды Экспед., V. 316, 371).

Подібні до початку 4-го і 5-го вар. єсть в піснях звичайних (напр. у Чуб. V, 1033) і в епосі про Хмельницького (Антон. — Драгоман., II, 99, 103, 104) і в пісні про Супруна (Меглинск., 429).

6.

1. Ој, і під ругоју, під Сабореју,
Ој, під вишневим садом,
Там Мазена памет напинає,

- Все кубочки сповіщає.
5. Ої, ісповіщає та тії кубочки
Все зеленим вином,
Витати Паліја Семена.
Ої, ішче ж Паліј, ої, ішче ж Семен
Меду і вина сього не панивсѣа;
10. А уже ж Паліј, а уже ж Семен
Із своїх нїг зваливсѣа.
Ої, і крикнув проклятиј Мазепа
На свої лаїтани (sic! зам. леїтари):
— «Возьміть, Паліја Семена,
15. Та забијте у каїдани,
А на руки скрипиці,
Та посадить Паліја Семена
У превеликії темниці;
А сам же ја поїду, сам же ја поїду
20. До государѣа на столицѣу.» --
Як озвавсѣа та Паліј Семен,
Та сидѣачи у темниці,
То стало ж чутно, то сталось чутенько
У государѣа на столиці:
25. — Ої, бреше, бреше проклятиј Мазепа,
Як пес на столиці!
Тоді крикнув велик свѣт государѣ
На свої москалі:
— «Возьміть ви сього плута Мазепу
30. Та закујте в каїдани,
Та посадить плута Мазепу
У превеликії темниці
Та приставте ви Паліја Семена
Та до мене на столицѣу....
35. «Ої, чи можеш ти Паліју Семене,
Та Мазепу звоїувати?
Будеш ти з мене, Паліју Семене,
Велику плату брати.» —
— Ої, не хочу ја, велик свѣт государѣу,
40. Великої плати брати,
Тільки не подозволяйте із України
До віку некрутив брати,
А ні некрутив, а ні подушного,
А ні якої плати,

45. То можу ја плута Мазену
Зараз звојувати.»

Ој, уже ж хміль, тонкаја хмелина,
Коло дерева вјеться:

Уже ж шведзькиј король с Палієм Семеном

50. Під Полтавоју бјеться.

Ој, уже ж хміль, тонкаја хмелина,

З тичини похилився:

Уже ж шведзькиј король Паліју Семену

У піженьки поклонився.

(Запис. в Лубенсьім повіті, Полт. губ. на р. Сліпороді. в селі Рудановського, в 1860 р. Андр. Пригароју. «Основа», 1862, VIII. 26—27).

Варјант 6 мусив бути колись дуже гарний, — та діставсь до записача вже доволі попсований. — Впочатку його: «ој, під ругоју, під Сабореју» дієство перенесено на лівій бік Дніпра. *Сабора*. — певно, *Самбур*, село придубцького полку, тепер конотопського повіту, черн. губ., — котре з волостіју, було за Мазени гетьманським мајетком. Возможно, що Паліја завозили в 1704 р. в цей Самбур, як везли з Лубара в Батурич, — або що Мазена витав там Паліја в 1694 р., коли тој приїздив до нього в гості. Середина варјанта, — вірш. 21—34, попсована дуже: висилка Паліја на Сібір пропушчена, а слова Мазени про Паліја знову тут говоряться царем про Мазену, після чого чудним здається те, що царь каже далі в вірш. 35—36. Кінець, вірш. 53—54, вбільшує поразку шведів Палієм, як прозаїчні (простомовні) казки, про котрі сказано буде далі.

Інтересна в 6-му варјанті розмова Паліја з царем. Царь обіцяє Палієві «велику плату», як тој звојує Мазену. Паліј не хоче плати дльа себе. З тодішних наперів видно, що Паліј в Воронежі «зъло изрядно принять и награжденъ Его Царскаго Величества особливою милостию», (як писав Меншиков гетьману Скоропадському; Судіенко, ор. cit. 280). Тільки ні з відки не видно, щоб йому була яка грошева плата, навіть, щоб звернуто було його цінне добро і скарби, заграбовані після його арешту і обернуті в казну гетьманську та московську¹⁾. Звісно тільки, що

¹⁾ Реєстр того добра і скарбів див. при Лѣтоп. Сам. Величка,

Палі́й «предкладав жалостне Скоропадському, — котрому поручено було од царя «имѣти его (Палі́я) во всей любительнѣйшей пріязни» (Судієнко, тамож) — «что много стадинны и быдла, одобренныхъ (в нього) Мазепою, разжаковано и у людей знайдется»; гетьман звелів, «абы посланному его, пана Семена Палі́я, у кого тилько зъ розжакованої стадинны и быдла можетъ что обыскатися, безъ жадной спречки и отмовы отдавали». (Универсалъ 3 Іюня, року 1709, въ обозѣ подъ Богачкою. Архивъ Юго-Зап. Россіи, ч. III, т. II, 711—712). Ця вказівка підходить до народнього спомину про те, як Палі́й розшукував перед полтавським боєм свого лубимого коня. (Кулишъ, Записки о Ю. Руси. I, 126, Драгомановъ. Малор. Нар. Пред. и рассказы, 203—204, Кіевск. Стар. 1882, Мартъ, 580). Најінтересніші в піснѣані́ розмові Палі́я з царем слова:

«Ој, не хочу ја, велик свѣт государьу,
Великојі плати брати,
Тильки не позволяјте із України
До віку некрутів брати,
А ні некрутів, а ні подушного,
А ні јакојі плати».

Слова ці, конечно, склались тильки після скасуваньня Гетьманщини, коли на Україні запровадено рекрутчину і подушне, як і в Московщині. Тильки основа їх мусила зкластись ще раніше, певно, ще за життв́я самого Палі́я. Слова ці підходять до того, чого бажав народ на Україні за часи Мазепи і Палі́я і що обіцяв царь в маніфестах перед Полтавською битвою, хоч не так пр́ямо, як сказано в пісні. Український народ тоді дуже жалковав на «плати», котрі вбільшились за часи гетьманів Самуїловича і Мазепи: *аренди* на млини і горілку (збір арендови́ був на откупі) і *индукти* (ярмаркове і базарне, — теж на откупі) — на котрі мусили вдержува-

IV, 111—132, а також в Чтен. въ М. Общ. Истор. и древн. рос. при Моск. унив. 1859, I, отд. II, 43, 52—54. Інтересно, що Палі́єві гроші, одіслані в Москву, пішли на всякі казенні потреби, а також і «на житіє бл. окольничого Матвѣева въ Голландіи 1000 червоннихъ золотыхъ и для обученія свободныхъ наукъ за моремъ и въ Европейскіе христіанскіе государства Посникову и Курбатову — 300 и 250 червонныхъ».

тись охочі козацькі полки. (Костомаровъ, Мазена. Р. М. 1882, Янв. 24 39—40 і далі). Як уже казали ми, (див. в I розділі XXXVIII—XXXIX) запорозці навіть переказували в Гетьманщину, щоб там звернули увагу на те, що народ плачеться на аренди, — бо инакше буде на Україні бунт, до котрого пристануть і січовики. Пал'яканим бунтом Петрика, московськиї уряд і Мазена навіть обіцяли зробити полегкості в арендах, а на раді старшини козацької і городової, зо значним товариством в 1693 р. навіть подшено було скасовати аренду та тільки на один рік (Соловьевъ, XIV, 192, 206). Та далі ввійшло по старому, — так що в остатні роки гетьманства Мазени, чернь, запорозці і, як бачили ми, і Палії ввійшли збирались бити арендарів. Також козаки і народ боїлись, щоб царь не завів на Гетьманщині своїх салдатеьких порьядків і рекрутчини, боїлись тим більш, що до того вже почались підступи в Слобідській Україні. (Див. лист Орлика в Основі 1862, Окт., 3, 11). Чернь і запорозці думали, що сам Мазена прихильниї усім цім московекким порьядкам, — як це најліпше сказано в словах сотника Мандрики, котрого покарав на смерть Мазена незабаром після висилки Паліїа: «не буде в нас на Україні добра, поки цей гетьман живиї буде, бо цей гетьман одно з царем розуміють: царь на Москві своїх вигубля і засла, а гетьман усьакими способами до вмененья України провадить... дльа того він часто на Москву бігає, щоб там науку брати, яким способом цей народ вигубити». (Костом., Р. М. 1882, Іюнь, 76). Та єсть вказівка на те, що особисто Мазена не був противен салдатеьким порьядкам на Україні, (Башт. Каменскій, Истор. Малой Россіи, 1830, III прим 89). Переїшовши ж до Карла XII, Мазена сам писав до українців, що царь хоче «козаків в драгониїу і солдати перевернути, народ же малоросійскіи вічне собі пороботити». (Чтен. въ Моск. Общ. 1859, I, отд. II, 174). Царь же виставляв проти Мазени, що буцим то йому тільки тепер «извѣсно учинилось», що «Гетманъ, хитростію своею, безъ Нашего указу, аренды и многіе нныя поборы наложилъ на Малоросійскій народъ, будто на плату войску, а въ самомъ дѣлѣ ради обогащенія своего» и прибавляв, що «тѣ тягости повелѣваемъ мы нынѣ оставить». (Манифестъ Октября 28, 1708 года. Чтенія,

тамож, 172—173). Зараз потім царь видав другий маніфест, в котрім нагякаючи на недовольство українців за здирство, казав, шчо буцім то в казну царську *«ни единого пенязя брати не повелено»*, — в чім царь мав рацію тільки формально, бо, окрім того, шчо велика доля арендових грошей все ж таки јшла на полки, котрі царь посилав по својіј волі ј потреби на службу в дальні сторони, Мазена не раз давав цареві подарунки чистими грішми.

Наріканья на те, шчо царь дума наложити на українців салдатеську службу, царь одбивав тим, шчо обіцявав вдержувати *«права и вольности»*, які вмовлені були між його батьком і Богданом Хмельницьким. (Чтенія, тамож, 176, 192). Шче докладніше розказував теж саме новіј, вибраниј по царському показу, гетьман Скоропадський, — котриј писав в універсалі проти Мазепиних листів, — шчо українці *«при своихъ вольностяхъ и свободахъ, безъ всякихъ тяжаривъ и податковъ* заховати, если бъ не его пенасычонимъ Мазепинимъ лакомствомъ збиранія грошей, черезъ нѣгды передъ симъ небывалые тажкіе поборы народъ нашъ не былъ отяженъ, безъ воли и вѣдома Его Царскаго Величества, для приватного его убогаченія». Објавляючи за «јавну неправду» і «плевели вражіі» слова Мазепи, буцім то царь хоче *«козаковъ вт. драгуны и солдаты устроить, народъ зась посполитый поработити»*, новіј гетьман казав, шчо царь сам відає, *«же нашъ народъ Малоросійскій до драгунской и солдацкой службы неспособный*, окромъ своего обыклого порядку козацкого». (Чтенія, тамож, 199). Порівн. тамож 215, лист кн. Дм. Голицина до пирятинців про «аренды и поборы».

Ось такі то запевнінья царя ј показанного ним гетьмана народ український і зрозумів, як обіцанку *«до віку не брати а ні некрутів, а ні јакої плати»*.

(Порівн. в I розділі, № II).

Можливе діло, — шчо, коли царь і, з јого намови, гетьман Скоропадський писали подібні маніфести, — то царь казав щось подібне ј на словах Палієві, — котриј тим наче міг заговорити з царем про здирство податкове ј про страх салдатчини, котрі одвертали *«серце українців од Царського Величества»*. Не менш возможно, шчо Паліј розказував своїм заспокојаючи обіцанки царські, після того јак царь *«зѣло изрядно принялъ»* Паліја

Ці розмови мусив пригадати народ, коли царь Петро зламав своїї обіцанки, наложивши в 1723 р. на гетьманців тьажкі індукти: з млинів, пасік, табаку, горілки, дьогтю, ярмаркові і т. д. (Вант. Кам. ор. сіт., 155—156, Я. Маркевича. Дневниѣ Записки. 1859, I, 319—320). Про стації московського вїєська і датки на нього, а також про грабарську роботу козаків на каналах і на лініях, ще тьажчу, ніж салдатеька служба, див далі.

7.

1. Ої, іїють козаки, та і іїють Чорноморці
Еї, іїють вони та і гуляють,
Еї, вони ж собі Палїя Семена
На јохоту і зазивають.
5. — «Ох, і прибудь, прибудь, Палїю Семене,
На јохоту і до мене;
Еї, та і не буде, Палїю Семене,
Тобі кривдоньки і од мене.» —
Еї, і зачав Палї, та зачав Семен
10. На јохоту і прибувати
Еї, зачав јого превражіј Мазена
Медом вином напувати.
Еї, уже Палї та і уже Семен
Меду і горілки напивсь,
15. Еї, та і уже він на панськеје ліжко
Да спатоньки положивсь.
Ох, і јак крикне превражіј Мазепа
А на свої і жандари:
— «Еї, озьміть, озьміть Палїя Семена
20. Та залијте јого в кајдани!...
Еї, јак узьали Палїя Семена
Та вкинули і у темницю
Еї, сам поїхав превражіј Мазена
Аж до царьа на столицю.
25. Ої, і хміљу-хміљу, хміљу зелененькиј
Чом ти і по тиччу не вјешсьа?
Еї, ої, чом же ти, Палїю Семене,
Іс Шведом, с Турком не бјешсьа?
А вже тој хміль зелененькиј
30. А вже і по тиччу повивсь

А вже Палії, та ї уже Семен
 Іс Шведом, с Турком бивсь.
 Ої, як обізветься та Палії Семен
 А сидючи ї у темниці:

35. — «Еї, бреше, бреше превражиї Мазепа
 Аж у царя ї на столиці.»

(Зап. в м. Вязівці, черкаск. пов., київск. губ. І. Новицькї.)

Варіант в основі дуже старий (Мазепа зветься ще не *проклятиї*, а *превражиї*), хоч з новими причепами. Така причепа в 1 віршику — «*Чорноморці*», подібно як в 2 варіанті «бурлаки». Може колись було — «*Гетьманці*». В в. 18 — замість старих *реїтарів* поставлено нових *жандарів*. Причепа про війну з Шведом (вв. 25—32) поставлена зовсім не до місця.

Все це порівняння Палії з хмелем, — котре здибуємо в більшій частині варіантів, — взято од пісень про Богдана Хмельницького. (Антоновича и Драгоманова — Истор. Пѣсни Малор. Народа, II, 18—19; тамож, 117 — Хмель Хмельницькї). Богдана Хмельницького, певно, в народі часто звали просто Хмелем, — бо сучасній жид, котрий списав війну Хмельницького, зве його *Гаміль*. (Антонович, Четыре года войны поляковъ съ русскими и татарами, 1648—1652, или преслѣдованіе польскихъ израильтянъ. Кіевъ, 1868. Б. Хмельницкїй. Разсказъ еврея современника-очевидца. Русская Бібліотека, XXXXIV. Лейпцигъ, 1883. Подібно ж в сучасній українській вірші про битву під Берестечком, в Jahrbuch f. d. slavische Philologie, II, 297—307). Це порівняння воїака до хмелю повернуто було на Нечаїа (Антон. и Драгом., op. cit., № 12) ї наробило тут чимало плутанини, без котрої не обійшлося і в піснях про Паліїа.

В вар. 7-му в цій причепі Палії бїеться не тільки з Шведом, а ї з Турком. Це спомин походів Паліїа під турецькі городи в 1691—92 рр. Певно, вже тоді почали прикладати до Паліїа пісню, що співалась про Б. Хмельницького.

8.

1. Пише, пише та гетьман Мазепа
Та до Паліја листи:
— «Ој, прибудь, прибудь, Палію Семене,
Та на бенкет до мене.
5. Ој, будемо, Палію Семене,
Будем пити, шче ј гульати.
Ој, будем пити та будем гульати
На Москаля војувати». —
— Ој, бодај же ти, гетьмане Мазепо,
10. Ој, да сього не діждав,
Щчоб ја своју православнују віру
Та ј під поги підтоптав.
Пише, пише та гетьман Мазепа
Да до Семена листи
15. Ој, приїдь, приїдь, Палію Семене,
Та не бенкет до мене.
Ој, вже Семен, ој, вже Палієнко
На подвірја виїзжає
А там його вельможниј Мазепа
20. Вином з медом напуває.
Ој, вже Семен, ој вже Палієнко
Меду-вина та ј нашивсьа,
Та своїому вороному коньу
Та ј на гриву похиливсьа.
25. Ој, як крикнув вельможниј Мазепа
Геј, на свої сердьки:
— «Ој, візьміть, візьміть Паліја Семена
Та закујте йому руки».

(Запис, коло Ніжена, черниг. губ., од поповича М. Лисенко, Збірник укр. пісень, II, № 1).

Варјант це подвійний, — та шче такий, шчо друга його половина, — од віршика 13-го, — старішча од первої ј зложена, певно, в 1704 р. бо в ній навіть нема одјїзду Мазепи до царя на столицю. В першіј же, — котра зложилась, запевно, після 1708 р. Мазепа вже сам заохочує Паліја до віјни з Москалем. Одповідь Паліја одлуновує церковні намови проти шведів і Мазепи ј слова маніфесту царського ј Скоропадського, шчо царь би то почав віјну з шве-

дами за православні церкви (в землі Ижорській і Корельській), шчо шведи в поході зневажають «церкви благочестивия», а Мазепа «и Шведа для того въ Украину призвалъ, дабы поработить сей Малоросійскій народъ паки подъ древне яро Польское и церкви божіи лишить благочестія и привестъ въ Унію». (Чтенія, ор. cit. 190, 191, 194; пор. універс. Скороп. 197—204 і архиєреїв, 183). Ці слова відповіді Паліа взяті з старої псалми про Саміла Кішку. (Антон. и Драгом., I, 211—212, в. 109—120), Там потурчениї козак каже Кішці:

— «Добро ти учини:
Віру християнську під носі підтопчи,
Хрест на собі поламни!
Ашче будеш віру християнську під носі топтати,
Будеш у нашого молодого пана за рідного брата
пробувати».

А Кішка відповідає:

— Бодаї же ти того не діждав,
Щоб ја віру християнську під носі топтав.

Такі слова з часом менше освічениї народ зрозумів буквально, — з чого і зложилось чудне оповідання, записане д. Манджуріу в сл. Багатії, Новомоск. пов., Катеринославської губ.

«Ото як став швецький король підмовлять Мазепу, шщоб тої ішов Петра Первого воювать, Мазепа і каже: як же ја піднімусь на його, то він мені хрещениї батько? (то, бач, зна, шчо гріх!) А ти, каже шведський король, піди в церкву, та на царських вратах потопчи јевангеліу, — будеш тоді проклятиї, — тоді тобі не гріх. Мазепа послухавсь, та і потоптав јевангеліу; за те ж тепер його ј звуть проклятим».

(Кіевская Старина. 1882, Мартъ, 612).

9.

1. Пише, пише, вельможниї Мазепа
Та до Семена листи:
— «Геї, приїдь, приїдь, Паліу Семене,
Приїдь на бал до мене.

5. Геј, да будемо, Паліју Семене,
Будем пити да ј гульати,
Геј, да будем, Паліју Семене,
На Москаля војувати». »
— Геј, да шчоб же ти, вельможниј Мазепо,
10. Ох, да ј того не діждав;
Ој, да шчоб же ја православну віру
Да ј під ноги потоптав. —
Пише, пише вельможниј Мазепа
Та до Семена листи:
15. — «Геј, приїдь, приїдь Паліју Семене,
Приїдь на бал до мене,
Геј, да будемо, Паліју Семене,
Будем пити да гульати;
Геј, да не будем, Паліју Семене,
20. На Москаля војувати.» —
Геј, уже ж Семен, уже Палієнко
На подвір'я уїзжає,
Геј, да виходить вельможниј Мазепа,
Вином з чаші папуває.
25. Геј, як же ж Семен, як же Палієнко
Вина з чаші напивсьа,
Геј, да вже ј свому вороному коню
Да по гриві покотивсьа.
Геј, ох, як крикнув вельможниј Мазепа
30. Да на свої сердюки:
— Геј, возьміть, возьміть Паліја Семена,
Да ј у добријі руки.»
Геј, як узьали Паліја Семена
Да в темну темницю,
35. Геј, сам сідає на гетьманську дрожку
Та ј у Москву на столицю!
— «Геј, годі, годі, царю-государю,
Да на кріслі сидіти:
Геј, бо час-пора, царю-государю,
40. Іти вієськом обладіти.
Геј, годі, годі, царю-государю,
Дрібні листи писати:
Геј, бо вже ж Семен, да вже Палієнко
Јде на тебе војувати.
45. Геј, чи порадиш, царю-государю,

- Да с плеч голову зп'яти,
 Геј, чи порадиш Паліја Семена
 Да на Сібір заслати? —
 — Геј, не порады, вельможниј Мазепо,
 50. Да с плеч голову зп'яти,
 Геј, лиш порады Паліја Семена
 Да на Сібір заслати. —

(Запис. в с. Низьким Ташлику, гајсинськ. пов. 3 паперів Ів. Новицького 1863—64 рр.).

Варіант подібний до повишчого, — тільки ще розрісся. То, що Мазепа тут зветься *вельможниј*, — як і в 8-му, — та спомин *сердюків* показує, що більша його частина. окрім віршиків 7--20, старшого складу, до 1708 р., — не вважаючи на зовсім нові слова: *бал*, *дрожка*.

Сердюки — платяна гетьманська гвардія, набрана не з самих козаків. В першій раз згадується при Дорошенку в 1674 р. Мазепа, — котрого дієсні козаки не лубили, — держав три полки сердюків (Бант. Кам. ор. сіт. II, 148, III, 233) і набрав їх, як і охотницькі чи компанійські полки, на скільки можна, з чужих лубдеј. Кијівськиј војвода ки. Барятинськиј писав навіть (в 1697 р.), що «Гетманъ держить у себя въ милости и призьрѣніи только полки охотницькіе, компанейськіе и сердюцкіе, надѣясь на ихъ вѣрность и въ этихъ полкахъ нѣтъ ни одного челоуѣка природнаго козака, все поляки». (Соловьевъ, XIV, 217). Порівн., що казав московськиј піп Лук'янов: «Только онъ (Батуринскій замокъ) крѣпокъ стрѣльцами московскими; и гетманъ онъ есть стрѣльцами-то и крѣпокъ, а то бы его хохлы давно уходили, да стрѣльцовъ бояться» і т. д. (у Антоновича, Посл. врем. козач., 70).

10.

1. Ој, за гају, гају зеленого
 Ја орел вилітаје; —
 От-там же проклятиј Мазепа
 Та намет розбиваје,
5. Шовковими та килимами
 Та столи застеляје,
 Та Семена, Семена Паліја

- Та в гості зазиває:
— «Просьу ж тебе, Семене Палію,
10. Та на бенкет до себе». —
— Ој, бојусьа, прокльатиј Мазена,
А шчоб ти мене не зрадив. —
— «Ој, далебі, Семене Палію,
А далебі не зрадъу;
15. Ој, ја тебе, Семене Палію,
Та на добре порадъу.
Ој, ти будешъ, Семене Палію,
Корольом корольувати,
А ја буду, Семене Палію,
20. Та царем царьувати.» —
— Не достојін ти, прокльатиј Мазена,
Та царем царьувати;
Ти достојін, прокльатиј Мазена,
В ката в стовна постојати. —
25. Ој садовить ја свої гајдуки —
Та ј усе по за стільју,
А Семена, Семена Паліја —
Та ј усе по ослонах.
Ој, папуває та свої гајдуки
30. Все медом солоденьким,
А Семена, Семена Паліја —
Все вином зелененьким.
Ој, немного та Семен Паліј,
Ја немного випивши, —
35. А бујненькоју та головочкоју
Та на скалињу схиливсьа.
Ој, як крикне, прокльатиј Мазена
Та на свої гајдуки:
— «Беріть, беріть Семена Паліја
40. Та все стиха під руки.
Ој, узавши істиха під руки, —
Заливајте в кайдани,
А заливши та в кріпкі кайдани, —
Закидајте в темницю,
45. А ја ж хочу с королем швецьким
До царьа на скалиницю». —
Ој, змовив та Семен Паліј,
А сидьачи в темниці:

— Брешеш брешеш проклятиј Мазепа,

50. Та в царя на скалині. —

(Зап. в 1872 в с. Богатіј, новомоск. пов., од діда пасішника 90 років J. Манджура. Кіевск. Старица, 1882, Маргъ, 612—614).

Цей варіант ще далі одішов од старших. Думка, котру пускали в народ царь і Скоронадський, що Мазепа «ізмінив» не «для общей пользы народа Малороссійскаго и содержания вольностей ихъ», як писав він в універсалах. — а «для собственной своей тщетной славы и властолюбия своего», — щоб «учиниться въ Украинѣ самосластнымъ княземъ... жебы былъ самовластцемъ надъ народомъ нашимъ Малороссійскимъ» (Чтенія, ор cit., 187, 194, 197) або стати княземъ Сьверськимъ (тамож 195) отголосилась в 15—20 віршиках цього варіанта так, що Мазепа вже хоче бути царем, а Палію дає королевство. — Справди Мазепа вимовляв собі в Ст. Лещинського ім'я князя і обладання воєводствами Полоцьким і Вітебським. (Армфельд, у Костомарова; Р. М., 1882, Сент., 204).

В вірш. 45 прицепились слова з «королем шведським» до од'їзду Мазепи в Москву в 1705 р.

11.

1. Ој, під дубом, Стародубом
Там ляхи суд збирали,
Того Семена, того Паліја
На баль зазивали:
5. — «Приїдь Семене, приїдь Палію,
В гості до мене;
Зготују вечеру, дорогіі напитки
Та і умисне дља тебе!»
Ој, да скоро Семен, ој, да скоро Паліј
10. На подвір'ї зїзжав, —
Зараз йому проклятиј Мазепа
Чашу вина виношав.
Ох, да скоро Семен, да скоро Паліј
Та вина напивсьа, —
15. Свому коню, коню вороному
На гриву похиливсьа.
Ох, скрикне проклятиј Мазепа

Та ї на своїх жапдарів;

«Возьміт Семена, возьміт Паліја

20. Да закујте у кајдани!

Сам копча сідлају, з двора виїзжају,

До цара на столицю. —

Ох, возьміт Семена возьміт Паліја,

Да закиньте у чугунну темницю...

25. — Здоров цару, најаснішиј цару.

Превеликиј дару!

Хотів Семен, хотів Паліј

Світа звојувати, половину одібрати.

Од міста, до міста (до Сібіру, --- прим. співака)

30. Вороними кіньми запнати.»

Ох, обіззався Семен Паліј

У чугунні темниці:

— Еј, бреше, бреше прокльятіј Мазена

У цара на столиці!

35. Ој, у неділю, рано по раненьку,

Як місяць добре в гору підбився.

Вже Семен, вже добріј хлопець

Із Сібіру свободився.

(Зап. в Сквирськім повіті, Київськ. губ. 3 паперів Ів. Рудченка, 60-х рр.).

Початок сплутаниј: *Стародуб* попавсь в оповідання про арештування Паліја з історії походу Мазепи в 1708 р. Тоді багато було розмови про Стародуб, — бо шведи увішли в Україну через земљу Стародубського полку; царъ звелів Мазепі виступити до Стародубу: в с. Горках, Стародубського полку, Мазепа зішовсь з шведським королем. (Костомар. Р. Мысль, 1882, Окт. 210—229). Вороги Паліја повернуті вже просто в *ляхив*, — бо така вже звичка неписьменних українців всяких ворогів обертати в *ляхив*: так в однім варіанті про руйну Січі в 1709 р. Галаганові козаки ї москалі повернути в *ляхи* (див. в І розділі, стор. 1). Jestь варіант пісні про руйну Січі в 1775, в котрому ї тут винні *ляхи*, — а в однім галицькім варіанті пісні про Саву Чалого ї цього слугу *ляшешького* вбивають не запорозці, а «*ляхи-гайдамахи*». Як між Мазепиними сердьками було багато *ляхів*, — або коли арештування Паліја було на руку полякам, то навіть Гра-

б'янка писав, шчо «Мазепа, по намовѣ Лядской, о Палѣи началъ промышляти. И по многихъ дому обидяхъ змыслилъ (на него) змѣну, и взявши его, далъ подѣ московскій караулъ, и потомъ на Сибѣрь заслалъ». Ор. cit., 242).

В віршику 26-ому видно охоту говорити з висока,— а далі донос Мазепи на Паліја розказується фантастично, як в казках говоритьсь про зміну самого Мазепи. Також малюється далі і те, як Паліј із Сібіру свободивсь.

12.

1. Солодким медом, да солодким вином кубки исповняли,
А і у тої час Семена Паліја на бенкет зазвали.
Ої, як крикне пес Мазепа на свої леїтари:
— «Возьміть, возьміть Семена Паліја да забијте в
каїдани!» —
5. Ої, забив же у каїдани да вкинув в темницю,
А сам їде, пес Мазепа, к осудару на столицю:
— «Не ја ж тобі, велик осудару, не ја тобі змѣна,
Змѣна ж тобі, велик осудару, од Паліја Семена. —
Ої, як зішов Паліј Семен на високу могилу:
10. — Стійте ж, молодці, не л'якайтесь, шче ж ја не
загинув! —
Ої, як крикнув да великий судар, сидь на столиці:
— «Бежіть, бежіть випускайте Паліја з темниці,
Нехај бежить не пускає Шведа на столицю!»
Ої, ішче хміль зелененький з землі витикавсь,
15. А уже Паліј Семен з Шведом воювавсь.
Ої, уже хміль зелененький з тичини до долу,
Не пускає Самен Паліј а Шведа до дому.

(З паперів Максимовича. Помічено його рукою: «Около Межигорскаго монаст.»).

Сібір пропушена. Паліј чудесно увільняється, по казковому.

13.

1. Ої, з моря та до Перекопу
Та вітрець повіває
Еї, а вже, а вже проклятиї Мазепа

- Палі́жа Семена та на ба́ль зазива́є:
5. — «О́ј, прибу́дь, прибу́дь, Палі́ју Семене,
На бе́нькет до мене,
О́ј, то ж не бу́де, Палі́ју Семене,
Тобі змíни од мене». —
О́ј, тільки Палі́ј Семен
10. С добра́ прибува́є
Е́ј, а вже, а вже прокля́тиј Мазепа
Ча́шу вина налива́є.
О́ј, тільки Палі́ј Семен
З ча́ші вина напивсе́ся,
15. Е́ј, воропо́му та кони́кові
Да на гри́ву схили́всея.
О́ј, як кри́кнув прокля́тиј Мазепа
А на сво́ї латпа́ни:
— «О́ј, візмі́т, візмі́т Палі́жа Семена
20. Та за́би́йте в ка́ждани.
Е́ј, а забивши́ ј у ка́ждани
Та уки́ньте в те́мни́цю.....»
Е́ј, сам по́їхав прокля́тиј Мазепа
Та до ца́рѣ на сто́лицю.
25. — «Е́ј, здоро́в, здоро́в ти, Восто́чнийј ца́рѣ,
Що́сь ма́ју ка́зати.
О́ј, хо́че, хо́че Палі́ј Семен
Да ј на ца́рѣ во́ювати». —
— О́ј, бре́шеш, бре́шеш, прокля́тиј Мазепа,
30. О́ј у то́го ца́рѣ на сто́лиці:
Е́ј, а вже ж, а вже ж Палі́ј Семен
Да вже не в те́мни́ці.
О́ј, бре́шеш, бре́шеш, прокля́тиј Мазепа,
Не пра́вду говори́ш:
35. О́ј, не во́ював Палі́ј Семен
Та либо́нь і не бу́де.
О́ј тільки ж ме́ні Палі́ј Семен
Чужу зе́мљу здо́бу́де. —
О́ј, пішо́в, пішо́в Палі́ј Семен
40. Та у сте́п гу́ляти,
О́ј ја́к став, ја́к став Палі́ј Семен
Ја́к став на Ма́зепу во́ювати.
— «О́ј позво́ль, позво́ль, ти Восто́чнийј ца́рѣ,
С пле́ч голо́ву зня́ти!

45. — О! не дозволю, Палію Семене,
С плеч головки зді́жати
О́ж-но дозволю, Палію Семене,
Під обахту узяти.
Ех, *как* посмотреть прокльарі́й Мазепа
50. Як у степу будем гуляти,
Е́ж, то посмотреть прокляти́й Мазепа,
Як будемо з ним во́јувати.
Е́ж, по тім гуля́ньні-во́јува́ньні дозволю
С плеч головку зняти!

(Зап. в с. Кашперовці, тарашч. пов., ки́ївськ. губ., ад діда Лог-
вина, в 1867 р. Т. Маці́евич).

Ца́й варіа́нт задержав стари́й вираз «*Восто́чний* царю́»
(дав. у нас в I-му розділі, стор. 68—70, 136) та тільки
увесь він пере́йшов через салда́тську виправку: *ле́жтари*
о́бернулись в я́кихсь *латпа́нів*, розмови переплутали́сь і
во́йна Палі́я з Мазепо́ю і услу́ги Палі́я цареві́ стратили́
ді́єні, — і́сторичні, форми і стала́ фантасти́чно́ю.

14.

1. Із за га́ю зеле́ного бу́йни́й ві́тер пові́яє,
Там прокля́ти́й Мазепа Палі́я Се́мена на бенкет за-
зива́є:
— «О́ж, прибу́дь, Палі́ю, о́ж прибу́дь, Се́мене, та́ ж на
бенкет до мене,
5. Ге́ж, да не бу́де, Палі́ю Се́мене, то́бі кривди́ від мене.
А́ як тільки́ Палі́й, а́ як тільки́ Се́мен в но́ву бра-
му у́ї́зжа́є,
Ге́ж, зара́з, зара́з, прокля́ти́й Мазепа ме́дом-вино́м на-
пова́є.
О́ж, як тільки́ Палі́й, о́ж, як тільки́ Се́мен ме́ду-ви́нна
напи́всьа,
Ге́ж, зара́з, зара́з воро́ному ко́ньу на гри́воньку́ і по-
хили́всьа.
10. О́ж, як кри́кнув-гукну́в прокля́ти́й Мазепа та на
сво́ї га́йдуки:
— «Ге́ж, і́звжа́жі́те Палі́ю Се́мену та́ ж на́зад ру́ки!»
Ге́ж, і́звжа́зали́ Палі́я Се́мена, заки́нули у те́мни́цю,

А сам поїхав прокльатиї Мазепа аж до царя на
столицю.

— «Геї, здрастуй, здрастуй, а ти білий царю,

15. Уже Палії Семен у темниці». —

— Геї, брешеш, брешеш, прокльатиї Мазепа,
Ясть він даже на столиці. —

(З паперів Ів. Новицького).

Интересно, як примір того, як вривається пісня.

15.

1. З низу, з низу, з низу та з Лимау.

Та вітер повіває,
Геї, там Мазепа Паліја Семена,
На охоту визиває.

5. — «Геї, прибудь, прибудь, Палію Семене,
На охоту до мене, —
Геї, не буде, Палію Семене,
Тобі кривди од мене!»

Геї, скоро Семен, ої, скоро Палії

10. Та на двір приїзжає,
Ої, зараз, зараз, прокльатиї Мазепа
Медом-вином напуває;
Геї, скоро Семен, геї, скоро Палії
Меду- вина напивсьа,

15. Ої, він своєму коню вороному
Та ї на гриву похиливсьа.

Ої, да крикнув прокльатиї Мазепа
Та на своїх уланів:

«Геї, возьміте Паліја Семена

20. Та забијте в кайдани!»
Еї, узьали Паліја Семена
Та вкинули у темницю,
А сам поїхав прокльатиї Мазепа
Аж до царя на столицю.

25. — «Геї, чолом-чолом најасніјшиї царю,
Превеликаїа сила!
Ої, хоче Палії Швенда уловити, (sic!)
Москаля вирубати.»

Ої, обізвавсьа та Палії Семен,

30. Та сидючи у темниці:

— «Ой, бреше, бреше, проклятиї Мазепа
Ой, у царя на столиці. —

(З паперів Ів. Рудченка, зап. в с. Романовці, сквирського пов.
київськ. губ.).

Віршик 26 служить для перевірки віршика 13-го вар-
іанта 4-го і щирости всього того варіанта. Віршик 26
показує початок темноти історичного спомину.

16.

1. Ой, з низу, з низу, з морського лиману
Буїниї вітер повіває —
Прокльата Мазепа Паліа Семена
На бенкет зазиває.
5. — «Ой прибудь, прибудь, Палію Семене,
На бенкет до мене:
Не буде тобі, Палію Семене,
Тобі кривди од мене!» —
Ой, а вже Семен, а вже Палії
10. Я а до двору не доїзжає,
Проклятиї Мазепа Паліа Семена
Медом-вином витає.
Ой, а вже Семен, а вже Палії
Меду-вина напивсьа,
15. Ой, а вже Семен, а вже Палії
На конику похилисьа.
Ой, а крикнула прокльата Мазепа
Я на своїї гаїдаї:
«Ой, візміт Семена, ой візміт Паліа,
20. А забиїте в каїдани.»
Ой, узьали Семена, я а взьали Паліа
Я а вкинули я а в темницю
Я а сам сів на коня, поїхав до царя,
До царя на столицю.
25. — «Ой, здоров, царю, ой, здоров, государю!
Я а шчо в тебе чувати?
Я ой, беретьсьа Семен, ой, беретьсьа Палії
Ой, на царя я воїувати». —
Ой, я вже хміль, я а хміль зелененькиї

30. **Л а** в головочки в'єц'я.

Ої, прокльата Мазена да і з государем

Да ї на столиці б'єц'я.

(Зап. в с. Будаках, аккерманського пов., бесарабської губ. на Шабалацькій косі од рибатки Гараська Росльаченка в 1874 р. М. Ганіцький).

Мазена обернутій в жіночу форму. Слова про хміль перенесено на Мазену; воїна його — в столицю.

17.

Був колись у цара Петра дуже храбриї воїака, Семен Палїї, і був у цього цара повіреннїї спершу Мазена. Мазена став завидовать Семену, шчо цар став щиро лубить його. А Мазена був чоловік з неправдоїу дльа царя, тільки держав те до пори в собі. Він забачив, шчо Семен Палїї дуже щасливо б'єтьс'я з ворогами царськими. Як хотїла зачинатьс'я воїна з Шведом, то навіснїї Мазена задумав вбить Семена:

— «Прибуди, Семене Палїїу, на охоту до мене,
То не буде, Семене Палїїу, тобі кривди од мене». —

Скоро Семен, скоро Палїї на поріг ступає,
Прокльатиї Мазена з карабина забиває.

А забивши Семена Палїїа, та кицув ї у темницю;
Сам поїхав, прокльатиї Мазена аж до царя на столицю.

Не слишить Восточнїї цар Мазени на столиці,
Тільки слишить Семена Палїїа, сидьачого в темниці.

А Мазена думав, шчо Семен Палїї уже не живе, та ї став кепковать над ним:

— Чом, зелениї хмельу, по тичині не в'єшс'я?

Чом, Семене Палїїу, із Шведом не б'єшс'я?

Еге! кажи здоров!

— Хміль зелененькиї уже викидає,

Уже Семен, уже Палїї в чужі стороні гуляє!

(Запис. в м. Коростишеві, радоминського пов., київськ. губ., М. Ганіцький. «Кієвлянинъ» 1866 г. № 111).

Показ, як пісн'я вже забуваєтьс'я ї заміняєтьс'я прозаїчноїу (простомовноїу) казкоїу, з образами фантастичними, а не історичними.

18.

1. — «Геј, прибуди, прибуди, Семене Палію,
На охоту до мене,
Еј, та ј не буде, Семене Палію,
Тобі кривди од мене».
5. Еј, скоро, скоро Семен Палієнко
Та ј у двір уїзжаје,
Еј, зараз, зараз, превражиј Мазена
Чашу вина наливаје.
Еј, ој, јак випив Семен Палієнко,
10. Та ј на копча похиливсьа.
— «Еј, чи не будеш, Семене Палію
А на царя војувати?» —
— Еј, ја не буду, прокльата Мазепо,
Та на царя рук здімати. —
15. Еј, јак крикнула, прокльата Мазепа,
Та ј на свої једнорали:
— «Еј, возьміт, возьміт Семена Паліја
Та забијте в кайдани».
Як узьали Семена Паліја
20. Та ј у темну темницю
Еј, а сам бреше, прокльата Мазена
Та ј у царя на столиці.
Еј, јак проспавсьа Семен Палієнко
Та ј у темні темниці,
25. Еј, розбив, розбив прокльатіј Мазепі
Всі покої і світлиці.

(Зап. в с. Краснім Куті, тарашч. пов., київськ. губ. Ів. Новицьки).

Хоч шче пісньа, — а вже по характеру казка: Мазепа—
јакась мара, жіночого роду; сам Паліі характерник, шчо
розбив стіни.

19.

1. Ој, пјуть, та ј пјуть та два козаченьки,
Вони пјуть та гуляють,
Та вони с собою Семена Паліја
На охоту підмовляють.
5. — «Та поїдьмо, Семене Палію,

На охоту із нами,
Бо вже не буде, Семене Палію,
Тобі зрізпоники над нами».

Та не ввій же та Семен Паліј

10. Та меду-вина напиться,
Ој, поспівивсьа проклятиј Мазена
До Паліја примоститься:
— «Ој, та беріте, хлопці Харшавці,
Семена Паліја під руки,
15. Та забийте Семена Паліја —
Та у кріпкі заліза,
Ој, посадіте Семена Паліја —
Та у темну темницю,
Та в залізну клітку,
20. За залізній двері».

А як огляділась та наша цариця
Та не з вечера, в ранці:

— «Ој, десть немає Семена Паліја
В моєму білому царстві.» —

25. — Ој, дај же нам, та наша цариця,
Та ј двојноје жалуваньня
І ше ј красну одежу:
Тоді можем знати, можем розіськати
Та ј Семена Паліја, —

30. Ој, Семена, Семена Паліја, —
Превеликого лицаря.

(Зап. Ів. Манджура в 1872 р. в слоб. Стара Водолага, валковськ. пов., харьк. губ. Співав чоловік в шинку. «Може», казав, «де щче је, а ја більш не чув», і називав Семена Паліја гетьманом. Пор. Кіевск. Стар. 1882 Мартъ).

Початок зовсім уже одійшов од історичної правди. Він склавсь на спосіб початку пісні про обман дівчини, — напр.

Два козакі та в корчмочі пили,
Жидівочку Хіжавочку з собов підмовили.

(Головацк., Нар. Піснн Галицк. и Угорской Руси I. 205).

- або: У Кіјіві на риночку
Піють льашеньки горілочку
Пили ж вони да гульвали,
Гальу јіхать підмовляли.

(Закревскій, Старосвітскій Бандуриста, 1861. I, 79).

В середині, котра більш вбереглась, ляхи-сердьки обернулись в «хлопців Харшавців». Кінець теж не історичний і збива на казку, з московсько-салдатеької барвою (особл. вв. 23—27).

26.

1. Ој ти Семене. Семене Палію,
Ти преславний козаче.
За тобою, Семене Палію.
Та вся Україна плаче.
5. Ој, не так же таја Україна.
А як город Полтава, —
Там торгує проклятиј Мазена
А вином зелененьким,
Та частує Семена Паліја
10. А кубочком повненьким.
Баче, баче проклятиј Мазена,
Що Семен Паліј спивеся:
Він свому коню воропому
Та на гривочку схилився.
15. Ој, як крикне проклятиј Мазена
Та ј на своїх гайдарів:
— «Беріть його, превражого сина,
Заливајте в кайдани!
Ој, заливши його у кайдани.
20. Закидајте в темницю,
А закинувши його у темницю
Біјте з ружжів, пістолетів,
Щоб Семена, Семена Паліја —
Щоб на світі було *нєту*».

(Зан. Ів. Манджура в 1872 р. в слов. Баніі, ізвумськ. пов. чарьк губ. «Кіевск. Старица», Мартъ, 1882 г.).

Початок (віршини 1—5) з пісні про Морозенка (порівн. напр. у Метлицького, Нар. Южнорусск. Пѣсни, 408—412). Далше зовсім не історично.

Інтересно, що в остатнім віршику Мазена являється москалем.

- 2) Ој, шчо ж мовить да Паліј Семен, сидьачи в темниці:
— «Бреше, бреше пес проклятиј Мазепа в листах
на столиці». —

Ој, хмельу ж мій, хмельу зелененькиј, чом головок
не складаєш?

Ој, либонь же ти, проклятиј Мазепо, із Шведом
накладаєш?

Ој, хмельу ж мій, хмельу зелененькиј, час із тичини
до долу!

Не пускај, Семене Палію, тих Шведів до дому!

(Русская Мысль, 1880, VI, 46—47)

В першій частині інтересно, шчо Мазепа зветься *пес* (теж в вар. 12-ому), а не *проклятиј* (в вар. 1-ому *проклятиј пес*; в вар. 7-ому і 18-ому *превращиј*; в 9-ому *вельможниј*, в 8-ому *вельможниј четьман*). Певно, песом прозвала Мазепу чернь українська шче до його зміни.

Переглядаючи тепер усі варјанти пісні про Паліја і Мазепу, ми бачимо, шчо з 21-го (один, 21-ий, ми виключаємо, бо в нім кінець з другої пісні) тільки *шестеро* з них кінчаються вісною Паліја з шведами (5, 6, 17, 20) або з Мазепою без шведів (12, 16); сюди ж треба прирахувати і першу половину 7-го. *Десятеро* варјантів кінчається арештуваньням Паліја (8) або одїздом Мазепи на столицю (1, 2, 3, 4, 7, 10, 14, 15, 18), *один*—(18) висилкою Паліја (9), *один* приказом вбити Паліја (20) *три* увільненням Паліја (11, 14, 19). Цей розсчит показує шче раз, шчо пісню склалась не про віну 1708—1709 рр. і зміну Мазепи, — а про арештуваньня Паліја, в 1704—1705 р., — і шчо спомин про віну і зміну Мазепи причепивсь вже послі.

ПРИЛОГН ДО № 1¹⁰

1. Казки про Паліја і Мазепу.

1.

Як підступив Швед під Полтаву, то царь і став думать та совітуватись з начальниками: як би його побідить? А один ото і каже: «знаєте, Ваше Величество, ја вам најду одного чоловіка, що непременно побідить його. Мазепа і духу його боїтьсья: ви його по Мазепиним навітам та прозьбам на Сибір заслали». — А хто ж се? — «Паліі Семен!» — Як же б же його сюди приставить до битви? — «А хочте, ја його привезу до битви. — Добре. Велику за се нагороду получиш. — Та і дав йому бумагу, а тої і помчавсь по Паліја... Паліі підснів як раз на битву. Јавивсь до царя такиї стариї, та обросшиї, борода по пояс, а ізмучениї у каторзі, — Боже!... Царь з ним поздоровкавсь, та і став просити прощенья. Каже: «Прости мене, Палію! Ја тебе обідив не знавши твоєї вірности.» — «Бог тебе, царю, простить, а ја прощаю, — каже Паліі. Та поговоривши з царем і пішов до козаків. А козакі його як побачили, — Боже! як зраділи, а він їх даваї цілувать... Далі і каже: «А де, хлопці, моја чугунна *Стеха* (се його лубима пушка була), та що ја з неїу під турка у Азов ходив, та вбив з неї башу?» ¹⁾ А хлопці зараз і кинулись їїи шукать, та таки і знаїшли. — Боже! як кинувсь він їїи цілувать, то так сльози і полились з очей. Поплакавши над пушкоїу, взяв прозорю трубу, та і дивитьсья на монастирську дзвіницю. Роздивившись і каже: «Ішь вражі сини! обідають!» — Хто, батьку, обіда? — питають козакі. — «Мазепа с Карлом і пушку сюди виставили. Ось дайте, лишень, хлопці, ја своїу Стеху заряжу». Та

¹⁾ На скільки звісно, Паліі під Азовом не був, а ходив не раз під Очаков.

як зарядив, як випалив, то так отьутьанта, шчо кушаньня подавав, на двоје ј перервало. Мазепа, як побачив се, як схватитьсья, як сплесне руками: — «От тепер», каже Карлові, «ваше величество, пропали ми!» — «Шчо? Як?» — «Паліј приїхав: ја јого пушку почув». — «Не бојусья твого Паліја», каже Карл, (він таки хвабриј був). — «Отже ж як хочте, а пропали» каже знов Мазепа Карлові.

На другіј день Паліј як узьав із своєї Стехи палити, то шчо наведе на якіј шведський рьад, то вони як полова ј сипльутасья.

(Росказувано в Полтаві 1857 р. з паперів Оп. Маркевича)

Подібні казки надруковано також у Куліша, Записки о Южной Руси, I. 115—128; в Основѣ, 1861, № 11—12, XIV, в «Кіевлянинѣ» 1870, № 57; у Драгоманова, Малорусскія Народныя Преданія и рассказы, 201—207; в Кіевской Старинѣ, 1882, Мартъ, 611—612, Сент., 579—581: окрім того випьаги з подібних оповідань у Антоновича, Посл. времена козачества, 60—63, 73, і в Чубинського, в Запискахъ Югоз. Отд. Русск. Геогр. Общества, I, 298. — У нас нема місця, шчоб звести тут усі ці казки, і ми скажемо тільки об тім, в чому вони зходьатьсья з піснями, або в чому ріжньатьсья од пісень.

В піснях најоловнїшча річ — полон Паліја Мазепоју; в казках — вїна з Шведом. Цьа вїна змальована в казках не тільки не історично, а навіть зовсім фантастично. Шче наш варіант најменше фантастичніј і найбільш історичніј. В других часто навіть затемнено знатьтья, хто саме були Паліј і Мазепа: де коли напр. Мазепа зветьсья корольком, а Паліј — јого генералом; Мазепа зробленіј хрещеником царьа ј т. д. В одніј казці С. Паліј навіть зветьсья Степан Пляха. Мало того, шчо в кількох казках Паліј і царь перед битвоју вимовльають собі в Мазени ј шведів передих на кілка днів, — як в московських *билинах* (див. напр. Пієни, собр. П. В. Кирѣевскимъ», вып. I, 58, вып. II, 58 і др., — де Ілья Муромець просить строку аж на три місяці). Мајже в усіх казках Паліј војује чудодїјно, «ангельськоју силоју»: поставить ратище, то Мазепа видить ціле вієсько, — перекидајетьсья собакоју, або літа під небо ј т. н. В двох казках навіть і Мазепа

змальованій як волшебник. До того чудодійність Паліја мальується не в особних (індивідуальних) образах, а в загальних, котрі часто здібуються в казках про всьаких других фантастичних лицарів, і котрі по більшій частині не особно українські, а належать до тих, шчо переходять од народу до народу і здібуються в казках усьаких народів Азії і Європи. Коли одна казка розказує, як Паліј перекидаєсь собакою і так бігав у табор Мазени,— то це нагадує, як в Слові о Полку Ігореві Всеслав Полоцький перекидається вовком. В більшій частині казок про Паліја він кидя здаєка чудесну кулю, або стрілу (в XVIII ст.!) в страву Мазені: подібне ж розказується про лицаря Михаїлика (Зап. о Южн. Руси, I, 3; Антонов. и Драгом. I, 50). В варіанті Чубинського стріла Паліјева влуча «в лусту м'яса» в Мазені і Карла. Це вже як раз підходить до того, шчо здібujemo в III голові монгольських казок (на індійській основі) Шидді-Кур, — котрі не раз зв'язують наші (як і інші європейські) казки з східно-азійатськими. Там чудний чоловік Масанг, котрого товариші зрадою покинули в провальлі, вибавившись звідти, як побачив, шчо товариші їдуть з полювання і несуть кожний по шматку м'яса, пуска, шчооб нальакати їх, стрілу. Ті по стрілі взнали, чија вона, і усі в один голос закричали: ми винуваті і т. д. (Шидді-Куръ. Перев. съ монгольскаго на русск. яз. ламы Галсана Гомбоева, 26; Этногр. Сборникъ, VI. Усьа казка про Масанга дуже подібна до наших про Покотигорошка і Јвана Богодавця у Чубинського, Труды, II, 231—235, 239—250). Порівн. в Московських білинах, як Васька П'яниця пуска стрілу в татарського царя Калина, влуча в його зятя (Кир., I, 72, II, 72 і др.).

В одній казці (у Куліша, № 2) Паліј вбивши волшебника Мазену, палить його і пуска попіл по вітру, так як це роблять усьакі другі казкові лицарі з зміями, напр. у нас Кирило Кожем'яка (Зап. о Ю. Руси, II, 30).

Окрім усього иншого, тут само ім'я *Паліја* притягло на цього історичного лицаря зв'язний казковий образ. Подібне ж сталося і в другій казці, — в котрій Паліја за те б то і прозвали Палієм, шчо він влучив змія Полоза, котрого не міг вбити сам архангел Гавріїл; змії потім смолоју. (Основа, I. cit.; у Антоновича патьакається на другій

ясніший варіант казки про те, як *Палі́я чорта зналив*). Але як раз таке розказується і без імені Палі́я (у Драгом. Малор. Нар. Преданія и рассказы, 42, у Чубинськ. Труды, I, 19. Московський вар. див. у Садовникова, Сказки и преданія Самарск. края, № 83. Ілля пророкъ и стрѣлецъ).

В одній казці навіть зародини Палі́я случились чудесно, од спаленої голови: Раз чоловік би то виорав людську голову і приніс її до дому, щоб поховати. Та жінка його сказала: «оця голова на своєму віку багацько хліба переїла». — Буде вона ще їсти! — одказала голова. Чоловік злякавсь, — та і спалив голову, та тільки попів з неї приніс «бог зна дівля чого» до дому. Там його лизнула, замість соли, дочка хазайіна, — та і завагоніла нашим лицарем. Дуже подібне здібujemo в сербській казці про збудовання стіни Цариградської. Тут імператор наїхав на мертву голову, котра каже йому: «на що ти мене топчеш; ја тобі можу пошкодити, хоча і мертва». Імператор робить з головою, як чоловік в українській казці: імператорська дочка, ветромивши палець в попів, коштує його — і потім родить сина, котрий далі будує Царьград (Караджича, Српски Рјечник, 1852, 808, Цариград). Ця сербська казка, котра мабуть прийшла до сербів з Візантії (див. дослід д. Веселовського *Le Dit de l'empereur Constantin. в Romania 1877*) сама мабуть прийшла в Візантію з Азії, бо там єсть персидсько-турецька казка «про голову, через котру погинуло 80 чоловіка». В цій казці один кунець в Арабії наткнувся раз на голову, на котрій написано було: «оця голова, як була жива, то причинила смерть 80 чоловікам, і через довгий час після свого погину вона ще мусить потеряти 80 душ». Кунець товче голову на порошок, — але і цей порошок ожив в дочці кунцеві, котра родила од нього «сина таїни». Потім тої син одкриває зирьбу обман його 40 невірників і їх полюбовників. (Tuti-Nameh. Eine Sammlung orientalischen Erzählungen. Nach der türkischen Bearbeitung übers. v. C. Rosen. L. 1858. B. II. 85—92).

Обидва оповідання, сербське і турецьке, як бачимо, належать до старого коуру казок про людей з незмінною долею (фатальних) як Кир, Мойсей, Едін, Ромул, Вікрамадітія і т. и. Очевидно, що шматок з цих казок заїшов до нас і причепивсь до імені Палі́я. Звідки заїшов він до нас, чи од

греків, чи од турок, напевно не беремось сказати, — а тільки слова жінки про голову і відповідь голови в нашій казці більш нагадують Туті-Намег, ніж сербську казку.

Після цього немає дивного, що в одній з наших казок про Паліа і Мазену розказується як раз таке, яке бачимо в десятках казок усяких народів про фатальних льудеї, — чоловіків і жінок, змерти, буди то Мазена звелів вбити Паліа і принести його серце, — та царь велів салдатам тільки замурувати Паліа в стовп, а салдати принесли Мазені серце собаче, замість Палієвого (Записки Югозан. Отд. Р. Геогр. Общ., I, 298). Подібне розказується напр. у Чубинського, II, 304 — про «Лева, купецького сина», котрого велить зарізати батько, — у De-Gubernatis, *Florilegio delle novelline popolari*, 30, про Попельушку (*La Cenerentola*) котру велить зарізати батько, — про дівчину і мачуху, напр. у Афанасьєва, Р. Нар. Сказки, № 121 (Волшебное зеркальце, — білоруський і великоруський варіант; в примітках, в т. IV, 269 вказується український варіант Новосельського, *Lud Ukrajiniski*, I, 245 і Гребінки «Мачиха и пашпочка, малороссійское преданіе»). В подібній німецькій казці у Grimm, *D. Kinder und Hausmärchen*, № 53, замість серця звелено принести легке і печінку, — а про серце знаходимо в другій казці, № 76) Подібне ж в казках про Соломона і його матір (див у Тихомирова, Лѣтоп. р. литер. т. IV, 112, у Драгом. Малор. Нар. Пр. и раск. 100). Про азіатські первообрази таких оповідань див. у Benfey, *Pantschatantra*, I, 175.

В другій казці (Антон., *op cit.*, 175; жаль, що не цілком напечатана) Мазена, замкнувши Паліа в темницю, кидає в море ключ, котрий потім тільки чудом знайдено. Таке саме розказується в казках по усяким країнам, напр. в казках про великого грішника (З куди примірів доволі буде вказати: старофранцузьку історію нашого св. Григорія. *Vie du pape Gregorie le Grand*, éd. Luzarche, 1857, і її переробки, в тім числі і ту, що напечатана в Костомарова, *Памяти. стар. р. литер.* II, 415—442; Luzel, *Légendes chretiennes de la Basse Bretagne*, I, 83, 262 і Драгоманова, *Малор. Нар. Преданія*, 131).

Ця загальність і фантастичність образів, в котрих малюється Паліа в простомовних казках, проти особистих, індивідуальних, і дієвих, реально-історичних образів, якими

мальуються його суперечка з Мазеною в старішчих варіантах пісні, — дуже інтерна, як і те, що з годом, пісня, як почала забуватися, то варіанти її зблизились до казок. Можна думати, що пісні зразу склались серед людей, котрі знали і Палію, і Мазену і розуміли дієні тодішні громадські, політичні, справи, — скоріш усього серед козацтва і, певно, попереду на правобічній Україні. Простомовні ж казки, певно, склались уже після Полтавського бою і, мабуть, серед людей, котрі стояли далше од громадських справ і котрих тільки вразило те, що царь рантом повернув Палію на волю, та що скоро потім шведи з Мазеною втекли з України. Те, що з годом і варіанти пісні про Палію почали зближатись, — сказати би: припинились, — до казок, показує, як з годом, через втрату волі і пониження освіти в Україні, понизилось серед українського народу розуміння громадських справ і своєї старовини.

Тільки все таки і простомовні казки про Палію мають свою вартість поетичну і психологічну, а де які і історичну. Вони, хоч і по своєму, а все таки передають спомини про пригоди того часу, котрі не вдержались в піснях. Так ми вже вказували, що в казці про те, як Палій шукає свого коня (котрого знаходить у водовозі, — те ж «в неволі») вдержавсь спомини про те, як Палій одшукував свої «стаднини і бидла»; і спомин той психологічно пояснює те одшукування. Інтересні в двох казках спомини, як привезли Палію з Сибіру на Україну. В вар. Чубинського царь би то сказав: «не везіть його ні возом, ні верхи, а зробіть між пару коней колесу, щоб не струсився». (Зап. Югозап. отд. Р. Геогр. Общ. I, 298; в вар. Драгом., Мал. Нар. Предания, 203, теж фантастично: «як його везти?... Коли прибігають чотири коні; кладовлять його в рядно, і чотирьох верхів кожному по кінцеві, і так його щоб везти, щоб нігде і не здригнути»). Щось подібне мусило бути справді, бо Палію страшенно скоро справили з Сибіру на Україну: 3 марта писав про його цареві Гр. Долгоруков з Ніжена, а вже 30 марта він був у царя в Воронежі! Але ще інтересніші спомини про поступовання московського начальства і війська на Україні після зміни Мазени. Так в III вар. казки у Куліша говориться: «Так хотів царь за

Мазену усеу Гетьманщини вигубить, да ото ї каже Палію, як уже побили Мазену: «ну, тепер, Палію Семене, чого ти од мене хочеш? чи великого панства, чи злата, чи шчо?» — А він каже: шчо ж, царю, ја буду просити в тебе одну річ: подаруї мені! — «Шчо ж таке? кажи. — Не пльундруї, каже, Гетьманщини. — Ну, каже, добре: ддя тебе даруї» (Кул. ор. сіт., 128). В другому варіанті Куліша теж саме розказано фантастичніше, — хоть здається нам, тут характерно передається царське *самодурство* і ошоломління народу українського після зміни Мазени: «От за того-то вражого Мазененка розгнівався дуже царь Петро на Вкраїну. Зараз шле указ, шчоб рубали в пені увесь народ. Уже ї шаблі повиїмали, шчоб рубать. А тут усеуди в труби та в жоломіжки смутно та жалібно вигравають, а по церквах молебні правлять, шчоб одвернув Господь гнів царський. Аж ось шле Петро другій указ: велить всім голови здіжмать. То вже ї шаблі пооднуєкали, та шче такі голів не здіжмають. А тут усеуди в труби та в жоломіжки смутно та жалібно вигравають, а по церквах молебні правлять, шчоб помилував Господь невинні душі. Коли ж шле Петро третій указ: прощяє весь народ. Тогді вже всеуди єкоки та музики. Звеселився весь люд християнський».

В варіанті, записанному д. Хв. Вовком в 1881 р. в Тульчі (в Добруджі) це розказано так: «ну вже, каже царь, коли ти звоїжеш Мазену, проси в мене шчо завгодно, хоч півцарства! — Нічого мені, каже (Палі) Ваше Царськоє Величество, не треба, а звелить тільки, шчоб дітеї більше лавами не вибивали». (А то, бачте, царь як розсердивсь на Мазену, то дав приказ вигубляти малоросіянських младенців: одсунуть було лаву, та по під стіною ї поставлять дітеї рядком, а тоді лавою ї придавлять до стіни: — так по всії Україні робилось!) Царь зараз же видав указ, шчоб ніхто не смів младенців вигубляти. (Києвск. Старина, 1882. Сент., 580. Порівн. тамож 1884, VI, 543—545).

Такі оповідання близько підходять до того, шчо записано істориками про поступовання москвинів в Батурині. Царь написав Меншикову, шчо отдає «город на його волю». Тоді, як розказує Фріксель: «всіх городян, без розбору пола, чи віку, переріzano; це в звичаях безчоло-

вічних московитів ¹⁾. Замок і 30 млинів обернуто в купи угльу і каміння. Меншиков велів привязати до дошок трупи старшин козацьких і пустити по р. Сеїму, щоб вони подали їй другий звістку про гибель Батурина» ²⁾. (Костомаровъ, Р. М. 1882, Окт. 240). Таке саме розказує не тільки і другий шведський історик Адлерфельд, — а і московський Ригельман: «Меншиковъ... повелѣлъ... не щадить ни одного человека, кромѣ начальниковъ ихъ и двухъ полковниковъ сердюцкихъ, яко главныхъ бунтовщиковъ и изменниковъ, представить къ нему для доставленія Государю, къ учиненію имъ достойной казни, а прочее все, исключая орудія, предать въ добычу солдатамъ, что въ самое короткое время и исполнено: городъ одержанъ, люди все мечу преданы, какъ въ крѣпости, такъ и въ предместьѣ, безъ остатку, не щадя ниже младенцевъ, не только старыхъ». (Лѣтописное повѣств. о Малой Россіи, III, 40).

Зоставсь по місцям про Палію і такий спомин, котрий ясно показує, чому в свій час народ любив Палію і чому полон його Мазепою так вразив народ, що зараз же про те склалась пісня. Так в Васильковщині і Хвастовщині люди, котрі розказували казку про Палію, прибавляли, що «Мазепа за те хотів стратити Палію, що народ звав його козацьким батьком, а що народ звав Палію козацьким батьком і дуже любив, за те що він обороняв народ од панів і од усіх, хто хотів його зобидити» ³⁾.

2.

Мазепа, як хотів шче воювати, да і питається Палія Семена:

«Ой, ти, Палію, Палію Семене.
Що ја думаю, гадаю?
Хочу ја царя зводити,
А сам царем стати».

¹⁾ Подібне робилось і в Ливонії і у Донщині.

²⁾ Подібне ж робились в 1707—1708 р. в Донщині. Див. в I-му розділі. 10—11.

³⁾ Основа l. cit. Антонович, op. cit. 73.

А Паліј Семен на Мазену каже:

— Ох, Мазено, проклятиј Мазено, ¹⁾
Що ти думаєш, гадаєш?! ²⁾
Будеш прикованиј
В царя государя
Кріз залізного стовна.

Кочубеј да Песра
Пише листи знишка
До царя государя,
Що тошно хоче Мазена
Царя звојувати
Да ј сам царем стати.

Тоді Мазена закинув
Паліја Семена в темницю,
А сам скочив до царя в столицю.
— «От же тобі, царю-государю,
Паліј Семен зрада:
Хоче тебе звојувати,
А сам царем стати». ³⁾

Ој, озветься Паліј Семен,
Да сидьачи у темниці:
— Брешиш, брешиш, проклятиј Мазено,
Перед царем в (на) столиці. —

Паліја царь визволив с темниці, да ј визвав до себе ј просить јого: «чи не можно моје вієсько ослобонити, бо не знају, шчо се бје?» Паліј Семен просив, шчоб јому дали вигоду на сутки, бо перетрусивсьа за дорогу. Вијшов Паліј туди, де бјутьсьа, да ј встролив ратище (копје своје) у земљу, — і вієсько Мазенино стало само себе бити. Пријшов хлоп до Мазени да ј каже јому:

«Туман по землі котитьсьа
Паліј Семен на світ народивсьа».

Почувши сеје, Мазена проклятиј злякавсьа да ј побіг до дому, да так біг, шчо в Батурині в церкву з конем забіг ⁴⁾.

(Зап. Вікт. Забіла, в с. Петрівці, прилущк. пов. полт. губ. в 1873 р.)

¹⁾ Перед цим рядком стоїть зачеркнуто: Що будеш проти

²⁾ Після цього рядка зачеркнуто: на царя государя

³⁾ Це каже царю Мазена. Прим. розказчика. В. Заб.

⁴⁾ Після цього перечеркнуто: «јого там і піјмали».

Цьу казку знајшли ми в досланому нам шче в Кијіві зшитку, котриј на першому листку надписані так: «Малоросійскія пієни, записанныя Викторомъ Забѣлой. Село Петровка. 1873 года 6-го Августа». В початку другого листа надписано: «Пієни, записанныя изъ устъ старика семидесяти восьми лѣтъ Тymoша Колоши, по прозванію Перешивайла». Тут між I Лѣ-ом; — *Пієня про Платова Козака*» (московська: «Ой, да ты Расея, ты Расея», порівн. у Кирѣвскаго, X, 33—82) і Лѣ III-ім: *Сава Запороженецъ перебіщикъ на сторону ляхівъ*» поставлено Лѣ II, над котрим було надписано: «Пієня про Мазепу», а потім поправлено: «Розказъ про Мазепу». І дієно цього оповідання не можна співати. Це щось середнє між прозою і віршами, — котре тільки місцями зближається до пієні, найбільш впрочім до пізнішого варіанту, 10-го. (вв. 19—24) Слова ж: «ој, озоветься Паліі Семен» і т. д., взяті просто з пієні.

Найбільш одрізняється віршовна частина цієї казки од пієнь своїм спомином про Кочубея та Пекру. Цей споми, певно, взято з особної вірші, — котра могла бути і у руках Максимовича (див. далі), — так що ми можемо вважати всю казку старого Колоши за рудину вірші, котру склав якийсь на нів письменний чоловік, певно, пізніше пієні, коли вже почала затемняти пам'ять про дієну історію Паліја і Мазепи і уже склались про них фантастичні казки. Чи тої віршарь дѣла своєї вірші вжив також частини пієні про Паліја і Мазепу, чи частини пієні перемішались з частинами вірші вже в головах таких оповідачів, як Колоша, не зважумось сказати, поки не буде в нас в руках шче других подібних варіантів.

Кінець казки Колоши, — про те як Мазепа забіг з конем в церкву в Батурині, передає по своєму нарікання царя Петра на те, що буцім то «войска шведскіє, въ поруганіє Православію, въ церкви благочестивыя лошадей своихъ ставятъ». (Маниф. къ малорусск. народу, Ноября 9, 1708, Чтенія въ Моск. Общ. 1859, I, Отд. II, 190).

Порівняння наших казок про Паліја з уральськими про Рижечку (Русск. Вѣстникъ, 1859, IV, 411—433) див. в I вип. XIII, прим.

2. Перегляд віршів про іміну Мазени.

По плану видання «Исторических Песен Малор. Народа», ми мусили б прикласти тут і всі старинні вірші про ті пригоди, про які говорять наші народні пісні. Та тепер ми мусимо берегти місце в нашому виданні, а через те тільки коротко переглянемо вірші про іміну Мазенину і зникнемо тільки на важніших з них, найбільш на тих, котрі по чому небудь ближче тичаться до справи народніх пісень з тих часів.

I. *Вірша самого Мазени*, когду приложив в 1708 р. до свого допису Вас. Кочубеї, — позначивши її так: «*Думана гетмана Мазени*, въ которой значное противъ державы Великаго Государя оказывается противленіе». Ми подаємо тут усеу цю «думу», вже через те, що вона з усіх інших написана мовою, найбільшою до народньої. Окрім того вона передає одну з тодішніх думок усіх ширших українців, — думку про потребу згоди проміж себе для того, щоб вернути цілість і вільність розшарпаної матки України. Мазена впрочім настоював, що для такої згоди потрібно слухати одного, — звісно його. Він забував, що вже його попередника Самуїловича українці докоряли за його «самодержавіє» (Див. віршу проти Самуїловича у Величка, Летопись, III, 15—17, і § 6-ий договору Орлика з запорожцями в Чтен. Моск. Общ. 1859. I, отд. II, 248). Ми подаємо тут віршу Мазени по рукопису Кочубеї без поправок Бантиша Камєньського, — котрі зносимо в низ.

Всѣ покою щире прагнуть.

А не въ еденъ гузь тягнуть,

Той на право, той на лѣво,

А все брата, тото диво!

Не машъ любви, не машъ згоды

Отъ Жовтон взявши Воды:

Презъ незгоду всѣ пропали,

Сами себе звоевали.

Ей, братища, пора знати,

Що не всѣмъ намъ пановати,

Не всѣмъ дано все знати,

И рѣчами керувати!

На корабель поглядимо,
 И якъ много полѣчимо:
 Люду, однакъ самъ керуетъ,
 Стирникъ и самъ управуетъ; ¹⁾
 Пчулка бѣдна матку масть,
 И оное послушаетъ.
 Жалься, Боже, Украины,
 Що не вкупѣ масть сыны!
 Еденъ живеть неъ поганы,
 Кличетъ: «Сюда Атамань!
 Идѣмъ матки ратовати,
 Не даймо ей погибати!»
 Другой Ляхомъ за грошъ служить,
 По Вкраинѣ и той тужить:
 «Мати моя старенькая!
 Чомъ ты вельми слабенькая?
 Розно тебе розшарпали,
 Когда ажъ по самъ Туркамъ дали,
 Все то фортель щобъ не мѣла,
 И ажъ въ конецъ зослабѣла!» ²⁾
 Третій Москвѣ южъ годдуеть,
 И ей вѣрнѣ услугуетъ;
 Той на матку парѣкаеть,
 И неволю проклинаеть:
 «Лѣпше було не родити,
 Нежли въ такихъ бѣдахъ жити!
 Отъ всѣхъ сторонъ воругують,
 Огнемъ, мечемъ руниують,
 Отъ всѣхъ не машъ зычливости,
 А ни слушной учтивости:
 Мужиками называють,
 А подданствомъ дорѣкають.
 Чомъ ты братовъ не учила,
 Чомъ отъ себе ихъ пустила?
 Лѣпше було пробувати,

¹⁾ Много людей полѣчимо:
 Однакъ стирникъ самъ керуетъ,
 Весь корабель управуетъ;

²⁾ Когда ажъ по Днѣпръ Туркамъ дали,
 Все то фортель щобъ слабѣла,
 И ажъ въ конецъ силъ не мѣла!»

Вкупѣ лихо отбувати!»
 Я самъ бѣдний не здолаю,
 Хиба тилко заволаю:
 «Гей, Панове Енералы,
 Чому жъ есте такъ оснали?
 И вы, Панство Полковники,
 Безъ жадной полѣтики,
 Озмѣтеся всѣ за руки,
 Недопустѣть горкой муки
 Матцѣ своей большъ терпѣти!
 Путе праговъ, путе быти!
 Самоналы набувайте,
 Острыхъ сабель добувайте,
 А за вѣру хочъ умрѣте,
 И вольностей боронѣте;
 Нехай вѣчна будетъ слава,
 Же презъ шабли маемъ права!»

(Чтенія въ Моск. Общ. и пр. 1859. I, отд. II, 109—110. Напечатана також у Соловьева, Истор. Россіи, XV, 317—319, і в Костомарова, Мазепа, Р. М. 1882, Сент. 190—192).

II. *Вірша* Ст. Лаворського, митрополіта Рязанського, котру він видав зараз же, як стала звѣсна ізмѣна Мазепи, — напечатана в Ригельмана, (Лѣтописи. Повѣствованіе о Малой Россіи, III, 54—55), а потім у Кирьеєвського, (Пѣсни, VIII, 245—249). Мова цієї вірші далеко більш церковна, ніж народня. Вся вірша — школярсько-попівська лаїка од имени «Росіи» (України) на «бѣса», «волка», «Каина», «Іуду» — Мазепу, — до котрого перше буцім то «бысть матеріяя любви» од тії України. Між ничим тут здибуємо і слова про зневагу церков:

«Божія храмы быша, днесь же вертепы
 Отъ Шведекаго льва и волка Мазепы».

III. «*Псалма новозданна, Трубоју названна*», напечатана в «Источникахъ Малоросс. Исторіи, собранныхъ Д. П. Баптышемъ Каменскимъ» (Чтенія въ Моск. Общ. 1859, I, отд. II, 238—241) зложена теж зараз по ізміні Мазепи українцем, котриј сховав имѣя своје в «начатковыхъ дикціяхъ» своєї і псалми і бравсь «измѣнниковъ Царскаго

Пресвѣтлаго Величества, аще будетъ въ томъ державная воля, всѣхъ овѣршенивати по имени, на вѣчную ихъ отъ всего народа злую память и пагубу». Післьа довгого вступу, в котрому поясняється, на що «письма» названа «трубою», — віршарь обертається до Мазепи:

Ахъ зрадливыи Яне, Мазено Гетмане!

Чемъ зрадилось Царя, Царя Государя?

На чемъ ти сходило, чего недовѣло:

Гонору, чи славы, чи златой булавы?

Що въ земли и въ морѣ, то е въ твоємъ дворѣ,

Все ся знайдовало, чи еще жъ ти мало? і т. д.

і проходить до того, що

Обаче все тое сердце твое злое

Не такъ услаждало и увеселяло,

Якъ сами вѣсти и Лядцкіе листы.

Дальше jde властниі осередок вірші, — котріі увесь дихає ненавистью до ляхів. Сам Мазена для віршаря «Лях родиміі». Ціль Мазепи тут, як і в маніфестах царських, — піддати Україну ляхам, благочестіє перевернути на Унію. Но того, сподівається віршарь, не буде.

Ахъ, незбожний Ляше, на вѣно ти наше

Чигасашъ, и здоровье, тобѣ безголовье.

Постарому будетъ, якъ Богъ ся змилуєтъ,

Надъ *Украиною, волною, милою.*

.

Костель ихъ проклятый; Церковъ наша мати,

Бы искорененна была, превращенна

Въ Лядскую унію, лечь маймо надѣю,

Же Богъ не поуститъ, и Царь не доуститъ;

Царь нашъ камень твердый¹⁾, Ляхъ з натуры гордый,

Про те камень Ляху, причина есть страху. і т. д.

.

Царь Православный, знакъ любви преславный,

Покажи намъ нынѣ, въ злой нашей руинѣ!

Ускори потицися, кривдъ нашихъ поместися

Надъ Шведомъ невірнымъ мужествомъ безмѣрнымъ,

¹⁾ Нагад на ім'я Петра, — по грецькому камінь.

Бы ся кавалерства розніи Кролевства
Твоего были, тебѣ ся кланяли,
Бы твой двоеглавный, бѣлый Орелъ славный
Въ Польской сѣлъ Коронѣ, на кролевскомъ ѿронѣ.
Не жалѣй на Ляха сѣрчистого праха:
Далѣй ихъ за *Вислу зажеши зумислу!*
Нехъ Ляхъ знаетъ нашу силу и отвагу
Непреодолину, всегда неизмѣну,
Великоросейску и Малоросейску,
Страшну, неприступну, *двухъ Россей* сукуну!

.

Трохи далі віршарь згадує Кочубея і Искру:
Ахъ злий, необачный Гетманъ Ляхъ, врагъ значный.
Хтѣлъ дать Украинну Ляху злomu сыну.
Кочубей на оный совѣтъ, злыхъ радъ полный,
Же не сонзволить, смерть му за нѣ зготовить.
Пане Кочубею, ты съ былъ судією,
Предъ судію Бога стать гдѣ та мзда многа.
Квинтухая рожа, жался тобѣ, Боже,
Увиднула съ нынѣ въ Кіевѣ невиннѣ.
Вкупѣ также Искра забить есть отъ мистра.

Кінчається вірша довгенькою промовою віршаря об тім, що він сам

Псалму изложивый, заяць есть лякливый,
Бо есть престрашный, сродзе попошоный
Отъ Пановъ, злыхъ сыновъ, задросныхъ Калновъ,
Лютѣ разграбленный и уничтоженный і т. д.

Письменська ціна цієї вірші не дуже велика, як моральна високість самого автора. Та все таки цікаво, що, припадаючи перед царем, він не зрікався, що бажає, щоб Україна зосталась вольною, та що, навіть підбиваючи царя воювати з ляхів, він нагадував старе бажання українського народу, заявлене в часи Б. Хмельницького і поновлене в часи Палія, — «загнати ляхів за Вислу». то б то в землі справді польську, і значить увільнити од них усю Правобічну Україну з Волинь, котрі прилучені були напроти бажання народу до «Корони Польської». ¹⁾

¹⁾ Порівн. в «Історич. Півн. Малор. Народа» II, № 6: Пісні про Перебийноса.

Ми вже згадували, — шчо царь Петро зовсім не те мав та думці: він поклав і тепер, як перед полоном Паліја, — вернути Правобічну Україну Польщі.

IV. V. VI. VII: вірші українців досить уже помосковлених і певно, проживавших в тої час в Московщині, напечатані в Кирьєєвського (Пѣсни, VIII, 236—245) а також і VIII вірша, приложена по польському і по руському до книги Ф. Прокоповича «Панегірікоє или слово похвальное о преславной иадѣ войнами свѣскими побѣдѣ», — (частина в Пекарського: Наука и Литература въ Россіи при Петрѣ Великомъ, II, 197—200; також у Кир. VIII. 252—253) — нічого не можуть збудити в душі читача, окрім скуки. Інтересно хіба в вірші і у Кир—го, в наріканні Шведа на Мазену:

Мазена дуракъ, зъ деревни казакъ
Сюду мя призвавъ,
Видя же гибель, свою погибель
Огъ меня збѣжавъ (?)

IX. Вірша *Мазень измѣннику Задньпрянскому и Вкраинскому*, напечатана як піснь в Головацького, Народныя пѣсни Галицкой и Угорской Руси, I, 35—36, без показу, звідки взята, — і перепечатана в Кирьєєвського, VIII. 249—251. Післьа епіграфа з псалтира, — віршарь пита:

Мазепина слава, безумная глава, що'сь ты учинила?
Царя оставляешъ, къ Шведомъ забѣгашъ, войско
засмутьивъ,

Церкви измѣнивъ есь, Бога образивъ есь і т. д.

Далі віршарь радить Мазепі «склонитесь царици» і докоряя його тим, шчо

Батуринъ славный се днесъ оставъ шпатный, а черезъ
его зраду,

Души погубивъ есь, и градъ розоривъ есь, самъ пи-
дешъ ко аду.

Друга половина вірші видимо попсована переписчиками. Найінтересніше в ній запитання

Ци битися масшъ, шчо *тутъ* Шведа привевъ Сѣверъ
разорити?

З цього видно, що віршарь був сам єсеверянин, чи сів-
рюк, і писав ще в 1708 р., коли Шведи ще не посу-
нулись в Полтавинчину. Як видно з заголовку вірші, цей
сіврюк докоряв Мазену і його задніпрянським родом!

Х. *Вірша в церкві в с. Жуках* (полт. повіту,—маєток
Кочубеїв) коло ікони, котру буцім то шведи розлиніжували
як дошку, щоб грати в *дами*, напечатана в Русск. Ар-
хивѣ, 1875. II, 28. Тут «Івашко Мазена» виводиться
«отъ адекаго заклена», царь Петро зветься «Господнимъ
Христомъ Всероссійскимъ», — а про Шведів говоритьсь.
що ті

«Лютры церкви святія въ турми превращаху,
Подножія и дамы съ иконъ сочиняху,
Съ иконъ подгнѣти котламъ и до грубъ иконы,
Съ иконъ, увы, подмосты дѣлали подъ кони.»

Звісно, тепер не можна провірити, скільки је правди в
оповіданьнѣ про Жуківську ікону. — але загальне нарі-
каньня жуківської вірші, як і других, на зневагу шведами
церков і святишчів на Україні, страшенно вбільшане, на-
віть коли в ньому і єсть зерно правди. Першій пустив по-
добні наріканьня царські маніфест при самому початку
походу шведів по Україні, — та интересно, що царь не
назвав ніодного українського города, чи села, де б ста-
лась така зневага, — а каже темно: «Король шведскій
въ нѣсколькихъ деревняхъ многихъ поселянъ, не сопро-
тивляющихся ему, съ женами и дѣтьми порубить поветѣлъ,
а въ церкви благочестивыя войска шведскія, въ поруганію
Православію, лошадей своихъ ставятъ». Назива ж царь
города литовські (білоруські) Минск, Борисов, а особливо
Могилев, де б то «Шведы изъ всѣхъ церквей потиры и
оклады святыхъ иконъ серебряныя обобрали и пограбили...
по церквамъ во время службы Божіей, съ собаками ходили,
и что найващшее всего и ужаснѣе, въ церкви соборной
Могилевской святѣйшій сакраментъ, тѣло Христово, на
землю выброся, и оный потиръ похитя, вино изъ онаго
пили». (Чтенія, 1859, I, отд. II, 190—191). Перше заві-
реньня царя, про мордуваньня шведами жінок і дітей
мирих селян, зовсім не правда: шведи держали себе на
Україні далеко лядуанішче, ніж москвини, — і за ними не

було такого звірства, як поступованьня москвинів в Батурині, в Маїяці, Переволочній і т. п. Не багато мусить бути правди і у другому завіреньнї, вже через те одно, що царь би назвав села українські, де подібне случилось. На його слова про поступованьня шведів в Литві (Білї Русі) Карл одповідав: «зухвальство, — пжъ церквей превращеніе намъ задаеть, гдѣ святынь Божіихъ всякое насиліе всегда возбранялисмо, установивши каранье, если бы кто оное насильствовати дерзнулъ. О церквахъ Могилевскихъ ничего намъ не вѣдомо, лечь это пакы явственнѣйшее, есть ли оныя, по выходѣ нашомъ, безбожными московскими руками ограблены и въ пепелъ обращены» (Тамож, 209). В могилевській літописі записано оновданьня, що шведські воїаки, без свідому короля, зруїновали Буїницькій монастир під Могилевом, а дерево з церкви вжили на міст, — так король би то, здивувавшись, що кінь його не хоче ступати на міст, казав поперевертати дошки і, побачивши на них ікони, — звелів однести в монастир, а двох призвідчиків вчинку, звелів повісити. (Історич. свѣдѣнія о примѣчат. мѣстахъ въ Бѣлоруссіи. ген. м. М. Безъ Корниловича, 1855, 199). З другого боку звісно, що царь Петро, проходом через Могилев після шведів в 1708 р. звелів своїм татарам і калмикам заналить город, — що ті і зробили, зграбувавши його перед тим: тоді згоріло і кілька церков. Це була помета могилевцям за те, що вони вибили московське військо в 1661 р., — коли по словам самого царя «Москва дурна була» (Безъ Корниловичъ, 170, 167—8). Інтересно, що ні гетьман Скоропадський, ні сам царь в дальших своїх манифестах, нічого не казали вже про зневагу шведами православних свѣтошчів.

XI. *Вірша над гробом Кочубея і Іскри* в київській Лаврі напечатана в вивірєннії копії в Максимовича. Собр. Сочинєній, II, 241.

Як бачимо, між віршами і піснями про Мазепу єсть велика різниця: перш усього в тім, що вірші не знають Палїя, — замість котрого деякі з них споминають Кочубея і Іскру, — і нічого не мають проти панства Мазепи; вони цілком стоять на погляді царя і архиєреїв на всю справу. Далі вірші зовсім не мальують тодішнього життєв'я і інтересів народніх, навіть козацьких.

Тільки одна, — III-тя, певно писана світєлким чоловіком, одлунує хоч національні змагання українців проти Польщі. Між инчим цей характер віршів, як і склад їх, буде нам в пригоді при розборі непевних і фальшивих пісень про Паліа і Мазену.

Дія повности одмітимо, що в пізнішій (половині XVIII ст.) і маїже московської мової писаній довгій вірні Разговоръ Великороссій съ Малороссіей» єсть довгеньке оповідання про війну Паліа з турками і поляками і про вход його в Очаків. (Кіевск. Старина, 1882, Февр. 352—354).

3. Цертелєвський варіант пісні про Паліа.

Цертелєв помістив в своїй збірці пісню про Паліа, котру потім втиснув в свої утвори Срезневський, обставивши її явно фальшованими недоречними віршами про Иекру та Кочубея, та підправивши її по другим варіантам. Таку переробку передруковав пр. Безсонов в збірку Кириєєвського. Зрівнявши числїй варіант Цертелєва з повишчими, безпоруко пародіями, варіантами, ми думаємо, що і його можна вважати за варіант не фальшований, по крайшій мірі в своїй більшій частині, починаючи од віршика 14-го. От через це ми передруковуємо тут Цертелєвський варіант, добавивши наші уваги найбільше до початку його.

1. Ої, ти гадаєш, Мазено, ти гадаєш змінювати;
Ої, ти хочеш, ти хочеш царя отступати.

В пень Москву рубати,

А сам хочеш да на столиці царем царетвувати.

5. Ої, що взмовит гетьмане Мазено к Палію Семену:

— «Ої, Палію, Палію Семене,

Чи не зрадиш ти мене? —

Ої як же ја маю, гетьмане Мазено, тебе ізражати.

Коли ти будеш, гетьмане Мазено, добре починати? —

10. — «Ја думаю, Палію Семене, в пень Москву рубати;

А сам хочу да на столиці царем царетвувати».

— Вперед же ти будеш, гетьмане Мазено, у стовпа
стојати,

А ніж будеш да на столиці Царем царствовати!

. 1)

- Ој пје Паліј, ој, пје Семен да головоньку клонить
15. А Мазенин чура Палію Семену кајдани готувить.
Ој пје Паліј, ој пје Семен, і з ніг ізваливсьа,
Барзо тому гетьмане Мазено стоја удививсьа,
Ој, покликне гетьман на свој лејтари,
Шчоб забивали, Паліја Семена в крінкїї кајдани.
20. Ој, покрикне гетьман на свої тислиці
Шчоб забивали Паліја Семена в кріпкі скрипниці.
Не дав гетьман Палію Семену ні пити, ні їсти,
Доки не вислав гетьмане Мазено на столицю листи,
А як вислав гетьмане Мазено листи на столицю
25. Велів закинуть Паліја Семена в темнују темницю.
— О теж тобі, промовляје, царю, јесть Паліј змінишник.
Він тебе хоче уже отступати,
В пень Москву рубати;
А сам хоче да на столиці царем царствовати».
30. Озоветься Паліј, сидючи в темниці:
— Бреше, бреше гетьмане Мазено в царя на столиці!
О теж тобі, да праведниј царю, сам гетьман змінишник,
Він тебе хоче уже отступати.
В пень Москву рубати,
35. А сам хоче та на столиці царем царствовати! —
Ој, шчо взмовјать мосцівиї пани до праведна царя:
Випускај ти, да праведниј царю, Паліја с темниці,
А то будуть бесурмени Шведи на твоїї столиці! —
. 2)
- Да шче хмельу да шче зелененькиј на тичину не
ізвивсьа,
40. А вже Паліј під Полтавою і с Шведом побивсьа.
Да шче хмельу да шче зелененькиј головок не схилив,

¹⁾ Здѣсь какъ видно изъ смысла пѣсни пропущено нѣсколько стиховъ. *Прим. Цертелєва.*

²⁾ Здѣсь также пропущено, кажется, нѣсколько стиховъ.

Прим. Цертелєва.

По нашому, ніякого пропуску нема, — а јесть тільки скорий переход од одної картини (рада в царя) до другої (битва під Полтавою). *М. Д.*

А вже Паліј під Полтавою і шведів побив,
Ој, кликне-покликне да корольу шведській на гарматі
стоја,
— «Утікаймо скоріј, гетьмане Мазено, с Полтавського
поля!»

45. Тоді вони утікали усі с під Полтави;
Бодај вони не дождали биться з козаками!

Зрівнявши початкові віршики, 1—13, з дальшими, бачимо, що вони не однакові по складу. Початок збивається на *думу*, а далше їде проста пісня, тільки і в ній пробиваються іменительні спадки на форму звательних, як часом бува в думах (бреше гетьмане Мазено... кликне корольу шведській). Окрім того ці початкові віршики якісь обірвані, протвиномовлячі (порівн. 1—3 з 8—9) і не щільно приточені до дальшої пісні, так що сам Цертелев подумав, що між 13 і 14 віршиками мусив бути пропуск.

Цертелев був ще не мудрујушчиј (наївниј) збірач і навряд він навнісне фальшував пісні. З другого боку він не каже в переднім слові до своєї книжки, щоб він брав свої пісні з чужих записів, — куди могли проскочити, рядом з правдиво-народними піснями, також і утвори віршарів, — а каже, що записав свої пісні од кобзарів. Покладајучись на це все, можна допустити, що Цертелеву здибавсь який небудь кобзарь, котриј співав і просту пісню про Паліја, та тільки всилувавсь переробити її на думу, чи епальму, — хоч, як видно, не дуже зручно. Найбільше перероблені вірші 1—13, — хоча в усякім разі вони подібні до 9—19 віршників нашого варіанта 9-го. записанного певним збірачем, а також довіршів в 2-ј казці про Паліја. Дальше ж їде проста пісня, подібна до щиро-народних, котрі надруковані в нас вище.

В в. 38-ому не певне слово *бесурмени* в прикладі до шведів. В усякім разі воно не може бути раним. В віршах 43—46 видно слід обробки, може, ј кобзарської.

4. Перегляд фальшованих пісень про Палі́ја́ і Мазену.

Пісні про Палі́ја́ і Мазену, котрі ми не помістили в нашу збірку, — напечатані в видавництвах: *Срезневського* (Запорожская Старина. Харьк. 1833—38, т. I, кн. 1, 62—78, т. II, 79—82 т. II, кн. III, 142) *Максимовича* (Украинскія народныя пѣсни, М. 1834, 57—60, 110—111, 113, — Сборникъ украинскихъ пѣсень, Кієвъ, 1849, 88—91, — всі по Срезневському з малими одмінами; тільки 110—111 самотїйна, потім перепечатана і у Срезневського) в «*Неофициальная часть Полтавскихъ губернскихъ Вѣдомостей*, 1860, № 14 и 15, — (по Срезневському і Максимовичу) у *С. Карпенка* (Васильковскій Соловей, 21, — по Срезневському і Максимовичу, з прибавкою двох віршів; 52, — так само, тільки з поправкою дуже вже незручного початку) у *Безсонова* (Пѣсни, собранныя П. В. Кирьевскимъ, вып. VIII, М. 1870, 176—205, — по Срезневському і Максимовичу). З цих пісень хіба одна, та що в Максимовича надрукована в збірці 1834 р., на стор. 111—113 (*Мазено Гетьмане, израдливый пане...*) може бути старою віршею XVIII ст. хоч і то навряд. Остатні ж чисто фальшовані, або цілком, або підправлені кількома віршиками з правдиво народніх пісень. Де які з тих фальшованих пісень Срезневскій і Максимович прозвали *думами* (кобзарськими *псалмами*), — тільки ж ті віршування, правда, не подібні складом до простих українських *пісень*, не подібні також і до кобзарських дум, котрих тепер видано досить, щоб їх характер ви́яснивсь.

Вже в переднім слові до першого тома «Историческія Пѣсни Малорусскаго Народа съ примѣчаніями *Вл. Антоновича* и *М. Драгоманова*» ми сказали нашу думку про фальшування українських пісень в старих видавництвах їх, а найбільш у Срезневського, котрому слідував Максимович; потім про цю ж сумну справу сказано було чимало *М. І. Костомаровим* в його статті з поводу «Историч. Пѣсень Малорусскаго Народа» в «Вѣстникѣ Европы» 1874, Декабрь (див. особливо стор. 611 і далі¹⁾). Тепер у нас

¹⁾ Тільки ж д. Костомаров і після цієї статті знов довіривсь

нема досить місця, щоб подрібно з'ясувати фальшивість показаних вище пісень про Палію і Мазену. Ми скажемо тільки по кілька слів про найважливіші з них, в щирість котрих, як видно з приміра д. Костомарова, шче може хто небудь вірити.

«Пісня» про «Палію в Сибіру», — («прелестная», по Срезневському, «поэтическая», по д. Костомарову) — напечатана буцім то «со словъ бандуриста съ поправками по тремъ другимъ спискамъ» (звідки?). Але вона перш усього складом своїм зовсім не подібна ні до кобзарських псалм, ні до пісень. Про кінець її сам Срезневський писав Максимовичу: «последній куплетъ едва ли старинный. Что то отзывается Сковородинскимъ духомъ, сатиризмомъ конца прошлаго вѣка». (Рукопись у нас). По нашій думці, і цього мало: цей «куплет» зовсім не подібний до народніх пісень, вже потому, що в ньому пісня, котру б то Палій співає з бандурою, — вставлена в пісню, як це робиться тільки в письменських утворах, а ніколи в усних. Вже одного такого куплета досить, щоб кинути тінь на всю «пісню». Далі початок цієї «пісні»

Високо сонце зходить, низенько *ложиться*

не по українському. Він, очевидно, узятий з звіскої чумацької пісні. Цієї пісні звісно більш десятка варіантів (у Рудченка, Чумацкія пѣсни, VIII, у Чубинського. Труды экспедиціи п. пр. V. 1049—1052) і ні в одному нема

Срезневському і Максимовичу і завважав їх пісні про Палію і Мазену за щиро-народні в своїй праці «Исторія козачества въ памятникѣхъ южнорусскаго пѣсеннаго творчества», Русск. Мысль. 1880. Юнь, 46—52, і в праці «Мазена», тамож 1882. Юнь, 74. — Замітимо також, що д. Костомаров омільно вбачав в пісні «Крикнув на хлопців бурлака вночі» спомин про втечку Палію з Марієнбурга (Р. М. 1880, Юнь 45—46), — тоді як ця пісня належить до закладницьких козаками (донськими і запорозькими) Азовом в 1637 р. (Див. про це в Вѣсти. Европы 1877, Мартъ, 108) Киевск. Стар. 1882, Сент. 413—436 і Поябрь. 230—241). Пізніше д. Костомаров отстав от такого погляду на цю пісню (К. Стар. 1882, Авг. 367). Прибавимо дльа неспеціалістів, що і у праці д. Вол. Антоновича «Последнія времена козачества на прав. сторонѣ Днѣпра», — котра виїшла раніше «Истор. Пѣсень Малор. Народа», — (73. 171—172. прим) віршувannya «Шведського року» вважається за щиро-народне, а пісня про полон Палію Мазену приводиться по «Полтавськимъ Губ. Вѣдомостямъ».

слова *ложиться* ¹⁾). Так само неможливо, щоб українець сказав: «Палію по Сибіру *бродить*», бо *бродити* в українців скорше: ходити по воді, ніж *блукаєти*. До того ж в усіх щиро-народних піснях і казках про Палію він малюється замкнутим у темницю, а не блукаючим (бо народ бачив, як Палію сидів замкнутим в Бердичові, Дубарі, Батурині). Уся частина пісні, де Палію малюється з «вірним чурою», якимсь *Стоусем* (?), — нагадує сентиментальні вірші початку ХІХ ст., а не народні пісні. А зовсім уже дивно, коли читаєш, як цей Стоусь дає Палієві «ялову ю віту», — то б то «ялину гілку»: лівобережні степовики мусили б добре знати сибірську ботаніку, щоб зложити такий образ! Ніколи протонародній побожний чоловік не сказав би: «не то богові молитесь, не то журитесь». Нарешті ніколи щиро народні пісні і казки не звуть Палію *напом*: то його ворог Мазепа — *вельможний* нап (Див. вище).

Ще більш незручно зроблена «дума про Полтавську битву»: «Шведського року, нещасливого літа» і т. д. Перш усього шведських років, — коли вже згодиться, щоб це був український вираз, — було на Україні два: 1708 і 1709 р. Далі вся оця частина, — як «у городі Лебедені царі і князі (які??) великим дивом усі дивовали, один до одного (а не *одного*?!)) словами промовляли: про що (а не *од чого*?) то, панове, у землі християнській не *стало* порядку *ставати*?» — Про то, панове, що стали прокляті бусурмани християн братами називати! — Хто ж теє зачинав? — Начинав тее проклятий Мазепа. — це все явна пісенітниця, по всьому, а не тільки «поэтическая прикраса», як каже видавець. До того бусурманами українці звали тільки мусульман, а ніколи християн—шведів, — так само, як в часи Палію звали *каторгали* тільки турецькі *галери* (kadriga; порівн. в правдивих кобзарських псалмах у Антонов. і Драгоман. I, М.М. 30, 31, 45) і не могли зложити слов: *живьем* (а не — живцем??) на *вічну каторгу* завад». Слова цієї

¹⁾ Од того Карпенко і поправив у себе початок: «низенько *сїдає*... Палію... *проживає*». Так само Максимович поправив у себе: Срезневського: «та і сів *и поміти*» (так напечатано, — так і в власному рукопису Ср-ого, що в нас) на: «та і сів *у наміти*», — та тільки забув про сибірський холод!

«думи» про те, як Паліј «прибув до білого царя на столицю великим постом», а під Полтаву «на святого отця Миколаја», як і про «панцирне» вієсько шведське, про те, як шведи в «Батурині мужиків та жінок у пень сікли да рубали» і т. д. — анахронізми (помилки прети часу) і невірності. — Звісно, в народніх піснях часто бувають історичні помилки, та не такі — і навіть менше, ніж в фальшованих піснях, де анахронізми або навмисні, або бувають як раз у тому, чого не знали вчені льуде в тої час, коли пускалась фальшована пісня. Якось чудно, шчоб «дума», котра навіть пам'ятає ім'я «Шеремета Бориса Петровича», — чужого, — не пам'ятала, коли ї куди прибув свій чоловік, Паліј, Діло в тім, шчо, коли приписував Срезневський до цієї «думи», — то йому «не случалось читать въ лѣтописяхъ о времени прибытія Палія» ні з Сибірі в Россію, ні під Полтаву, — так йому вдались покази «думи» за «фактъ новій». А тепер ми знаємо, шчо Паліја привезено до царя в Вороніж 30 марта і зараз же одіслано до табору Скоропадського.

Найгірша ж з помилок в «думі» Срезневського, — це вірші об тім, як би то шведській король з Мазеноју

«А у городі у Батурині мужиків і жінок у пень
сікли да рубали,
Церкви палили, святі да ікони під ноги топтати,
Пліти справляли,
На тої бік Дніпра утікали».

Срезневський сам вказує тут помилку і дума, шчо ці вірші не на своєму місці, а мусять бути перенесені в кінець думи, і шчо тут замість Батурина мусіла бути Переволочна, до котрої Карл утік з під Полтави і коло котрої він переправивсь через Дніпр, — бо звісно ж, шчо Батурина шведи не руйнували (зруйновав його Меншиков). Але і Переволочини теж шведи не руйнували. «Думи» і тепер, коли вже вони починають забуватись, не роблять таких помилок навіть там, де їде мова про пригоди XVI—XVII ст. А п'ятдесят років тому назад, коли кобзарі співали такі псалми, як про С. Кішку, коли вони мало помилялись, перелічуючи навіть полковників при В. Хмельницькому, — нејмовірно, шчоб кобзарь поробив такі страшенні помилки! Придивляючись ближе до повищих віршів чуд-

поїї цієї «думи»,—ми побачимо, що вони майже цілком зроблені з слів манифесту царського про те, як би то шведський король поступовав в «нѣсколькихъ деревняхъ», (див. вище, на стор. 53). Така фабрикація замазана анахронізмом і географичною помилкою, так буцім то звичайними в народній словесності!!

На решті порівняймо кінець цієї буцім то «думи» з кінцями правдивих кобзарських песальмів, на взгляд котрих він зроблений:

1. Земле, земле християнська!

Ягда ти була смутками і печальми наповнена,
Не знала, де родина об родині *промишляє* (!)
Даї бог честь і хвалу світ-праведному государю,
Да і Семену Палію, превеликому пану (sic!)
Що не дав Шведу християн на поталу.
Ої, даї, боже, усім християнам многіа літа
Да счастливого прожитія у сім світі. (Срезневський)

2. Земле турецька, віро бусурманська,

Ти розлуку християнська!
Не одного ти розлучила з отцем, з матерію,
Або брата з сестрою,
Або мужа з вірою жопою....

(в другому вар. шче:

Альбо кровню родину з родиною,
Альбо близьку сесіду з сесідою:

в третьому шче:

Товариша із товаришем)
Даї, Боже, миру царському
Народу християнському
Славу (або здравіє) на многіа літа

(в другому варіанті

Услниш, Господи, у просьбах, у молитвах
Льуду царському
Народу християнському,
На многіи літа,
До кінця віка, —

або в давнішче записанниму:

Утверди, Боже, льуду царського,

Народу християнського,
Вієська Запорозького,
Донського,
З сиїєју чернишю Дніпровою,
Низовоју,
На многаја літа
До кінця віка.

(Див. у Антонов. ј Драгом. I, 80—91. 124. 132. 219—220.)

Ясність і конкретність (стислість, образів запевно кобзарських пісень і темнота в словах «думи» Срезневського видні зразу, так само як і ріжниця особистих побажань першої цареві ј Палієві, «превеликому пану», ј широка загальність побажань остатніх.

Пісньа «про Полтавську битву», надрукована в «Запор. Старині», як каже видавець, «по списку Н. Цертелева съ поправками по спискамъ Н. В. Росковшенкова и моему собственному», — јесть просто кінець Цертелевського варјанта пісні про Паліја, (див. вище) в девјать віршиків, розвезениј на пісню в 44 вірш. вставками ось јаких куплетів:

От-то вони тоді *шибко* (sic!) утікали
З полтавського поля;
Зхаменулась (!!!), звеселилась
Козацькаја доля, —

або шче ј таких:

От-то обізвасьа пан Семен Паліј:
«Де ти, вірині друже?»
— Ој, нема вже твого друга —
Обізвисьа, дуже. ¹⁾

Доволі подібних «куплетів», — шчоб зпроневірити цілу збірку того видавця, котриј запевня, шчо він би то записав такі «куплети» з народніх уст!

Також не зручно перероблено в Запор. Старині ј початок Цертелевського варјанту в осібну пісню про полон

¹⁾ Срезневськиј настојује. шчоб читали таки: «обізвисьа, дуже». Хто ж не скаже, шчо подібня будівля фрази, јак в цих двох останніх віршиках, — личить більше романсам Карамзинського часу, ніж народніј пісні?

Палі́жа. Між 4 і 5 віршиками прибавлено, як Мазепа гуля́є в Полтаві з Іскро́ю і Кочубе́єм і чогось «плаче і рида́є», і т. н. після чого Мазепа вже опи́нляєтьс́я в полі і розмовля́ з Палі́жем, по варіанту Цертелева, тільки серед цієї розмови ви́я́ть прито́чена, — і дуже не до ладу, — пересторога Палі́жеві од Іскри. Цього Іскру названо чомусь Максимом, — коли Полтавський Іскра був Іван, а правобічний (ім'я котрого не було звісно в часи виходу Зап. Старини) звався Захаром.¹⁾

Як уже було сказано, Максимович передруковав в своїй збірці фальшування «Запор. Старини» «про Палі́жа в Сібі́рі» і «Шведського року», додавши до них од себе вірші «Мазено Гетьмане, ізрадливий пане» і т. д.

Щоб докладно розібрати цю «пісню о Мазені», котру Максимович перший напечатав в своїй збірці 1834 р. (стор. 110—111) ми мусимо подати її тут усьо буквально.

1. Мазено Гетьмане, ізрадливий Паче!

Злеє починаешъ, съ Шведомъ накладаешъ

И на Царя Восточного руки подѣймаешъ.

Поднявъ еси Орду, изробивъ тревогу! —

5. А при той зміни́ бувъ Кочубей да Іскра:

Пошли-жъ вони зъ-подъ Полтавы да до Царя зиншка.

А Царь вѣры не дѣнявъ, до Мазены одѣславъ:

Скоро-жъ ѡхъ Мазепа взрѣвъ — барзо звеселився;

А Кочубей изъ Іскрою слѣзами облився.

¹⁾ В Запор. Старині напечатана ще одна «піснь» про Полтавську битву і друга про Палі́жа. Ми не будемо багато говорити про першу, бо в ній нема згадки про Палі́жа. Скажемо тільки, що перша «піснь» ця («Ой, трапилося проклятому Мазені та коржіки їсти») котру Срезневський давав бачити то «со словъ бандуриста изъ 3 списковъ» нагадує вірші слабших поетів школи Гулака-Артемовського, напр. самого Срезневського. Другу ж («Охочі́й ватаги козаками багати́») котру видавець здобув од Євелького, — сам Срезневський вважав за фальшовану. В цьому «формулярному списку» Палі́жа здибуємо навіть куплет з «Наталки Полтавки» («Ворекла річка невеличка»...) а пр. Безсонов оборона цю, як каже сам видавець Зап. Стар. «малоросійську дичь», од самого Срезневського і каже власне про цей куплет: «Это самое народное и лучшее мѣсто въ Старинѣ: оно сходится съ образами Московскихъ Былинъ, а тѣ въ семъ случаѣ возвращаются къ Слову о полку Игоревѣ». (Піснѣи собр. П. В. Кирѣевскимъ, VIII, 211).

10. Усѣ Папы Сенаторы, усѣ бенкетъ мали;
Кочубея-жъ изъ Пекрою барзо забували.
Тільки ты ихъ не забудь, Миргородскій Пале, ¹⁾
Що Кочубей изъ Пекрою за Вкраину стали! —

У Києвъ на Подолѣ порубаны груши;

15. Погубивъ-же несь Мазена невинныя души!

Ой выгорѣвъ весь Батуринъ, зôсталася хата: ²⁾
Да вже-жъ твоя, несе Мазено, и душа проклята.

Бувъ у тебе, несе Мазено, одинъ хлопець Нѣмець... ³⁾
Пôшло-жъ твоє, несе Мазено, усе добро нивець!

У Карпенка післьа 9-го віршика:

Охъ, не одинъ украинець по нихъ зажурився, —

в 11-му віршику перемінено «барзо (!) забували» на «дуже (!) обвиняли», — а в кінці прибавлено два віршика

А той німець (!) твій, Мазено, небожъ Войнаровскій,
Пропадає у Якуцьку въ опалі (!?) Московскій».

Перш усього кидається в очі в цій «пѣснѣ» нерівність її ладу: віршики 1—4 одного ладу, — а кінець, з в. 14-го, де на другій лад: середина не підходить ні до початку, ні до кінця і кілька раз перемінює лад. Початок явно нагадує старі вірші, а найбільш «Псалму новозданню», де в чому навіть дословно, — а також віршу «Мазепѣ измѣннику», — з котрої у кінці «пѣсни» Максимовича є де що спільного, хоч тої кінець рíжниться од неї ладом, пісн'ям, а не віршовим. Можна б зовсім згодитись на те, що віршики 1—4 зложено коло 1710 р., як дума Максимович про всю свою «пѣсню», — коли б не слова про *Орду*, неможливі для того часу, коли всі українці добре

¹⁾ Кажеться, Мирг. Полковникъ Апостоль, послѣ бывший Гетьманомъ. *Прим. Максим.*

²⁾ 1708 г. въ октябрѣ Князь Меншиковъ осадивъ Батуринъ, великолѣпную резиденцію Мазени, разоривъ и сжегъ его до основанія; на мѣстѣ онаго было только нѣсколько хатъ, до 1750 г., когда избранный въ Гетьманы Каммергеръ Графъ К. Г. Разумовскій захотѣлъ перевести Гетьманскую резиденцію изъ Глухова опять на прежнее мѣсто. *Прим. Максим.*

Дієсно в 1709 р. і однієї хати не зосталось. *М. Д.*

³⁾ Капитанъ Сердюковъ Кенигсенъ. *Прим. Максим.*

знали, що то шведи, а що Орда (татаре). Віршики 5—6, про Кочубея і Іскру, підходять до тих, що єсть вище в казці 2-ї. Віршик 7-ий споминається в казці, що в Куліша, (Зап. о Ю. Р. I. 123) трошечки зміненій:

«А царь віри не доньав, та назад їх одіслав.»

Так, значить, матер'ял по крайній мірі першій половині «п'єсни» Максимовича знаходиться то в старій писемній, то в устній народній словесности. Тільки ж все таки в цілому «п'єсня» ця чудна, і у всякім разі не можливо, щоб вона була народною піснею, навіть її кінець, котрий має пісн'яний лад. В народній пісні не можливо таке обертаньня, як в вір. 12-му: «ты, Миргородський папе». Таке міг би написати хіба письменний віршарь в часи гетьмануваньня Дан. Апостола (1727—1734), та і той віршарь мусив би забути, що Апостол власне нічого не зробив для Кочубея і Іскри ¹⁾. Прирівняв «невинних душ» до «порубаних груш», як і спомин про «одного хлопця німця», — у народній пісні не можливі. Після цього всього найбільше, що можно сказати на користь Максимовича з його «п'єсей», — це те, що може хто в XVIII століт'ю, але навряд близько до 1709 р., зліпив оцю віршу з частин других. — і що цю ліпню Максимович виправив по своєму, як він це робив майже завше навіть з щиро-народними піснями в часи видав'ня збірки 1834 р. За таку нашу гадку, — в усякім разі проти щирости цієї «п'єсни», — говорить і те, що Максимович не помістив її в свою збірку 1849 р., котру він видимо хотів очистити од гріхів 1834 р.

Що Максимович навіть сам складав мов би то «народні пісні», — на це ми знайшли явний доказ в його паперах,

¹⁾ Миргородський полковник, потім гетьман. Данило Апостол випрохав у Мазени дозвол. щоб його сина, зят'я Кочубеєвого, і жінку його не арештовували вкупі з Кочубеєм. Посланий Апостола вспів обігнати посланих Мазени. і Кочубеє вспів виїхати в Слобідчину. (Див. у Костом., [Р. М. 1882, Сент., 194—6] лист самого Мазени, котрий оступається за Апостола перед царем). Взагалі роль Апостола в усій Кочубеївсько-Мазенинській справі була не дуже то достоїна. Ставши гетьманом, Апостол поставив Кочубеєнка полковником, — об чім даремне прохала Кочубеїха царя ще після Полтавської битви (Ригельм. III, 88). І нас хотять впевнити, що про такі пригоди може споминати народня пісня!!

де між инчим єсть листок з поміченою дѣя вкладу в збірку пісней о *Мазепѣ*, дуже подібною по манері до кінця повишчої, а також до «пѣсни о Палѣѣ» (в Сибіру). Ми дамо тут точну копію з цього «документа», котриї може підперти те, шчо ми сказали вище в справі фальшуванья пісень.

Посѣявъ я шсениченьку,

Озимее жито ¹⁾

А ²⁾ вже жъ мого козаченька

На Украинѣ убито; ³⁾

Одъ Крюкова до Бубнова ⁴⁾

Не бѣльшъ, якъ двѣ милі, —

Лежать пані козаченьки —

По три по чотыри:

Въ кого руки, въ кого ноги,

Головы не має.

Пишый лежить середъ поля,

Тѣльки отдыхае. ⁵⁾

Одинъ козакъ — помѣжъ другихъ,

Своихъ призывае:

«Простѣть, братця-товариши,

Я уже ⁶⁾ уміраю

Уміраю заапрасно,

На сѣму я степу,

Клянѣть братця съ правнуками —

Гетьмана Мазепу:

«Счобъ не було добра ёму до вѣку одъ нынѣ.

Счобъ вѣнъ загубъ якъ той вѣтеръ, счо вѣявъ въ долиниѣ.

За те счо згрызъ Украину якъ люта собака,

Счобъ вѣнъ дождавъ до щобъ ёго повѣсивъ гицляка.» ⁷⁾

¹⁾ З лѣвого боку обидва віршики обведені знаком (, шчоб потім звести їх в один. Такиї же знак і далі коло каждой пари віршиків.

²⁾ Було: *Да*, та зачеркнуто. ³⁾ Зачеркнуто *в* (бито).

⁴⁾ *до Бубнова* зачеркнуто олівцем і замість того написано олівцем же: *до Бужина*, і з боку написано: «ХВ. Бубновъ другой, гдѣ ломають камни».

⁵⁾ Остатні чотирі віршика всі перечеркнуті.

⁶⁾ Зачеркнуто: вже жъ.

⁷⁾ Остатні два віршики зачеркнуті і перечеркнуті. Окрім того перед *счобъ вѣнъ* зачеркнуто *Бодай*.

Передивляючись вкупі всі фальшиві пісні про Палію і Мазепу, вбачаємо в них оснівну цвіху: маже всі вони (окрім романса про Палію в Сибіру) бють на те, щоб говорити, на ряду з Палієм, про Кочубея з Искрою та про Полтавську битву. І в цім то і видно найбільш їх неподобенство до правдиво народніх пісень. Народові не було ніякого діла до Кочубея і Искри. Перш усього цих панів за життя їх нічим було добрим сном'янути народові. В полку Явана Искри, в Полтавському, народ завше був недовольний урядом і через те навіть більше стояв за шведів, ніж де небудь. Кочубею ж запорозці навіть радили зняти голову ще в 1692 р., як одному з найшкідливіших панів (Соловєвѣ, XIV, 181). Суперечка Кочубея і Искри з Мазепою не могла інтересувати народ, як справа цілком особиста. Інше діло незгода Палію з Мазепою, — незгода двох стрійів громадських, лубого черні і противного їй! Од того народ і склав пісню про полон Палію, — і не міг скласти про Кочубея і Искру, ані вставити їх в пісню про Палію. Не склав народ особної пісні і про Полтавський бій і в загальні про війну з шведами, — а тільки приточив до готової пісні про вразивши його полон лубого йому Палію кілька віршиків з старої пісні, прилагодивши їх до нової пригоди. І це зовсім природно, — бо вся справа Мазепиної зміни ошоломилася народ, — котрий не лубив ні московських пор'ядків з царем, ні Мазепи, власне за те, що він був слугою тих пор'ядків. При такому ж настрою, пісні не складаються. Що ж такий справді був тоді настрої народу українського, — це тепер видно з актів того часу. Актів цих не знали за молоду Максимовича і Срезневського, — котрим і могло бути дивно, чому нема народніх пісень про Кочубея з Искрою та про Полтавський бій, про котрих вони начитували в літописях та казенних історіях XVIII ст. Ми вже замітили в «Историч. Пѣсняхъ Мал. Народа», що фальшовані пісні завше підходять до зводних Літописів XVIII ст., або до «Исторіи Русовъ» і через те вкупі з ними часто помилуються проти дієвої історії, як вона вияснилась в остатні роки наукою по актам. Народні ж пісні звичайно зходяться з актами, — як це і зовсім натурально, бо народні пісні складаються прямио під уразою фактів на народню думку. Полон Палію так і вразив

народ у саме серце, — і він склав про це пісню: — в
війні ж московсько-шведській народ не знав власне, на чий
бік стати, — і ця справа, велика в очах письменних лью-
деї з церковно-казенними думками, для простого народу
була ділом побічним. Не будь сюди примішаниї тої же
Палії, то ця справа не тільки б не залишила після себе
ніякої особної пісні (як і сталося) а навіть, певно, обі-
шлась би ї зовсім і без того згадки в варіантах пісні про
полон Палії, який ми бачимо в них тепер.

Цього ніяк не могли зрозуміти в 30-ті роки наші вчені
люди, — як не могли зрозуміти тоді і того, од чого нема
народних пісень про всю козацьку і православну суперечку
українців з польками до Богдана Хмельницького, то б то
до спільного козацько-крістьянського повстання проти
польської панської держави. От вчені люди і надумались
поповнити ї цей, по їхньому, пробіл фальшованими піснями
про Палію, Кочубея, Іскру та Мазену, подібними до тих,
які вони зложили про Свірговських, Наливажок і т. н.
Так то сфабриковавсь «Полтавський кругъ Малоруссаго
пѣснотворчества», як зве всі згадані тут фальшовані думи
ї пісні пр. Безсонов!

5. Варіанти особної пісні з іменем Семена Палії.

1.

1. --- «Ої, Семен Палії, чого в тебе білі ручки в крові?»
— Забив, забив сиву голубочку,
Щоб не сиділа в лісі на дубочку,
Щоб не сиділа, та не буркотала.
5. Мені молодому спати не давала. —
А в неділю рано дзвони задзвонили
А вже турки Палію зловили.
Задзвонили дзвони, разом перестали,
А вже турки Палію спожмали.
10. Повели Палію селом гулицею
А виїзали назад руки сиринею.
Повели Палію містом та базаром по над крамницею,
По над туєю турецьку границю та і на шибеницю.
(Зап. в Селезнівці, сквирськ. пов., київськ. губ. в 60-ті рр.).

Ця пісньа могла б дати багато поламати голови, як би на счастья не втрапились другі, повнішчі, варјанти її, з котрих видно, що це вривок пісні, котра не має ніякого стиченья з історичним Палієм, і що в цей вривок імја Паліја попало зовсім случајно. Пісньа ця галицького походу, з *опришківських* (розбійницьких) і розказує про кару молодця, котриј убив невірну йому дівчину, чи жінку, а потім одјіхав, та на решті його піјмало начальство, — *німці*. Пісньа ця, певно, занесена в Кијівщину галицькими заробітчанами — і тут скоро поплуталась і затемнилась, тим паче, коли замість німців, — котрі в Кијівщині не могли нікого полоняти, підставились турки, — і на решті стала вриватись. В один із вривків вскочило імја славного полоняннина Паліја. — Ось де варјанти цієї пісні без имени Паліја, — один повнішчіј і яснішчіј і другі два ввірвані і заплутані.

а)

1. — «Ој, ти Јанче, все зло зробив,
Шчо ти свої ручки покрівавив! —
— Бо ј лубив же ја голубоньку,
Шчо сиділа на віконечку,
5. Шчо сиділа вуркувала, —
Молодому Јанчу спать не давала. —
— «Ој, ти Јанче, чого на тебе німці встали.
Бо хотять тебе уловити
І твоју честь испразнити?» —
10. — Ох, ја німців не бојусь, —
Сам на себе надіјусь
І на свого коня вороного
І на сіделечко з під злота самого
На два підстолі борзе грімкіјі,
15. На третью рушничку, вистріляночку. —
А встріч јого усі звони звонять,
Молодого Јанча в чистім полі гонять.
А встріч јого всі звони перезвонили,
Та ведуть Јанча, — вже уловили.
20. Та ведуть јого вулицеју
Ізязали руки сирицеју
Та ведуть јого до темниці

- А за ним іде дві дівичі, —
Одна каже: «ти рідний брат»,
25. Друга каже: «хтів за жену взять».
— Та піди дівко, не будь лихою
Не будь тобі, б...ь, женою. —
Та ведуть Јанча в чистеје поле на могилу:
— «Та ј дивись, Јанче, на веку Украјину.
30. Шчо забачиш, — то все твоје.»
— Ој, бачу ја а два стовни,
На тих стовнах сволок лежить,
На сволоці шчурок висить.
— «Ој, то ж, Јанче, то смерть твоја.»
35. — Як би јі знав, шчо смерть моја,
Ја б јіі звелів обмалювати —
І тальарами пообивати.
Хтоб же јшов, — тальар знајшов,
Молодого Јанча все спомјанув».

(З рукописн. збірки Штангеја. Д. Штангеј записував в середніх повітах київської губернії в 60-ті рр.).

Полон Јанча, в віршиках 19—21, малюється тут як полон Коваленка турками, — в дуже розширеній на Україні пісні (Антонов. і Драгоманов, I, № 25), — після чого тим скорше німці галицької пісні могли в Київщині замінитись турками.

б)

1. — «Ој, ти, Јанчуку,
Ој, ти вродливиј,
Ох, ти вродливиј,
Хорош, чорнобривиј,
5. Ох, ти вродливиј,
Хорош, чорнобривиј!
Чом у тебе, Јанчук,
Ручки кровавиј?»
— Да убив ја, убив
10. Сиву голубоньку,
Ој, шчо сиділа
В лісі на дубоньку, —
Ој, сиділа вона,

- Вона туркотала, —
15. Мині молодому
Спати не давала,
Правди не сказала. —
Ој, у Немирові
20. Усі дзвони дзвонять:
Турки з татарами
Там Јанчука гонять.
Ој, дзвонили дзвони,
Воли перестали:
25. Гонили Јанчука,
Та вже і спојмали.
Ој, повели јаром,
Јаром, улицеју.
Та звјазали ручки
30. Назад сирицеју.
Та в неділю рано
Сонце припікаје, —
Прокльата сириця
Руки ізтискаје,
35. — «Ој, чи бачиш, Јанчук.
Тују камјаницьу,
Та шче на себе
Тују шибенницьу? —
Ој, казав Јанчук
40. Та мур мурувати.
Та казав јого
Грішми обсинати.
— Ој, як хто тії
Гроші буде брати,
45. Ој, то тој мене
Буде споминати.

(З паперів Л. Рудченка; запис. в с. Романівці. сквирськ. пов.)

В пісні цієї прирівнювання вбитої жінки до голубки так розрослося, що навіть затемнило зміст діла: тільки віршик 18 цього варіанта: «правди не сказала» пояснює його, повертаючи оповідання просто на людину.

в)

1. Ох, у лісі, в лісі явор кучерявий...
Хорош Янко хлопець, хорош чорнявий...
Хорошиї, чорнявиї, на личко білявиї. (2)
Ох, у лісі, в лісі, в лісі на дубочку
5. Ох, там забив Янко сиву голубочку.
Ох, там вziali Янка, Янка жіпожмали,
Назад йому руки, руки івијазали..
Ох, повели Янка тісної улицеју,
Увијазали руки білоју сиринеју.
10. Вітер повіваје, сонце пригриваје,
Білаја сиринеја в ручки укипаје.
Ох, вивели Янка у чистеје поле.
— «Чи шчо заглядиш, Янку, то то буде твоје.» —
— Ох, бачу ја, бачу гору кремјанују.
15. А шче дальше бачу шибенщицу своју. —
Ој, у полі, в полі береза стојала,
Береза стојала тонка кучерява (2)
Там жандари стојали, гільље поснускали,
Гільље поснускали, коні годували (2)
20. Молодому Янку піжки ісковали —
Коники забрали у світ поїхали.

(Зап. в м. Коростишеві. радом. пов. київськ. губ. М. Ганіцькиї в 1874 р.)

Слова *жандари* в 18-му віршику знову показујуть на те, шчо цієньа ця походу австрієського. В Україні австрієській сільська поліція зветьєся жандарами.

Вв. 16—19 взяті з пієні, котра зложилає шче за часів турецьких набігів, а потім повернулає на ляхів, некрівтів і т. д. (Див. Апт. і Драгом. I, № 24).

г)

1. Ој, у лісі, в лісі на дубочку
Там убив Јанчук сивују голубочку.
На дубі сиділа, ој, тај воркотала,
Јанчукові спати не давала.
5. То ж не голубка, — турецького царя дочка,
Вона ж там сиділа, та ј пісьма писала

- Ох, писала — писала (2?)
Янчукові спати в ночі не давала.
— «Ох, ти, Янчук, що ж ти робиш:
10. Білими ручками в крові бродиш!»
 Я в неділю рано, як дзвоникі дзвонили,
 Вже за Янчуком турки гонили.
 Дзвони дзвонили, разом перестали:
 Вже Янчука в рученькі снімали.
15. Ведуть Янчука селом-вулицею,
 Зав'язали ручки назад сировицею.
 А в неділю рано сснце пригріває,
 Вража сировника в ручки сьа вїдає.
 Ведут Янчука селом коло корчми,
20. Там стояли дві дівчині.
 Ох, одна каже: — «то мій брат.» —
 А друга кдже: — «хотів мене взьять».
 — Не правда, руда, ја не твій брат,
 Правда, чорнява, хотів тебе взьять. —
25. Ведуть Янчука ја в чистеје поле.
 — «Що заглянеш, Янчук, то всьо твоје.» —
 Заглянув же Янчук а в полі каплицю:
 На чотирьох слупах — шибеницю!
 — «Ох, як би ја знав, що моја смерть,
30. То бим ја сказав би змальувати,
 Ој, змальувати та ј тальарем побити.
 Тальар, тальар зелененькиј,
 Тут похованиј Янчук молоденькиј!» —

(Зап. II. Поплавська, в с. Јаланні, јампольск. пов., подольск. губ.
в 1882 р.).

Коли раз приченились в пісню турки, то далі вже ј
убита стала турецького царя дочкою.

2.

1. Горько, горько в світі жити
 А ще гірше, що братьтя не вкупи:
 Јіден у Синоді та за синодника,
 Другиј у губерні та за мајорчика,
5. А ја молоденькиј по над Дністром ходю
 Девјатеро коней за собою воду....

Дес'ятого мају, то сам проїзжају,
Дністрового атамана батьком називају.

— «Батьку, батьку, батьку атамане,

10. Яка в тебе плата за твої перевози?» —

— В мене перевози ніщо дорогийі,

Від каждой валки по три золотийі,

А котрі важчі, то по чотирі!...

В Семена Паліја чого ручки в крові? —

15. — Ој, був ја в лісі у лісочку

Еј, забив, забив снву голубочку. —

Ој, в педільу рано в усі дзвони дзвонять

Семена Паліја улицеју водять!...

Заковали ніжки в залізнеје пудо,

20. А зв'язали ручки назад циріцеју.

— «Як був би ја знав, шчо с сього смерть буде,

Сказав би кірницьу конати,

Сріблом та злотом јїї обливати.

А хто з кіринці буде воду брати,

25. Семена Паліја буде вноминати,

В ті кіринці хорошаја вода,

У Семена Паліја хорошаја врода».

(Запис. в с. Гиріївці, ольгон. пов., подольск. губ. в 1872 р.)

Перша половина (вв. 1—13) причепилась з другої, досить розширеної, хоч теж поплутаної. пісні, котрої два варјанти напечатано у Максимовича (Укр. Нар. П., 1834, 148) і в Чубинського (Труды экспедиции, V, 897). Ми маємо шче вісім варјантів, — котрі напечатаетьмо в дальшому розділі. Пісеньа ця про переправи через запорозьскі річки. З часом вона перејшла в пісеньу про втікачів, бродяг і розбійників. Певно через це вона јзчепилась в повнищому варјанті з пісенеју про Јанча-Паліја, шчо, вбивши милу, втіка од кари.

В кінці скажемо, шчо може хто нишиј і инакше појяснить оці заплутані варјанти, котрі дльа того ми тут і подајемо вповні.

№ II I III.

РОБОТА НА ЛІНІЇ.

(1716—1735)

№ II.

1. У Глухові, у городі во всі звони звонять,
Да вже наших козаченьків на лінії гонять.
У Глухові, у городі стрельнули з гармати,
Не по однім козаченьку заплакала мати.
5. У Глухові, у городі стрільнули з рушниці,
Не по однім козаченьку плакали сестриці.
У Глухові, у городі помлетені сітки,
Не по однім козаченьку заплакали дітки.
На бистрому на озері геть, геть плавала качка,
10. Не по однім козаченьку плакала козачка.
У Грицькові огонь горять, а в Полтаві димно,
На могилі гетьман стоїть, геть там його видно.
— «Допевняєсья, пап гетьману, допевняєсья плати,
Як не будеш допевняти, будем утікати». —
15. — Ој, ідіте же, панове, до Петра до свата,
Ој, там буде вам, панове, велика заплата.
По заступу у рученьки да шче і лопата! —
Сидить козак на могилі, онучі латає,
Ој, кицуєсья до черешка. — копійки не має!
20. Ліхав козак на лінію, да ј вельми обдувєсья,
Ліде козак із лінії, јак лихо зогнувєсья.

Знайдено нами в зшитку, що дістав Максимович од кн. *Цертелева*. Певно, по цьому списку Максимович напечатав оцю пісню в своїй книзі «Українскія народныя піснѣни». 1834. 111—112. Тільки в Максимовича знаходимо деякі одміни:

В віршику 9 му викинуто одно *геть*, справди, заїве.

„ 18-му замість *онучі* поставлено: *сорочку*

Між віршиками 19-м і 20 прибавлено:

Сидить пугач на убоцху, на вітер надувся,

Іде козак в Україну, на лихо здобувся.

В вірш. 20-му замість *обдувся* поставлено *надувся*.

Чи Максимович мав другий список піснi. чи сам поправив Цертелівські (як це робив він, видаючи збірку 1834 р., в котрій багато фальшованих пісень) не скажемо рішуче. В рукописному зшитку Цертелева проти цього Л2-ра надписано Максимовичем «свѣрить». В паперах Максимовича ми знайшли листок, на котрому його рукою написано так, як напечатано в збірці 1834 р., тільки кінець, починаючи од слов: «Сидить козак на могилі», помічений як особна піснь (101) од початку і середини (100). По Максимовичу перепечатано у Кирьєєвського-Безсонова, IX, 358—360 з поміткою: «Помѣщалось въ старшихъ нашихъ пѣсенникахъ». (Яких?)

У Закревського (Старосвітській Бандуриста. 1861. I, 77) напечатана третя одміна цієї піснi подібна до першій — тільки

в 9-му віршику *геть* напечатано раз;

в 14 „ замість *доневиати* напеч. *доневиатись*;

в 18 „ „ *онучі* „ *сорочку*;

в 19 „ „ *ој, кинувся* „ *він кинувся*;

„ „ „ *немаје* „ *чортмаје*;

в 20 „ „ *обдувся* „ *надувся*.

Між 16 і 17 вв. Цертелева прибавлено в Закревського:

Оттака вже ласка буде — велика заплата.

Л2 III.

Посіjali, поорали,

Да нікому жати

Пішли наші козаченьки

Линіji копати.

(Напеч. в П. Головинського, Слободські Казачьи Полки. СПб 1864, 162).

Ми бачили, що в часи зміни Мазени, царь обіщав не примушувати українських козаків до другої служби, окрім «обиклої козацької». Вправившись же з Мазепою, царь не здержав цього обіцянку і став ще більш, ніж поперед, примушувати українців до грабарської роботи, та ще і по далеких сторонах. Між инчим таку роботу виносили українці на так званих *линіях*, то б то окопах по тодішній південній грانیці московського царства од Царицина на Волзі до устя р. Орелі в Дніпрі. От про цю роботу на лініях і говорять повніші пісні.

Перш усього почались роботи на далекім од України східнім кінці цієї лінії. Про це читаємо в Ригельмана: «Въ 1716 году... для пресѣченія въ Россію Татаръ отъ Кубанской и Черкесской стороны набѣговъ, послано было съ генеральнымъ хорунжимъ, Иваномъ Сулимою, къ Царицину не малое число войска, для дѣланія Царицинской линіи и канала по Камышенкѣ рѣчкѣ, отъ Волги до Илови рѣки, для соединенія съ Дономъ, чему былъ мастеръ Перри». (Ригельманъ. Лѣтн. Повѣствованіе о М. Р. III, 113). Про образ цього окопа (в шир 4 сажні, в глиб 2, з чотирма городками) див. у Якова Марковича, Дневныя Записки, М. 1859, I, 84.

В 1718 р. втіять ходили наші козаки в Терк і Царицині робити далі ту лінію (Краткое лѣтоизобразительное знаменитыхъ и памяти достойныхъ дѣйствъ и случаевъ описаніе, — у Н. Вѣтозерскаго. Южнорусскія лѣтописи, К. 1856. I, 91).

В 1722 р. гетьман Скоропадський писав, що з України пішло «подъ Ладогу и до Царицина двадцать тысячей козаковъ, а дома ихъ отъ кормленія не свободны суть». (Чтенія въ Моск. Общ. 1859, I, отд. II, 314). Значить під Царицині було послано 10.000.

Це спомин наших літописців і актів про роботи на лінії за царя Петра, за якого, як видно з 15 віршика, перше зложилась наша пісня № II. А ще більше українців посилено на роботу на західнім кінці цієї лінії, од Дону до Дніпра, на 400 верстов, вже за цариці Анни в 1731—1733 рр. Ось як розказує про те літописець, що зложив «Краткое Описаніе Малороссіи»:

«Въ року 1731 по веснѣ, за возвращеніемъ гетманскимъ з Москви въ Глуховъ, направленные на низъ подъ Бе-

рестовую, съ командиромъ Антоніемъ Танскимъ, полковникомъ Кіевскимъ, козаковъ 20.000, а мужиковъ свободныхъ и державскихъ 10.000 ходили робити линіи отъ границъ татарской, не безъ уступки за лѣнью землѣ Малороссійской; да тамъ же и города или крѣпости новіе на имя тезоименныхъ ея величества государыни императрицы Анны, такожъ сестрицъ ея величества государыни императрицы Анны, такожъ сестрицъ ея величества, государынь царевнѣ Екатерины и Параскевіи, и иные подѣланы.

«Да въ томъ же году подъ осень, по нѣкоторымъ вѣдомостямъ о выходѣ крымскыхъ татаръ, пришолъ указъ монаршій стунать войскамъ козацкимъ воинскимъ походомъ оружейно туда же къ границѣ, гдѣ линія дѣлалася, и потому ходили полки малороссійскіе всѣ порознь, на которыхъ иные были на мѣстѣ указномъ отъ генерала Вейсбаха по ордеру и стояли съ отводомъ карауловъ и прочая, какъ то: полки полтавскій, дубенскій — подъ Нехворощею, миргородскій и гадяцкій тамже недалеко; иные же полки не пришли и возвратилися во свояси, по указу, понеже татаре не на малороссійскій праі, по кудаеь инде (на Кубань) тогда выходили.

«1732. Для робленія пачатой линіе въ року 1732 послано козаковъ 20.000, а мужиковъ 10.000, съ командиромъ Галаганомъ, полковникомъ прилуцкимъ, надъ Орѣлью.

«Въ 1733 году на лѣнѣйную работу ходилъ полковникъ дубенскій Петро Даниловичъ Апостоль командиромъ надъ 10.000 козаковъ, а посолитыхъ 10.000 толко же, къ Орѣль». (Лѣтописъ Самовидца и проч. К. 1878. 315—317).

Окрім гетьманців були в роботі на лінії і слобідчане (Н. Гербеля. Изюмскій Слободскій казачій полкъ. СПб. 1852, 6. П. Головинскаго, Сл. К. Полки, 159—162).

Робітники мусили їти на лінію з оружжям і пров'антом. Окрім того кожний мусив мати по сокирі, лопаті, заступу і мішку, щоби носити землю. Дѣла кладі на кожних десяти чоловіка мусили мати по коню з повозкою, або по парі волів з возом, а щоби нарізувати лінію, на кожних 50 робітників по плугу з волами, плугатирями і погонцями. Дѣла пров'анту мусили бути особні підводи. Увесь цей наряд звелено було слобідчанам вистачити «того же дня, подъ опасеніемъ немалого истязанія и отвѣтствія передъ Генералитетомъ». Робота була дуже тяж-

ка, — бо рову прокопано було всего на 1000 верстов; окрім того збудовано було 18 кріпостів, а в них колодязі і канали для води і т. н. В тих кріпостях посажено було «Лядмилшкіє полки», з підданної Московщини, котрих зведено «удовольствовать всімъ потребнымъ». (Головинскій, 161—162, Марковичъ, Дневн. Зап., I, 390, 395, 409. II, 59. Записки Манштейна о Россіи. СПб. 1875, 67).

Ясно, що така робота і такі видатки мусили збіднити українців, як про це говорить кінець першої пісні і друга пісня. Про руїну слобідчан уже в 1732 р. говорить навіть царський маніфест: «Слободскіє полки предкамъ Нашимъ вѣрно и безпорочно служили и въ такомъ постоянномъ и непоколебимомъ пребывали порядкѣ, что тѣми службами и особливою вѣрностію помянутые Наши предки весьма были довольны, и по достоинству заслугъ милостию ихъ награждали: и въ такомъ добромъ и порядочномъ состояніи оныє полки находились, что на нихъ извѣстная всегда была надежда. А нынѣ Намъ извѣстно учинилось, что оныє обрѣтаются въ не порядкѣ, и они же въ крайнее разореніе приходятъ: что многіе изъ нихъ, оставя воинскую службу и свои грунты, съ которыхъ они служили, принуждены записываться за помѣщиковъ, и искать своего пропитанія, отъ чего надѣемся въ тѣхъ полкахъ служилыхъ козаковъ умалилось». Своє «Всемилоствѣйшее изволеніе», щобъ поправити слобідські полки, царський урядъ показав тим, що послав ген. кн. Шаховского, «кому велено все то разсмотрѣть и въ какомъ нынѣ состояніи и впредь содержаніи оныє полки имѣють быть». (Головинскій, 64—65). Який з того вишов прок, побачимо зараз з слов фельдмаршала Мініха.

Цей Мініх, обдивившись українську ліній у 1735 р. знайшов, що вона мало годиться для того, для чого робилась, і потребовав, щоб туди вислано було з Гетьманщини, Слобідщини і Воронежської губернії 53.263 робітників. Кн. Шаховскої, котрій тоді правив Гетьманщиною (між 1734 і 1750 рр. гетьмана вибирати царський уряд не дозволяв) однісав в Петербург, що вистачити стільки людей з тих країн не можливо, — хоч все таки глухівська Генеральна Канцелярія вирядила з Гетьманщини 15.000, по одному на 8 дворів. (Марковичъ,

Дн. Зап. II, 8: 1736 р.). Розсердившись, Мініх написав у Петербург своєю отверту думку про попередні порядки на лінії та і про весь царський уряд у Гетьманщині і Слобідчині. По Мініху, лінію зроблено не там, де треба, — бо сторона між Дніпром і Донцем і так прикрита річками і болотами, а надто по весні, тоді як Бахмутська провінція без захисту. Татари туди заходять по волі і половнять народ. Та і там, де проведено лінію, Мініх каже, що нароблено кріностей без пропорції і редутив негідних; роботи велись без толку: в 1735 р. стільки народу було нагнати, що можна було б зробити цілї таких ліній, та льуде без догляду гаїали час, або робили так, що тільки нівичили лінію, бо, замість тачок, переносили землю кожухами та жупанами, і там, де слід би рівняти ґрунт, накопували без ліку ям. Мініх каже далі, що зружували в кінець народ на Україні не лінією, а правителі, генерали кн. Шаховскої та Тараканов: «Въ государствование великодушнѣйшей императрицы, неусынно пекущейся о благѣ подданныхъ, козацкіе города опустошаются... а командующіе въ Украинѣ генералы заботятся только о приращеніи новозаложенныхъ слободъ своихъ. Козаки многими тысячами въ Польшу, къ Запорожцамъ, Татарамъ и Туркамъ бѣгають и противъ Россіи служатъ: а Украина, такая благословенная земля, опустошается. Наказный перееясовскій полковникъ Тамара сегодня мнѣ сказать, что въ нынѣшнемъ году до 1800 козаковъ изъ его полку сбѣжали.. Въ прежнее время гетманскіе козаки могли выставить въ поле до 100.000 человекъ: въ 1733 году число служавшихъ убавлено до 30.000 и въ нынѣшнемъ году до 20.000, изъ коихъ теперъ 16.000 человекъ наряжены въ Крымскій походъ: имъ велено въ началѣ апрѣля быть у Царицынки въ полномъ числѣ, но мы уже прошли 300 верстъ отъ Царицынки, а козаковъ гетманскихъ только 12.730 человекъ, и половина ихъ на телегахъ ѣдетъ, и отчасти плохонудны, отчасти худоконны... Напротивъ того Запорожцы (котрі тільки перед тим приїшли з татарського підданства) изъ того же народа, бѣглые изъ той же Украины, на каждого человека по 2 и по 3 хорошихъ лошади имѣютъ, сами люди добрые и бодрые, хорошо вооруженные... Изъ слободскихъ полковъ наряжены были 4200 человекъ: изъ нихъ теперъ при арміи только 2360 чело.

вѣкъ, отчасти ілохіе люди, отчасти художонные.... Ваше величество, благоволите генерала Ушакова или другаго какого нибудь вѣрнаго челоуѣка, хотя на одинъ мѣсяць, прислать въ Бахмутскую провинцію и Изюмскіе города: онъ на тамошнее разореніе, также какъ и я, безъ слезъ смотрѣть не будетъ, какъ не только дворы, но цѣлыя улицы и слободы давно выветъ лежатъ и тогда узнается, что разореніе народное происходить отъ чего нибудь другаго, а не отъ работы на линіи». (Соловьевъ, Истор. Россіи, XX, 97.—99).

Так писав Мініх, — але коли ми пригадаємо, що ніхто ж, як «что нибудь другое», керувало ї роботою на линії, і що частина линії пройшла власне по Изюмській країні. — то побачимо, що ї генеральські порядки ї линіја зводились на одно, і що весь лист Мініха до царіци добре поясня наші пісні, а особливо кінець МІІ про злидні козацькі після служби на линії. В добавок оця линіја, з її ландміліцією, зовсім не здібна була ратувати Україну од татарських набігів (Див. у нас, в першому випуску стор. 104, а також Записки Маништейна, 68).

Про дальші виходи на линію в часи війни з татарами ї турками в 1737—1739 рр. див. у Марковича, Дневн. Зап. ІІ, 26, 35, 40, 53, 54, 57, 95.

Образи, подібні до тих, що в 1—2 вв., а також в 11—12 МІІ здібуютьсь в піснях кренацьких і рекрутських. (Дивись поки напр. Основу, 1862, ІІ, 97, 99; Чуб. V, 997).

Друга половина МІІ має багато спільного з варіантами дальшого МІІV.

Порівн. також в чумацьких піснях у Рудченка, 91—92, 103—104, 131.

Слова МІІ-ра ІІ тим ближе підходять до дійсности того часу, що в 1731 р. на линію вирядили льудей навіть не зразу, — а перше (в маіу) 7000 козаків, потім (в јуні) 5000, далі (в јулі) шче 8000, на решті (в августі) 10000 посполитих. Так що, тоді як казав гетьман, що «обрѣтаючіеся при работѣ на линіи рейменту нашего люде провіанту не имѣли и претерпѣвали не малую нужду и голодъ» (бо провіанту звелено було брати

зразу тільки на 3 місяці, а потім залишили робітників аж до кінця октябрю), на Україні льуде мусили кидати жнива, — а після того Україна ще мусила посилати ї провіант на линію. (Судієнко, I, II, 76—133. Порівн. Марковича, Дн. Зап. I, 441—43, 1735 р.).

Початок № III однаковий з початком № IV в першому розділі (стор. 31). Той же початок вживається в піснях чумацьких, — напр.

Наорала, насіяла, — нікому зберати;

Жала-жала дівчинонька, зачала плакати:

Пішли наші чумаченьки в Крим-город гуляти.

(Зап. Ал. Руданськїй, в с. Кучі, ушнцьк. пов., под. губ., в 1872 р. Порівн. у Рудченка, Чум. Н. II. 187, 225).

ПРИЛОГА ДО №-РА II-ГО.

Піснѣа про кару Тарасенка.

Вв. 11—12 II-го №-ра знаходьятьсѣа в одніј пісні, дуже неясніј, але котра, може, теж належить до тих же часів, коли не до тих же пригод, — про котрі розказує ј №-р II-пј. Осѣ цѣа піснѣа:

1. Ој, весна красна, ој, весна красна,
Із стріх вода капле;
Ој, либонь тобі, Тарасенку,
Да мандрівонька пахне.
5. Ој, мандруј, мандруј, да Тарасенку,
Із Лубен до Прилуки.
Ој, проклинала да дівчинонька,
Здімајучи в гору руки.
Ој, сунукавсѣа да Тарасенко
10. А із муру по шпурѣ;
Ој, завдав, завдав отцѣу-матці
Да великују тугу.
Ој, либонь тебе, да Тарасенку,
Мати з малку не лѣубила,
15. Ој, шчо тебе, да Тарасенку,
Да ј у Крим одружила.
Ој, у Кијеві да ј огонь горить,
А в Василькові димно,
А в Білій Церкві да гетьман стоїть,
20. Тільки наміт јого видно.
А Тарасенко, а Тарасенко
Крижем к землі припадаје:
— «Ој гетьман, гетьман, да гетьманочку,
Ізмилујсѣа падо мноју.
25. Ој, пускај конѣа в сріблі-золоті
За тілом за мноју».

(Зан. в м. Воронежі, глуховськ. пов. черниг. губ.)

Географичні імена тут так наплутані, що зовсім збивають усяку могу пояснити пісню. Найбільше забивні тут вв. 15—16 з *Кримою* і *одружіннями*. Тільки ж може бути, що в першому варіанті колись одружіння значило фігурно—службу. Коли так, то втечка Тарасенка, котра малюється в 9—10 вв. цієї пісні, вишла б втечкою од служби, — що вгадується і з тим, що далі розказується про кару, яку завдає йому гетьман. Таким робом Тарасенко цієї пісні міг бути один з тих козаків, що втікали од дальніх походів та роботи на лінії, на канавах. (Див. далі). Не мало приказів, нагадуючих кару Тарасенка, здибуємо в Дн. Записках Марковича, напр. 6 Апр. 1723 р.: «въ листѣ правительскомъ предложено, чтобы козаковъ, не хотѣвшихъ идти въ Ладогу, публично карать для постраху прочимъ.» (I, 17; порівн. про втеклих і невипереджених козаків: 1722 р. — стор. 10, 1723 — ст. 10, 42, 53, 1735 р. — ст. 446) або 7 Окт. 1736, в часи *кримських* походів: «Предложеніе кн. Боротинского прежде одно прислано изъ Лубенъ въ ген. канцелярію, чтобы въ самой скорости выслать 3 тыс. dobrokonnykh козаковъ въ Кіевъ... А послѣ другое, чтобы всѣ, козацкимъ именемъ кто только слыветъ, были въ походъ въ такой готовности, чтобы могли въ 24 часа выступить, когда придетъ указъ и сіе подтверждено подъ смертною казнію.» (II, 13—14; порівн. 22, 52, 61).

В усякім разі рішучу думку про цю пісню треба одкласти, поки знайдуться другі варіанти.

Початок цієї пісні (вв. 1—6) знаходимо, тільки, звісно, без імени Тарасенка, в веснянці, котра, певно, старіша од цієї пісні (Метлинскій, Нар. Южнор. Пѣсни, К. 1854, 300—301, Чубинск. Труды Экспед. III, 111—112). Подібне ж в чумацькій пісні, (Рудченко, 189—187). Далі перші чотири віршики цього початку ввійшли в пісню рекрутську. (Головацькій, Нар. П. Гал. и Уг. Р. III. 109).

№ IV.

КАНАЛЬНА РОБОТА.

(1721—1729. 1743—1744)

1.

1. — «Ој, ви, хлопці, прекрасні молодці,
Та де ваші рушниці?»
— А наші рушниці в пана на столиці,
Ми молодіжці сидимо в темниці.
5. — «Ој, ви, хлопці, прекрасні молодці,
Та де ваші жупани?»
— А наші жупани поносили пани,
Нас молодих забили в кайдани!
Ој, дали хлопцям широкі лопати,
10. Да послали хлопця молодого
Да канави копати.
Ој, летів ворон да із чужих сторони,
Да летючи кряче,
Ој, сидить хлопець та над канавою
15. Та жалюсно плаче.
Ој, летів ворон та із чужих сторони,
Да летючи в гору крикнув,
Ще ж бо ја хлопець, хлопець молоденький
Ој, тутечки не привикнув!
20. — «Ој, продај же, тату, да вороніж коні,
Та викупи мене, хлопця молодого,
Із темної неволі.
— Ох, не буду, сину, коней продавати,
Ој, не буду тебе, хлопця молодого,
25. Із неволі викупляти...
Поздоров боже царя Костянтина,
Судариню Катерину —

І шче ж бо ја, хлопець молоденькиј
І тутечки не загину!

30. Ој, сидів пугач да ј на могилі
Та все каже: пугу да пугу!...
Збирајтєсьа, чумаки, прекрасні молодці,
Вєі на ніч до дугу.

(Зап. М. Ганицькіј, в 1874 р. в акерманському повіті од рибалки).

Варјанти цього №-ра дуже поплутані через те, що в них перемішано пригоди грабарської роботи українців на каналі Ладожській (1721—1722, за царя Петра I) в походах за Кавказом (1722—1729, за царя Петра I, цариці Катерини I і царя Петра II) і коло будованья кріноств на линії по річці Синьусі (1743—1744 рр., за цариці Елисавети) і навіть шче пізнішчі (1768—74).

Ми отділяємо на перше місце повищій варјант, бо в ньому,—окрім кінця, од в. 26,—нема спомену про пізнішчі пригоди, так що він мусить найбільш підходить до ранішчої роботи: на каналі Ладожській. Раність його видна також і з того, що він починається, подібно пісням про руїну запорозців в 1708—1709 р. (Див. в I-му розділі, № IV).

Интересно, що і досі знаходяться московські козацькі і салдатеькі пісні, котрі можна з певністю вважати за отголоски старих українських варјантів пісні про роботу на Ладожській каналі, подібних до повнщого. Ці пісні, очевидно, вziali в українців козакі і салдати московські, як мучились з ними вмісті на канавах і линіях в XVIII ст., а найбільш в закавказькому поході.

Ось пісьа, записана од козаків сибірських і прилагожена до тамтошних обставин і почасті, особливо в кінці, змінена, одвітно характеру московського народу.

А.

Отъ Корякова до Актава семисотны вереты.
Прознобили козаченьки у рукъ, у ногъ переты.
У рукъ, у ногъ переты, считаючи вереты.

Мы къ Актаву подходили, на гору веходили.
Что на той ли на горѣ стояла палатка:
Какъ изъ этой изъ палатки выходилъ молодчикъ.

Выходилъ молодчикъ, анжиперъ поручикъ.

Выдасть онъ расплату: керки и лопаты.

Ужъ мы керки получали, сашейцы копали,
Землю выкидали, дерномъ устилали,
Дерномъ устилали, житъе проклинали:

— «Распроклятое житъе, все казачья доля!»

Надъ рѣкою Монакою выросло дерево,
Выросло дерево, березонька бѣла.
Какъ на этой на березѣ сидитъ птица пава,
Кричитъ пава: — «запропала вся казачья слава!
Господа вы, казаченьки, гдѣ же ваши дома?»

— Наши дома—круты холмы въ широкомъ раздолѣ.—

— «Господа вы, казаченьки, гдѣ же ваши матки?»—

— Наши матки—сосны гладки во сыромъ борочкѣ.

— «Господа вы, казаченьки, гдѣ же ваши отцы?»

— Наши отцы, мореходцы (!) — канавы колодцы. —

— «Господа вы, казаченьки, гдѣ же ваши жены?»

— Наши жены—заряжены, въ штыки прилажены.

— «Господа вы, казаченьки, гдѣ жѣ ваши братья?»

— Наши братья—пистолеты на правомъ бедеркѣ.

— «Господа вы, казаченьки, гдѣ то ваши сестры?»

— Наши сестры—шашки остры на лѣвомъ бедеркѣ.

— «Господа вы, казаченьки, гдѣ то ваши дѣтки?»

— Наши дѣтки—пули мѣтки, въ сумкахъ отдыхаютъ.

(Запис. коло Семипалатинска Н. Потанин. Югозан. часть томской губ., Этногр. Сб. VI, 114—115).

Початокъ цієї пісні порівн. з початком української:

З Берислава до Перекопу все мальовані веретви
(Рудч. Чум. Н. П., 155 пор. 139, Ж, Чубинск., Труды,
V. 1031, 1044).

Корьяков = Корьяковскаја станица, тепер Павлодар,
заштатній город Семипалатинської області, на р. Пртишу.
Актау поселок в Акмолинському окрузі, на р. Манаці
(одні з початків р. Сары-Су).

А ось друга пісня, котра перейшла знов через українські вуста і знов трохи повкrajінилась в мові.

Б.

Ој, у полі берьозуника тонка, кучерява.
Ја на јетој берьозуникі сидить птиця нава:
Кричить нава: распронала салдацькаја слава:
От теңер нам, салдатушкам поход ісаказала.
От Кіјева до Казані, до јетој управи.
Ми јунрави ісходили, на льево смотріли:
Ми на льево посмотріли, к шатру приходили.
А с під того шатюрка влітав голубчик.
То не голуб, не голубчик, молодой поручник.
Он виносит нам расплату: заступ, шче ј лонату.
Приказује роботати, канави копати.
Ми канавушку копали, службу проклинали:
— «Распрокльатаја такаја, служба земљанаја!
А хто в службі не буваје, тој горьа не знаје.
— Господеви салдатушки, а де ваши дома?
— «Наши дома - круто-гори, широкі роздольі.
— Господеви салдатушки, а де ваши жони?
— «Наши жони *паражони* (sic!), в суми положони.»
— Господеви салдатушки, а де ваші дьеті?
— «Наши дьеті у канцеті, пулі на разлеті.»
— Господеви салдатушки, а де ваші сьостри?
— «Наші сьостри — шаблі гоегри по льевој сторонкі.»

(Замис. Судовищников од жінки в 1856 р. в х. Оржицькому, шир. пов., полт. губ., а вона каже, шчо «вивчилась у драгунів, јак стојали в Прилуках; дуже рідко співають.»)

Порівн. вривок з салдацької пісні в Чуб., V, 1007:

Ој, хто, братця, не був за Дунаєм,
Тој горьа не знаје,
А ми, братця, були за Дунаєм,
То все горе знаєм.

Ој, Дунај річка, братця, не величка.
Переходу піту,
Ој, тільки братця, переходу:
Виростало древо.

Ој, то же не древо, братця, не зелене,
Білаја береза,
Шчо на тіј то (на) біліј березі,

Сидить птиця пава;
Ої, кричить пава, братця: «запропала
Салдацькаја слава!...»

Вже при Мєрі II-му сказано, що в 1716 р. українці робили, між инчим, каналу (невозможну) з Волги в Дон; але ще більше попрацьували вони на каналі Ладожській і коло Сулака.

Про роботу українських козаків на каналі Ладожській читаємо в літописі, названій «Краткое описаніе Малороссіи»:

«Въ 1721 году, по указу, посланы были не однимъ трактомъ Подуботокъ, полковникъ чернігѣвскій, въ командирахъ, да Марковичъ, полковникъ дубенскій, да Иванъ Сулима, хоружій генеральний, съ 12.000 войска козацкаго, до Ладоги на работу канала для обхода судами озера Ладожскаго канатами къ Петербургу, где не доходя, на пути Сулима умеръ, котораго тѣло привезено до Переяслава въ Сулимовку...

«Тогда жъ (1722 р.) на каналную работу къ Ладозѣ другой разъ ходилъ полковникъ полтавскій Иванъ Чернякъ съ козаками (по Ригельману, 12.000) самъ черезъ Москву трактомъ, а прочее войско другими трактами. (Лѣтоп. Самовидца и пр. 306—307).

Про цю грабарську службу козаків згадував Орлик січовикам в листі, писаному в 1734 р.: «Наконецъ хотячи Москва Войско Запорожское городовое не только обезсилити, але и выгубити, выпайшла была на тое способъ — копанье якогось тамъ, въ далекой своей сторонѣ, каналу и фундаване въ Персін фортецъ, на якіе мѣста такъ одлеглие по килькадесять тысячей козаковъ указами своими спроваднени, однихъ тяжкими и незвичайными работами помордовали, другихъ голодомъ поморили, а иншихъ борошномъ гнилымъ струхлымъ, зъ ящурками и зъ ванномъ помѣшаннымъ, потрудили.... Сподѣюся, не можетъ никто изъ самихъ неприятелей джи въ томъ давати, попреважъ все тое... цѣлому свѣту есть вѣдомо и многіе суть межъ вашмостями, добрыми молодцами, отъ мучительства московскаго избѣгшии, котрѣи сами того самовидцами будучи, могутъ те, що теперъ пишу, посвѣдчити и правду мнѣ признати». (Кіевск. Старина, 1882, Апр. 113).

Правду цих слов Орлика освідчають акти того часу,

українські і чужі. Так про *роботу каналъну* коло Ладоги єсть докладніє спомини в «Доношеніи Високо Правительствующому Сенату» з самої канави 2 авг. 1722 р. полковника Черныяка. Він розказує, як козаки мусили робити по кілька раз ту ж саму роботу, через незручні розпорядки царського начальства, вимордованими кінями, як мусили робити ділянки за болних і померших і наймати на тих місце бурлак. Про болізни пише Черныяк: «Обаче сіе токмо мене усумніваєть и смущаетъ, же въ командѣ моеї, такъ при Кобонѣ обрѣтаючоїся, яко и при Ладозѣ у каналной работи будучой, многое число козаковъ болнихъ и умершихъ найдется, и що разъ въ болѣзни тяжкой, якая бардзѣй гарачка да опухъ ногъ вкоренилась, примпожаются и умирають, якихъ вѣденіе явствуетъ, однакъ на таковую беднихъ козаковъ нужду приставинне офицери не взирая, безъ жадного баченя, зъ повелення господина брегадира Леонтиева, не милостиво бючи ихъ у работи палками, хочай оную не только днемъ и поччу, лечъ и водни недѣлние і празничние одправляютъ, безъ одпочивку приганяють. Опасаяся теде я, чтобъ по прошлорочному козаковъ zde не погубити, якихъ развѣ третья часть кудому и въ прошлемъ году повернулась, предваряю въ сенатъ покорнѣйшимъ сямъ моимъ писаннемъ и рабско прошу, благоволѣте ваша свѣтлость и сіятельство, іе по указу его імператорского величества високою своею оособою російское правленне содержите, не допустити команди моеи въ конецъ при сей каналной работѣ, не была-бъ надъ чужое мѣсто, якъ господинъ полковникъ Вѣтревъ хоцетъ, за согласнемъ господина брегадира Леонтиева, которій къ дѣлнимъ козакамъ велии естъ недоброхотъ и немилостивъ, учинитъ, — для зачинання другой работи переведена, якої отнюдъ нѣкимъ (Богу самому свѣдущу, бо все козаки въ сілѣ своей весьма ослабѣли и ели живи обрѣтаются) дѣлать, лечъ би не уводячи въ глубокую осѣнь. роскиса и плюскоти, однущены zostали во своей принамиѣй въ первихъ числахъ септемвриа, такъ для лучшого и безбѣдного запроваженя болнихъ, за которыми иле многимъ числомъ и теперъ не вѣдаю, що чинити и куда ихъ обернути, и до лѣкарей за лѣкарствами для помощи хочай килка разъ о присилку онихъ и упоминалемся, не дано, яко и для вигоднѣшого такъ далечайшого пути здоровимъ.

якие всѣ опѣшали ходу. А понеже прошлого року, по милости его императорского величества, для проходу одпущенихъ зъ каналу козаковъ високо повелительнымъ его величества указомъ опредѣленно было выдавать провиантъ и для коней фуражъ, того ради да не лишени будутъ и нинѣ тосижъ монаршой милости работающіе козаки, благоизволѣте ваша свѣтлость и сіятельство повелѣть высокопочтеннѣйшимъ своимъ указомъ видать о получении въ пути козакомъ, когда отпущени будутъ изъ каналу, провианту и для коней, якихъ небольшое число можетъ бити, принаимѣй самого сѣна, иби они козаки тутъ при каналѣ не тилко позбули остатний грошевий запасъ, и нинѣ при своей болезни для пропитанія и одежду, якую имѣли, попродали, албо вѣмъ до сего часу, но указу его императорскаго величества, за видѣлку кубическими сажнями въ каналу землѣ и за виношеніе зъ немалою бѣдою и трудностію за пять и шесть верствъ фашинъ и сваевъ, надлежащихъ денегъ имъ не видано, а люббо изволивъ его княжеское сіятельство, господинъ Александеръ Даниловичъ Меншиковъ, фелтъ маршалъ и многихъ орденовъ кавалеръ на листъ мой въ отвѣтномъ своемъ почтеннѣйшимъ писанинъ предлагать, что велено видать денги, однакъ при той дачи мѣють вчитать дашніе онимъ въ прошломъ 1721 году, за которіе не заробили.» (Кіевск. Стар. 1884. Май, 121—122).

Вписаніє слова «Доношенія Черныака» поясняють не тільки приведеній вище варіант, а і слова про «плату» і про обідраниє козаків в пісні № 11, в котру, очевидно, увійшло дешио з пісень про каналну роботу, а також подібні ж слова в дальших варіантах цього №-ру.

Вв. 20—25 про викуп з неволі взяті з старих пісень про полон турецькій (див. у Антон.-Драгоман. I, № 31, 34). Вони тепер пригадальє через те, шчо можна було најмати за себе робітників на Ладозьку каналу. Дальшії протѣг їх див. в вар. 9-му.

Вв. 25—29 зклатиє, як ми думаємо, не на Ладозі, а в Сулацькому поході; про них ми скажемо далі.

Вв. 32—33 приченились з чумацької пісні (порівн. Рудченка, Чум. Н. Піснн, 105, Чуб., Труды, V, 1046—47) про котру буде далі (Чумаки в Кримьському поході).

Вв. 16—19 входять тепер в звичайні пісні (Метлинск. 58, Чуб. V, 383).

Другі пісні, в котрих стоять запити і відповіді, подібні до вв. 1—8 цього варіанту, показані в I-му розділі, при №-рі IV-му. Порівн. також в дівочькій веснянці (Чуб., Труды, III, 144).

А де ж твоє, доню, та білеє личко? і т. д.

2.

1. — Ой, за гороју, за крутоју,
Там зродили вужини;
Дај нам, батьку, переміну,
Бо на віки загину! » —
5. — Яку же вам, молодці,
Переміну дати?
Просить собі, молодці,
У царя заплати.
Візвавсь жвавиї хлонець
10. У царя заплати;
Дали йому на поги кайдани,
А в руки лопати,
Заслали його в Черкеськії гори
Канави копати.
15. Ой, сидить сирота над капавоју,
Рубашку латає;
Оглядівсь по своїх карманах,
Що ї копійки не має.
— «Ой, пом'яни, боже, царя Павла,
20. Царицьу Катерину:
Ой, як м'я Господь помилує,
В Сибірі не загину.»
— Ой, не сумлівайтєсь, нанове молодці:
Мед-вино кружляйте,
25. З тонкої китаїки
Порт'янки латайте. —

(З паперів Ів. П. Новицького 60-х рр.).

3.

(Вривок)

1.
«Ој, давај, соцькиј, давај переміни,
Бо лихаја година!»
— Ој, не можу ја вам, славіі запорозці.
Да переміни дати.
5. Просіть в царя Костянтина
Најдорогшої плати. —
Ој, дали плату на ноги кайдани.
А у руки лонати.
Ој, да послали на лехку роботу,
10. Да канави копати.
.

(Зап. І Шевченко, в с. Дударях. канівськ. пов. київськ. губ.
в 60-ті рр.).

В в. 13-му 2-го варіанта зоставсь јавниј знак, що він зложивсь в часи закавказських походів в 1722—1729 р., в тіј віјні, котру почав Петро І, «вступая въ стези Александра Великаго», шчооб забрати од Персії береги Каспійського моря ј одчинити россіјанам дорогу в Індіју, ј котра зкінчилась тим, що Персії отдали усі забрані Россіјеју землі, миром 1732 р.

Про цю віјну записано в «Краткому Описанію Малороссіи» ось јак:

«Того жъ одного (1722) року его императорское величество весною зъ Москвы пошелъ къ Астраханѣ, а оттуда за море къ Терку на татаръ горнихъ каракалпакскихъ и прочихъ, где при Сулакѣ—рѣчкѣ крѣпость Святаго Креста заложили, которую потомъ устроено. Оттуда же ходили къ Дербенѣ персидскаго владѣнія, покоряя вездѣ владѣльцовъ тамошнихъ, куда по указу и малороссійскаго войска 10.000 съ командиромъ Даниломъ Павловичемъ Апостоломъ, полковникомъ миргородскимъ да съ полковникомъ прилуцкимъ Игнатомъ Галаганомъ и киевскимъ Антономъ Танскимъ ходили.

«Въ томъ же 1723 з весни другимъ разомъ 10.000 войска малороссійскаго съ командиромъ Андреемъ Марковичемъ, полковникомъ лубенскимъ на Сулакъ пошли и

тамъ на той рекѣ плотину здѣлали и фортецу укрѣпили.

«1724 года въ третій разъ 10.000 войска Малороссійскаго на Сулакъ выправленнаго, ходило съ командиромъ Михайломъ Милорадовичемъ, полковникомъ гадицкимъ, на перемѣну прошлагодной команды Андрея Марковича полковника.

«Въ 1725 году командированы бунчуковіе товарищи въ Гиліанскій походъ за Дербень и съ ними козаковъ рядовыхъ 2000, съ наказнымъ Огроновичемъ, обознымъ прилуцкимъ, а между бунчуковымъ товариствомъ командиръ былъ Кандиба, бывший полковникъ корсунскій, прежде же сего Семенъ Лизогубъ, котораго съ Андреемъ Горленкомъ изъ пути, по плутовскому нѣкоторого черница Змѣевского доношенію, взято было въ Петербургъ, но вскорѣ до домовъ отпущено. Медѣли жъ въ томъ походѣ бунчуковые при Кандыбѣ нини до трохъ, нини до пяти годъ.

«Въ 1726 году указъ былъ ея величества государнии императрицы и самодержицы всероссійской Екатерины Алексѣевны: или въ походъ Сулацкій висплатъ козаковъ, или платежемъ за всякаго козака сколько пристойно отбуть похода мѣсто. И не согласясь полковники—инини отъ козака по три рубли, нини по четири, нини по два рубли дать съ полковъ, противъ опредѣленія на всякій полкъ съ генеральною войсковою канцеляріи числа козаковъ, поступились; нини же козаковъ самихъ указное число виправить усовѣтовали, а денгами отъ похода за стидъ откуповатися не похотѣли. Однако, по доношенію о томъ въ сенатъ, велено денгами з полковъ малороссійскихъ за козаковъ, чтобъ оныхъ не посылать въ походъ, взять, и взято въ Коллегію Малороссійскую именно отъ козака по 4 рубли.» (Лѣт. Самовидца, 1878, 307—311).

У Бангиша Каменського (Історія Малої Россіи, 1830, III, 177) читаємо, що «з малоросійськихъ дѣл, схованихъ в Коллежському архіві видно, що козаки гетьманці були в Дербентському поході в 1729 р., та числа їх не означено, а літописці об цім не споминають». Це певно ті козаки, про котрих говорить «Краткое Описаніе Малороссіи» під 1725 р., що пробували в поході з Кандибою до п'яти год. (З того ж описанія видно, що в 1729 р. Кандиба вже був дома, певно, з більшою частиною своєї

команди, коли не з усеју; порівн. Судієнка, Матер. для отечественной Исторіи, Кієвъ, 1853, I, II, 79), а також тої компанієської полк 500 чол., про котриї записав Маркович, 20 јунѣа 1729 р., шчо він пішов у Сулак. (Дн. Зап. I, 324).

Окрім того звісно, шчо в 1725 р. царицьа Катерина I послала за Кавказ 1000 козаків з Слобідчини, котрих вернув до дому указ царѣа Петра II в 1727 р. (Головинскій, 149. Гербель, 60. 62).

Про лихо ј злидні наших козаків у цих походах і тѣжку грабарєську роботу јіх досить докладно розказуєтьсѣа в записках Јакова Марковича:

1725 р. 2 маја Маркович записав: «видѣлъ (у правителей) писъмо Милорадовича изъ Сулака, отъ 10 Марта, въ которомъ объявляетъ о непомыслимомъ своемъ тамъ пребываніи» (Дн. Зап., I, 69). Далі сам бувши в поході (1725—26) Маркович згадує, јак шче коло Астрахані «подъ часъ жаровъ люди умирають», а в Гильані «воздухъ нездоровый» (99, 103). Вже в Астрахані багато козаків і бунчукових товаришчів «притворили себѣ болѣзни»; таких велено було везти в колодах (99. 100). Тільки ж по дорозі і в Сулаку пријшлоє лишати багато хорих бунчукових, обдивлених лікарѣами (167, 188, 190). 12 апр. 1726 р. Маркович записав в свіј дневник: «правіантская дача очень уменьшается теперь, потому что много людей умираетъ. Въ прошедшемъ Мартѣ со всего корпуса умерло около 508 человекъ, а изъ команды обознаго прилудцаго черезъ оный сей мѣсяць 284 человекъ.» (156)

До того всього походи були дуже важкі дльа льудеј і скотини, котра часто не мала на стенах і горах ні води, ні попасу, (161—162. 168). На грабарєській роботі, коло кріюсти св. Креста було, мабуть, шче тѣжче. Тут наші козаки мусили робити гребльу ј копати канали, шчоб повернути р. Сулак до кріюсти. Оєь шчо знаходимо про цю роботу в дневнику Марковича за один 1726 р.:

Генварь. 10. Прорва отъ кріюсти св. Креста отстоитъ въ 20 вер. и потому такъ называется, что Сулакъ, оставивши давнее свое теченіе, влѣво обратился и тамъ впасть въ море. Въ 3-мъ часу по полудни прорва загачена была совсѣмъ, чего ради єь пушекъ стрѣляли; Сулакъ пошелъ было къ кріюсти св. Креста давнимъ своимъ те-

ченіємъ. Козаки и прочіе всѣ, при зажженныхъ нѣсколькихъ десяткахъ канатовъ, работали около огней, гребли всю ночь; но послѣ полночи вода прорвала на нѣсколько сажень берегъ съ приѣзда отъ крѣпости, и клѣтки, глѣбоко засыпанныя, унесла на нѣсколько верстѣ.

«12. Когда прорву загатили, то вода, пошедшая до крѣпости, прибыла было вчерашняго числа на аршинъ.

«26. Противъ сегодня загаченная на прорвѣ плотина снова прорвалась.

«Февраль. 25. Прорва отчасти запружена, и Сулакъ обратился сюда; но не совсѣмъ угачена для того, чтобы вода теченіе свое помалу сюда простирала и чтобы очищала то, что пескомъ засыпано. Мастеръ у прорвы одинъ Новгородскій козакъ, сотни Стародубской.

«27. Новая прорва сдѣлалась отъ Сулака въ озеро, отъ крѣпости въ двухъ верстахъ, однако еще не велика.

«Марта, 5. Прорва (стара) загачена совсѣмъ.

«27. Еропкингъ сказывалъ, что два фискаля подали генераламъ доносъ на Дебринія, что онъ, при запруживаніи прорвы, много кошту государеваго потерялъ, безъ чего можно было обойтись, и что въ послѣдній разъ прорву не онъ запрудилъ, но три малороссійскіе козаки.

«28. На прорвѣ вода снова начала плотину портить, почему посланы туда три малороссійскіе козаки, которые оную заняли.

«Апрѣля 25. Рано генералъ Кронотоевъ и мы оба и прочіе бунчуковые, числомъ 20, поѣхали на прорву. Конвой при генералѣ было 200 драгунъ и 280 Донскихъ козаковъ. Для поправки плотины прибыли 1000 козаковъ съ капитаномъ Банинымъ.

«27. Возвратились отъ прорвы: плотину поправили, и вода внизу перестала течь.

«Май. 5. Въ Сулаку великое наводненіе учинилось.

«8. Рука Сулакъ начала упадать.

«14. Объявленъ походъ на завтрашній день. (Дневн. Зап. I, 143, 145, 149—150, 153, 158, 159, 160).

В той же часъ Федоръ Сулима писалъ матері зъ Сулаку: «борошна моего давно вже не стало, ... папа швакгровинмъ контентоватись зачавъ. Денегъ, сколько взьемъ отъ вашей родительской милости, только есть третья часть при мнѣ... О здешнемъ нашемъ поведеніи не освѣдчаю, бо гидко

и освѣдчати; толко еще милостію Божією не порушимо въ здоровію зостаємъ.» (Сулимовскій Архивъ. Кіевъ, 1884, 48).

Не лишне було нашим і в других місцях коло Черкеських гор. Так Маркович записав 25 марта: «Изъ Дербента ишшутъ ко мнѣ атаманы Смѣловскій и Чернуекій, съ командою тамъ обрѣтающіеся, что оскудѣли они въ харчахъ и одѣяніи». (Дн. Зап. I, 153).

Порівн. універсал гетьмана з 1729 р. про позички козаків, у Сулацькому поході з крайньої нужди, в Судіенка (Матеріали для Отеч. Исторіи. Кіевъ. 1853, I, II, 78) а також лист кн. Вас. Влад. Долгорукого з Сулаку і Гільані про «несносный воздухъ, язвительный зной и крайнюю нищету неспособную, зѣло скудное пропитаніе, работы великія, партіи непрестанныя» і т. п. у Соловьева (XIX. 10, 15—16).

Не диво, що наші козаки казали в пісні: «дај нам, батьку, перемину, бо на віки загину.»

З дневника Марковича бачимо, що наші козаки все подавали прошенія, щоб їх одпустили до дому, або хоч перемирили, та сподівались хоч плати, яку давано допцям в 1725 р. за поход в Гільань. (Дн. Зап. I, 83, 142, 159, 168, 184 і др.). Та 18 апр. 1726 р. Маркович записав: «Увѣдомился о полученномъ вчера вечеромъ указѣ, въ которомъ предписано не насъ смѣнить, но Донскихъ козаковъ и Калмыковъ. когда на мѣсто ихъ придутъ съ полковникомъ Дѣтловскимъ 3000 Донцовъ и 500 Калмыковъ, около Черкаска кочующихъ. Симъ указомъ повелено, чтобы при отпускѣ сихъ войскъ, дать имъ за службу жалованье изъ губернскаго сбора: атаману 20, старшіи по 12, писарю 6, всѣмъ прочимъ Донцамъ по 5, а Калмыкамъ по 3 рубля. Также и тѣмъ, кои имѣють быть высланы изъ Черкаска на смѣну, выдать изъ провинціи Воронежской жалованье противъ сего» (Дн. Зап. I, 163).

Кінець вар. 2-го, — з 19 в., — мусив еклатнись шче в 1722 р., коли царь Петро був сам в поході проти Персії, маючи при собі і жінку своєю Катерину. (Соловьевъ, Ист. Россіи, XVIII, 40). Кінець цей, в котрому козаки перше прощично (з гірким сміхом) поздоровляли царя Петра і царицю Катерину, за часи котрої козаки знов ходили в Черкеські горы качати конати, — з годом затемнився, як побачимо особливо в дальших варіантах,

окрім 4-го, в котрому він вдержувавсь лишне, ніж навіть в 2-му.

Поздоров, боже, царя Костянтина,
А царицю Катерину,
Що будем обдерті, та будем топтати
Із китаїки онучі, —

то б то вживати на онучі шматки з одежі. Им'я царя Павла або Костянтина, конечно, підставились замість Петра (в вар. 5-му Петрович).

Початок 2-го варіанта, — про ожини може причепивсь з пізніжчих варіантів, про котрі далі.

4.

1. — «Ој, за річкоју, та за Синьухоју
Та зацвіли ожини.
Ох, давај, давај, батьку, переміни,
Бо далєбі загниу.» —
5. — Ој, не річ мені, славні запорозці,
Переміну давати:
Ој, просіть собі, славні запорозці,
У цариці заплати.
Ој, дала ж, дала славним запорозцям
10. Та цариця заплати.
Ој, понабивала на ноги кайдани,
Дала в руки лопати,
Ох, да послала на легку роботу
Та канави конати.
15. Ој, летить ворон та із чужих сторон,
Да летючи ж кряче:
Ох, сидить козак да над канавоју
Та жалібненько плаче.
Ој, летить ворон та із чужих сторон.
20. Та він крилами маје,
Ој, сидить козак та над канавоју,
Сорочку латаје.
— «Поздоров, боже, царя Костянтина.
А царицю Катерину,
25. Що будем обдерті, та будем топтати
Із китаїки онучі.

(Зап. Хв. Рильськіј в с. Маковишчах, кїївськ. пов., коло 1863 р.)

Початок цього варіанта (вв. 1—10) склався за часи роботи козаків коло кріпостів по р. Синьусі в 1743—44 рр., за цариці Єлисавети.

Указом Сенату 30 окт. 1734 р. зведено було: «Въ за Днѣпрскихъ мѣстахъ отъ непріятельскихъ незапныхъ набѣговъ устроить крѣпости въ пристойныхъ мѣстахъ, по тамошнему обыкновенію, и то строеніе возложить на Миргородскаго полковника Капниста». В 1744 р. зведено було вислати для оборони тих робіт і кріпостів ще 1000 чол. козаків. Капніст вистроїв тоді по р. Синьусі кріпости: Ново-Архангельськиї шанець (тепер посад Новоархангельск) і Орлик (тепер г. Ольвіополь) на устьї Синьухи в Бог. (Скальковскій, Історія Нов. Сѣчи, II, 162—165, Шмидтъ, Херсонская губернія, 1863, II, 802—803. Городскія поселенія въ Росс. Имп. 1865, V, II, 325, 107).

Слова про *ожину* в другому віршику варіанта мусьять значити показ на те, що вже кінчається літо і починається осінь, — пора вернутись до дому. Коли склались ці слова, чи тільки в часи роботи над Синьухою, чи ще раніше, не беремось рішати. Нагадаємо, що за Кавказом ожини нема, так що Маркович діставав ожини, — котрі, певно, потрібні були, як кисле, проти цинги, — од матері з України (Дн. Зап., I, 193).

5.

1. Ої, по над річкою, по над Синьухою
Та терни погоріли —
Геї, вже ж наші, наші сіромахи
Без харчів помарніли!
5. Ої, по над річкою, по над Синьухою,
Та зацвіли ї ожини, —
— «Геї подаї, батьку, подаї переміну,
Бо ја марно загину.»
— Ої, не моја воля, та милеїє братьтє,
10. Переміну давати:
Геї, просіть собі в напа воєводи
Та дорожшої плати! —
Ої, обізвавсь козак молоденькиї
Воєводі за плату:
15. Ої, набили на ноги каїдани,

Дали в руки лопату.
Ој, набили на ноги кайдани,
Дали в руки лопату, —
Ој, послали ца вішню роботу

20. Та канави копати.

Ој, летить крвачок через Дунај-річку,
А летючи та і крваче:
Ој, сидить сірома та над канавою,
Та жалібненько плаче:

25. — «Ој, поздоров боже царя Петровича.
Судариню Катерину,
Геј, шче ж бо ја, козак молоденькиј,
На Сібіру і не загинув.» —

(Зап. од Остапа Данчука, в Тульчі в 1881 р. Г. Денисенко.)

6.

1. — «Ој, по над річкою, по над Синьухою,
Заросла і ожина.
Ој, давај, батьку, давај переміну
Бо ја марно загину!» —

5. — Ох, не воля ж моја, нани молодці,
Вам переміну дати
Ох, і просить свого нана кошового
Шче і за велику заплату.

Ох, і обзавався паремь молоденькиј.

10. Ох, і за плату обзавався;
Набили ж йому на ноги кайдани
Та і дали у руки лопату.
Ој, послали ж його у сібірну роботу,
Шче і канави копати.

15. Ох, і летів ворон та із чужих сторон.
Та летючи крваче.
Ох, і сидить сіромаха меж канавами
Та і жалібненько плаче:

— «Поздоров, боже, царя Костянтина
20. І царицю Катерину
Шчо нас, нещастних сіромах,
На білії світ пустила.»

(Зап. Денисенко в Тульчі в 1881 р.).

Слова в. 5-го про *пана кошового* могли підставитись тоді, коли січовики були коло кріпостів на р. Синьусі, в часи війни з турками в 1773—4 рр. (Див. далі, вар. 13).

7.

1. — «За річкою, та за Синьухой, там зацвіли ожини.
Геґ, давай, батьку, дивай перемину, бо далєбі загину.» —
— Ој, рад би ја, молодіјі хлопці, перемину вам дати,
Коли ж бо ви хочете, молодіјі хлопці, дорогу плату
взяти.
5. — Ој, ізвели, парєнь молодєнькиј, а ту плату взяти —
Дали плату, на ноги кајдани, а в руки лопати,
Дали плату на ноги кајдани, а в руки лопати,
Та погнали на легку роботу, та канави копати.
Лєтить ворон та із чужих сторони, та ј крѣче лєтѣачи.
10. Сидить парєнь та над канавою та жалібнєнько плаче:
— Не дивујте мені, милі братіки, шчо ја жалібно плачу,
Єсть у мене в кармані коніјка, — ја ј ту з вами потрачу.
Поздоров, боже, царѣа Костѣантина, государињу Ка-
терину,
А шчо позволили славним запорєзцѣам погульѣть на
Вкрајину.
15. А шчо позволили славним запорєзцѣам погульѣть на
Вкрајину.
Де ж ја буду та бурлакувати, та піде не згину.»

(Зап. Он. Маркович в канівськ. пов. київськ. губ.).

Спомини *воєводи* в 11 в. 5-го вар. показує, шчо вар. цєј, окрім початку, старішчиј роботи на р. Синьусі. Кінець же 6-го вар. (вв. 19—23) з јавною подякою царєві ј цариці (јак і в вв. 13—14 вар. 7-го; вв. 27—28 вар. 5-го новішчиј) дає право думати, шчо він зложєниј був за часи царѣа Петра II ј молодіјі јого нарєченнојі, кнѣзѣини Кат. Довгорукој, (котру манифєстом звєлено було звати Императорєьким Височєством) коли наших козаків, — перше слобожан (1727), а потім і гетьманців (1729 р.) пунчено було до дому.

В. 16 вар. 7-го причєна з бурлацькојі пієні.

8.

1. — «По над річкою, по над Синьавкою та зацвіла
ожина,

Давај, нане, переміну, бо лихаја година.» —

— Не мусьу ја, славні запорозці, переміни дати,
Просіть собі у пана комісаря дорожньої плати. —

5. — Не мусьу ја, славні запорозці, дорожньої плати
давати:

Надівајте на ноги кайдани, а в руки лопати! —

Посилає на легшу роботу, — канахи копати.

Говорили славні запорозці із Уманя їдучи.

Що будем носити чоботи саніянці, а с китајки онучі.

10. Ој, летів ворон та із чужих сторон, та летючи крваче,
Ој, сидить бурлак та над канавою, а сидючи плаче.
Ој, летів ворон та із чужих сторон, крилечками махає;
Ој, сидить бурлака та над канавою, та сорочку латає.
Дере поли, дере ј рукава, та плечинці латає,

15. Одним одну копійечку має, та ј ту марно терває.

(Зан. Штангеј в м. Жаботині, черкаськ. пов. квіївськ. губ. в 1861 р.)

В в. 4-му *комисаря* замість *царя, цариці*.

Вв. 8—9 — слова з пісні про руйну запорозців під
Полтавою (див. в I-ому розділі, ст. 48—50) перероблені
в гайдамацькій пісні про Уманську різню 1768 р.: далі, в
вар. 12-му, доладніше — «із *Січі їдучи*», а в 10-му —
«на *Линію їдучи*». Про ці слова див. при вар. 13-му.

9.

1. — «Ој, по над річкою, по над Синьухойу

Та зацвіла ожина:

Ој, давај, батьку, давај переміну,

Бо далєбі загину.

5. — Ој, не буду, сицу, ој, не буду, рідниј,
Переміни давати;

Ој, проси собі в пана воєвого (воєводи)

Да побольшої плати. —

Ој, як став парень, парень молоденькіј,

10. Да побольшу плату брати,

- Та набили йому на ноги каїдани,
Дали в руки лопати.
Ої, послали його на легку роботу,
Канави копати.
15. Ої, дали над ним, дали калавури:
Чотирі салдати.
Ої, копав парень, копав молоденький,
Да ї сів спочивати,
Ої, летить ворон аж із чужих сторони,
20. Да все летючи кряче;
Ої, сидить парень, сірома в неволі,
Да жалібненько плаче:
— Ої, продаї, батьку, ої, продаї, рідниї,
Да сірії корови;
25. Ої, визвольаї же мене молодого
Із ціїї неволі.
— Ої, не буду, сину, ої, не буду, рідниї,
Сірих коров продавати,
Ої, як заробив а ти, сину рідниї,
30. То так будеш і одвічати. —
— «Ої, продаї, мила, голубонько сива,
А сірії телиці;
Ої, визвольаї же мене молодого
Із ціїї темниці.
35. Хоч би мала, милиї, голубоньку сивиї,
І сорочку продати,
А таки буду тебе молодого
Із неволі визвільати.

(Запис Ів. Новицький в г. Тарашчі. київськ. губ. в 60-ті рр.).

В цьому варіанті тільки початок пісні, з 1743—4 рр.,— а весь він належить до вар. 1-го, про працю на Ладожській канаві. Тільки вв. 29—30 обертають діло так, мов би то парень копає канави за яку провинність: прибавка пісничка, як і спомин Сибіру в вар. 2, 5 і 6-му.

Певно, од подібного варіанта пішла ось яка пісня,— в котрій стерся спомин про роботу на канавах, хоч зоставсь нагад на невольу в чужій стороні.

1. Летів ворон по над морем,
А летючи кряче;

- Сидить козак в неволеніці,
Та сидячи плаче.
5. Приїшла к йому та дівчина,
Козака питає:
— «Ої, чого ж ти, козаченько,
Чого зажурився?»
— Ої, як мені, сиротині,
10. У неволі не журиться,
Що у мене молодого
Тут роду немає.
Ої, тут мені, сиротині,
У неволі погибати.
15. Як пошлю ја до родоньку
Письмо це далеко,
До своєї нещки старої:
Нехай мене молодого
Визволяє із неволі.
20. Що у мене молодого
Та долі немає.

(Зап. Ів. Манджура в с. Мурахві, валківськ. пов., харьк. губ. од баби, в 1872 р.).

Слова цих варіантів, як і 1-го, не тільки про неволю в загалі, а ще і про кайдани, калавурі і викуп, підходять до обставин, при котрих виражались наші козаки на роботу на Ладожську канаву, як і до кр. св. Креста. Про це zostались спомини в Дн. Записках Марковича. Так в 1723 р. Маркович записав:

Мартъ 7. Писали Глинчане, что командиръ Ингерманландскаго полка, по ордеру полковника Шереметева, припуждаетъ ихъ къ репарации города; въ доказательство и ордеръ полковника г. Шереметева прислали.

8. Отписали до Глинска и до Чернухъ, что опрaвлять теперь городъ нельзя, а должно напередъ выгонять козаковъ въ походъ до Ладоги.

11. Писалъ до сотниковъ Чернускаго и Лохвицкаго, щобъ до Ладоги шли. До атамана Пирятинскаго писалъ, гоняя его, что высылалъ людей безъ указа на оправку города. Приїхалъ вчерашняго дня изъ Смѣлаго атаманъ, съ жалобою, что поручикъ выгоняетъ всѣхъ на работу города.

14. Отъ п. Сотника Чернускаго писано, что атаманъ

тамошній въ арестѣ у капитана Караблина за невыгонъ людей до работы на городской валь.

15. Поданъ листъ до п. сотника Чернускаго о томъ, что кап. Караблинъ, за то, что не выставилъ до города для работы 1500 человекъ, прислать въ его сотничій домъ для экзекуціи 25 драгунъ.

22. Вручены мнѣ листы отъ ихъ милостей пановъ правителей изъ Глухова.... о скорой высылкѣ казаковъ до Ладогои. Тутъ-же и универсалъ приложенъ, въ которомъ правители приказываютъ оселушныхъ до помянутаго походу забивать въ колодки и отсылать въ Глуховъ для наказанія.

30. Получилъ листы отъ комиссара полковаго... пишетъ, что на листъ мой до Шереметева писанный о томъ, чтобы попоровить мало съ работою городовою, полковникъ никакого подлиннаго не учинилъ отвѣта, а на форпосты командирующимся не по 6 зол., но по полъ 8 (7¹/₂) велѣлъ брать, и когда въ томъ обстанавалъ Чернускій комиссаръ, то за то капитанъ Караблинъ за карауломъ его на морозѣ такъ долго держать, покаместъ онъ далъ по полъ 8 зол.

Апрѣль. 6. Въ листѣ правительственномъ предложено, чтобы казаковъ, не хотѣвшихъ идти въ Ладогу, публично карать для постраху прочимъ.

11. Листъ принесенъ отъ п. сотника Городискаго, объявляющій о ушедшихъ казакахъ отъ обоза, рушившаго въ низовый походъ (на Чулакъ). Огнисалъ до сотника, чтобы тѣхъ утѣкающихъ по свѣткахъ, въ колодкахъ, сюда въ Роменъ присылать. (Дн. Зап. I, 10—18).

10.

1. -- Ој, над річкоју, по над Синьухоју там зацвіли
ожили.

Геј, давај, соцькиј, давај переміну, бо лихаја година!»

— Ој, як же ја можу, панове молодці, ја вам переміну дати?

Геј, ідіть же ви в столицю к цариці, та просіть заплати.

5. Геј, та цариця нас пожалувала, та дала нам за-
плату:

Геј, та звеліла славним запорозцям та лишію конати.

— «Геј, оце ж вам, славіні запорозці, усея моја заплата,
Ој, та берить ви в одну руку заступ, а в другу лопату!

Ој, та хвалились славіні запорозці, та на линію јдучи:

10. — Геј, будем носитъ з сајети жупани, а з китајки
онучі.

Геј, летів орел по над синім морем, та все летѣа-
чи кряче;

Ој, сидить козак по над Синьухоју, та жалібнєсенько
плаче.

Геј, летів орел по над синім морем, ој, та летѣа-
чи крикнув;

Геј, та шче козак на чужіј стороні та ј досі не при-
викнув.

15. Ој, поздоров, боже, царѣа Костѣантина ј царицѣу
Катерину,

Геј, шчо пустили славіних запорозців погульати на
Вкрајину.

Геј, та не довго ж вони погульали, тільки день три
годины,

Ој, та течуть річки да льадзької крови на чотири
половини.

(Запис. В. Познанський. в с. Дударях, канівськ. пов. київськ губ.
коло 1863 р.).

Варіант дуже строкатиј: початок з 1743—4; середина —
старішча ј зложена з пісень про линію ј ладожську канаву
(пор. вв. 11—14 з вв. 11—18 в вар. 1-му); вв. 15—16
з 1727—1729 рр., а кінець причепивсь з пісень гайдамаць-
ких, з 1750—1768 рр. Треба сказати, шчо шанці по р. Си-
ньюсі мусили між инчим здержувати гайдамак, шчо набігали
з січових земель на польську державу, а також поляків,
котрі набігали на січові землі. (Скальк., Іст. Н. С. II,
153—165). Гайдамаки однакож часто проривались через
Синьуху ј «гульали» в польській Україні. Најстрашнішча
з цих гульанок була т. зв. Уманьська різня 1768 р.,
коли між січовиками пішла чутка, шчо сама царицѣа Ка-
терина (II-га; син јїї Павел Петрович) позволяје бити
льахів. В ті часи мусила серед гайдамак переробитись
пісенья про роботу коло кріпостів на р. Синьусі в ось
яку пісню:

1. Ој, у неділю, рано пораненьку,
Та всі дзвони дзвонили,
Ој, доумились славні запорозці: —
Взяли Умань запалили.
5. Ој, горит Умань, ој, горит Умань,
Да ї нікому рятувати:
— «Ох, було ж вам, превражі уманці,
Запорозців не заїмати.»
Ој, горит Умань, ој, горит Умань,
10. Да ї нікому погасити:
— «Ох, було ж вам, превражі уманці,
Запорозців не дровичи!»
Ој, там у полі, в полі на роздоллі,
Там зацвіли ожини,
15. Ох, там же, там же превражі уманці
Да ї по воду ходили.
— «Ох, і не ходіть, превражі уманці,
Та до броду по воду, —
Ох, як заїмемо, то так заженемо,
20. Як ту череду в воду!»
Поздоров, боже, Петра Павловича,
Судариньу Катерину,
Ој, шчо позволили славно погульати
Та на всеу Україну.
25. Ох, і не довго хлонці погульали:
Ој, за час, за годину
Та потекли річки, річки кровавиї,
На чотирі половини!

(З паперів Ів. Рудченя; зап. в с. Маковинцях, київськ. пов.
в 60-ті рр.).

Частини цієї пісні причепились як до кінця 10-го вар-
янта, так і до вар. 11-го і 12-го.

11.

(Вривок)

1. Ој, поздоров, боже, царя Костянтина,
І а цариньу Катерину.
Ој, шчо пустила да нас погульати

- Да ј на нашу ј Україну.
5. Ој, не багато да ми погульали,
Тільки всього три години;
Ој, текли річки, річки кривавіі
На чотирі половині.
- Ој, хвалилисья славні запорозці
10. Да ј з України јдучи,
Що будем носити сукні та жупани
Ј а с китајки ј онучи.
-

(Запис Ј. Шевченко в с. Дударях, канівськ. пов. київськ. губ.
в 60 pp.).

12.

1. — «Ој, по над річкоју, по над Спсьухоју
Там зацвіла ожина;
Ој, давај, соцькиј, давај переміну
Бо лихаја година!» —
5. Ој, не можу (моја) воля, славні запорозці,
Та переміни дати;
Ој, просіть собі царя Костянтина
Најдорогшої плати. —
- Ој, дали плати на ноги кайдани,
10. А у друки (руки) лопати;
Ој, да послали на легку роботу
Та канави копати.
- Ој, летить ворон та із чужих сторони,
А летячи кряче;
15. Ој, сидить козак та над канавоју,
Та жалібненько плаче.
- Ој, хвалилисья славні запорозці,
Та із Січі јдучи,
Що будем носити сукні та жупани,
20. А з китајки онучі.
- Ој, поздоров, боже, царя Костянтина,
А царицьу Катерину,
Ој, що пустили та нас погульати
Та на славу Україну.
25. Ој, не багато та ми погульали,
Тільки три дні ј години,

Ој, текли річки та з нас кроваві
На чотирі половини.

(В наших паперах; рука подібна до руки д. Андрія Шевченка; певно, записано їм же).

В вірш. 27 замість «*лядської крови*» підставилось
з нас *крові* і через те пісню отдалилось од гайдамацьких.

13.

1. — «Над річкою Синьухою
Трави погоріли:
А вже ж бо ми без харчів помарніли.
Та казав їси, атамане,
5. Переміну дати,
А тепер велиш, атамане,
За Дунаї ступати.»
За Дунаєм, за бистреньким
Гармат рехтують,
10. Е. вже ж бо наш пан атаман
Козаків муштрує.
— «Та бійте, хлопці, вражих ляхків
Правою рукою,
Женіте їх, вражих ляхків,
15. По над Синьухою.» —
Не звіть її Синьухою,
А звіть її річка:
Еј, розбіглись вражі ляхки,
Як собача тічка.

(Запис. в с. Молчановці. сквирськ. пов., київськ. губ. от діда Степана Матвічука).

Це власне особна пісню, котра тільки початком прив'язується до цього Лз-ра. (Найблизчий цей початок до вар. 5-го, в котрому власне два початки). Пісню ця підходить до пригод війни 1768—1774 р., з польськими конфедератами і турками, — коли запорозці плавали з лиману Дніпрового в Дунайські гирла і коли стоїли коло кріпостів на р. Синьусі і ходили звісти в походи, між тим як російська армія переходила за Дунаї, — куди, мабуть, запорозці ждали, шчо і їх покличуть. Запорозцям на р. Си-

ньюсі приходилось тоді (назбільши в 1773 р.) майже також гірко, як колись гетьманцям на капальній роботі. Скальковський каже, що в більшій часті січевих паперів з того часу говориться «про фураж, харчі та жалування, котрих військо ніколи не могло получити ні цілком, ні за годьа, через що нещасні козаки, а надто на аванпостах, терпіли всеяке лихо» (Ист. Нов. Сѣчн, III, 130—131). В часи цієї ж війни мусили причепитись в вар. 12 і 10 цього Лз-ра слова: *хвалились запорозці та із Січі*, або — *на линію їдучи* і т. д., — бо тоді линією звались і кріюности по Синьусі; та окрім того (надто в 1769 р.) січовики борошили і частину старої линії на лівім боці Дніпра (Скальк., op. cit., 45—47).

14.

1. — «Ої, по над річкою, по над Синьухою
Та зацвіли ожини;
Ої, давай, батьку, давай переміну,
Бо навіки загинем!» —
5. — Ої, да яку ж вам, славні запорозці,
Переміну давати?
Ої, накладуть вам на ноги кайдани,
Дадуть в руки лопати. (2)
Ої, поженуть вас на легку роботу —
10. Капави копати. —
Ої, да летів ворон та із чужих сторон,
Ої, да летючи крѣаче:
Ої, сидить сіромаха по над капавою.
Да жалібненько плаче:
15. — «Ої, нездоров, боже, царя Петровича.
А царицю Катерину,
Що нас випускала з тяжкої неволі
Та на цю Україну.»
Перше випускала, перше випускала
20. Послі стала одбирати...
Ої, та звеліла молодих козаків
В москалі забрати.
— Ої, да бо ви, хлопці, славні запорозці,
Та молитесь богу,
25. Щоб нам бог показав (2)

Через море дорогу.

Ој, молоді хлопці, славні запорозці,
Та теє слово вчули,
Ој, сіли на лотку, ој, сіли на другу,

30. Та ј за море махнули!

(Запис. в 1862 р. в Київі од салдата Тимка родом з сквирськ. повіту Лев Мацієвич).

З 19-го віршика пісеньа повертає на «виходнью» запорозців в Туреччину після «атакуваньня» Січі москалями в 1775 р.

15.

1. — По над річкоју, по над Синьухоју
Зацвіли ожини;
Давај, батьку, давај переміну,
Бо дalebі загинем.»
5. — Не річ мені, діти,
Вам переміну давати, —
Просіть собі у војіводи
Заплати.
Дала судариньа
10. Три річки лиману:
— «Ловіть, молодці, рибу
Та купуйте собі жупани.» —
— Ој, уже ж жупанів
Дибонь нам не носити,
15. Коли б хоць ції свити
Нам ізносити.
Дала судариньа,
Та ј звеліла назад одібрати,
Нає, козаків Чорноморців,
20. Ј у рекрути забрати.
Козаки ж цеје почули,
Та ј на Дунај махнули.
Стали вони тікати,
Стала судариньа на їх гукати:
25. — «Не тікайте, козаки чорноморці,
Не велю вас у рекрути брати.» —
— Ој, не можна себе спинити.
Було наших степів на троје не ділити.

З вірш. 9-го піснѣа поверта на часи другої виходні козаків (сориоморців) у Туреччину, піснѣа того як у них одібрано землѣу між Дністром та Богом (1792 р.). Див. дальшиї варіант, котриї єсть вривок оцього.

16.

1. — «Ої, по пад річкоїу, по пад Синѣухоїу
Ої, зацвіла ожина:
Геї, ої, даваї, батьку, ої, даї переміну,
Бо ја ї марне загину.
5. — Ої, не мо' ја вам, панове молодці,
Переміни а ї вам дати:
Геї, просіт собі пана кошового
Ј а цариці заплати...
- Ої, поздоров, боже, царѣа Костѣантина
10. І царицѣу Катерину:
Даровали землі от Дніпра до Богу,
По над грѣаницеїу по Бендерську дорогу.
Даровали землі, шче ї широкі лимани:
— Ловіть, хлопці, рибу да ї справляйте жупани!

(Не зкінчена).

(Зап. в 1874 р. в с. Будаках, акерманського пов. бесарабськ. губ. на Шабалацькій косі од рибалки Христ. Курочки М. Ганіцькиї).

Про всі надогади остатніх трьох варіантів на справи 1775—1792 рр. буде докладна розмова в дальших розділах, при піснѣах про кінець Січі ї про Чорноморців. Поки порівн. кінець цих варіантів з піснѣами в Скальковського, Іст. Нов. Сѣчи, III, 225—226. в Основі, 1862, Окт. VII, 2, в Зап. Югозап. Отд. Р. Географ. Общества, I, 301.

№ V.

СМЕРТЬ КОЗАКА В МОСКОВЩИНІ;
В НЕВОЛІ.

1.

1. Стоїть явір над водою, — в воду похилився;
На козака пригодонька, — козак зажурився.
Не хилився, явороньку, шче ти зелененькиї!
Не журися, козаченьку, шче ти молоденькиї!
5. Не рад явір хилитися, — вода корні миє;
Не рад козак журитися, да серденько ниє!
Ої, поїхав в Московщину козак молоденькиї, —
Оріхове сіделечко і кінь вороненькиї. —
Ої, поїхав в Московщину да там і загинув,
10. Свою рідну Україну на віки покинув.¹⁾
Казав собі насипати високу могилу,
Казав собі посадити в головах калину:
— «Будуть пташки прилітати калиноньку їсти,
Будуть мені приносити од родоньку вісти.» —
(Максимовичъ. Укр. Нар. Пѣсни. 1834. 147).

В рукопису Цертелева ми знајшли перші шість віршків, як цілу пісню. З цього початку пішла як оця пісня, так і та, що вже напечатана в I-ому розділі, ст. 80—85, про полон «сіромахи.»

2.

1. Стоїть явір над водою, — в воду похилився;
Козаченьку молоденькиї, чого зажурився? —
Не рад явір хилитися, — вода корні миє;
Не рад козак журитися, дак серденько ниє.

¹⁾ Цей віршик в печатному виданьїу Максимовача пропущений (!!)
Ми знајшли його в рукопису Максимовича, як і в дальшому варјанті.
Так, звичајно, співають в Полтавщині. В зовсім подібному варјанті,
зап. д. Шимановим в охтирському повіті: *милу*.

5. Нехај није, нехај није, воно перестане,
До козака молодого журба не пристає.
Ој, поїхав в Московщину козак молоденькиј. —
Горіхове сидельце, шче ј кінь вороненькиј. —
Ој, поїхав в Московщину, та там і загинув,
10. Свою рідну Україну на віки покинув.
(Зап. в Калужіі, миргор. пов., полт. губ. Чуб., Труды V, 319).

3.

1. Стоїть явор над водоју, — над воду схиливсьа,
Молод козак, молод козак, та вже ј зажуривсьа!
— «Як же мені не хилитись? — вода корінь мије!
Як же мені не журитись, як серденько мліје?»
5. Хожу—нужу, хожу—нужу, як те сонце в крузі,
Чи ја встају, чи лягају, завше серце в тузі.
Летить орел по над море, та ј, летючи, крикнув...
Ој, як тьажко в цих сторонах, шчо ја не привикнув!
Ој, је в мене на Вкраїні рідненькаја мати,
10. Вона ж мене пожалује, як свого дитяти;
Ој, је в мене на Вкраїні ріднесенькиј батько,
То він мене пожалује, як своје дитятко.
(Запис. В. Магер, в с. Пилиновичах, радом. пов., київськ. губ.
Чубинскій, Труды, V. 454—455).

Вв. 7—8 варіанту 3-го бачили ми в піснях про каналъну роботу (вище, стор. 86, 107).

Три оці варіанти могли скластись в часи походів наших козаків у Московщину для грабарської роботи, коли, як звісно, вони дуже журились на чужій стороні ј дуже там помирали. Про це говорить і виписка з «Донесенія» Чорняка. Окрім того Балтиш Каменський знайшов відомість в ділах малоросійських Иностранной Коллегіі, шчо в Ладозьскім поході 1721 р. померло козаків 2460 чол., та було больных 244 чол., не считаючи полків Миргородського ј Стародубського, з котрих не прислано відомостів (Ист. М. Россіи, III, Примѣч. 189). В «Кіевск. Старинѣ» 1884, Окт., 357—361, напечатана «Спецѣфикація полку гадацкаго» про померлих і больных в походах каналъных 1721—1722 рр., з котрої ми приведемо тут тільки початок:

«Року 1721 въ мѣсяцѣ февралѣ 3 дня въ походѣ ладожскій выходило всѣхъ козаковъ сотиѣ полковой гадацкой Ивана

П'ятинського господарей и наемныхъ	122
Туда идучи, всѣ въ цѣлости дошли на каналъ, ни одинъ зъ нихъ не умеръ, а дошедши на озна- ченное мѣсце, на самой работѣ въ сей сотнѣ полковой гадацкой померло самыхъ господарей на мѣстцу.	25
Той-же сотнѣ, повернувшись ку домамъ, померло самыхъ господарей.	10
Повернувшись къ домамъ той-же сотнѣ коза- ковъ самыхъ наемныхъ на пути померло . . .	11
Оставшіеся на пути боліе.	6

и того 52»

В усіх трьох варіантах рідна сторона козаків зветься *Україна*. Коло того часу це ім'я стало вже кінцевим для нашої сторони. Україною зовуть її вже і свої, і чужі. Див. напр. грамоту московського начальства 1720 р. в Марковича, Дн. Зап. I, 484; Пор. Сулим. Архив, 41, лист Волинського в Солов'єва, Ист. Россіи, XX, 469, лист Мініха, вище, ст. 81.

Початок, — в. 1-ий, здибується в пісні про счарувань-ня дівчини козаком, у Чубинського, V, 421 і в середині пісні, там. 305.

4.

1. Стоїть явір над водою, — в воду похилився,
Сидить козак у неволі, — гірко зажурився.
Не хилився явороньку, бо шче і зелененькиї;
Не журися, козаченьку, бо шче і молоденькиї.
5. — «Як же мені не хилитись? — корінь вода миє!
Як же мені не журитись сидючи в неволі?» —
[За тобою, козаченько, отець-пенька тужить,
Бо щось тобі молодому фортуночка служить.
— «Ої, хоть тужить, хоть не тужить, фортуночка
служить:
10. Треба мені молодому служити самому.]
— «Ої, рад би ја не журитись, самі сльози льються,
Бо на мене молодого кайдани кувають.»
В неділеньку рано всі дзвони дзвонили,
То по тому козакові, що сидить в неволі.

15. Тешуть явір, тешуть явір, тешуть,
Молодому козакові чорні кудри чешуть.
Тешуть явір, тешуть явір, та ї вже обтесали,
Молодого козаченька на лавці поклали.
Тешуть явір, тешуть явір, тешуть яворину,
20. Молодому козакові та ї на домовину.

(Зан. в с. Жерденові).

Вв. 7—9 причепились з варіантів пісні про полон сіромахи (див. в I розділі, ст. 81 і далі), котрі розвивались паралельно одній пісні з тим же самим початком; в. 10 потрібній був тут, щоб звести оцю причепу до теми про смерть козака на чужій стороні, на певільній службі. Пісня ж про певільну службу перейшла в цьому, як і в дальшому варіанті, в пісню про пряму неволю в кайданах, певно, одвітно дієним пригодам років 1723—1725, коли з поводу виступу Полуботка перед царем Петром проти його порядкування з козаками на Гетьманщині, чимало українців було арештовано в Петербурзі та ї у Глухові. (Scherer, *Annales de la Petite Russie*, P. 1788, II, 211—212). Так в Петербурзі вziali в колодки черниг. полковника Полуботка, ген. судью Чорниша з двома синами, ген. писаря Савича, і з ними чимало простіших людей (бунчукових товаришів і козаків) і між ними ї *кобзаря*. (Костомаровъ, Павелъ Полуботокъ. Р. Старина, 1876, Мартъ, 516. Лазаревскій, Пав. Полуботок, Русск. Архивъ, 1880, I, 196, 201—202, 204, 206). З колодників кілька чоловік, окрім самого Полуботка, померло в неволі. (Маркевичъ, Історія Малороссіи, II, 581).

5.

1. Рісте явір над водою, — в воду похиливсь;
Сидить козак у неволі, — тьажко зажуривсь.
Не хились, яворочку, шче ти зелененькій;
Не журись, козаченьку, шче ти молоденькій.
5. — «Якже ж мені не хилитись? — вода корні мије!
Як же ж мені не журитись? — само серце мліє!»
Тешуть явір, тешуть явір, тешуть яворину,
Молодому козакові та ї на дубовину (зам. домовину)
Атаману конья дано, а соцькому зброю;
10. Що позволили поховати козацьку голову.

- Козака несуть, коньа ведуть, кінь головку клонить,
А дівчина за козаком білі ручки ломить.
Та ломить вона, ломить з мизиного пальця;
Нема, нема, та ї не буде козака коханця.
15. Хилітисья, густі лози, звідки вітер віє,
Дивітисья, гарні очі, звідки милий їде.
Хилилисья густі лози та ї вже перестали,
Дивилисья гарні очі, та ї плакати стали.
Умер козак, умер козак та ї тихаїа мова;
20. Лиш лишивсья кінь ворониї, золотаїа зброїа.

(Зап. в ольгоп. пов., под. губ.)

Цей варіант уже переїшов у звичайну пісню про смерть козака. — Порівн. Метлинськ., 443, Лукашевича, Малорускія и Червопорусскія нар. думы и пѣсни, 123—124, Головацьк., I, 94—95. Цей варіант, як і зараз вказані пісні в Лукашевича ї Головацького, сближаються до пісні про *смерть полковника*. — в Чубинського, V, 811, 316—317. (Порівн. смерть чумака, Рудченко, Чум. Н. Пѣсни, 154). Дїля порівняння даємо тут ще не напечатанний варіант:

Умер, умер пан полковник, ще ї тихаїа мова;
Зостається кінь ворониї, золотаїа зброїа.
Зостається кінь ворониї, зброїа золотаїа,
Зостаються діти малі, жінка молодаїа.

Беруть коньа отамани, осаули зброїу.
Зброїу беруть, коньа ведуть, кінь голову клонить.
За їм їде полковника, білі руки ломить.
Поламала білі руки до мизина пальця:
— «Ої, немаїе ї небуде над мого коханця!»

(З паперів Ст. Носа).

В повишчому вар. вв. 9—10 не рїфмуїутьсья. В зараз показанїї пісні в Лукашевича одвітницї уступ ось якїї:

— Сотникові коньа дали, гетьманові зброїу,
Шчоб позволив поховати козака з стрїльбоїу.
у Чуб. (317):

Атаману коньа дали, сотникові зброїу,
Шчоб сховали полковника з большоїу хвальбоїу.

В прекрасних варїантах Метлинського образи старішчі: там козак умира в наметі, в Лузі Базавлузі, ї каже джурі

— Та вручају (добро) отаману вієськовому,
Та сотнику полковому;
Тобі, джуро, кониченька,
Кониченька вороного,
А на вјуки шче ј другого.

або: «Отаману дају конья,
Тобі, журо, вороного,
А під вјуки шче ј другого,
І шабельку турецькују,
Пистолети черкеськії
І всьу зброју козацькују.»

В дальших двох варіантах, галицьких, 6 і 7, козацька пісньа перејшла в рекрутську, захопивши в себе частини паралельнојі пісні про сіромаху. В вар. ж 8-ому, теж галицькому, так перероблена пісньа переходить в кінці в розбіїницьку. Вар 9-иј перејшов в пісню бурлацьку.

6.

1. Стоїт јавір над водоју,
В воду похиливсі;
Сидит жовињар у штровгавзі,
Дуже засмутивсі.
5. Стоїт јавір над водоју,
Вітер ним колише:
Сидит жовињар у штровгавзі,
Фельфебель му пише.
Пишут пани, пишут пани,
10. Пишут јатамани:
Молодого жовињаронька
Вковати в кајдани.
Пишут пани, пишут пани,
Пишут панські дьіти:
15. Неподоба жовињарови
В кајданах сидіти!
Як привели жовињаронька
На нове подвірі,
Як заплакав шчире, ревне, —
20. Кајдани злетѣли! —

(Зап. в с. Рожні, в Коломиїських горах, в 1872 р. Константина Бородаїкевича).

7.

1. Стоїть јавір над водоју,
Дуже похиливсьа;
Стоїть жовнір на бахцимбрі,
Дуже зажуривсьа.
5. Не хилисьа, јавороньку,
Јешче с зелененькіј
Не журисьа, жовніроньку,
Јешче с молоденькіј!
— «Як не мају хилитисьа? —
10. Вода корінь мије!
Як не мају журитисьа? —
Само серце мліє!»
Судіть, пани, судіть, пани,
Судіть людські діти:
15. Не подоба жовнірові
В кајданах ходити!
Ој, як вијшов жовніронько
На повеје підсінье,
Як си свиснув, ноговь тріснув,
20. Кајдани злетіли!

(Зап. в Фредрополі, коло Перемишля, П. Гостинськиј. Зоря, 1882, 263).

8.

1. Стоїть јавір над водоју,—в воду похиливсьа,
Сидит жовнір у штокгаузі,—барзо засмутивсьа.
— «Не хильайсьі, јавороньку, бо шче с зелененькіј,
Не смути сьі, жовніроньку, бо шче с молоденькіј!» —
5. — Ој, як ми сьа не хильати, миньі зеленому,
Ој, як ми сьі не мутити, так же ј молодому?
Судьать ляхи, судьать пани, судьать капітани,
Осудили на жовніра зельізні кајдани.
Ој, вијхав молод жовнір на нове підсінья,
10. Руки зломав, ревно силакав, — кајдани злетіли.
Ој, гај, мати, ој, гај, мати, ој, гај зелененькіј, —
Погибаје ві штокгавзі жовнір молоденькіј.
Погибаје, погибает ј гадаје вмирати,
Просить своїх камратченьків: «дајте ј мамці знати,
15. Жоби ј мати приїжджала, або ј приходжала,

Жоби ї мене молодого красно ї поховала.» —

Приїхала ї стара мати ї'а јого сестриця,
Обернули білим личком до јасного сонця.

— «Видиш, сину, видиш, сину, видиш, дзєцко моје,
20. Јакє сь слухав војця ї матку, — такє ї жиця твоје.»

(Зап. Осип Олеськів, в Скваряві, Жовківське, в Галичині, 1882).

Початок (в. 1) і кінець (вв. 19—20) порівн. в Головацького, I, 94. Порівн. також Рудченка, Чум. Н. П'єсни, 149—150. XXX.

9.

1. Да стоїть јавір над водоју,—в воду похиливсьа,
Та сидить бурлак у неволі, та тьажко зажуривсьа.
— «Јак же мені сьа не хилити, — јак вода корінь мије?
Јак же мені сьа не журити? — само серце мліје!»

5. Та сидить бурлак у неволі, та рубашку латаје,
Та поглядаје скрізь ршотку, де родину маје?
— «Та нема в мене родинюньки, но на Вкраїні дьадько:
Він мене приголубить, јак рід(не)ньк(и)ј батько!»

Вчора була субботонька, а ниньки недільа, —

10. Чому в тебе, бурлаченьку, сорочка не біла?
— Јак би ја мав сестру рідну, та неньку стареньку,
То дала б мені шчо-неділі сорочку біленьку. —

А в городі Перекопі вирви собі јабка,

Та скажи, скажи, бурлаченьку, јакого ж ти батька?

15. А в городі Перекопі вирви собі мьатки,
Та скажи, скажи, бурлаченьку, јакої ти матки?

А в городі Перекопі вирви собі бобу,

Та скажи, скажи, бурлаченьку, јакого ти роду?

(Запис. Ал. Руданський, в 1870 р. в м. Кальуську, ушницк. пов. подольськ. губ.)

До початку оних всіх варіантів порівн. паралельні образи з пісень про тугу дівочьку:

Із за гори вітер віје, березоньку хилить.

Не хилисьа ж, березонько, шче ж ти зелененька,

Не журисьа ж, дівчинонько, шче ж ти молоденька... і т. д.

(Метлинск. 20).

№ VI.

ПАНШЧИНА НА ГЕТЬМАНШЧИНІ.

1.

1. Ој, горе, біда, — не Гетьманщина:
Надокучила вже вража панщина!
Я на панщину їду, — торбу хліба несу,
А із панщини їду, — дрібні сльози роню.
5. Посилає мене пан в велику дорогу,
В велику дорогу: на степ, на сторожу;
Та ї дає міні пан конь вороного, — неїзжалого.
Посилає козака молодого, — небувалого.
Та ї дає ж міні пан три копійки грошей,
10. Щоб було ї унитесьа, та ще ї похмилитьсяа,
Міні молодому ні в чім не журитьсяа,
Ој, сіна купити, коньа накормити.

Не зкінчена: після повищого стоїть: и. т. д.

(Запис. І. Жемчужников, в прилук. пов., полт. губ. Основа, 1862, II, 95—96).

2.

1. Ој, горе, горе, не біда, — не Гетьманщина:
Вже ж мені надокучила вража панщина!
Я на панщину їду, — торбу хліба несу,
А із панщини їду, — спотикаюсьа,
5. Дрібними слізеньками умиваюсьа.
Посилає мене пан в велику дорогу,
В далеку дорогу, не бувалого,
Та дає мені коньа неїзжалого;
Та дає мені пан три копійки грошей,
10. І щоб було влитесьа, іще похмилитьсяа,
Щоб доброму молодцю а ще не журитьсяа.
Як поїхав же ја долом-долиноју,

- Та поїхав же ја до садочка,
Прив'язав же коньа та до јавора,
15. А сам ліг спати під могилоју.
А чи спав, чи не спав, та ј прокинувсьа:
Бідна моја голова, — коньа дома нема!
 Як пішов же ја долом-долонсьју,
Та увиділось мені, шчо огонь горить,
20. Коло того огню татарин сидить,
— «Та татароньку мій, а нев'іронька твоја,
Чи не бачив же ти вороного коньа?» —
— А пішов же твій кінь битими шьехами,
Битими шьехами та поміж ляхами,
25. Та в чистім полі — траву виїдаје,
А з синього моря — воду виниваје.

(Зап. в Вербовіј. александр. пов., катеринославськ. губ., од паробка Ів. Манджура в 1874 р. В Кіевск. Стар. 1882. Май, 360—361. напечатаній цей варіант тільки без вв. 9—11).

Пісньа цьа в цілому не зовсім јасна; на лихо шче најранішче записанний варіант (1 нј) не зкінчений. Пізнішчі ж, — як побачимо, — шче більше заплутані. В усьакім разі з двох оцих варіантів видно, шчо тут іде діло про молодцьа, котрого посилаје начальство в далеку дорогу, — в 1-му *в степ на сторожу*, — і шчо цьа посилка не подобається, здається јому *паншчиноју*, котројі б не слід бути на *Гетьманщині*, — значить тут іде діло про *розсильного козака*. В кінці пісні цей козак доволі мирно розмовля з татариним, — значить пригода була в часи затишья суперечок між козаками ј татарами. Таке затишья було між 1712 і 1733 рр. В ті ж часи, як звісно, старшина козацька, стала все більше повертатись в панів, бо вже не вибиралась вільноју радоју козацькоју, а назначалась з гори (полковники царським урядом, особливо в часи безгетманья). Одвітно тому козаки стали повертатись в підданих старшини, а надто ті, шчо посилались служити при старшиньському дворі, — «*на стојку*», — а сама служба їх в *паншчину*. А поряд з тим багато козаків повертались, по волі (шчо б увільнитись од тяжкої војацької служби) ј по неволі в *підданих*, котрі робили правдиву паншчину, де далі все тяжчу.

По актам часів після Мазепинських, можна наглядно

прослідити такиї зріст паншчини на Гетьманщині, на що жаліється наша пісня. Так напр. в універсалах гетьмана Д. Апостола говоритьсья то про посилку з Глухова до дому гадацьких козаків-компанійців без «годової заплати» («понеже ніоткуда такихъ денегъ теперешнего часу взяти») і про те, щоб на місце їх «девятьдесятъ чоловікъ прислали въ скорости», — то про те, щоб звісні сотні полкові «ежемесячно на стойку въ Глуховъ для посилокъ вислали по десяти двадцати чоловікъ козаковъ перемѣнно, понеже сотні Глуховской козакамъ, при резиденції нашой обрѣтаючимся, за повседневными посылками не меншая чинится трудность» і т. п. (Судієнко, Матеріали, I, II, 9, 24; пор. 13). З опису маєтностей гетьм. Апостола видно, що, окрім його резиденції, і в селах його були козаки «для всякихъ посылокъ дворцовыхъ» (тамо ж, I, III, 36). Подібних козаків мала і менша старшина. Про це дішов цікавиї універсал Апостола з 1727 р.

«Пану Полковниковѣ Нѣжинскому, пп. старшинѣ полковой, а меновите Сотниковѣ Веркѣевскому и каждому, кому о томъ вѣдаты надлежатыметъ, объявляемъ, ижъ панъ Іосифъ Тарасевичъ, Знатный товариштъ Войсковый презентовалъ намъ при сунѣцѣ своей антецессора нашего, бывшого Гетмана пана Скоропадского унѣверсалъ, въ котромъ опредѣлено ему курѣнчиковъ, въ маєтности его прозиваемой Бритаковъ жіючихъ, на что и нашего соизволительного просилъ унѣверсалу. Теды мы, стосуючися до унѣверсалу антецессора нашего, а барзѣй заховуючы давний войсковый порядокъ—что въ войску Малороссійскомъ заслуженымъ людамъ и старшинѣ куренчиковъ потребное число бывало опредѣляется—позволяемъ чрезъ сей нашъ унѣверсалъ, абы десять чоловіка козаковъ, въ маєтности его мешкаючіе, были въ куреню его по прежнему и до служебъ и походамъ войсковымъ, такожъ для посилокъ зъ писмами при немъ присутствовали, толко-бъ не были въ подданской повинности и порабощеніи, упоминаемъ; въ чомъ абы панъ Полковникъ Нѣжинскій, старшина полковая, а особливе панъ Сотникъ Веркѣевскій зъ куреня его пана Тарасевича тыхъ козаковъ не отривали и ніякихъ имъ налоговъ не чинили.» (Тамож, 17—18).

Добрі бажання універсалу тим скорше зоставались без skutків, що при нових, підпіраних од царського уряду,

порядках на Гетьманщині, — над старшиною мало було страху ні з низу, од козацьких громад, ні з гори, од гетьмана. Так напр. в 1729 р. козаки Дрозденки, з полкового села Жабичи, (городницької сотні, черниг. полку) писали гетьману, що купили собі «козацькі плецы для житя и хотѣли козацкую службу служить, такъ якъ и отецъ нашъ, по понеже тое село было за разными панами полковниками Черніговскими въ подданствѣ и пелзя было такъ сильной власти противителъ (нбо не только намъ не возможно было, але въ нѣкоторыхъ маетностяхъ и зажилые старые козаки подвержены были ниіе въ подданство, а другіе — въ боярскую службу) того ради, мусѣли условне отбывать подданскую повинность... Когда же бывшій сотникъ Седневскій Петро Войцеховичъ взялъ за себе дочеръ покойнаго п. Полуботка, полковника Черніговскаго въ жену, оный Полуботокъ, имѣючи зуполную тогда власть, отдалъ ему, Войцѣховичу, зятеви своему, помянутое полковое село Жабичи въ приданыхъ; и за онымъ будучи мы въ подданствѣ, не только могли по прежнему въ козацкомъ званіи быть, але и другихъ того села всѣхъ козаковъ, которые уставично козацкую службу прежде его владѣнія служили, подвернулъ до своего двора, въ приватное боярское послушаніе, якые болше десяти рокъ при его Войцѣховичевомъ дворѣ, а не при сотнѣ служили.» (Сулжовскій Архивъ, 275—276).

Нагадаємо, що «*боярское послушаніе*» і була власне *посильна* служба, така, яка мальується в нашій пісні. Ця «*боjarська служба*», очевидно, була початком панщини для козаків, тоді як підданні з поспольства зразу робили послушенство подібне до пізнішчої крѣпацької панщини.

Наша пісня мальує посилку кудись на степ на грѣаниці з татарами, — певно, за слободи, які мали на тих степах полки Полтавський, Миргородський та Лубенський. Таку службу мусили справляти напр. згадані вище *посильні* козаки в гетьманському маєтку Апостола в сотні Переволочанській. Може перше ця пісня і зклалась власне в *гетьманських* селах, — (на це і нагадує початок вар. 3-го: ої, горе *нам на Гетьманщині*) а потім перепеслась на всю Гетьманщину, то б то «Малују Россію.»

В кінці пісні (од в. 18-го, вар. 2-го) передається доволі чудна розмова козака з татариним, котрій показує

козакові втраченого коньа. Звичайній читатель скорше б ждав, шчо татарин сам отніме в козака його коньа. Але взаємини наших козаків з татарами були чудноју мішаниною ворогуваньня і сусідського приїательства, — і татари, котрі не пропускали пригоди набігати на козацьку землю і пограбувати її, часом встидались крадіжкою присвоїти козацьку худобу. Дуже характерну звістку про такі взаємини між татарами і козаками читаємо в Дневних Записках Марковича:

«10 Іюля 1728.... получена вѣдомость о Запорожцахъ, котрые хотя самовольно отторгнулись отъ подданства ханского, отошли отъ новой сѣчи и осѣли по прежнему на старой, однако сей ихъ самовольный поступокъ Татаръ не раздражилъ, напротивъ того, по уходѣ Запорожцевъ отъ своего коша, они, пришедши многимъ войскомъ, берегли то, чего съ собою Запорожцы забрать не могли, а потомъ всякому свое взять позволили, съ таковымъ своимъ выговоромъ: «була ваша у насъ, спаси Богъ; отошла отъ насъ, спаси Богъ; лоша одинъ у васъ пропадетъ, десять съ Крыму дадамъ.» (Дн. Зап. I, 284).

3.

1. Ој, горе нам на Гетьманщині:
Надокучила нам вража панщина,
Шчо ходьчачи најіснсь, сидьчачи виепнсьєа!
Служив ја у папа три неділеньки,
5. Заслужив же ја грошеј три копіјечки,
Шчоб за одну впитьсьєа, за дві похмелитьсьєа,
Шчоб до свого папа сміливо јавитьсьєа,
А перед паном словом примінитьсьєа.
Тоді дав мені пап коньа чалого,
10. Коньа чалого, пејізжалого,
Посадив сироту небувалого.
Јак појіхав сирота та в чистеје поле,
Чистеје поле, до долиночки,
Та привјазав коньа до билиночки,
15. А сам ліг спати крај могилочки.
Ој, чи спав, чи не спав, тај прокинувсьєа сам:
Бідна моја голова, — нема чалого коньа!
Јак пішов сирота у чистеје поле,

- У чистеїє поле, до темного дугу,
 20. Там огонь горить; — і огонь горить,
 І татарин сидить.
 — «Татарину мій, ти невіро моїа,
 Чи не бачив же ти мого чалого коньа?» —
 — А чи ж то твоїй кінь, шчо по степу ходить,
 25. Шчо по степу ходить, — траву виїдає,
 А з синього морьа — воду випиває?
 (З паперів Ст. Носа; маїже зовсім таке саме напечатано в Чуб.,
 Труды, V, 1064—1065).

4.

1. Шчо за горе, за біда, за Уланщина:
 Надокучила нам вража панщина!
 Шчо на панщину їду,
 Торбу хліба несу,
 5. А с панщини їду, — ні кришиночки!
 Обмивають мене дрібні слізочки.
 Посилає мене пан
 В велику дорогу
 Да на сторожу;
 10. Дає міні пан
 Коньа вороного,
 Коньа вороного, — неїзжалого,
 Парньа молодого, — небувалого.
 Як поїхав ја јаром-долиноју,
 15. Јаром-долиноју, помиж купиноју,
 Најшов же ја три татарочки,
 Три татарочки ј татарську жінку:
 — «Ти татарська жінка: ти невіро моїа,
 Чи не бачала ти вороного коньа,
 20. Коньа вороного, неїзжалого,
 Парньа молодого, небувалого?» —

(Запис. Судовщикова в 1856 р. в с. Гандзеровщині, пирьат. пов.,
 полтавськ. губ.).

В цьому варіанті, як і в 5-му, замість Гетьманщина
 поставлено Уланщина. Пам'ятається нам, ми чули од
 пок. Судовщикова, шчо та сторона пирьатинського повіту,
 де записана їм оця пісня, зветься, — по якиїсь при-
 чині, — Уланщиноју.

5.

1. Ој, горе, горе, — не Уланщина:
Придокучила вража панщина!
Як на панщину јду, торбу хліба несу,
А з панщини јду, дрібні слізи льюу.
5. Вирѣжа мене пан в далеку дорогу,
У далеку дорогу, не бувалују.
Даје мені коња неїзжаного.
Ој, даје мені пан три копійки грошеј,
Ој, шчоб було випитьсѣ, шче ј прохмілительсѣ,
10. Молодому козаку навик не журитьсѣ.
Привѣжу ја коња та до јавора,
А сам ляжу спати та до полудня.¹⁾
Ој, спав, чи не спав, — та ј прокинувсѣ.
— Бідна ж моја голова, — коња дома нема!
15. І јавора стѣто, та ј повезено,
І конника взѣто, та ј поведено.
Ох, і вијду ја та на могилку,
Ох, і глянѹ ја та на долинку,
А в долині та огонь горить,
20. Коло того огня та татарин сидить.
— «Ој, татарину мій, ти невѣро моја,
Чи не бачив ти вороного коња?»
— А чи то твої кінь, шчо золота грива,
Шчо золота грива перста покрила?
25. А чи то твої кінь, шчо по полю ходить,
Шчо по полю ходить, траву пожирає,
Шчо з тихого Дунају воду виниває?

(Зап. С. І. Метлинський в гадацьк. пов., полт. губ.).

В вар. 4-му (вв. 7—9) задержались старішчи слова про посилку на сторожу, — хоч в цілому це варіант пізнішчий: втратив кінець, наставив трьох татарочків і татарську жінку. Варіанти ж 3 і 5 більше oddalilis'я од козацько-боJARського життя до крѣпацького, ніж перші два. Видно, шчо на них налягла проба життя підданського пізнішчих часів, або під панами-старшиноюју, котрі вже зарані мали спосіб обертати козаків в правдивих крѣпаків. Такі пани

¹⁾ То ј він добре поступивсь з паном одначе! *Прим. співця.*

були вже і зараз по Мазені, з тих українців, котрі при-
служились цареві, — як напр. Ігнат Галаган, прилуцький
полковник (1715—1740), або з чужих, котрих царь поста-
вив за старшину на Гетьманщині, як напр. сербни Ми-
хаїло Милорадович, полковник гадацький (1715—1726).
Про Галагана ми вже говорили в I-му розділі (при I-му
Мі-рі) а тут ми нагадаєм тільки де-що з життя М.
Милорадовича, котрих підходить до папа нашої пісні зне-
вагої козацької вольности і своєї скупої, хоч да-
леко випережа його своєї злості. Цей «великий полков-
ник і македонський кавалер», як він себе звав, — получив
од царя ще раніше маєтки на Україні, а в 1715 р.
прохав царя, щоб йому «опреділить чинъ по заслугамъ
его въ малороссійскихъ городахъ.» Царь велів йому «бути
нашого царского величества войска запорожскаго въ га-
дяцкомъ полку полковникомъ», — проти волі гадацького
полкового уряду і самого гетьмана. На цьому уряді
Милорадович, обставивши себе своїми слугами, сербами,
зневажав полкову і сільську старшину, навіть б'ючи їх
кіями, — обертав козаків не то в прямих собі підданих,
а навіть в азійських рабів. Минаючи докази на те, як
сам полковник і жінка його тиранско мордовали людей, —
чоловіків і жінок, ми, — щоб не одходити далеко од нашої
пісні, нагадаємо тільки, як козаки полкової сотні гадаць-
кої жалілись на те, що їх «женуть по недільно на сто-
рожу в полковницькій двір, чого *перше ніколи не бувало*,
і примушують топити груби, рубати дрова, напувати ко-
пей, носити воду. Вдов козачих теж загонять до полков-
ника на всяку роботу: прати білизну, мити посуду, біляти
хату і усяке діло робити, як наїмички.» Козаки сотні
комишанської од себе жалілись, що Милорадович руба
їх ліси, а їх присилує косити йому сіно, орати, жати і
молотити і робити на рівні з посполітими, котрі сами жа-
лілись, що їх «замучено щоденної панщини, так
що на своєї власне хазяїство вже не застається і часу.»
Милорадович до приходу в Росію жив «купеческимъ спо-
собомъ» і, ставши козацьким полковником, крамарював,
між инчим накладаючи на своїх підданих (посполітих і
повернутих з козаків) перепродувати його крам і платити
йому дорожше, ніж сами за те дістануть, і посилаючи їх *на*
їх харчак (порівн. в пісні: ја на панщину їду торбу

хліба несучи) в далекі дороги (Крим, Царицині, Шльонське, Петербург) зо скотом і крамом на продаж. Подібно ж поступовав і брат його Гаврило, котриј теж получив од царя на Україні села, котрого Меншиков було поставив після Михайла полковником в Гадячі ж (1726—1728) поки його «неимѣючого никакихъ заслугъ, ни способностей, кромѣ что онъ двора Меншикова служительку за собою держить» (як писав гадяцькиј судья, запорожець Штишевськиј) — насилу зсадили з полковництва своїми жалобами гадяцькі козаки, тоді як упав Меншиков і як позволено було знов вибрати гетьмана. (Сказаніє о родѣ дворянъ и графовъ Милорадовичей. Київъ. 1884, 95—100. Лазаревскій, Милорадовичи, Киевская Стар. 1882, Мартъ, 479—498, Малороссійскіє Посполитые крестьяне, 63—66).

Оповіданьня про виїзд козака на долину, сон його і про здибаньня з татариним (вар. 2. вв. 9—17, вар. 3, вв. 12—21, вар. 5, вв. 11—20) дуже зближаються до оповідань в старіших піснях про сторожових козаків, у Антон. і Драгоман. I, М.М 36—38 в Купчанка і Чуб. (див. далі).

6.

1. А в неділю да зараненько
Загадали мені в дороженьку,
У темниј ліс на стороженьку.
Привіжаю коня та до явора,
- 5 А сам ляжу спати пуд (могилоју).
Ој, кажесться, не багато спав:
На третій день у полудня встав.
Ој, прокинувся ја, — аж коня нема.
Ој. пиду ж ја да гукајучи,
10. Вороного коня да шукајучи.
Не стрів коня, да стрів жида:
— «Здоров, жиду, сучиј сину,
Ти не бачив коня вороного
І сіделечка з пуд злота самого?»
15. — Чи не твој то куїнь по табору ходить,
Ізїв трави на три милі,
Випив води пів Дунају? —
Ој, стану ж ја, да подумају,
Шо тепер мені по домоньку,

20. Шо пропив своју ве́шу худобоньку,
Шо пропив ја свого ко́нья вороного,
І сіделечко з-пу́їд злота самого...

(Зап. в с. Тризначевці, черниговського повіту. Чубинск. Труды і пр. т. V. 959).

Тут і початок (св. 1—3) сближається до другої: старішчої, пісні про сторожу під Чорним Лісом (див. Антонов. і Драгоман., I, № 36). Далі татари́н замінивсь жи́дом, — тільки одповідь цього жи́да (св. 15—17) навряд чи не старішча од слів татарина в попередніх варіантах: вона менше фантастична, бо не згадує моря. Подібні слова здибуємо в буковинському варіанті пісні про сторожевого козака і дівчину (Купчанко, в Зап. Югозап. Отд. Р. Геогр. Общества, II, 548, № 307). ¹⁾ Кінець, — св. 21—22 при-близивсь до пісні про те, як козак, — а потім салдат, — втратив ко́нья і сі́дло, зоставивсь на ніч в дівчини; тільки тут замість *утратив* підставилось *пропив*. (Порівн. Костомарова у Мордовцева, Малор. Сборникъ, 243—244, Чубинск. Труды, V, 59, 63, 150, 151, 951, 1198, Головацк., I, 108—109, II, 591—592, Купчанко, op. cit., № 334).

В рукописних варіантах, записаних д. Манджуро́у в Харьковщині, остатнѣя піснѣя кінчається приміром так:

— Ти, дівчинонько, одради́нця мо́ја,
Ти зрадила мене молодого,
Шо втер́яв (або: украдено; пізні́шчи́й варіант)
да ко́нья вороного,
Сіделечко із (або: зпід) злота самого,
Поводочки з червоного шовку, —
А ја козак Охтирського полку.

(Зап. в Мурахві, богодух. пов., од дівчини, в 1875 р.).

¹⁾ Тут піснѣя починається так:

Ге́ј, мій мили́й в тузі́,
Пасе ко́нья в лу́зі.
Ви́пас трави пів долини,
Ви́пив води пів Дуна́ју.

Чубинського, V, 43, Е, в пісні, котра јавно зліплена з двох врив-ів, дівчина говорить заснувшому козакові:

Зі́jšов кони́к да з моги́ли,
Ви́јів трави три долини,
Ви́пив води два Дуна́јі.

7.

1. Як послав мене пан в велику дорогу,
В велику дорогу, в зелену діброву.
Тоді дав мені пан коньа вороного,
Коньа вороного, неїзжалого,
5. Посадив сироту небувалого.
Як поїхав ја та дорогоју,
Та дорогоју, да широкоју,
Як приїхав ја та до гаїечка,
Привїзав же коньа та ј до јаворка,
10. А сам же пішов на могилу спать.
Ој, чи спав, чи не спав, да ј прокинувсьа сам:
І јаворка стьато, і коника взьато.
І коника взьато, за Дунај загнато.
Як пішов же ја та дорогоју,
15. Та дорогоју, та широкоју;
Показалось мині, шчо огонь горить.
Шчо ј огонь горить, і татарин сидить.
— «Ти татарину мїј, ти невіро моја!
Чи не бачив же ти вороного коньа?»
20. — Ој, чи то ж то твій кїнь, шчо по степу ходить,
Шчо по стьену ходить, траву виїдає,
Із синього морьа воду випиває?

(Зап. Оп. Маркович в Барішполі, перејасл. пов. цолт. губ.).

Тут теж нема початку про панщину, звичайного в попередніх варіантах, 1—5-му, — через шчо варіант цей шче більше сближається до згаданих вишче старих пісень про сторожевого козака. Чорині Ліс замінивсь зеленоју дібровою, а сторожа — простоју дорогоју. Можна думать, шчо ј зовсім пісьня цього М-ру з початку виросла з тих старих пісень через вироб варіантів, подібних оцим 6-му (звісно, в колишній, не такіј попсованій формі, як та, шчо вже дісталось нам) і 7-му, — котрі виросли з годом на лівім боці Дніпра паралельно тим, шчо напечатані в І т. «Истор. Пїсенъ Малор. Народа.» До речі буде сказати, шчо напечатані там варіанти переважно правобічні, і навіть найбільше галицькі, — а тепер ми маємо кілька рукописених варіантів, записаних на лівім боці Дніпра, од Черниговщини до Дону, та два добруджанських, з Тульчі (1882 р.).

Поза́жак шче довгий час про́jde, поки ми спроможемо́сь видати повні додатки до I-го тому «Истор. Пѣсень Малор. Народа» і поза́жак варіанти старих пісень про сторожових козаків кидають світло на те, як склались варіанти пісні цього М-ра, то ми скажемо тут кілька слів про наші варіанти пісень про сторожевого козака і дамо тут деякі з них, більш цікаві самі по собі, або найблизчі до цього М-ра.

М.М 36—37 в I-му томі «Ист. П. Малор. Народа» показують нам молодця (в 37 М — козака), котрий іде дорогою (в М 36-му «на сторожу, під Чорний Ліс на могилу») і в котрого, коли він заснув, пропав кінь. Коли молодець іде далі, то бачить, що на його коні, серед татар, сидить дівка-бранка і плачеться, що вона (або фігурно — коса її) дісталась невірному турчину, чи татарину, при чому кінець М-ра 37 (За козака рушник дала, за татару заміж пішла) натякає на те, що дівка бранка — мила козака, героїна пісні.

В М-рі 38-му дівка будить козака, що заснув у степу, — при чому в кількох варіантах у козака вже татаре, чи турки вziali коня, — а деякі варіанти починаються з розмови молодця з матір'ю про далеку дорогу, трохи подібно до М-ра 36-го.

До 38 М-ра належить і варіант, напечатаний в Пам. Нар. Творчества Сѣверозап. Края, 22. Варіант М-ра 38-го зашшов і в Білу Русь, — (Зап. П. Р. Географ. Общ. по отд. Этногр. V, 117—118; порівн. тамож, 255 слова дівки про косу).

Після нас кілька варіантів напечатано було в V. т. «Трудів» Чубинського (947—948 — подібні до М 36, з додатком в кінці про порубаного козака; 19, 94—95, 1196—1197 і 43, Е, вв. 1—12, — подібні до М-ра 38).

Окрім того шче три варіанта на стор. 873, середні між М 38 і вар. 6—7 нашого М-ра: тут єсть і сіделечко і пр., і кінь неїзжалий. Тільки початок вар. Б (з роменськ. пов., полтавськ. губ.) особиний, — він являється в Галичині, як самостоїча пісня, тільки з двома віршиками в кінці. (Голов. I, 288—289).

Шче особно в Чубинського єсть пісенька, зліплена з частин різних пісень, — в котрій початок на другий лад робить середину між піснєю про сторожу під Чорним лісом і повищою: про лихого пана:

1. Ој, кажуть, шчо наш пан лихиј,
Ој, кажуть мені на варту јти
В Чорниј ліс на могилу,
Ој, кажуть, шчо ја загину.
5. Приїхав козак на могилу,
Пустив кониченька по-меж дубиноју.
Стало сідельце на конику купиноју,
А нагајечка гадиноју.
— «Біжи, коню, під новиј двір...

Далі, як у множестві пісень, козак велить коневі сказати матері, шчо він оженивсьа, — фігурно: вмер. (Чуб. V, 945; вишче варјанти про смерть — одружінья; вв. 7—8 з пісні про те, як козак, заклъатиј матірју, або жінкоју, став деревом або кушчем, — порівн. в Малор. Сборн. 232, 236, Метл. 287—288).

В наших рукописях одна пісня починається, як М² 36-нї, тільки розмова сина з матірју ще більше розвита, ніж там, — а кінець підходить до М²-ра 38-го. Ось вона:

А.

1. — «Да вари, мати, вечеряти:
На сторожу загадали.»
— Кажи, синку: конья нема.
— «Казав, мамцю, не раз не два,
5. Шчо в козака конья нема;
Да мені конья в скарбу дајуть, —
На сторожу висилајуть.
— «Да вари, мати, вечеряти:
На сторожу загадали.»
10. — Да кажи, синку: сідла нема.
— «Да казав, мамцю, не раз не два,
Шчо в козака сідла нема;
Да мені сідло в скарбу дајуть, —
На сторожу висилајуть.»
15. — «Да вари, мати, вечеряти:
На сторожу загадали.»
— Да кажи, синку: нагајки нема.
— «Казав, мамцю, не раз не два,
Шчо в козака нагајки нема;

20. Да мені нагајку в скарбу дајуть, —
На сторожу висилајуть.»
Ох, заслали на сторожу,
В чисте поле на могилу. —
Пуцчу коньа на долину,
25. А зброженьку повішу на јалину,
А нагајечку на дубочок, —
Сам ляжу спати на часочок.
Счасливаја годишонька, —
Аж приходить дівчинонька;
30. Виломала черешеньку,
Да вдарила по личеньку,
Да вдарила по білому, —
Затужила по милому:
— Встань, козаче, годі спати,
35. Турки ідуть, коньа зајмуть,
Коньа візьмуть до прилуки,
Тобі зв'яжуть назад руки.
Коньа візьмуть, — другий буде,
Тебе візьмуть, — вже ж не буде!...

(Запис. в м. Коростишеві, радоминьського пов., київськ. губ.,
М. Ганіцькиї, в 1874 р.).

В першій половині цієї пісні видно јаснішче слід козацького часу, та до того — пізнішого, ніж в № 36-му «Істор. П'сенъ.» Цьу пісеньку можна однести просто до часу, котрим ми тепер зајмајемсьа, коли вже ј козаки (а не міщчане, јак в XVI ст.) не охоче јшли в сторожеву службу, иноді справди не мајучи козацької зброї.

З других рукописних варјантів два тульчанські ј один з черниговського повіту — подібні до №-ра 37-го, тільки в них козак, прив'язавши коньа «на діброві», або «серед поля», сам іде почувати до дівчини, «на білі перини», або в «нову хату», — а потім ранком бачить коньа свого в турків, а на коньу дівча, котре

Чеше косу гребінкоју,
Приливаје горілкоју:
— «Коса моја, чорняваја,
Кому будеш коханаја,
Чи турчинові, чи татарину,

А чи тому козакові,
Що ї на його коникові?

(В черниговському варіанті наплутано: «цигане огонь кладуть, а на коню турча сидить»).

Ще один варіант, котриї ми маємо з паперів д. Ст. Носа, теж підходить до №-ра 37, тільки початок його обірвавсь, а в кінці дівка бранка цікавим способом оберпулась в мудру дівку-семилітку. ¹⁾

Б.

1.
Прип'яв коня до пакола,
До пакола дубового,
До аркана шовкового.
Прип'яв коня до ліщини,
5. А сам пошов до дівчини...
.
Ішов жаром дорогою,
Аж у жару огонь горить
Коло огня турчин сидить,
А перед ним дівка стоїть:
10. Дівка стоїть, косу чеше;
Косу чеше гребінкою,
Примочує горілкою:
— «Ой, ти коса, ти русаја,
За кого ж ти заручена?
15. Заручена за турчина,
Засватана за татарина,
Записана за писара.» —
— Ой, ти, дівко семилітку,
Загадају тобі сім загадок:
20. Отгадајеш, — моја будеш,
Не дгадајеш, — дурна будеш:
А шчо вјється круг деревця,
А шчо росте без коренця,
А шчо цвіте без насінья,

¹⁾ Маїже такії самії варіант ми маємо з сл. Вознесенського, александр. пов. катерин. губ., — з початком цілим, але дівка названа не семиліткою, а *красавицею*, і загадок тільки шість.

25. А шчо біжить без прогону,
 А шчо гріє без жарини,
 А хто живе без дружини,
 А шчо грає, — голос має? —
 — «Хміль вїєтьєса круг деревця,
30. Камень росте без коренця,
 Верба цвіте без насіння,
 Вода біжить без прогону,
 Сонце гріє без жарини,
 Холост парень ¹⁾ без дружини,
35. Скрипка грає голос має.

Подібні, як в вв. 18—35 му питаньня ј одповіді јєсть в осібних піснях про *дівку-семилітку* або малолітку, або ј просто про козака ј дівчину, напр. у Метлинського, 362—364, Чуб. V, 1190 (пор. 439—440) у Головацьк. III, 181, у Купчанка, № 331 ²⁾; окрім того в колядках, у Чуб. III, 314—315, у Голов. II, 83, IV, 71—72, 74—76. Ці пісні паралельні подібнім же про *мале нахольа* (Метл., 360—362) замість котрого в других варјантах одповіда на питаньня зелена діброва (Чубинск. V, 485—487).

Великор. варјанти у Шенна, Русск. Нар. Пїсни, М. 1879, 233—236. З них два (№№ 87 і 89 од 20 в.) з дівкоју семиліткоју, певно, зајшли з України, тоді, як № 88 а також дві осібні (№№ 85, 86) напечатані вище, подібні до казок про мудру дівку, — більш оригінальні.

Усі ці пісні, паралельні з казками про мудру дівку, або хлопця (мужика, салдата), — дуже розширені в усіх народів в Азії, Півн. Африці ј Европі, — напр. у нас: Казка про дівку-семилітку, — СПб. 1860. Драгомановъ, Малор.

¹⁾ В других варјантах: чернець, або козак, у Купчанка:

Жовнір жиє без дружини,
 В чужім крају без родини.

²⁾ У нас јєсть рукописниј варјант, записаниј д. Ст. Стрільбицьким в с. Јазвинках, брацл. пов., под. губ., в 1874 р., — з девјатю загадками: окрім новинчих:

Шляшок лежить, — нема кінця...

Сокіл плаче, — сліз не має,

і в кінці: Дурниј козак, шчо питає.

Вище дівка-семилітка каже:

Хиба б же ја дурна була,
 Шчо б ја цього не дгадала?

Нар. Пред. 347—349 (хитра дівка і пан) Чубинскій, Труды, II, 611—616 (розумна дівка) 102—103 (р'яба Марусьа) 639—641 (царь і салдат).

Огляд європейських і азіатських варіантів цих казок див. у Benfey, Die kluge Dirne. Die indischen Märchen von den klugen Räthsellösern und ihre Verbreitung über Asien und Europa. (Ausland, 1859, N^oN^o 20—23, 24 і 25) і в примітках R. Koehler'a до сербських казок, Archiv f. d. Slavische Philologie V, 1, 47—60, — а також у ак. Веселовського, Новия отношенія муромскої легенди о Петрѣ и Февроніи (Журн. Мин. Нар. Просвѣщ., 1870, IV) його ж Сказки объ Иванѣ Грозномъ (Древнія и Новая Россія, 1876, № 4) і Епізодъ о южекої царицѣ въ Палѣѣ, (Замѣтки по литературѣ и нар. словесности. 1883 I). Окрім того: Костомарова, Черты Нар. Южнор. Истории. Ист. Моногр. 1863, I, 125—126 (повість про Борзomisла і др.) Шенна, Р. Н. П. 231—233 (дівка и дѣтина) Афанасьева, Р. Нар. сказки, №№ 185—189. Садовникова, Сказки и преданія Самарек. края, № 63, Kolberg, Lud, VIII, 206—208, La Bruyère, Contes pop. de la Grande Bretagne, 169, Rivière, Recueil de contes pop. de la Kabylie, 159—164, Th. Brage, Contos tradicionoes do povo portuguez, N^oN^o 57, 105.

Ці всі казки, а також і повніші пісні, прив'язуютьсѣ до індієських казок про мудрого міністра царѣ Нанди та про Балапандіт (=мудра дівка) дочку ц. Викрамадітії, і про самого Вікрамадітію та хлопця, шчо судить над його тронем, од котрих пішли жидівські і арабські казки про Соломона, шчо заїшли і до нас (див. Драгоманова, Малор. Нар. Преданія и рассказы, 98—109; Jülg, Mongol. Märchen. Geschichte des Ardschi-Bordschi Chan. Innsbruck 1868, — найбільш 64—79. L. Feer. Les trente-deux récits du trône ou les merveilleux exploits de Vicramaditya. P. 1883. Introduction. Benfey, op. cit. а також Pantschatantra, I, passim. Веселовскій, Слав. сказанія о Соломонѣ и Китоврасѣ и западныя легенды о Морольфѣ и Мерлинѣ, і Новия данныя къ исторіи Соломоновескихъ сказаній, в Разысканія въ области р. дух. стиха, IV, passim. Найблизчу параллель (німецьку) нашої пісні про пахольа, — див. в Сл. ск. о Сол. и Китовр. 251).

Окрім згаданих вище, ми маємо шче п'ять варіантів пісні 38-го №-ра I т. «Истор. Пісенъ Малор. Народа», — з

котрих три (з гадяцького пов., полт. губ., і з черниг. губ. і з маріупольського пов., катеринос. губ.) дуже подібні до напечатаних і інтересні тільки тим, що показують, як розширена ця пісня, од Буковини аж за Десну, і яка єсть цілість в українській устній поезії, при всіх історичних поділах українського народу.¹⁾

Ми думаємо, що всі ці варіанти дають право сказати, що пісня цього М-ра виросла перше як варіант старших пісень про сторожового козака і тільки приїняла на себе кілька налітків з образів козацької панщини на Гетьманщині XVIII в., котрим стара основа пісні не дала зложитись в цілну і повну картину.

У нас єсть ще один рукописний варіант доволі розширенню пісні (Чуб. 15, 492; д. Ів. Новицький приводить в «Кієвлянкѣ»,—1884, 103,—частини з других варіантів. Ми маємо чотири варіанти з обох боків Дніпра), — в котрому часто сімейна пісня оригінальним робом переплелась, і доволі складно, з уривками пісень про сторожового козака. Ось цей варіант, дуже интересний для показу, як вирастають інші народні пісні:

В.

1. Ой, піду ја по над лугом,
Шукаючи свого друга;
Аж мій милий при јалині
Пасе коня на долині.
5. Вијів ²⁾ трави на пів милі,

¹⁾ Два маріупольських варіанти мають в кінці не дуже доладний жарт, — котрий між инчим показує, на який лад тепер починають переминываться старі пісні на Україні.

Після того, як дівчина розбудила козака ј каже йому:

Бо вже турки коня вкрали, —

прибавлено:

Не так турки, јак татари,
Взяли коня з поводами,
Та ј повели городами,
Та вдарили в барабани,
Шчо б почули городяне,
Своїм дочкам заказали,
Шчо б по ночам не гуляли.

²⁾ Кінь. Интересний еліпс!

Випив води пів Дунају.

А мій милий спочиває, —

А ја стану, подумају,

Шчо біднаја чинить мају!

10. Ој, піду ја до садочку

Да виломлѹ терниночку,

Да поведу по видочку:

— «Ој, встань, милиј! Татарє јдуть,

Татарє јдуть, тебе возьмутъ.» —

15. — Дєсь ти мене вірне лѹбиш,

Шчо ти мене тута будиш! —

— «Колиб тебе не лѹбила,

Тоб ја тебе не будила;

Кожда вдова слізки ронить,

20. А нас нехај бог боронить!» —

Замітимо, шчо звичајно в варјантах цієї пісні розмова
іде між жінкою і чоловіком, котрій її не лѹбить, або
щє і лѹбить «чужу милу».

Про иншу переробку цієї пісні (про те, як «милиј оре
чужє поле») — див. у нас в «Нові укр. пісні про громадські
справи», 106.

№ VII.

СУЛИМОВА ХУДОВА.

1. В неділеньку рано
Сулимові коні гнали;
А Сулим, неборак,
По риночку похожа,
5. Горілочку попива: —
— Він у своєму та добрі пан! —
Сулимова жінка,
Переяслівка,
Перед паном упада,
10. Як та ластівка:
— «Ой, пане, міј пане,
Всѣу худобу забори,
А Сулима не бери,
Бо в Сулима дітки
15. Остались сирітки.» —
В неділеньку рано
Сулимові воли гнали;
А Сулим, неборак, і т. д.
.
31. В неділеньку рано
Сулимові вівці гнали;
А Сулим, неборак, і т. д.
.

(В наших паперах).

Пісню цю ми толкуємо так:

Пан забира в Сулима коні, воли, вівці, як звичайно заганняють скот, що заїшов на чужу земљу; Сулим же втирається на тому, що він у своєму добрі пан, —

значить Сулим вважа землю, з котрої заганяють його скот, за свою, — а значить пан неправдою (по крайній мірі дльа Сулима) привластив цю землю. Додамо, шчо *пан* пісні може бути полковник, — бо в першій чверті XVIII ст. полковників звали најчастіше панами: пан миргородський, пан прилуцький і т. п. (Лазаревск., Полуботокъ, 194, 196; Порівн. у нас, в I розділі, № I, про Галагана. — «прилуцького пана»).

Коли в цій пісні Сулим не льякзється пана, а мов сподівається, шчо він зостанеться і наперед на своїй землі паном, — то це нагадує, шчо пригода з Сулимом була шче в нові, при самому початку панського привлашчіння ґрунтів у простішчих козаків і посполітих, — коли шче прості льуде, пам'ятаючи стару козацьку волю, могли думати, шчо вони спроможаться вернути собі своє право.

Власне з цих ранішчих часів, зараз після Мазепи, ми маємо багато звісток про насильство панів, а надто полковників, над маїетками, худобою і особами простих льудей. Такими звітками повні надто видання д. Лазаревського, — так шчо не знаєш, шчо наперед виставити з тих звісток. Наїбільш привлашчали і насильствували Галаган, А. Маркович, Милорадовичі, пани Кочубеї, сини засуженого Мазепи, з котрих старшиї став полковником (1727—1743) і т. п., звісні царському вряду своєю «вірністю». Од них не зоставались по заду навіть жінки їх і матері. На Ігната Галагана козаки жалілись, шчо він силує їх переходити в посполіті, сажаючи їх в тюрму, — самовольно забирає ґрунти і т. д. Вже навіть коли він перестав бути полковником, — випрохавши той уряд дльа сина, — то йому навіть з генеральної канцелярії писали (в 1746 р.) шчо він отбіра в козаків поля, рибальські тоні і т. п., «выбираіемъ изъ жилыхъ хатъ дверей и оконъ», — «отбира у козаковъ скотъ, арестуе ихъ худобу и бере подъ караулъ, принуждая ихъ записываться въ подданство». (Р. Арх. 1875. I, 322—324). Про А. Марковича скажемо при пісні про «Правду і неправду». Про М. Милорадовича вже трохи говорено було вище. Цеї не церемонивсь навіть з полковою старшиною, — знаючи свою силу в царя: «дам, казав він, старшині по триста кїїв і як одібу шкіру од костей, тоді скажу їхати до царя

жалітись.» У козака Бальасного напр., він оти́нав два сілтр'яних заводи та ще і посадив на цеп до армати, а потім в нидичник і т. п. Жінка Милорадовича приказувала своєму старості в слободі Бутовці (в чужому полку, коло Городні) шчо́б він грабував скот на землі, котру батько її́ оти́нав у городнян, — «коли городняне заграбу́ють у бутовчан десьатеро коней, посала вона, — ти пограбу́й у них двадцятеро!» На брата М. Милорадовича, Гаврила, ще́ як він не був і полковником, козаки с. Неха́ївки подали довгу су́пілку гетьманові (1715), з котро́ї ми приведемо тут тільки два уступа, котрі́ близьче стосу́ються до нашої пісні. У одного козака Г. Милорадович оти́нав ниву та ще́ держав його в за́лізах, поки то́й не одку́пивсь тальяром; у другого він оти́нав ліс, страха́ючи, шчо́ пові́сить його і зако́вувачи́ його в за́лізо (Ки́евск. Стар. 1882, III, 485, 490, 495). Про Кочубе́йху і сина її́ Хведора козаки-сусі́ди говори́ли, як про подорожних розби́шак, так вони грабу́вали «статчи́ну» сусі́дську та би́ли коза́ків і підданних і жіно́к і діте́й їх. Коли́ один коза́к подавсья до суду, то́ Кочубе́йenko наві́ть перед су́дом похва́льавсь: «быв́ ја́ його і ще́ буду!» і тро́хи зго́дом поморду́вав свого старосту, бивши́ його «смертно́ бато́гами по спи́ні і череву, поли́ваючи́ ви́ном і потира́ючи сі́льлю, тако́ж по та́йним уда́м і по п́татам», — од чо́го то́й через ти́ждень і вмер. Жінка́ його пожа́ліла́сь в Малоросі́йську Ко́ллегію, — котра́ виставля́лась як оборо́на простих л́уде́й од старшини́, коли́ треба́ було́ да́вити вільні́ змага́ння́ Полуботка́, — але́ тепе́р проти́ «ві́рного» Кочубе́йenka нічо́го не зроби́ла. (Русск. Арх. 1876, XII, 452—455).

При́ таких по́рядках не ди́во, шчо́ коли́ в на́шій пі́сні Су́лим за́ганьавсья даремно́ю думко́ю, шчо́ він у сво́йому до́брі пан, більш́ практи́чна жі́нка його́ перед паном уна́дала: «всё́у худо́бу за́бери, а Су́лима не бери́, — бо́ в Су́лима ді́тки.....»

№ VIII.

КРИМСЬКИЙ ПОХОД 1735 Р.

1.

1. Сидить пугач на могилі,
Та все: пугу! пугу!
Збірајтєсьа, славні чумаченьки,
Зімовати до Лугу!
5. Которі умні, розумні,
До Лугу приширали,
А которі нерозумні,
В Кримськїм степу пропадали.
Лежить чумак межн возами,
10. На важницю схиливсьа,
Рученькоју лиш правенькоју
За серденько вхопивсьа:
— «Колиб же ја знав, шо тут міні померати,
Свому б роду уклонивсьа;
15. Вијшов на тој битиј шльашок,
Слізеньками б обливсьа!» —
— Ој, ви чумаченьки, славні бурлаченьки,
Ви хлопці вгожі,
Робіть тому чумакові
20. Домовицу з рогожі.
В суботоньку, протів неділеньки,
Цілу нічку не спали:
Через тој Лимап-річеньку
Переправу ј мали.
25. Переправляли вози з волами,
Шче ј казенні гармати...
Біжить Вингородський козак
Гренадера ратувати.
Ішли чумаки, славні бурлаки,

30. Та дивились в воду:
— «Коли б нам побачити
Гренадера на вроду!»
Ішли чумаки, славіні бурлаки,
На них жупани сині,
35. Поки приставали до вармії,
Нічого не осталося на спині.
Лежить чумака межі возами,
Та все думає, та гадає;
Дере поли, дере рукава.
40. Та все поли (зам. плечі) латає.

(Із збірки П. Куліша. Рудченко, Чумаки. Нар. Пѣсн., 105—106).

Ця пісня доволі ясно передає пригоди походу російської армії, з генер. Леонтьєвим, в Крим в 1735 р., коли при тій армії було багато українців, війська і погонців (чумаків) з Гетьманщини і Слобідщини.

Манштейн розказує про той поход, що його почали дуже пізно, — поки переписувались з Петербургом, — кому бути командіром; виступили тільки в октябрі. «Паші скоро не стало; ночі, холодненькі в цій стороні і літом, тепер почались зовсім холодні; в війську појавились хвороби, коні почали падать. Шчодня налічували багато смертних пригод. Хорих мусили возити за собою, бо в тих степах нема городів, де б можна було поробити шпиталі і лишати там хорих. Військо почало вже терпіти всякі недостатки (поход почавсь од Царичанки на р. Самарі) а воно мусило ще зробити десять переходів до кримських оборонних линій. Леонтьєв зібрав воєнну раду, на котріј поклади вернутись. Тоді військо було коло Кам'яного Затону. В ночі перед виходом назад випало снігу на ціліј фут, і більш 1000 коней пало. Військо вернулось на Україну і в кінці нојабря стало по зміннім кватирам. Полки були дуже розстроєні. Поход прогложув більш 9-тисяч людеј та стілки ж коней, а користи Россія не винесла з того ніякої.» (Записки, 65—66). Як. Маркович рахує пропажу кіньми в одних гетьманців на 12.000 (Дієви. Зап., I, 445). Манштейн лічить українських козаків в поході тільки на 9 тисяч, — Маркович же на 16 т. Певно, злишок проти Манштейна були чумаки-погонці, а це властиві војаки, — бо Манштейн каже, що в загалі українські козаки в војнах

1735—1739 рр. служили як підводчики. Між инчим вони перевозили на своїх волах і армати (Зап. 13, 119—123; порівн. в записці В. В. Кочубея про його службу: «1736 г. обрѣтался въ высылкѣ изъ Малой Россіи подводъ съ провіантомъ, за всероссійскою армією въ Крымскую область.» (Р. Арх. 1876, XII, 448—449).

Дуг, — т. ї. Великий Дуг запорозьський, напроти Кам'яного Затону, — був тоді єдине місце в тій стороні, де застигнуті холодом чумаки могли знайти собі захист. Багато мусило побігти туди самовольно, як почавсь переполох од холоду, — щоб звідти пробратись до дому, бо Маркович записав 7 декабрю: «Присланъ съ Кабинета указъ: всѣхъ полковниковъ, бывшихъ въ нынѣшнемъ Крымскомъ походѣ, допрашивать объ ушедшихъ изъ похода козакахъ въ дома; посему и Павла Апостола, полковника Миргородскаго, допрашивали.» (Дн. Зап. I, 416).¹⁾ Окрім того звісна частина підводчиків мусила перевозити те військо, котре стало після того походу залогом у Новосіченському ретрашементі і на місті Старої Січі (Скальковск., Істор. Нов. Сѣч. II, 103—104). Певно, це про переправу цього війська через Лиман-річку говорять 22—27 вв. повищчої пісні.

В в. 28-му «*Вингородський козак*», певно, стоїть замість *Миргородський*. Цей увесь уступ (вв. 28—29) мусить нагадувати на те, як миргородські козаки, — все такі кінні і з підводами, — перевозили московську піхоту, — гренадерів. Про це ми не знаємо з других джерел.

Вв. 30—33 не зовсім ясні: в них мусить бути насмішка над гренадерами, котрі, як військо мундирне, величались перед нерегулярними українцями, своєї у вродо, — котру видно було і у воді, як в зеркалі, — а тепер, певно, в стужі і калу, стратили всю вроду своїх мундирів, гідних більше для парадів, ніж для походів. Тільки ж в словах цих віршників щось мусить бути пропущено, або перемінено. Порівн. в I-му розділі, на стор. 9:

¹⁾ До речі буде нагадати, що ми стараємся, коли можна, говорити власними словами сучасних свідків тих пригод, про котрі розказують наші пісні, і через те дословно виписуємо і оповідання Марковича, як вони напечатані. Тільки ж ми мусимо остерегти, що видавці Дн. Записок Марковича поправили його мову на теперішній московський письмений лад.

Ој, стала Москва да ј у кінець моста,
Да дивилася в воду на своју уроду.

Вв. подібні до 40—41 були вже в пісні про каналську роботу (вище, стор. 103). Туди ж причепились і вв. 1—4 (стор. 87),

Увесь кінець пісні, од 33 в. може, склавсь під споминами ј про походи армії Мініха ј Лассі 1736—1739 рр. (див. далі).

Початок нашої пісні, (вв. 1—9) входить тепер в не-політичні чумацькі пісні. Тамож приспособились до смерти простого чумака ј образи віршників 10—21 нашої пісні, котрі ј у ній, здається, вже трохи перероблені в духу простої чумацької пісні. (Рудченко, Чум. Н. П., 141—147. Чуб. V, 1046—1048, 1058).

В цих піснях ніколи затирається спомин, про який власне *Лу* казала колись пісня, — (говориться вже про *темний дуг, зелений* і т. н.), іноді чумаків кличуть тільки *ночувати* в лузі, на що ті одмовляють, що «раді б, так один чумак занедужав», — або навіть пропадають в степу ті, *котрі пили та гуляли* і т. д. Тільки ж деякі варіанти задержали в собі старі образи, јавно нагадуючи воjaцький поход на Крим 1735 р., — напр:

- 1) Ој, ізлетів пугач та сів на могилі,
Ој, та ј пугу! пугу!
Збірајтеся, молоді чумаки,
Зімувати до Лугу.
Котрі та поспішалися.
То ті в Лузі зімували:
А котрі воли отошчали,
То ті марно пропали. —
(З збірки Н. Куліша, Чуб. V, 1058).
- 2) Ој, сидить пугач на Савур-могилі,
Та пугу! та пугу!
— Привертајте, славні чумаченьки,
Зімовати до Лугу.
(Костом., Полт. губ., Чуб. V, 1048).
- 3) Ој, вистигајте, молоді чумаки,
А на зімовљу до Лугу. (Тамо ж, 1046).

Між вказаними варіантами јесть один, — перепечатаний д. Рудченком з «Ужитка Рідного Полья» Гатцука (255—

256; Рудч. 144—145), — в котрому єсть повішчі нано-
си, — але ж основа його мусить бути одного ж часу з
основоју повишчого варјанта, так шчо ми мусимо пере-
печатати його тут.

2.

1. Ој, сів пугач на могилі,
Да як пугу! да пугу!
Ој, повертајтесь швидче, козаченьки,
Да до зеленого Лугу.
5. Ој, які ж швидче повернутись мали,
То ті в Лузі зімували;
А де які, гајучись, не дбали, —
То ті в степу загигали.
Ој, заслаб козак, тај ліг край могили
10. І на шабельку схиливсьа;
Геј, либонь же він рученькоју счильне
За серденько ухопивсьа.
— «Ој, ви брати мої, славні товаришчі!
Ој, ви козаченьки гожі!
15. Геј, та зробіть-но туну козакові,
Помагај же вам, боже!
Ој, ви брати мої, славні товаришчі
Та зробіть-но тују славу:
Геј, викопайте ж міні молодому
20. Хоча шабельками јаму!
Ој, винесите мене, славні товаришчі,
Та на високу могилу,
Геј, нехај лиш-бо а шче ж подивитьсьа ¹⁾
Та на своју милу Вкрајину!
25. Ој, ви други мої, славні козаченьки,
Загину ж ја на чужині, —
Геј, обільїетьсьа ж сльозами гіркими
Моја мила та ј на Україні.»

Замітимо, шчо в «Ужинку» часто пісні підмальовані ви-
давцем, — тільки, здається, шчо повишчіј варјант цілком
натуральниј.

І в першому варјанті слово *бурлаки*, *бурлаченьки*, певно,
підставились пізнішче замість: *козаки*, *козаченьки*.

¹⁾ Певно: подивлюсьа.

Вв. 21—24 входять в пісню про полон Супруна. Метл., 462.

Вв. подібні до 9—20 вар. 1-го і 2-го складають особну пісню в Чуб. V, 1031.

Початок цієї пісні, перш усього дає поетичний образ — пугача, котрий вішчує недобру пригоду; окрім того в цій пісні він тим більше до ладу, — бо чумаки і козаки тут ховаються од холоду в Січовому Дугу, — а *пугу! пугу!* — був крик — гасло січове. Після цієї початок став уживатись в других піснях, як чисто поетичний вираз, напр. в дівочко-чумацькій пісні про чумака.

Ой, сів пугач на могилі, і як пугу да пугу!

Чи чуєш ти, та дівонько, на себе потугу?

Дальше говоритьсь про печаль дівчини, котрої милій чумака поїхав у дорогу і т. д. (Рудченко, Чум. Н. П. 204—211).

Подібний початок побачив Максимович в пісні, чи скорше «стихотворенію», занесеному кн. Цертелєвим в присланій їм М—чу зшиток «Малоросійскія пѣсни» (рукопис у нас)

Ой, спав пугач на могилі, да крикнув він: пугу!

Чи не дасть бог козаченькам хоть тепер потугу?!

М—ч напечатав цю пісню під назвою *Пугач* в своїй збірці 1834 р. (129—130) в розділі «Былевья пѣсни послѣ Гетьманщины», — хоч в ній нема нічого *билевого*. Пр. Безсонов перепечатав її в «Пѣсни собр. Кирѣевскимъ» (IX, 368—369) вже під титулом «Пугачъ Пугачевъ», і вбачив в ній «откликъ на Украинѣ» звісного московського самозванця Пугачова. Теж саме побачили тут пр. Аристов (Объ истор. значеніи русск. разбойническихъ пѣсенъ. Ворон. 1875. 84—55) і пр. Ор. Міллер (в Истор. Русской Словесности А. Галахова, 2 изд. 1880, I, 141) — хоч в пісні цій нема нічого ісінько про Пугачівщину, а, після спомина про Хмельницького, говоритьсь про турків. — Так то, при охоті мудровати, незнатьтья других варіантів пісень з початком про *пугача*, — незнатьтья, — не в докір Максимовичу в 1834 р., але трохи дивно після виходу чумацьких пісень д. Рудченка (1874), — подарувало Україні лишню «*былевую*» пісню, та ще і про зовсім дльа неї чужого чоловіка.

№ IX.

ЛИХО В КРИМУ. — СМЕРТЬ ЖАДЧЕНКА.

(1738?)

1. Ој, хто в Криму не бував,
Тој і дива не видав;
А ми в Криму бували,
Ми там диво видали.
5. Перекопський комендант,
Запорозцям даје знать:
— «Ој, годі ж вам, запорозці,
В Калантарі пробувать,
Ој, ходімо на Яли
10. Козаченьків рятувать.» —
Запорозці як пішли,
Вперед голову најшли;
А в Жадченка Степана
Обдуплена голова,
15. В московського капітана
Спина обідрана.
Лежать наші козаченьки,
Як біленькі смички;
А в Жадченка у Степана
20. По за ногтьами спички.

(Максимовичъ, Укр. Нар. П., 1834, 114)

Пісенька ця напечатана в непевній збірці Максимовича; близьких до неї варіантів з того часу не здибано. Окрім того образ 17—18 вв. «Лежать наші козаченьки, як *біленькі смички*» якийсь чудний. Через це все можна думати, що пісенька ця не народня, а фальшована, або підроблена. Правда, єсть щиро-народні варіанти, котрі підходять трохи до цієї пісні, — так вони належать до другої при-

годи, — погибелі чумаків од Орди за часів генерала ки.
Довгорукого Кримського (1771 р.)

Ось наїблизичі до повишчої пісні варіант:

1. Ої, хто в Криму не бував,
Перекопа не видав.
Перекопський комендант
Запорозцям дає знать:
5. — «Годі вам, запорозці,
У Калачах ¹⁾ стоять.
А біжіть до Салгирю
Чумаченьків рятувать.»
Ої, прибігли до Салгирю,
10. Аж лежать наші чумаки,
Ої, лежать наші чумаки
А де два, де чотирі.
А казав князь Довгрук,
Що не здіме Орда рук,
15. А Орда руки ізняла,
(Та) Чумаченьків забрала.
Ої, погнали чумака
На три битиї шляха,
На три битиї шляха,
20. Та в четверті озера.

(Основа, 1862, V, 98--99. Запис. од баби в ізьумськ. пов., харьк.
губ., Вс. Коховський).

Другі варіанти, дальші див. у Рудченка, Чум. Н. П.
102—105, в Київск. Губ. Вѣдом. 1870, № 37, у Чуб. V,
1052—1053. Нагадаємо між инчим, що в цих варіантах
образ поля з побитими чумаками малюється напр. так:

З Перекопу до Салгирі не мір'яні милі,
Лежать наші чумаченьки де три, де чотирі; ²⁾

¹⁾ Калачі — город такий. *Прим. співачки.*

²⁾ Порівн. в білоруській пісні, котра зіплена з уривків з українських пісень (окрім кінця про Костюшку)

А з Кракова до Яркова шальоније мілі,
Лежаць польськіє жовн'яри, на трі, на чатир'є.

(Зап. Р. Г. Общ. по отд. Етногр. V, 668)

Шальоније, певно, зроблено з *малювані*; (пор. у Рудч. 139, 155,
у Чуб. V. 1031 *малювані версти, хрести*).

Ој, лежать наші чумаченьки, як вјалаја риба,
На них платьтѣ і одежа кровју обкипіла.

образи натуральнішчі, ніж «білії смички» Максимовичевої пісні.

За те початок цієї пісні має собі подібні в других, безспору народніх, піснях, — напр.

Ој, хто не був у Полтаві,
Тој не знає лиха.

(У нас в I-му розділі, 75)

Ој, хто, братця, не був за Дунаєм,
Тој горьа не знає,
А ми, братця, були за Дунаєм,
То все горе знаєм.

(Чуб. V. 1007)

А хто в службі не буває,
Тој горьа не знає.

(Драгом. Нові укр. пісні про гром. справи. 86)

Після цього порівняньня можна згодитись, що Максимовичева пісня по крапій мірі не зовсім фальшива. Діло тільки в тім, до якої пригоди вона належить?

Ніякого Жадченка Степана з історичних документів ми, покрапій мірі, не знаємо.

Максимович ставить цю пісню в 1736 р., пр. Безсонов (П. Кир. IX, 366) коло 1771 р. По нашому, пісня скорше підходить до 1738 р., коли Перекоп було взяли росіяне (туди увійшов ген. м. Брінґі-меншиї з двома полками) — а татари дуже побили українських козаків в середині Криму.

Манштейн розказує про це так:

«20 јуля було гарьаче діло між татарами і частиною армії Лаассі. Кравчина в 20 т. ч. атакувала українських козаків, що јшли в арґергарді (задньому полку) і с таким імпетом, що зімјала јіх і зробила переполох в азовськім драгунськім полку, що хотів піддержати јіх. Тим часом ген.-пор. Шпигель прибув на місце з чотирма драгунськими полками і донськими козаками, щоб здержати побіглих; не вјдали ті оправитись, як ворог знову вдарив на них јаростно; билась довго гарьаче. Фельдмаршал звелів кільком

піхотним полкам, шчо вже приїшли було в табор, іти на поміч. Татари мусили одійти, лишивши на полі більш 1000 трупів. З руського боку втрачено 6—7 сотень, рахуючи і козаків. Генер. Шнігеля ранено шаблею в лице.» (Зап., 152—153).

Маркович записав про це в Дневних Записках (II, 47) «1738. Сентябрь. 18. Въ походѣ Крымскомъ сего лѣта подъ командою Ласси убиты изъ Малороссіянъ: бунчужный генеральный Семенъ Галецкій, полковникъ гадяцкій Грабянка, полка пѣжинскаго сотникъ Кролевецкій, Шаповаловскій и Вертѣевскій и еще 10 другихъ чиновниковъ.» (Може, між цими зховується Стенан Жадченко).

Калантай пісні Максимовича, *Калачі* вар. «Основи» = Колончак, — річка коло Перекона, на котрій було пригодне місце для військового табору (Маншт., Зап., 75).

Јали, — по д. Безсонову, Јалта; по нашому, — скорше *Јајли*, гори в Криму.

До другої половини пісні треба нагадати, шчо татари і у XVIII ст. не перестали калічити ворогів: так ще в 1769 р. запорозькій полковник Чорний писав до Коша, шчо Орда «когда ишла въ Россію, на бекетѣ 20 чел. пикинеровъ... живыхъ забрала подъ Орель. А поворотясь оттоль, уха и лытки повырѣзовавъ, на смерть помучила на томъ мѣстѣ, гдѣ она ихъ добувала, и покидала.» (Ист. Нов. Сѣчи, III, 30).

№ X.

ПОГОНЦІ В КРИМСЬКИХ ПОХОДАХ.

(1736 — 1738)

1.

1. Ој, по горах сніги лежать,
По долинах води стоять,
А по шляхах маки цвітуть;
То ж не маки червоненькі,
5. То чумаки молсденькі
Битим шляхом у Крим ідуть.
Гомін, гомін по діброві,
Туман поле покриває,
Мати сина прикликає:
10. — «Вернись, сину, до-домоньку
Змију тобі головоньку!»
— Ізмиј, мамо, сама собі,
Або моїї рідні сестрі:
Мене змијуть дрібні дошчі,
15. А розчешуть густі терни,
А висушить ясне сонце,
А розкудять буйні вітер! —
Пішов чумак співаючи,
Стара мати — ридаючи...

(Запис. в Миргороді; Рудченко, Чум. II. П., LXI).

Тамо ж другі, дуже близькі варіанти, — з котрих в одному добавляється (після 17 в.)

А рознесуть кости чорні ворони; —
другі прилагожені до звичайної чумацької дороги словами
З Криму ідуть, рибу везуть,

хоч ці слова не в'яжуться з усією піснєю, в котрій чумаки не вертаються, — а одходять од дому.

Це пісн'я властиво козацька, бо звісно багато варіантів її, в котрих замість *чумаки*, стоять — *козаки*. (Чуб. V, 937, 952—953, Stecki, Wolyń, 1864, I, 127).¹⁾

Варіанти ці сами носять на собі слід різних часів. Ось напр. ненапечатаноні ще варіант, з паперів Максимовича :

2.

1. Ой, зажурився сивиї соколонько:
Бідна моја, ой, да головоцька,
Ой, шчо ја рано тај із вир'ю виїшов,
Нігде сісти, да гнізда звити,
5. Малих дітеј розплодити.
Шче ј по горах сніги лежать,
По долинах, ой, а води стоять,
А по шляхах маки цвітуть.
То-ж не маки, то-ж наші козаки;
10. Наші козаки, наші новобранці,
Побралися у неділю вранці.
У неділю рано, до схід сонця,
Сидить мати, плаче у віконця,
Кличе сина, сина запорозця:
15. — «Ох, іди, сину, іди до домочку,
Змију тобі твоју головочку.» —
— Ох, зміи, мати, ти собі, не мені;
Мені змијуть жејі дрібніјі дошчі,
А розчешуть колючі терни,
20. А пригладить зелена ліщина,
А пригорне молода дівчина!

По всьому видно, шчо ця пісн'я зліплена з двох: А., — вірш. 1—11, і Б., — вв. 12—21. Остатн'я старішча, —бо в ній показано бравого запорозця, котрому не жаль кидати домівки ј котрій не дума про смерть, а про дівчину. Це очевидно трохи самостійніј варіант звіснојі пісні «Го-

¹⁾ Вони перейшли в салдацькі пісні: Костом. у Мордовцева, Малор. сборн. 253—254, Чуб. V, 1001—1002, День, 1864. № 6 (На Воляни). Пор. Пам. Нар. Творчества Сѣвер.-Зап. Края, 12.

ми, гомін по діброві, ... мати (або батько) сина проганяє» (Максим., 1834, 137—138, Закревск., Старосв. Банд., 94, Гулак Артем. Укр. Нар. пісні, 1868, К. 43, Баллина, Укр. пісні, СПб. 1863, 39, Чуб. V, 890)—ще бравурнішчої, котра, певно, зклалась в 2-й половині XVII в., в часи Сірка і Дорошенка. Частина ж А малює нам козаків-новобранців, то б то неохочих, XVIII в., в параллель котрим і в початку виводиться журба соколонька.

Варіанти Чубинського, — що на 937 ст. і на 952—953, А, — ще пізніші. Вони довші, — бо в них прибавлено в розмові матері з сином запорозцем:

— Ізмиї, мати, сама собі,
Або своїй дочці коханочці:

а дальше, — знову

— «Вернись, синку до домоньку,
Я постельу постелечку.» —
— Постели, мати, сама собі,
Або своїй дочці коханочці:
А ја постельу сирьачину,
А в головах кулачину,
А вкријусьа калиновим листом,
Щчоб не розстатисьа з товариством.

Видно, що цей син дієсно вже жалкує за хатнім життям. — В варіанті Чубинського на ст. 953. В. вже зовсім нема запорозця, — і хоч він через те вкоротивсьа в цілому, — та в ньому прибавлено

А висушать люті морози,

нагад на такі походи, які були за часи Мініха, як побачимо далі. Вар. Чуб—ого, 937, і в першій половині прибавля після слов: «по горах сніги лежать» —

По долинах річки протікають,
По шляхах чумаки стоять.
То ж не чумаки, то козакі,
То козакі — новобранці,
Щчо забрали в неділеньку в ранці, —

і цими словами стоїть по середині між козацькими і чумацькими варіантами нашої пісні.

Придивившись шильно до повишчого чумацького варіан-

та, — побачимо, шчо він доволі одмінниї од звичайних чумацьких пісень.

В пісні про звичайну чумацьку дорогу нема резону до такої безнадійної розмови між матір'ю і сином, як у повищому варіанті, та ще коли прибавити до нього слова: «а рознесуть кості чорні ворони.» Очевидно, цей варіант виробивсь в часи чумацьких походів, невільних, та ще і дуже тяжких і небезпечних.

Такими були походи українських погонців, шчо їшли за росс. арміями Мініха і Ласі до Криму і до Очакова, в 1736—1738 рр. і тих, котрі серед походів привозили до вієська провіант.

Докладні звістки про це знаходимо в записках Манштейна, котриї хоч і зве себе «великим пошанівцем Мініха», але не мовчить про його помилки і про великі втрати армії його в людях і скоту, при малих користях з того дльа держави.

«Я не вбільшу, кажучи, шчо армія Мініха не виступала в поход, инакше як з обозом в 90 т. підвод, говорить Манштейн. Нема спору, шчо без такого страшеного обозу походу Мініха не були б такі знемогаючі, і Росії було б з них більше користи.» (Зап. 98). ¹⁾

В походах луде мерли не стільки од ворогів, скільки од хороб. Так, в поході 1736 р. погинула половина воїків, — хоч вбито і полонено було тільки до 2000 (з 50—54.000); — погонців Мініх видимо не лічив. (Зап. 88, 96).

Про поход Мініха 1737 р. Манштейн каже: цей поход приніс багато хвали фельдмаршалу Мініху і слави російському вієську, — тільки ж дльа держави приніс мало користи, а дльа армії був дуже тяжкий і побивний: вона стратила 11 т. чол. регулярного вієська і 5000 козаків; можна сказати, вдвоє проти того пропало деньщиків і мужиків, шчо везли підводи. (Зап. 121).

¹⁾ Нагадаємо, шчо великий обоз греба було мати по части через те, шчо в степах не було осель, окрім Січі. Шчо ж до лікарської справи в армії, то Манштейн розказує: «При кожному полку је по одному старшому лікарю і по одному меншому, і то не дуже зручних. Ротні ж фершали ледви вміють голить. Коли полковник робить огляд рекрутам, то вибпра одного з них на фершала, хоч би тої двадцять років земљу орав; тої зрікається, але все даремне; його примушують слухатись, а то пускають в діло палки. Також вибирають і гобоїстів... (Зап. 122).

Тут ще не пораховано втрати кримської армії Лассі, в котрій було до 40.000 чол. воїнів (з них 10—12.000 козаків з калмиками).

Скільки стратила тоді Україна на цих деньщиках та мужиках, на це кидають трохи світла ось які уступи з Дн. Записок Як. Марковича:

«1737 р. Марта 15. Кн. Бяратинський опредѣливъ въ слѣдующій похідъ 12 тисячъ козаків...

«16. Отъ маіора гвардіи Шипова присланъ въ сотню глуховскую прапорщикъ вибирати съ посполитыхъ въ похідъ съ трьохъ дворівъ безъ четверти по чоловіку, котримъ на два мѣсяця провіантъ съ собою брати. Подібнія інструкції послані во всѣ полки.

«17. По інструкції Шипова велено съ Малою Россією і слободських полківъ і слободъ (за Дніпром), не обходя нікого, собрати до 50 тисячъ чоловікъ, козаків коннихъ і мужиків пѣшихъ. Тільки войти въ генеральної канцелярії казавали, що онъ козаків виключаєть, а съ однихъ мужиків тотъ набіръ учинити хочеть, а потому съ трьохъ дворівъ безъ четверти мужикъ припадаєть.

«21. Помянутий прапорщикъ, вибравши съ посполитыхъ города Глухова 170 чоловікъ, поѣхавъ для того же по селамъ, і въ началѣ въ мое село Сварковъ, гдѣ съ 37 дворівъ потребуєть 13 чоловікъ, полъ і четверть, і велить Демьяну підписатися подъ смертною казнью о высылкѣ оныхъ сего Марта 22 числа.»

(Дн. Зап. II, 20—22; тамож далі про набір волів і волохів; див. при Лѣті XIV-му).

«1738 г. Февраль. Въ канцелярії сего года опредѣлено въ обѣ армії козаків малоросійськихъ і слободськихъ 15 тыс.

«Мартъ 10. Слышно, что отъ Румянцева опредѣленіе учинено, что по прошлогоднему изъ малоросійскихъ і слободскихъ полківъ высылать посполитыхъ въ похідъ 50 тысячъ.

«Съ выправленнихъ моихъ Сварковцевъ въ таковой похідъ прошлаго года, возвратился одинъ Зайченко, і у того ноги отморожены; о трьохъ своихъ братьяхъ (т. е. товарищахъ) не знаетъ, а о прочихъ объявляєть, что всѣ померли.» (Дн. Зап., II, 37—40).

От серед такихъ обставин переробилась стара смілива запорозьська пісня так, як показано вище.

Порівняння вієська до *маку* здібуюємо і у пісні про Супруна.

Ої, там хлопці, славні запорозці,
Як мак процвітає. (Метл., 430).

Це образ стариї. Величко, оповівши, як козаки Б. Хмельницького, взяли здобич по двох побідах над поляками, говорить: «такъ ижъ кѣди войско тоє по преречонныхъ двоихъ битвахъ на конь вѣло, и въ дальшій походъ зъ Хмельницкимъ рушило, увидѣвши зъ сторони albo зъ гори якої оноє можно было сказать, же то суть ниви, красноцвѣтущимъ Голендерскимъ albo Волоскимъ макомъ засѣянии и проквѣтнувшіи.» (Лѣтоп. Сам. Величка, К. 1848, I, 72).

Інші переробки першої половини нашої пісні див. у Рудченка, Ч. Н. П. LXII (чумацька) LXIII (чумацька з слідами походу до Дунаю 1772—1773 рр).

№ XI.

ПОГИБЕЛЬ У СТЕПАХ.

(1735—1738)

1.

1. Коло млина, млина
Червона калина;
Ој, то ж, не калина —
Молода дівчина.
5. Молода дівчина
Козака любила.
Полубивши парня,
В вієсько виражала.
Вирававши в вієсько,
10. Коня осідлала.
Осідлавши коня,
В світлоньку зазвала.
В світлоньку зазвала,
Вечерять давала.
15. Дала йому рибку
Та ще і хліба скибку:
— «Оце тобі, милий,
Вечеря на швидку.
Вечеряј, вечеряј,
20. Лягај спочивати,
Доведеться, милий,
В степу почувати,
Чорненькими кудрями
Степи устилати;
25. Своім білим тілом
Орлів годувати;
Червоноју крівју
Річки наповати,

А жовтоїу кісткоїу
30. Мости вимощати.

(Запис. в Охтирці, харьк. губ. Шиманов, в 60-ті рр.)

Між піснями про козацтво јесть багато таких, котрі доволі гарно мальують ріжни боки ј пригоди козацького життєва, але на котрих нема досить јасних хронологичних і географичних ознак, по котрим можна б було з певністю поставити јіх в тој, чи другий обмежованиј час. Дља таких пісень у нас положено осібний розділ. Треба ж наперед сказати, шчо по більшій частини на цих піснях нальагли барви остатньоїј доби козащини, — Гетьманщини XVIII ст. і часів зараз після неї, між 1764 і 1784 рр., коли козаки повернуті були в карабинерні полки, а потім зведена була на Вкраїні московська рекрутчина. Барви ці дуже сумні, — і пісні ті по більшій частини перејшли в рекрутські. От через це по пісням тим можна характеризувати найбільше козащину XVIII в., — а найбільше підневольні походи цього часу в загалі, — коли не виразно јакіј небудь осібний похід.

Повишча пісня одна з таких пісень. — тільки ж нам здајеться, шчо вона виразніше мальује походи часу в Мініха ј Лассі. — ј мусила скластись, коли не просто в ті часи, то при початку војни з турками за часи Катерини II, (1768—74) по споминам Мініховських походів. Раніше вона не могла зложитись, — і пізніше теж, — бо вже в кінці XVIII ст. образи јії перејшли в рекрутську пісню. — Ось один з 13-ти наших рукописних варјантів такої пісні.

2.

1. Через сад зелениј
Дорожка лежала,
Туди ж наша судариньа
Некрут вирьажала.
5. Вирьажала, спорьажала ¹⁾
Вдовиного сина;
Хорош, хорош удовин сина
На воронім коні!

¹⁾ В других: назначила, намітила; або: ієписала, змальовала.

- На воронім коні грає
10. В голубім жупані:
— «Вијди, вијди, дівчинонько,
Ти ж моја пані.» ¹⁾
Ој, не вијшла дівчинонька,
Вијшла стара мати,
15. Взяла коня за поводи,
Та ј стала питати:
— Скажи мині, мій сипочку,
Де тебе шукати?
— «Шукај мене, моја мати,
20. В степу крај дороги.
В степу, крај дороги,
На льутім морозі,
Там будемо, стара мати,
Зіму зімувати,
25. Својеју кровјю горьачоју
Море доповнѣати,
Својіми жовтими кістками
Мости помошчати,
Својім чубом кучерявим
30. Стени устилати.»

(Запис. в Полтаві Як. Демченко в 1859 р.)

Порівн. у Максим., 1834, 156 і Pauli, II, 59; також у Чуб. V, 991, 1004; у Купчанка, 562—563, трохи инакше ј приложено до віини з турками, — котројі в Австріјі не було од часу самого забраньня Буковини, — значить, варјант склавсь в Россіјі.

Сударинѣа, — певно, Катерина II: (порівн. вище, на стор. 12) *море доповнѣати* — пагад на војну коло Чорного моря за часи Катерини II.

Щоб хто не подумав, що вв. 21—30 1-го варјанту взят з пісні рекруцької, подібної до 2-го вар., і що значить 1-ий варјант не старішчиј рекрутчини, — ми скажемо, що в нас јесть сім одмін 2-го вар., в котрих подібних віршиків нема. Один з них, здається, најстарішчиј, ми подаємо тут на доказ і дльа того, що в ньому задержалась ліпше стара форма першої половини вар. 2-го.

¹⁾ В других — вијди, моја пані.

1. Ој, за гајем, гајем
Дорожка лежала,
Туда наша сударушка
Рекрут вирьажала.
5. Написали, најменовали
Вдовиного сина.
Славен, славен вдовиин син
На воронім коні.
На воронім коні їде,
10. В голубім жупані.
За ним іде його мати
І слезно ридаје.
Вона своїх близьких сосід
Сильне проклинаје:
15. — «Бодај же ви, сосідоньки,
Всі разом пропали,
Як ви сьују тајну знали.
Да мні не сказали;
А сказали вже тоді,
20. Як руки зв'язали!»
Пов'язавши білі руки
Везуть до Прилуки;
А с Прилуки до Полтави
До вічній присьаги.
25. — «Присьаг царю, присьаг богу.
Одріксьа від роду.
Прощај, сиңу, мій голубе,
Служи царю вірно.» ¹⁾

() маленької збірки Ів. Вас. Крамаренка, священика соборної церкви в Переяславі, полт. губ. Папір і рука 20-х років XIX ст.)

Паралельно тому, як кінець 1-го варіанта виростав у пісню на образ 2-го, — початок її виріс в ось яку пісню:

3.

1. Червонна калина, —
Молода дівчина,

¹⁾ Останній віршик не римує з попереднім — *від роду*. Чи це поправка Крамаренка, чи так і було в першому приміру, котрі міг бути зложени і письменним чоловіком, — не скажемо. В усіх других подібних варіантах стоїть *не думај до дому*.

- Улана ¹⁾ лъубила.
Як полъубила,
5. Та ї пригорнула;
Вивела коника, —
Сама осідлала.
Винесла рибку,
І ше хліба скибку:
10. — «Це тобі, серденько,
Вечерѣ на швидку.
Вечерѣј, вечерѣј,
Та молисъя богу;
Як немаје жінки,
15. То лѣаж ізо мноју.»
— Як мені, серденько,
С тобою ночувати?
Je в мене, серденько.
Отець, рідна мати.
20. І отець, і ненька,
Жінка молоденька,
Дитина маленька.
Je в мене, серденько,
Ше малії діти,
25. Ој, рад би ја, серденько,
До них полетіти.

(Зап. в с. Мурахві, богод. пов., харьк. губ., од жінки Манджура в 1874 р.)

Один з 12-ти подібних варіантів у Чуб. (V, 612, Б) кінчається одповідьдью дівчини:

— «Вже ж тобі, серце, до їх не літати,
Вже ж тобі, серце, тут свій вік коротати ²⁾
Кучерявим чубом стеги ї устилати,
Своїм білим тілом ворон годувати,
Жовтоју кістю мостки вимошчати,
Червоною кровју моря доповняти.

(Другі варіанти тамож 271—272, 611—614).

¹⁾ В других: козака.

²⁾ В двох других варіантах:

1. Оттут тобі, серденько, в степу помирати.
2. Тут же нам, серденько, в степу помирати.

№ XII.

МОСКАЛЬ І ТУРОК ПІД ХОТИНОМ.

(1739)

1. В славнім місті під Хотимом, геј-геј у потоку
Бјеться Турок із Москалем більше як пів-року.
Коли стали да москалі від рана до почі:
Да не једен турок-баша замкнув свої очі.
5. Коли стали тај москалі јако в половині:
Нехај знаје турок-баша, которіј день нині.
Коли крикне турок-баша да на свої турки,
Голос іде: «досить буде! погинемо тутки!
Утікајмо в Волошчину, в волоськеје місто.
10. А чеј би нас боронило від москалів міцно.»
Чорні кави, чорні врони круглу гору вкрили:
А молодих турків-башів москалі побили.

Перш усього пісенья цѣа була напечатана у Wacław z Oleska (Pieśni ludu Galicyjskiego. 1833. 481). Потім її перепечатав д. Головацькиј (I, 21) з поправкою в 8-му віршику «голос *иде*», зам. *іде*. По Головацькому перепечатано в «Пісняхъ собр. Кирѣевскимъ» (IX, 365—366). В паперах Максимовича ми знајшли копію з Вацлава, але з поміткою: «*вс оvrуцкомъ урьздѣ.*» Чи не була вона в паперах Ходаковського? Тількиж Вацлав з Олеска каже, що йому не звісні ті папери ј нічого з писаньѣ Ходаковського, окрім надрукованного в Кременці (Z. Chod. знапу mi tylko z ćwiczeń naukowych w Krzemieńcu drukowanych). У нас тих друків нема. Хај провирить, хто може.

Окрім слов, що Турок з Москалем бјеться під Хотимом більше як *півроку*, — оповіданьѣ пісні підходить до битви коло Ставучан в 1739 р. ¹⁷/₂₈ августа. Мініх поло-

жив увагу найбільш на артилерію, котра од самого світу не давала ростаху туркам, — а після півдня друга частина російської армії обходом підступила під турецький табор, отбила пушками конних яничар і так обстрілювала той табор (на горі) що турки (під команду сєраскира Вели-Баші) запалили його і утікли так скоро в глиб Волощини, що в вечері росіяне не наїшли в таборі нікого і ледви нагнали кількох бігунів, котрих і порубали. (Манштейн, Зап. 163—164). Через день Хотин сдавсьа Мініху.

У Максимовича (Укр. нар. пісні, 1834, 117) була напечатана ще одна пісня з віршиком

А ще мого сина з *Гостина* не видно.

Максимович питає: чи *Гостин* не *Хотин*? Після того в «Сборникѣ укр. пісень» (1849, 107) сам Максимович перепечатає цю пісню вже з словами:

А ще мого сина в *гостину* не видно,

як, очевидно, і було в його правдивому списку. Тільки ж пр. Безсонов перепечатає цю пісню в збірку Кирьєєвського (IX, 363—364) під назвою «*Гостинъ-Хотинъ*» і встоїує, що в *гостину* — «скорѣ порча, проникшая въ пісню историческую.» Але ж це пісня звичайна козацька про проводи брата сестрами в похід, — близька до кобзарської думи про те ж (у Лукашевича, Малор. и Червонопр. думи и пісні, 1836, 59—61, Метлинск., 434—436) і по всьому старіша од XVIII ст. Старішчий вар. її див. Pauli, *Piesni ludu ruskiego w Galicyj.* II, 1840, 53—54, де говоритьсьа про поворот в *гостиню*ку і у *гостину*; порівн. у Закревського, Старосв. Бандуриста, М. 1851, 108, Морд., Малор. сб. 232, Чуб. V, 882, 976. У нас єсть ще три рукописних варіанта: подільський (... в *гостину*...); підгірський (... в *гостю*нці...); полтавський (... в *гості*...); у Головацького в колядках (II, 55 ... *гостем* в тьа буду). Після цього всього про «порчу» і про Гостин-Хотин тут не може бути і мови.

№ XIII.

ПОГОНЦІ В МОЛДАВСЬКОМУ ПОХОДІ.

(1739)

1.

1. [Ој, да јшов чумак та дорогоју,
Пісню співаје.
Другиј сидить в Таганрозі
А мед горілку кружљаје.]
5. Похилилисѣа да густі трави,
Де чумаки воли гнали:
Пожурилисѣа наші чумаченьки,
Як хури набрали.
Ој, у неділеньку, рано-пораненьку
10. Усі дзвони дзвонять:
Ој, там наші, наші чумаченьки
Вози ј воли гонять.
— «Ој, по чім таја Молдава славна,
Шчо жовтијі піски?» —
15. — Ој, у Молдаву гнали по чотирі вози,
З Молдави пішки.
— «Ој, по чім таја Молдава славна,
Шчо крутіјі гори?» —
— Ој, у Молдаву јшли чумаки в жупанах,
20. Назад да голі. —
Ој, сидить пугач на могилі,
Та на вітер надувсѣа;
Не јіден чумак та в Молдославі,
На воші здобувсѣа.
25. Ој, сидить чумак межи возами,
Та все думаје-гадаје, —

Дере поли, дере рукава,
Та все плечі латає.

(З збірки П. Куліша. Рудченко, Чум. Н. П'єси, 91—92. В кінці поставлено чотири рядки точок, на знак, що пісень ввірвава).

Властивий початок цієї пісні — з в. 5-го, або, може, і з 8-го. Вв. 1—4 — явна причепа з новітньої неполітичної пісні. — За тим уся пісня розказує про дорогу чумаків в Молдавію з возами і волами — дльа армії Мініха в 1739 р. — *Молдослава* в 23-му в. зроблено з *Молдовла-хія*, — як ще не забули звати ту сторону українці в часи Мініха (Марк., Дн. Зап., II, 74).

Дуже близький до цієї пісні 1-ий варіант IV-го №-ра в першому розділі (ст. 31).

Ми маємо ще один, — ненапечатаний доси, — варіант, в котрому початок близький до повнішого, — та далі повернуто на пригоду з чумаками на р. Савгірі за часи Довгорукого, хоч він тут і не названий. Ми мусимо тут дати увесь цей варіант, раз щоб не розривати його, а в друге, бо він може пояснити пісню IX №-ра.

Альтань цього варіанта, певно, *Мултани* = Молдавія.

2.

1. Чи тим таја Алтань славна,
Шчо жовтії піски?
На Алтань вели по шість пар волів,
А з Алтані пішки.
5. Чи тим таја Алтань славна,
Шчо густії лози?
На Алтань ішли в саніанах,
А з Алтані босі.
10. Чи тим таја Алтань славна,
Шчо крутії гори?
А у Алтань ішли в кантанах
А з Алтані голі.

- Миргородський капітан,
Він розумний чоловік,
15. Сидить же він, пише пісьма,
Та і у Крим посилає:

- «Годі ж вам там, чумаченьки,
Сеї соли лунати,
Приганьајте воли,
20. Запрьагајте в вози,
За башту тікајте.» —
Котрії же та чумаченьки
Сеје зачували.
Приганьали воли,
25. Ј запрьагали в вози.
За башту тікали:
А котрії чумаченьки
Сего не чували,
То пропали воли.
30. Пропали ј вози,
Ј паровишники сами.
Миргородський капітан.
Він розумний чоловік,
Сидить же він пише пісьма,
35. Та в Перекоп засилає:
— «Ој, годі вам, та москальки.
В Перекопі стојати,
А біжіть, біжіть, до річки Савгірі.
Чумаченьків ратувати.» —
40. Не далеко до річки Савгірі.
Сорок миль ј чотирі.
А лежать наші славні чумаченьки.
Де пјать, де ј чотирі.
По над річкоју, та Савгіроју.
45. Покопані шанці:
Стојать вози, та до гори јарма,
Та усе чумацькі.

(Зап в с. Вознесенці. александ. пов., катерин. губ. од крест'ян.
Анисата Сидоренка-Дејни 27 апр. 1875 р. Як. Новицькиј).

Нагадајемо поки, шчо в других варјантах пісні про поги-
бель чумаків на р. Савгірі, замість *Миргородський* комен-
дант, стоїть Перекопський.

З Манштейна видно, шчо ј у поході Мініха в Молдавіју в
1739 р., — поз Кијів до Хотина, через Буковину, і од
Хотина до Ясс і далі в Буджак. — а потім назад уже в
зіму, — обоз був великиј, јак і в перших походах. Арміја

і обоз мусили переходити багато річок з болотами, пісками, гори (Недоборьски) і вузькі суточки між горами (Прекопські дефілеї). До того часті дощі ще більше втрудились на дорогу, особливо для обозу. (Записки, 135—176).

В Дн. Записках Як. Марковича, котрий був у тому поході в першій його половині, до Хотина, — часто читаємо такі пам'ятки:

«Іюль. 11. По причині великого жара и пыли, а болѣе ради частыхъ яровъ и горъ и переправъ, ушли верстъ 17 и полъ и пришли уже при захожденіи солнца въ лагерь, а иные ночью и на другой день.

«20. Отъ дождя многіе обозы отстали и не могли дотянуть до лагеря и много скота пало.

«30. Ростахъ былъ ради нескорой переправы обозовъ.

«31, Августъ 1, 2 — ростахъ. Едва сегодня армія наша на сію сторону рѣки (Дністра) перебралась.

«6. Чуть свѣтъ армія рушила и переходила нѣсколько переправъ въ лѣсу Буковинѣ. Ушли верстъ 7 и стали поднявшись на гору (перед Чернівцями).

«7. Прошли только версты 4 и стали лагеремъ на горѣ. Многія были къ походу препятствія: частія переправы черезъ рѣчки и узкость пути, а съ другой стороны топкіе отъ Прута дуга, также переконь отъ горы до низу, который въ нѣсколькихъ мѣстахъ должно было раскапывать.

«9. Пришедши съ обозомъ на прежній лагерь, стали тамъ, наджидаючи великій обозъ, который на гору поднимался.

«10. Ростахъ, наджидаючи обоза всего, покаместъ черезъ трудную переправу перебирался.

«11. Ушли только версты 2 для перемѣны мѣста, ради свѣжаго корма, наджидаючи обоза. Переправа была трудная чрезъ болото.» (Дн. Зап. II, 71—80).

Вв. 25—28 1-го вар. були вже в Мѣ-рі VIII-му.

№ XIV.

МОСКАЛИКИ І ВОЛИКИ.

(1736 — 1739)

Москалики, соколики,
Поїли ви наші волики,
А коли вернетесь здорови,
Поїсте і останні корови.

Ці чотири віршика знаходимо в «Історіи Русовъ или Малыя Россіи» (М. 1846, 242) як пісню, в котрій «українські народы воспівали свое гостепрѣмство» московському війську в часи походів Мініха в 1736—1739 рр. Їх можна прикласти до переходів того війська через Україну і раніше і пізніше, — але справді найбільше вони підходять до пригод 1736—1739 рр.

Тоді забирали на Україні страшенно багато волів на провіант армії, а тако ж під вози на всі сторони: на лінію, за армією в Крим, під Очаков, Хотин і др., возити дерево для кріностей (напр. в 1738 р. 20.000 підвод до Очакова і Килбурна) і т. п., і т. п.

Щоб хоть трохи показати, що терпіла тоді Україна, ми виберемо дешчо з Дн. Записок Марковича, тільки те, що ближе тичиться до волової тяганини і до переходу москалів.

«1737. Апрѣль 8. Князь (Бяратинскій) привезъ указъ, чтобы для продовольствія арміи выбрать съ Малой Россіи, со всѣхъ, кто бы ни былъ, 44 тыс. воловъ, съ тѣмъ обнадеживаніемъ, что впослѣдствіи будетъ произведена за оныя плата; а по заключеніи мира съ Портою окажутся милость и облегченіе.

«16. Приѣхалъ въ сотню Глуховскую бунчуковый товарищъ Лазаревичъ, да прапорщикъ, воли собирать: а въ инструкціи написано, что велѣно купить воловъ 14.642 пары, а въ добавку къ нимъ собрать со всѣхъ, не обходя никого, 22.000 паръ. На иѣжинскій полкъ наложено 3100 паръ. Ко всякой парѣ по воловому возу. На сотню Глуховскую 726 паръ. Воли были бѣ здоровые, крѣпкіе, къ

возкѣ провіанта и тягости весьма годные, не старые и не худые. На меня наложено 10 воловъ.

«19. Со всѣхъ воловъ моихъ, представленныхъ въ наборъ для арміи поручикъ Ладожскаго пѣхотнаго полка фонъ-Гавстенъ выбралъ пару воловъ, одного въ 3, а другого въ 4 рубля и далъ квитанцію.

«20. Получилъ отъ старосты извѣстіе, что хуторъ мой криворудскій отъ переходящихъ полковъ разоренъ, и волы не токмо старые, но и неукы подъ запасъ забраны и до сихъ поръ не возвращены.

«22. Староста криковскій пишетъ, что на 4 человекъ, которые при воловыхъ возахъ будутъ въ походѣ, выслать провіанта на 5 мѣсяцевъ: сухарей четвертей 4, муки 2, крупъ четвериковъ 3, да денегъ 50 коп., мазницъ 8, баглаговъ 6, веревокъ 7.

«26. Присланъ указъ, что ѣдетъ изъ С.-Петербурга до фельдмаршала генераль-адъютантъ полковникъ Измайловскаго полка гр. Виронъ, которому велѣно поставить вездѣ до Переволочной по 35 подводъ.

Полки, переходящіе въ хуторѣ моемъ (Дубенскаго полка), забрали у людей хлѣбъ, не только тотъ, что на верху былъ, но и изъ ямъ; воловъ увели, околы и токъ спалили и полъ 3 скирды сѣна взяли.

У одного обывателя взято безденежно 188 пудовъ сѣна на государевыхъ подъемныхъ лошадей, за что ему дана квитанція отъ подпоручика Суздальскаго полка Мельгунова.

«29. Староста мой пишетъ, что воловъ нашихъ 3 взято и сѣна имъ положена: двумъ по 3 рубл., а одному 3 руб. 50 коп.: сверхъ взятыхъ на линію 14 мужиковъ, взяли еще въ погонщики 4 человекъ: для молотья провіанта выслать въ Сосницъ 8 подводъ: да на работу города въ Сосницъ конныхъ 2 и пѣшихъ 5.

«26. Козелецъ. Сегодня пріѣхалъ сюда полномочный посолъ Шафировъ. Сей беретъ 150 подводъ. Волынской еще не ѣхалъ: а Неплюевъ бралъ по 120 подводъ, а за 60 платилъ.

«1738. Февраль. Кн. Барятинскій предложилъ генеральной канцеляріи, чтобъ по именному Е. В. указу собрать съ Малой Россіи къ будущей сего года кампаніи воловъ 23 тысячи паръ, за которые такожъ и за прошлагодиіе будетъ произведена заплата по надлежащимъ цѣнамъ; а остальныхъ воловъ (у хозяевъ) переписать. Для сего посланы

во всѣ полки войсковые товарищи и отъ арміи офицеры.

«27. Триста тысячъ рублей привезены изъ С.-Петербурга въ Глуховъ для покупки воловъ и вручены въ содержаніе бунчуковомъ товарищамъ Скоропадскому, Валькевичу и Шираю. Изъ сихъ денегъ 100 тысячъ въ слободскіе полки для того же отпущены.

«Мартъ. 22. Фельдмаршалъ Минихъ писалъ ордеромъ, чтобы по неизвѣстности, будетъ ли набрано въ Малоросіи тоlikое число воловъ, какъ повелѣно, описать у всѣхъ старшинъ, у кого есть заводы конскіе въ малороссійскихъ и слободскихъ полкахъ. О таковой описи посылаются указы во всѣ полки.

«24. Изъ сотни Глуховской наряжено подъ армію для возки провіанта воевъ воловыхъ 700, а погонщиковъ съ посполитыхъ и подсосѣдковъ 350, съ провіантомъ на 6 мѣсяцевъ съ 15 апрѣля по 15 октября, муки на 2, а сухарей на 4 мѣсяца, по 20 фунтовъ толчи, а толокна по 15 фунтовъ. Въ Глуховской сотнѣ посполитыхъ 1606 (дворовъ), ихъ подсосѣдковъ 958: владѣльческихъ подсосѣдковъ 78, казачьихъ подсосѣдковъ 566. Всѣхъ посполитыхъ и подсосѣдковъ 3207.

«25. Въ Глуховѣ великая трудность дѣлается. Переѣзжающія великороссійскія разныя персоны, которыя изъ Москвы къ арміи простуютъ, забираютъ и захватываютъ коней.

«Апрѣль. 3. Два солдата гвардіи Преображенскаго полка нашли въ день на домъ мой и съ шнагами галясовали, а когда люди мои шнаги у нихъ отняли, то солдаты занесли жалобу своему капитану, а сей Бирону, который присылалъ своего ординарца къ Румянцову, а Румянцовъ прислалъ того ординарца ко мнѣ вмѣстѣ съ Безбородькомъ, требуя выдачи моихъ людей, которые были солдатъ; посему Вѣжевскій и Иванъ Рябой генералу представлены и удержаны чрезъ ночь въ генеральной канцеляріи подъ карауломъ.

«4. Вѣжевскій и Иванъ представлены отъ Румянцова Бирону, который приказалъ посадить ихъ за карауломъ на съѣзжей Преображенскаго полка.

«5. Отпущены Вѣжевскій и Иванъ изъ подъ караула; и Ивана палкою бито за побой гвардіи солдата.

«8. Оказалось, что погонщикъ въ сотнѣ Глуховской выправляемъ быть съ 15 дворовъ: а на одинъ возъ съ принадлежащимъ опредѣлено по 7 дворовъ тяглыхъ, а подсѣдковъ по 10 дворовъ.

«Декабрь. 4. Глуховъ. По службѣ въ церквѣ св. Варвары читали два объявленія отъ Румянцева, въ коихъ обнадеживаютъ малороссійскій народъ милостію Е. В. и чтобъ никто нынѣшнихъ тягостей въ тягость не ставилъ, ибо за все не только заплата будетъ произведена, но по окончаніи войны инымъ образомъ высокое Е. В. признаніе явлено будетъ.

«5. Получены отъ Румянцева предложенія въ генеральную канцелярію, въ томъ числѣ одно о томъ, чтобъ всѣ волы описаны были, не ради дѣйствительнаго взятія, но на случай назначена будетъ кампанія, то чтобъ для перевозки были оныя готовы. Для сего во всѣ полки бунчуковые товарищи отправлены съ инструкціями.

«11. За воловъ моихъ, взятыхъ въ 1737 году, заплачены мнѣ деньги 7 рубл. (за пару).

«1739. Мартъ. 20. Вѣдомо учинилось, что изъ полковъ Стародубскаго и Черниговскаго высланы до перевозки провіанта съ байдаковъ, которыхъ за мѣлководіемъ остановилось еще съ осени до 500, по 4 человека на каждый байдакъ; а съ прочихъ полковъ велѣно выслать тысячу подводъ для подъема артилеріи и брать провіанту на 3 мѣсяца.

«Апрѣль. 27. Сими днями не малыя трудности здѣсь. Требуяютъ подъ артилерію, идущую изъ Москвы, на рандеву подводъ до 800. Офицеръ гарнизона глуховскаго ѣздитъ для сего по селамъ: въ томъ числѣ заѣхалъ и въ Сварковъ. требуя отъ каждаго двора по надежной подводѣ. — Другая трудность въ томъ, что по прежнему взымаютъ возы и погонщиковъ, да сверхъ того для поправки крѣпостей Кѣва, Василькова и прочихъ велѣно нарядить съ Малой Россіи 14 тысячъ народа.

«28. Приѣхалъ прапорщикъ Погорѣльскій отъ подполковника Ярославскаго полка съ объявленіемъ указа о выстуplenіи въ походъ и о сборѣ воловъ съ чиновниковъ, именно: съ полковниковъ по 30, съ бунчуковыхъ по 15, съ значковыхъ по 1, почему и отъ меня требовалъ, въ чемъ я ему и росписку далъ, что ежели сыщутся, то прислать ему долженъ. Сии волы взымаются сверхъ взятыхъ уже и собранныхъ съ народа.

«Май. 2. Приѣхалъ въ хуторъ свой Гамалѣевскій (въ 30 верстахъ за Ромномъ) и нашелъ пустыню, понеже мало не всѣ люди разошлись.»

Сам московський вельможа Волинський писав Бірону 26 юля 1737 р. з Немирова: «Я до самага в'їзду моего въ Украину столько не зналъ, что она почти вся пуста и какое множество онаго народа пропало, а и нынѣ столько выгнано, что не осталось столько земледѣльцевъ, сколько хлѣба имъ и для самихъ себя посѣять надобно, и хотя и *причтено то въ ихъ упрямство*, что многія поля безъ пашини остались, но ежели по совѣсти разсудить, то и рабобать некому и не на чѣмъ, понеже сколько въ прошломъ году воловъ выкуплено и въ подводахъ поморено, нынѣ сверхъ того изъ одного Нежинскаго полку взято въ армію 14.000 воловъ, а что изъ прочихъ полковъ взято, о томъ совершенно донести не могу.» (Соловьевъ, Истор. Россіи, т. XX, 469—470). А вже після того кур'єр од Мініха в августі 1737 р. говорив, що під Очаковом пропало коней і волів коло 40.000. (Сол. XX, 130).

Аж в 1764 р. гетьман, шляхецтво і старшина малоросійські писали до царниці:

«... во время прошедшей турецкой войны, не упоминая того, что Малая Россія всю тяжесть оныя чрезъ нѣсколько лѣтъ несла содержаніемъ армій вешего императорскаго величества на квартирахъ, поставкою провіанта и фуража дачею, а больше насильнымъ взятіемъ въ подводы лошадей и быковъ не токмо мужичихъ, но козачихъ, шляхетскихъ и всякаго званія людей, взяты съ нея многія и различныя поборы, а именно быками и лошадьми до нѣсколькихъ сотъ тысячей, и прочими нужными для армій вѣщами, и сіе все взимаемо было на счетъ заплаты по квитанціямъ и безъ квитанцій; такимъ-же образомъ взято и во время нынѣшней прусской войны быковъ и лошадей, сверхъ того какъ въ прежніе годы содержались, такъ и нынѣ содержатся отъ Малой Россіи провіантомъ и фуражемъ нѣкоторые полки на щетъ заплаты. Но за все вышенисанное, кромѣ нѣкоторой суммы, заплаченной за быки и лошади, взятія во время турецкой войны, никогда рашету и заплаты не было, ... отъ чего какъ всѣ генерально обыватели малоросійскіе почувствовали не малое истощеніе, такъ особливо козаки и мужики пришли въ крайнее изнеможеніе и бѣдность...» (Кіевск. Стар. 1883, Іюнь, 336—337).

№ XV.

КОЗАЧЕНЬКО І ЛЬАШЕНЬКО.

(1738 — 1739)

1. А вже наші козаченькі
А вже попилися;
Посідали кониченьків,
В степи подалися.
5. Оди козак, превражиј син,
Не пје, не гуљаје,
Під ним коник воропенькиј
Як мітіль літаје.
А приїхав до трахтиру,
10. Горілки напився.
В чистім полі на роздолі,
Із льашком ізбігся.
Козак льашка доганяје
На штих піднімаје,
15. А льашенько козаченька
Сильно проклинаје:
— Бодај тобі, козаченьку,
Три літа боліти:
У сироти, у пані(ї),
20. Шче маленькі діти!¹⁾ —

(Запис. в сс. Каетанівці і Вербівці, звенигородськ. пов., київськ. губ. в 1875 р. Левг. Борисов.)

¹⁾ Чи не було перше:

Осиротив ти паніју
Шче ј маленькі діти?

Ця пісня одрізняється од гайдамацьких, — з котрими вона зближається по пригоді, про котру розказує, — тим, що в ній видно жаль за *льашеньком* і осуда *козаченька*. Пісня признає, що козаченько не мав права, ні резону колоти льашенька. По цьому пісня підходить до стану річей в 1738—1739 рр., коли українські козаки йшли з російської армією через Правобічну Україну, — тоді бувши під Польшею, — на війну з турками, в Молдавію, і вертались назад тою ж дорогою. Тоді начальство дуже наказувало не чинати поляків, котрі сами ставили сторожу по дорозі, де проходила російська армія, — та між козаками зривалась стара злість на ляхів, і, як каже Машштейн «многого не могли вберегти.» (Зап. 156).

Як. Маркович записав в 1739 р. в дневнику:

«Юль. 31. Наши партіи, отсюда посылаемыя вверхъ Днѣстра, городокъ польскій, именуемый Городенка, державы Потоцкаго, старосты каневского, раззорили своевольно. Въ семъ участвовали особливо запорозцы, которыхъ и Танскій, полковникъ кіевскій, съ своимъ полкомъ не удержалъ.» (II, 77).

«Авгута 11. Козака запорожскаго Медвѣдя, за разореніе, полякамъ починенное, а наиболѣе за разграбленіе городка Городенка, повѣшено, а другого кнутомъ бито, поздри вырвано и на каторгу вѣчно опредѣлено. То же и съ третимъ компанійцемъ учинено.» (II, 81).

«Сентябѣ 10. ... отъ себя дали подписку о нечиненіи, подъ смертною казнію, никому въ Польшѣ... обидѣ.» (II, 90).

По всьому видно, що случаї, коли козаки в тому поході вбивали поляків, були не часті, — а діло кінчалось найбільше пограбуванням. (Целевичъ, Переходъ козакѣвъ черезъ Покуте до Молдавіи въ р. 1739. Зоря. Львівъ. 1885, ММ 3, 5, 6). Найбільше потерпіли маїетки М. Потоцького, звісного дурія, пана Каньовського, про насильство котрого зложена пісня *Бондарівна*. (Характеристичній вар. в Малор. Сборн. Мордовц., 202—204).

Це поступовання козаків з ляхами не можна навіть і з далека рівняти до поступовання в Хмельниччину, або і у 1733—1734 рр., коли до козацького переходу прибавилось повстання краєвого хлопства, як і в 1769 р.

Инакше говорить про лашенька і пісень цього мирнішого часу; — може бути, що їйі склали *лівобережці*, — котрі вже одвикли од насильства ляхів і жаліли їх.

Дуже близькі до кінця повишчої пісні кінець про сотника Харка, вбитого ляхами (по приказу рејментаря Воронича) в 1766 р.

Бодај тобі, пане рејментарю,
В світі три літі боліти,
Щчо посиротив бідну Харчиху
І маленькі з неју діти.

(Метл., 426, Малор. Сб. 191).

(Про історичність Харка див. Максимов., Собр. Соч. I, 590—597, Арх. Югозап. Россіи, ч. I, т. II, СХХII).

Після цього кінця пісні про Харка, ми тим більше встојујемо на тім, що повишча пісень склалась в 1738—1739 рр.

№ XVI.

НАД РІЧКОЮ СИНЬУХОЮ.

ПОЛОН ОМЕЛЬЧЕНКА; СЛУЖБА БЕЗ ПЕРЕМІНИ.

(1743 — 1768)

1.

1. А в неділю против понеділка шчука-риба грала.
А Омельчиха свого сина сильне проклинала.
— «Не проклинај, матусенько, грізними словами,
Бо обілььешся да потім того дрібними сльозами!»
5. А в понеділок да проти вівторка сильне роздрімався,
Та Омельченко татарьузі да ј до рук упався,
Татарьуга да Омельченку назад руки вјаже,
А Омельченко татарьузі усьу правду каже.
Пушкарь Хведор, пушкарь Хведор гармати рештује,
10. А капітан Василевич салдати муштрује,
Ој, јак крикне на салдати: «салдати, до стројку!»
Да забили ляхи отамана да у дубову колодку.
Да побили ляхи отамана по над Синьуюху...
(Тут, певно, пропушено віршик).
Да нехај же се не Синьуха, нехај же се не річка,
15. Ізбіглися ляхи до купочки, јак собак тічка!
Над річкоју Синьуюху огнишча горіли,
От тепер наші, наші козаченьки без харчі змарніли.
Над річкоју Синьуюху да велики кручі,
Поскучали наші козаченьки, переміни ждучи.
Јак појіхав наш пап наказниј да ј у ранці по зајці...
(Тут, певно, пропушено віршик).
— «Казав јеси, пан наказниј, до дому одпускати,
А тепер јеси загадујеш земљанки копати».

(Запис. в м. Воронежі. глух. пов., черн. губ. П. Кумановськпј).

Зовсім подібне знајшли ми в паперах Максимовича.

2.

(Вривок)

1. Омельченко татарьузі у руки попавсьа.
Не велику Омельченку кароньку давали:
Із живого Омельченка серденько вијмали.
Посадили Омельченка в темниї темниці:
5. — «Сиди, сиди, Омельченку, за красні дівиці».

(Запис. в херсонському пов.)

Ця пісньа, певно, вдержала спомин, — доволі не ясний, — про якусь пригоду на гръраниці над р. Синьухоју коло *Екатериненскаго укрѣпленія* (Орлик, тепер Ольвiо-поль). Тут до віјни 1768—1774 рр. зходились межі росієська, польська (Богополь) і татарсько-турецька (Голта, заложена в 1762 р.), в котрії сидів кајкаман ханський. На татарській, — або *Ханській* стороні кочували в 1/2 XVIII в. ногајці Едисаньської орди. Через цей угол ішла дорога з Запорожьжя в Польську Україну і з Польщі до нагајців, в Крим і до Хаджібеја (Одесси) і Аккермана. (А. Скальковскій, Опытъ статистическаго описанія Новороссійскаго края, 1850, I, 100—101). Тут часто бували гајдамацькі розбої, а також татари ј польаки ловили гајдамак і других українців. Щось таке мусило подати повод до першої половини цієјі пісні, в котрії говоритьсьа про полон јакогось Омельченка татарами ј отамана ляхами.

Друга половина пісні јавно говорить про сторожу, чи роботу, козаків з саддатами над Синьухоју ј про те, шчо козаки ждали перемиш, — ј привјазујетьсьа до пісень про роботу над Синьухоју в 1743—1744 рр. № IV-го.

Подібні жалінья на безперемінну службу розсіјані в кількох пісньах, котрі, на лихо, або записані в уривках, або перемішались з другими пісньами. Так Костомаров записав ось јакий вривок:

А.

1. Ој, зацвіла калиновька в лузі, —
Тепер моја головонька в тузі.
Ој, зацвіла калинонька вјала, —
Тепер моја головонька пјапа!

В.

1. Зацвіла калинонька в лузі, —
Ој, чогось моја головонька в тузі,
Ще ј до того пјана.
А всім козакам переміна стала,
5. Но једному нема переміни,
Тому, шчо ходить шчо днѣа до дівчини.
— «Ој, дівчино, переночуй мене,
Козака молодого ј конѣа вороного.
Міј тобі коничок стајні не простојіть,
10. Моја тобі зброја кілочка не вломить,
Ја сам молод ліжка не перележу.
Ој, дівчино, збуди мене рано,
Так рано, шчоб шче не світало,
Шчоб турки брами відтворали,
15. Шчоб козаки коней не сідлали,
Шчоб москалі в поход не ступали.»
А дівчина твердо заснула,
Та ј не чула, јак нічка минула.
Пробудивсьа козак, — вже день біленькиј!
20. Схвативсьа за голову: «пропав ја молоденькиј!
Ој, дівчино-зрадниченько, зрадила мене молодого.
Через тебе втратив ја конѣа вороного;
Втратив конѣа вороного, втратив і сидельце,
Через тебе, дівчинонько, лѣубеје серце,
25. Втратив ја дротѣану нагајку,
Через тебе, дівчинну молоденьку.»

Початок вар. А (вв. 1—2) здибујетьсьа в пісні про одход козака (Чуб. V. 880), в дівоцькій про розлуку з милим (Голов. III, 295; пор. 163 про отруту), в жіноцькій про невірного чоловіка (Купчанко, 460). Початок вар. В. (вв. 1—2, 4—5) входить тепер в салдатські пісні, — з переміною слова *козакам* на *салдатам* (рукопись у нас). Див. також № XXII.

№ XVII.

ВАС. ПЕТР. КАПНИСТ.

(1750—1751)

1. — «Коли ж тії гайдаки та такеє чинять,
Так послати Капнистого, нехай їх припинить!
Коли ж тії гайдаки та такеє роблять,
Так послати Капнистого, нехай їх половить!» —
5. Ої, наловив два острога, аж нігде дівати,
А сам поїхав пан Капнистий до хана гуляти.
Ої, пје Капнист, та гуляє в хана на обіді,
Він не знає і не віда об своїй о біді.
Як залили Капнистого в тяжкійі кайдани,
10. Та цариці у столицю скоро знати дали.
Як забили Капнистого в тугиї скриниці,
Пообробували обідьдья, повезли на спицях.
Ої, повезли на столицю, — усім дали знати:
Ої, щчоб знали Капнистого благодирем звати;
15. Ої, повезли Капнистого драбичатим возом
А відтілї їхав пан Капнистий великим обозом...

(З паперів Оп. Маркевича).

Герої цієї пісні Василь Петрович Капнист, з греків, або погречених італіянців, родивсь на о. Занте, і в 1711 р. пристав до царя Петра в Прутському поході. Діставши од царя маєтки в Слобідщині, Капнист служив там з козаками в Ізюмському полку. В 1726 р. його поставлено там сотником. Потім він ходив на Крим з Мініхом, котриї зробив його в 1737 р. полковником Миргородським. З того часу Капнист бував з своїм полком в походах 1737—1739 рр. і виставлявсь храбростю і дотепностю. В 1743—1745 рр.

він виводив кріпості на р. Синьусі і робив з инженером Боскетом карту Задніпр'янської України. За всю цю службу він дістав великі маїетки в Слобідчині і Гетьманщині. Тільки в 1750 р. його арештовали через донос, — але в 1751 р. винустили і поставили бригадиром і командиром над усіма слобідськими козаками. З цими козаками Капнист був в Пруській війні, де його і убито під Гросс-Егерсдорфом в 1757 р. (Гербель, Изюмск. Слоб. Каз. Полкѣ: 74, 75, 78, 82, 99—107, Лазаревскій, Русскій Архивъ, 1876, XII, 137—138).

Як видно і з повишчої пісні, Капнист діставсь у неї найбільше за свої стосунки з гайдамаками. Вже вище було сказано, що кріпости по р. Синьусі, котрі виводив в 1743—1744 рр. Вас. Капнист, мусили між инчим здержувати гайдамак, що виходили з Січових степів у польську державу. Так Капнист мусив вдаватись гайдамакам і всім тим українцям що їм сприяли, за великого ворога гайдамак. Окрім того і другі кріпости, з котрих виходили особні розїзди, що мусили стерегти і ловити гайдамак, — напр. Крилов і Кременчук, — стояли на землі Миргородського полку. В тих розїздах були московські драгуни, а також і козаки-гетьманці. Зостались акти, з котрих видно, що иноді в тих розїздах бував сам Капнист. Так гайдамака Павло Воїна (чи Воїненко) розказував перед урядом, що в 1750 р. він з товаришчами грабував в Суботові, а потім ховавсь під Чутоїу, коли «Капнистъ полковникъ наѣхалъ и разогналъ всю нашу команду по лѣсу, толко человекъ съ десять поймалъ и побралъ съ собою.» Другий тодіж оповів: «пришли къ Черному Лѣсу къ Приворотію, гдѣ насъ полковникъ Капнистъ переловилъ, и, забивъ въ колодки, отвелъ въ Крыловъ, и вкинулъ въ острогъ, и мы были въ томъ острогы шесть недѣль, и подрѣзали берно, вышли изъ острога, бѣжало насъ тѣмъ временемъ тридцать человекъ, а протчихъ караулъ зафатилъ...» (Архивъ Югозап. Россіи, Ч. III, т. III, 607, 608). З других актів видно, що багато гайдамак в тої час. піймавши, послали в канцелярію миргородського полку (тамож, 601, 625, 626—628, 630—631).

Як раз серед такого нагону на гайдамак, — в час, коли на правім боці Дніпра трохи не склалось повстаньня, подібне тому, яке вибухло в 1768 р., — з особою Кап-

ниста сталась пригода: арешт і потім надгорода, — котра через це, певно, заїшла і у пісню. Було це так:

Воєськовиї товаришч Звенигородськиї, підробивши з попом м. Веремієвки Антоном, лист Капниста до старости чигиринського, павів на Капниста, буцім то він хоче струїти гетьмана (Кир. Розумовського), подруживсь з татарами і т. п. Секретнаїа Коммісія в Київі знаїшла, що це брехня, — і Капнисту звернули його маїетки і вишчиї уряд (Балт. Кам., Ист. Малой Россіи, III, прим, 254). Впрочім ця справа доси не звїсна подрїбно і через те не можна судити, на скїльки вірно каже пісньа напр. про обїди Капниста в хана.

Віршики, подїбні до 7—8, єсть в пісні про Саву Чалого, р. 1741 (див. напр. Малор. Сборн., 197. Чуб., V, 965 і др.).

№ XVIII.

КОЗАЦЬКИЙ НАБОР.

(1756?)

1.

1. Ој, із лісу, із темного
Вилітала голубонька,
Виносила от гетьмана
Листи-письма пописані.
5. — «Ходім, брате, у ліс темний,
Вирубаєм три жереби
Та положим в три городи:
Кому, брате, припадеться
Піч кидати, списи брати,
10. За кім буде плакати мати:
Чи за старшим, чи за меньшим,
Чи за середульшим?»
Ој, старшого батько хова,
А меньшого мати бере.
15. Середульшиї коня сідла,
Коня сідла, промовляє:
— «Прощаї, батьку, прощаї, мати,
Рідні сестри, рідні брати!
Тоді мене згадаєте,
20. Як із двора ізгаєте;
Тоді, батьку, заплачете,
Як на коні побачите.»

(Зап. в ахтирськ. пов., харьк. губ. Шиманов; Чубинск. Труды і пр., V, 983—984).

Пісню ця мусила скластись ще за гетьманів, тільки не в XVII ст., бо тоді ще в козаків жив воjaцький дух, який видно напр. в піснях про Коновченка, (котрий іде в віjсько навіть проти волі матері), про Гр. Сагайдачного, в пісні «Гомін, гомін» і т. п. Так було, поки українці воjувались з природніми ворогами (татарами, турками, панами-льахами) за своjу землю і вольности, поки воjну покладала рада козацька, а в походи виходили по волі. Інакше сталось в XVIII ст., коли воjни обjавлялись московським урядом і частіше всього велись в незнайомих українцям сторонах, за незвісні їм і далекі од них інтереси: з шведами, персіjanами, прусаками і т. н. Тоді, як це замітив Манштейн, «старий воjaцький дух ісчез» в українцях. (Зап., 13).

Споминаючи гетьмана, повишча пісню мусила скластись, або за Скоропадського (1708—1722), або за Розумовського (1750—1764), — скорше за цього остатнього, після того як походи Мініховські (в часи безгетьманства) зовсім добили воjaцький дух на Україні. Коли так, то пісню ця склалась в набір козаків перед походом в Прусію, в т. зв. Семилітню вjну, в 1756 р.

Про цей набір у Ригельмана (III, 18) записано:

«Въ 1756 году, по приуготовленіи къ войнѣ Прусской велено было и отъ Малороссіи изготovitъ пять тысячъ козаковъ съ приличною артилеріею, къ которымъ начальникомъ опредѣленъ былъ генеральнѣйшій асаулъ Яковъ Даміановичъ Якубовичъ, но сія команда осталась безъ высылки, а только въ началѣ 1757 года посланы были тысяча Компанійскихъ козаковъ, которые находились въ дѣлѣ при баталіи Егерсдефской и, по окончаніи компаніи, отпущены въ Малороссію.»

2.

1. — «Ходім, брате, в вишневиj садок
Вирубајем калинових палочок,
Та будем съа вимірьати,
Кому, братьтѣ, припадеться.» —
5. А старшого та шкода, та шкода:
В нього діти дрібніj;

- Середульшого та шкода, та шкода:
В нього жінка молода;
Молодшому собіратися,
10. Отцю, матці покланьатися.

(Зап. в ушницьк. пов., под. губ. Чуб., V. 984).

Тамо ж напечатано ще три варіанти з того ж повіту, — та вони вже носять на собі явний слід рекрутчини. Подібні ж в Австрійській Україні, — в Головацького, I, 138.

Окрім того вирази, подібні як у кінці 1-го вар. ввійшли в різні рекруцькі пісні (поки вкажемо Максим., 1834, 158, Чуб. V, 977—978, 981, 993, в Австр. Україні: Купчанко 567—568: пор. Головацьк. I, 137; див. також далі при №-рі XX-му.)

№ XIX і XX.

ПІД КИСТРИНОМ.

(1758)

№ XIX.

1.

1. Ої, на морі, на морі синенькім,
Там плавала біла лебедонька
Із маленькими лебедьатами.
Де сьа взяв сизопірії орел,
5. Став лебедку бити ї забивати,
Стала лебедка до його промовляти:
— «Ої, не биї мене, сизопірії орлоньку,
Скажу тобі всьу щирію правдоньку:
Як у тім місці, у Кистрині,
10. Да бїтєсьа Орда уже три дні,
Бїтєсьа вона уже три дні ї три години,
Розбиласьа вона на три половини.
Течуть річки та все кровавиї,
Через ті річки мостять мости,
15. Мостять мости, да все головками,
Головками, да все московськими.» —

(Максим. 1827. 183, 1834. 116, Закр. Стар. Бандур. I, 14).

2.

1. Ої, на морі, та на синьому
Плавала сива лебедонька
З малими та лебедоньками;
Гдєсь сьа взяв сизокрилії орел,
5. Зачав та лебедоньку бити
Та з малими лебедоньками.
— «Ої, не биї же мене, сизії орле,

- Та з малими діточками;
Скажу тобі всі припаси мої:
10. В городі Кістричині
Билась Орда сім день три години,
Текли річки кровавиї,
Козацькиї, вігъазькиї,
В половині з татарськими.
 15. В городі Кістричині
Все поле посіжане
Головками козацькими, вігъазькими,
В половині з татарськими.
В городі Кістричині
 20. Мости викладьані
Толубцями козацькими, вігъазькими,
В половині з татарськими.»
Уже ж теже тіло, як папір біле,
А вже ж теже тіло від сонця зчорніло.
 25. Коли б мати теже знала,
Мати б поховала.
А вже ж теже тіло, як папір біле,
А вже ж теже тіло від сонця зчорніло.
Ој, коли б сестра знала,
 30. То пришла б поховала.
А вже ж теже тіло, як папір біле,
А вже ж теже тіло від сонця зчорніло.
Коли б жінка знала,
Пришла б поховала.

(Запис. Е. Руликовськиї, в Мотовиловці, васильк. пов., київськ. губ. Zbiór Wiadom. do Antropol. Krajow. II, 146).

Таке ж саме знайшли ми в рукописній збірці Костомарова. Чи Руликовськиї перше був напечатав де свій варіант, чи Костомаров дістав його список, — не скажемо. Тільки ж варіант вдається нам занадто кучерявим і не зовсім певним: мов би то підправленим.

3.

1. Ој у городі, да ј у Костромині
Билась Орда три дні ј три години,
На третьюју стала оддыхати,

Стала Орда ко мні (sic!) промовляти.

5. Десь узявсья сизокрилії орле,
Да ј узяв руку з козацького трупцү,
Да поніс руку у чистеје поле,
Да ј став руку бити-побивати,
Стала рука к орму промовляти:
10. — «Колиб сеје отець-мати знали,
Вони б сеје тіло поховали;
Колиб сеје рідні брати знали,
Вони б сеје тіло поминали;
Колиб сеје рідні сестри знали,
15. Вони б сеје тіло оплакали!»

(Запис. в с. Британках, борзенек. пов. Он. Маркович).

Ці три варјанти мајуть в собі усі мотиви, котрі на ріжні лади перероблюјуть дасьять дальших варјантів, та до того задержали в собі імја города, коло котрого була битва, шчо подала повод до складаньня цієї пісні: *Кистрин*, або трохи змінено *Кистричин*, *Костролин*. Це — *Küstrin* в Пруссії. Під цим городом були великі битви в 1758 р. між прусаками ј москалями. Деякі варјанти пісні задержали спомин, шчо тут побиті були москалі (1, 5, 10, 11; в 12 і 13 — салдати). В других попідставлялись не тільки козаки, а навіть ляхи; ні в одному не вдержалось имени прусаків, — а замість них скрізь підставилась Орда. Це мабуть сталось через те, шчо під Кистринном власне мало було українців. Козаки-гетьманці (1000) ј слобідчане (5000) були в першому поході в Пруссію в 1757 р., — а потім в остатніх, в 1760—1762 рр. (2000 гетьманців). А були власне в Кистринському поході 1758 р. тільки ті з кільканадцяти тисяч посполітих гетьманців, котрих забрано погонщиками, з хурами ј волами. Більша частина тих посполітих, як побачими далі, (див. № XXI) погинула в походах, — так шчо на Україну мало хто з них міг донести докладну звістку про всеу ту војну, в тім числі ј про битву коло Кистрина. (Марков. Дн. Зап. II, 336, 338, 340—341, Ригельм. IV, 18, Голов. Слоб. К. Полки, 184, Сулим. Архивъ, 245—247). В Истории Руссовъ говоритьсья, шчо з 8000 погонців, (котрих вислано в Пруссію в 1757 р.) багато було забрано в армію деньщиками ј навіть салдатами (248), — та не знајемо, чи слід вірити

тії Історії, — хоч в других звітках про українців в семилітню війну, напр. про вибір гусарів з козаків, вона каже правду. На лихо ми не маємо під рукою докладних воjaцьких історій того часу і через те не можемо, як слід, судити про долю українців в пруській війні і почасти в битві під Кистрином. З історії Жоміні (Jomini, Histoire critique et militaire des guerres de Frédéric II. 1818, II, 122) видно, що в битві при Цорндорфі, під Кистрином, було 14.000 козаків і між ними і *чуугевські* козаки. То було військо мішане, з українців, москвинів і навіть калмиків. (Хорошхинъ, Казачьи войска, 31).

В усякім разі українців не могло бути багато під Кистрином і через те, мабуть, піснѣя про битву коло нього і виїшла не дуже докладна. Тільки ж і те ще добре, що характер країни коло Кистрина, — на стоку рр. Варти і Одера, з канавами, — піснѣя передає вірно, — а також і те, що там побито багато московського війська. Звісно, що командир російської, ген. Фермор, встоював, що він побидив у Кистрині і під Цорндорфом, і двір петербургський і опісѣя хвалився тими побідами. Тільки ж по правді москалі пушками зружнували саме місто Кистрин, а не кріпость, і з поля битви коло Цорндорфа (хоч на другий день) одішли, — втративши 18.000 вбитих і 2.800 полонеників з 44.000, 103 пушки, 27 знамен, скарб і т. и. тоді як прусаки втратили тільки 10.000 побитих, 1500 полон., 26 пушок і т. д. (Jomini. op. cit., 141—142, A. Schaeffer. Gesch. des Siebenjährigen Kriegs. B. 1867—74. 83—102). Піснѣя, значить, правду говорить про велику купу московського і козацького трупу. Також до ладу говорить піснѣя і про те, що нікому з своїх поховати того трупу: Фермор прохав три дні перемиру, щоб поховати трупи і підобрати поранених, — та пруській король не згодився, кажучи, що коли поле битви дісталось йому, то він бере на себе і клопіт. Зараз після того російські воjаки одішли далі, — і zostались з думкою, що вони покинули своїх товаришів.

В дальших варіантах замість Кистрина підставляютьсѣ другі города — чужі: *Калавирь*, *Змаїлов* і якийсь *Шчебетин*, і свої *Батурин*, *Богуслав*. *Калавирь* — може *Кольберг* в Померанії, котрій тричі облагали російяне в семилітню війну.

4.

1. Ој, по морю да по тихому Дунају,
Там плавала да біла лебедонька
С маленькими лебеденькатами.
Да де се узявсьа сизокрилиј орел:
5. Став лебідку бити-прибивати,
Стала лебідка јому промовляти:
— «Да не биј мене, сизокрилиј орле!
Скажу тобі всі жильності (?) мої:
Шо у городі у Калавері,
10. Там бјетсьа Орда три дні, три години, —
Текли річки все кровавијі,
Мостили мости все тулубами —
Козацькими все головами!»

(Лукаш. Малор. и чернорусск. нар. думы и пѣсни, 1836, 68—69).

5.

1. Ој, по морю, ој, по синьому
Там плавала лебедьаночка
З маленькими лебедьатками.
Десь узявсьа сизокрилиј орел
5. Та став к јїј ближче прилітати
Стала вона к јому горько промовляти:
Лети, орле, біленькими шляхами
Ој, там бјутьсьа турки з ляхами.
Бјуть вони нам та все головами,
10. Мостять мости з московської кості,
Течуть річки та все кровавијі.
Десь узявсьа сизокралиј орел
Ухватив руку з московського трупу
Ој, ніс поле, ој ніс і другеје,
15. А на третім сів спочивати;
Ој, став же він ту руку кльувати
Стала вона јому горько промовляти:
— «Та не кльуј мене, сизокрилиј орле,
Скажу тобі усьу щиру правду:
20. Коби б мене отець-ненька знала
То вона б мене хороше одпоминала.

Як би мене брат-сестриця знала,
То вона с мене хороше оплакала.»

(З рукописної збірки д. Ів. Новицького).

6.

1. Ој, по морю, по тихій воді,
Там плавали білі лебеді
З маленькими лебедьатами.
— «Ој, як мині море переплести,
5. Малих діток на тој бік одвести?
Ој, як мині думати ј гадати,
Ој, як мені јіх позабувати?» —
Де сѣа взявсѣа сизокрилиј орел,
Став лебедку бити ј побивати;
10. Став він јіјі бити ј побивати,
Стала вона к јому промовляти:
— «Не биј мене, сизокрилиј орле,
Скажу тобі усеу правдоньку:
Під городом та під Змајіловом,
15. Ој, там козак із Ордоју бјетьсѣа,
Аж по лицю чорна кривця лјетьсѣа.» —
— Колиб мене отець-мати знали,
Вони б мене хороше поховали.
Коли б мене мојі брати знали,
10. Вони б мені труну збудували.
Коли б мене мојі сестри знали,
Вони б мене хороше ј оплакали. —
(Запис. Д. Лавренко, в м. Багачці, миргор. пов., полт. губ.)

7.

1. Шчо ј по морю, по тихому Дунају,
Да плавала біла лебідка
З маленькими лебеденьатами.
Десѣа ј узявсѣа сизокрилиј орел,
5. Став лебідку бити-прибивати.
Стала лебідка к јому промовляти:
— «Да не биј мене, сизокрилиј орле,
Скажу тобі всі жалости свої:
Шчо у городі, да ј у Батурині,
10. Да биласѣа Орда три дні, три години,

Да мостили мости да все толобами,
А козацькими, да все головами.»

- Да летів орел через тују трупу,
Вхопив орел кезацькују руку,
15. Да ніс поле, ніс і другеје,
На третьому сів орел спочивати,
Да став орел руку пожирати,
Стала рука йому промовляти:
— Да колиб мене отець-мати знали,
20. То вони б мене хороше одпоминали.
Да коли б мене мої рідні сестри знали,
Вони б мене, як зозулі обкували.
(Запис. в с. Мохедовці, золотон. нов. полт. губ.)

8.

1. Ој, по морю, ој, по морю,
Та по тихому Дунају
Та плавала та біла лебедина
З малими лебеденятами.
5. Десь узавсѣя орел сизокрилиј.
Став лебедку бити-побивати;
Стала лебедка ік орлу промовляти:
— «Ој, не биј мене, орле сизокрилиј,
Ој, скажу тобі да три пригодоньки:
10. Шчо у городі да ј у Батурі (ині)
Та билась Орда три дні ј три години,
Та на четверту стало повертати,
Козацького трупу та ј конем не зїзжати.» —
Ој, до того трупу став орел налітати,
15. Ој, з того трупу виніс орел козацьку руку,
Та почав орел тују руку кльувати,
Почала рука ік орлу промовляти:
— Не кљуј мене, орле сизокрилиј!
Як би ж мене отець-мати знали,
20. Вони б мене у вієсько не давали;
Як би ж мене та братіки лубили,
Вони б мене з двора не пустили;
Як би ж мене та сестриці у дорогу вирьяжали,
Вони б мене рано оплакали.

(Запис. в Полтаві. Чубинськ. Труды, т. V. 957).

9.

1. Ох, на морі, на синьому морі,
Там плавала біла лебедонька
З маленькими лебедьатками.
Десь узався орел із за моря,
5. Став лебідку бить-забивать.
— «Не биј мене, сизокрилиј орле,
Да скажу ја тобі всеу щиру правду,
Шчо у місті Богуславі,
Бјеться Орда три дні і три години,
10. Да мостять мости да все труповијі,
Да течуть річки да все кровавијі.
Да мостять мости все оловјані
Ох, льадцькими да головами.» —
Десь узався орел із за моря,
15. Да взяв руку із льадцького трупу
Да поніс у поле, да поніс у друге,
На третім да і став спочивать,
Став до себе жалко поомовлять...

.

(Не зкінчена.)

(Запис. в м. Коростиневі, радомишльського пов., київськ. губ.
М. Ганіцьки в 1874 р.)

10.

1. Ој, по морю, ој, по синьому,
Там плавала лебединонька
З маленькими лебеденьатами.
Де узався сизокрилиј орел,
5. Та став ік јіј ближче прилітати,
Стала вона к јому горко промовляти:
— «Лети орле битими шльахами,
Ој, там бјуться турки з ляхами;
Бјуть вони палі та все головами,
10. Мостять мости з московської кости,
Течуть річки та все кровавијі.»
Десь узався сизокрилиј орел,
Ухватив руку з московського трупу.
Ој, ніс поле ој, ніс і другеје,

15. А на третім сів спочивати,
Ој, став же він ту руку кльувати,
Стала вона к йому горко промовляти:
— Та не кльуј мене, сизокрилиј орле,
Скажу тобі усьу щиру правду:
20. Коли б мене отець-ненька знала,
То вона б мене хороше одпоминала;
Як би мене брат-сестриця знала,
То вона б мене хороше оплакала.
- (Запис. Х. Штангеј в с. Жаботині, в 1864 р.).

11.

1. Ој, на морі, та ј на суходолі,
Ој, там пливла білаја лебедка
З маленькими лебедьатками.
Ој, де взявсьа сизокрилиј орел,
5. Став лебідку бити-побивати.
— «Не биј мене, сизокрилиј орле,
Ој, ја тобі всьу правду скажу:
Що в городі та ј у Шчебетині
Бјетьсьа москаль три дні ј три години,
10. На четвертім стали оддыхати,
Стало теје тіло промовляти:
— Коли б сеје отець-мати знали,
То б вони нас поминали;
Як би рідні брати знали,
15. То б нас давно поховали;
А јак би рідні сестри знали,
То б нас давно оплакали.

(З паперів Ст. Носа, 1874 р.)

12.

1. Ој, по морью, по тихому Дунају,
Там плавала білаја лебедушка.
Десь узавсьа сизокрилиј орел,
Став лебедку бити-побивати,
5. Стала лебедушка к йому промовляти:
— «Не биј мене, сизокрилиј орле,
Скажу тобі всьу щирују правду:

- Шо у отамана та на огороді
Билась Орда три дні, три години,
10. Розбилась на три половини.»
 Як полетів орел, ої, до того трупу,
 Та взяв руку з салдацького трупу,
 Та переніс поле, переніс і друге,
 На третьому полі сів орел спочивати,
15. Та ї став ручку бити-побивати,
 Стала ручка к йому промовляти:
 — Та коли б сеїє отець-мати знала,
 Вона б мене в земљу прикопала,
 Та що субботоньки поминала,
20. Шо неділеньки панахиду најмала.

(Запис. Ів. Манджура в Алексієвці, александр. пов., од чоловіка в 1875 р.).

13.

1. Ої, по морю, по синенькому,
Там плавав лебідь с лебідкою,
Та ше ї з малими лебедьтками.
Ої, летить орел, летить сизокрилії,
5. Хотів того та лебедьа вбити,
Малих діток та ї посиротити.
— «Не биї мене, сизокрилії орле,
Скажу тобі три пригоді вкупі:
Шо там за гороїу, там за крутоїу,
10. Там бїється Салдат із Ордоїу,
Ої, там тобі буде і пити, і їсти.» —
 Як полетів орел, полетів сизокрилії,
Хватив руку з салдацького трупу,
Несе поле, несе і другеїе,
15. А на третім полі та сів спочивати,
Ої, став ту рученьку кльувати,
Стала йому рученька промовляти:
— Не кльуй мене, сизокрилії орле,
Скажу тобі всьїу своїу пригодїу:
20. Ої, як би ж мене отець мати знали,
То б моїе біле тіло поховали,
То б шо субботи обїди справляли,
То б шо неділі молебні најмали.

(Запис. Ів. Манджура од діда в богодух пов. тоді ж.)

Окрім повишчої ми маємо ще одну пісню, в котрій згадується Кистрин. Ось вона:

№ XX.

1. Ої, ти зіма, ти зіма,
Ти холоднаја була,
Завіjala, замела
Решетовські ворота.
5. Ні проїхать. ні проїти,
Ні коника провести.
А як схочу, то ї проїду,
І коника проведу.
А до того, до двора,
10. Лежить стежка, дорожка;
Сидять пани за столом,
Вони п'ють і їдять,
Собі раду радять:
Кого в салдати віддять.
15. А де п'ять, там не брать,
Де чотирі, — не вельать,
А де три, тім не їти,
А де два, там нема.
А у вдови один син,
20. Та ї тої пішов під аршин.
І аршина не діїшов,
У салдатушки пішов.
— «Не плач, сестра, не ридаї,
Карих очей не тир'яї,
25. Тоді лучче заплачиш,
Як у полку побачиш.
А ї у полку, ї у полку,
У червонім копаку,
Ше ї шабелька при боку.
30. Як виїдемо на маїдан,
Та вдаримо в барабан»... —
Били, били, вибивали,
Нас молодців визивали,
Головушки причесали,
35. І кудрьушки завивали.
З генералами гульвали,

Сорок пушок зарьяжали,
Костриць город розстрильали,
Костриць город не поволі,
40. Сорок пушок не доволі.

(Запис. Як. Новицькиї в с. Вознесенці, александр. пов., катерин' губ., от Павла Назаренка, в 1875 р.).

Тільки ж трудно добитись, чи ця пісня зложена в часи Семилітньої війни, чи послі.

Пісня ця з першого погляду здається зложеною з кількох частин не одного часу. Основа її, вв. 9—31 здибується як особна рекруцька пісня, — котрої најстарішчиї, (по нашій думці, по країнській мірі) варіант напечатав Максимович (1834, 157—158) по рукописі (у нас) ще з перших років XIX ст. Цей варіант поповня нашу пісню ї через те ми його тут даємо.

1. До вдовиного двора
Лежить доріжка нова.
А в тім дворі столи тесані.
По-між тими столами
5. Сидять пани рьядами,
Пишуть листи перами,
Пишуть, пишуть і рьядять,
Кого в некрути одать.
Де п'ять, — там не брать;
10. Де чотирі, — там (не) вельать;
Де три, — там не їти;
Де два, — там не-льза.
У вдови один син,
І тої пішов під аршин;
15. Під аршином не дішов
І, заплакавши, пішов.
Пани його пожаліли
І купили коника,
І коника ї шабельку,
20. Пішов хлопець до повку.
Іде мати, ридає,
Всю старшину збирає.
— «Ої, старшина моїа мида,
Випускайте мого сина.»

25. Обізбавсьа одинець,
Уродливий молодець:
— Не плач, мати, не ридај,
Карих очей не зтирај,
Ој, тогді ти заплачеш,
30. Як у муштрі забачиш. —
А чиї-же то лани
Позасівали пани?
А то того одинця,
Вродливого молодця.
35. А виждемо на тој лан,
А вдарімо в барабан.
От матері на жалость,
А старшині на радість.
Пішла мати плачучи,
40. А старшині радощі.

(Порівн. Чуб., V, 977—982. Пам. Нар. Тв. Сѣверозап. Кр. 96; зашло і в Білу Русь, Зап. по отд. етногр. V, 977—982). Варіант цей, очевидно, склавсь ще в перші часи рекрутчини, в к. XVIII ст. На других варіантах цієї пісні (котрі вкладаються в два круги: а) син з матір'ю, вдовою, — б) брат з сестрою, — котрі переходить в пізнішчі про рекрута, що ховається в дівчини) видно ясно сліди XVIII ст. Так в деяких варіантах (Чуб. V, 978—979, Г. Е.) споминається *судариньа*, або *бариньа*, котра

Дрібні листи писала,
По губерньам розсилала,
Кого в некрути взяти, —

то б то Катерина II.

На других видно слід ще козацького часу, — так напр. в Чуб. (V, 981, I) здибуємо слова козака матері, котрі ми вже бачили в М²-рі XVIII-му, вирощі в такі:

Не плач, мати, не ридај,
І сліз своїх не роньај.
Тільки тоді заплачеш,
Як мьа в полку забачеш,
На сивому конику,
І в жупані голубім,

На черкеському сідлі,
У червонім ковпаці.
Щче ј шабелька про боку. і т. д.
(Полтава)

Образ пеј підходить до козацьких мундирів, котрі були заведені в Слобідщині в 1743 р. (Голов. 179, — сині жупани, штани різних колірів по полкам), а в Гетьманщині в 1763 р. (Шафонскій, О Черниговскомъ намѣстничествѣ, 1786 г. 66, — сині жупани, шапки різних колірів по полкам). В однім варіанті Чубинського (Ж) стоїть «і коничок у руках, і льулечка у зубах», — образ, очевидно, не салдацького віку.

Так по крайній мірі частини нашої пісні склались ще за козацькі часи, — тільки ж чи в ті ж часи склалась і вся основа пісні, — не беремось казати рішуче, — а через те не скажемо тако ж, чи кінець пісні про Кистрин органічно зв'язаний з піснєю, чи причепивсь до рекруцького її варіанта через те, що в московських салдацьких піснях частенько споминається цей город, як в «Пісенникахъ», так і в устних. (Пісни Кир., IX, 108, 109, 128, 131, 143 і др.). Тільки ж замітим, що московські пісні завше хвалятьсєа, що

«Мы бомбу бросили, Кистринъ городъ зажгли,
Какъ Кистринскіе буватели заплакали — пошли,
або: Разобьемъ Кистринкин крѣпости, —
тоді, як в нашій пісні говоритьсєа;

Кистрин-город не поволі ¹⁾
Сорок пушок не доволі.

Початок нашої пісні, вв. 1—8, в усяків разі пізнiшчиј: другі варіанти мають різні інші початки. Сам він з часу рекруцького; звісно, що в Росії звичайні набори рекрут завше були в Нојабрі ј Декабрі.

¹⁾ Не легко.

№ XXI.

ПОГОНЦІ В ПРУСЬКОМУ ПОХОДІ.

(1757—1762)

1. Ој, в неділю в ранці, рано-пораненьку
Виходила мати чумаків питати:
— «Ој, ви, чумаченьки, ој, ви, новобранці,
Чи немає мого сина а у вашій вальці?» —
 5. — Ој, је, стара мати, в полі разного цвіту,
Ој, је нашого брата а по всьому світу! —
Ој, заплакала мати, ідучи до хати,
Що не можна за сина ј опита взяти.
— «Ој, коли б ја багата, або прежня сила,
 10. То б ја за свого сина обід постановила».
- (З збірки П. Куліша, Чубинск., Труды, V, 1043).

Слово *новобранці* в 3-му в. показує, що тут іде діло не про звичайних охотніх чумаків, а про підводчиків при армії. Окрім того одповідь чумаків в 6-му в. *«је нашого брата по всьому світу»* показує, що чумаки ці вернулись не з звичайної торгової дороги в одну яку сторону — а що вони довго їздили по різних сторонам, розсіявши по ним кістки своїх товаришів. Так як раз було з українськими підводчиками при російській армії в часи пруської війни.

Про це записано в Рігельмана:

«Въ 1757 году совершился наборъ для начатой тогда прусской войны погонщиковъ изъ посполитаго малоросійскаго народа, въ числѣ 8000, изъ которыхъ большая часть въ слѣдованіи померли, а самая малая часть въ дома возвратилась.» (Лѣтоп. пов. IV, 18).

Вв. 9—10 інтересно малюють *збіднення* через похід *двір*.

Обертаючись серед пізнішчих чумаків, пісні, в котрих був спомин про пригоди з нашими підводчиками при російських арміях XVIII ст., мусили перемішатись з звичайними чумацькими і затертись. Тільки ж, як було вже сказано, дуже смутна барва, котру бачимо на інших чумацьких піснях, напр. часті розмови про смерть чумака, — безпремінно мусила налягти на ті пісні в часи тих походів. Иноді ж можна піжмати в тих піснях і яснішчі нагади на ті походи. Так напр. в одній дівочко-чумацькій пісні здибуємо такі слова:

Ој, поїхав та чумаченько,
Поїхав за Десну,
Обіцьався та вернутися
Та на другу весну.
Ждала, ждала та чорняваја,
Та ї плакати стала.

(Рудч. Ч. Н. П.. 211; зап. в Сімферополі).

Звичајно чумаки не їздять на північ, за Десну, — і вертаються (з Криму, з Дону) скорше, як за рік, навіть, коли б пристати на те, шчо слова ці склались на північ од Десни. Значить слова ці можна однести до походу на північ од Десни, — через Литву в Пруссію.¹⁾

В другій пісні, про смерть чумака, — мати його, чи мила, каже:

— «Ој, як би ја сива зозуля,
То б ја сизі крила мала, —
То б ја тују превражују Польщу
Кругом облітала,

¹⁾ Інтересно, як одлунались повишче показані слова в галицькій пісні з салдацького життя:

Ој, нема, нема уланина
Та поїхав до Рьєсні:
— Ој, чекај же мня, моја дівчинонько,
Аж до другої весни.

(Головацк., I, 271).

То б ја свого миленького
Могилу пізнала.
Прилетіла б ја до його гробу,
Та ј сказала б: — куку!
Подај, подај мій миленькиј,
Хоч правују руку! —
— Ој, рад би ја, моја мати,
Обидві подати,
Насипачо сирожі землі,
Не могу підняти.

(Рудченко, Ч. Н. П., 139; порівн. Чуб. V, 884. 950, 1044 ¹⁾)

Звичајно чумаки не їздять на Польщу. Туди їздили
погонщики за армією росієськоју, а надто в пруську
війну.

¹⁾ Подібне в звичайних љубовних у Чуб. V, 402, у Лавренка
Пісні про кохання, 127.

№ XXII.

СЛОБІДСЬКІ КОЗАКИ В ГУСАРАХ.

(1765)

1.

1. Усіх хлопців в гусари забрали,
Мене молодого охвицером записали;
Та дали ж мені коня вороного,
Та послали мене попереду віська всього,
5. Та звеліли мені серед полку стати,
Та сказали мені у суремочки грати.
Ої, ви грайте, суремки, ви, суремочки, грайте,
Мені молодому жалю не завдайте,
А завдайте тому а темному лугу,
10. Темному лугу, або коню вороному,
А ніж мені, парню молодому.
А не жаль мені а у дому нікого,
Тільки жаль же мені: матусьа стараја,
Матусьа стараја, сестрицьа малаја.
15. Сестрицьа малаја, а жона молодаја.

(Запис. Ів. Манджура, од чоловіка в сл. Олексіївці, александр. пов. катериносл. губ., в 1873 р.).

В регулярних віськах ніколи не бува, шчо б в охвицери кого записували проти волі, — а через те повишча пісньа не може належати до звичайних пісень салдацького часу, вона мусила скластись тоді, як усіх козаків повернули в гусари, а урядників між ними — в охвицери. Це сталось в Слобідчині в 1765 р., — коли там скасували козацтво, повернувши козацькі полки в гусарські. Слобідчане були дуже не раді такіј переміні.

Шче коли в 1738 р. звелено було набрати Слобідськіј

драгунський полк, — то слобідчане дуже були проти того і у 1742 р. прохали «объ отрѣшеніи введенныхъ княземъ Шаховскимъ новостей, о содержаніи ихъ полковъ по прежнему и о небытіи набраннаго изъ козаковъ Слободскаго драгунскаго полка.» Чимало тоді покарано лъудей, навіть жінок. — за «разглашеніе о раскасированіи драгунскаго полка.»

В тому ж 1742 р., при новій цариці (Елисаветі) слобідчане поновили своєю просьбу, по котрій на час і сталося. Тільки ж в 1746 р. звелено було набрати з козаків Слобідський гусарський полк. Багато з набраних. а тако ж і кравців, що мусили шити їм мундіри, повтікало, zostалих посполство слобідське, неприхильне до гусарства, часто навіть било. Дішло до того, що в кінці царюваньна Елисавети слобідчане знову прохали полекшити їм «народныя изнеможенія.» В 1762 р. новий царь (Петро III) звелів слобідчанам прислати в Петербург депутацію. Потім Катерина II назначила комісію, котра і придумала нові порядки для Слобідської України, заведені в 1765 р. З Слобідських полків була зроблена *Слободско-украинская губернія*, а козаки повернуті в гусари. Царици маніфест про це розказував так:

«Промышляя во всѣхъ случаяхъ о пользѣ государственной и полное находя удовольствіе Наше въ благоденствіи подданныхъ, не могли Мы, между прочимъ, оставить безъ примѣчанія и Слободскіе полки. Съ великимъ сожалѣніемъ усмотрѣли Мы, какъ чрезъ разныя оттуда доношенія, Намъ представленныя, такъ чрезъ изслѣдованіе нарочно устроенной потому Комиссіи, о вкоренившихся тамъ многихъ неустройствахъ смѣшаннаго правленія воинскаго съ гражданскимъ, о тягостномъ содержаніи, бесполезности тамошней козачей службы и о прочихъ народу отъ того прирѣшеніяхъ. Мы не удовольствуясь однимъ только вредностей ихъ пресѣченіемъ, но желая изъяснить материнское Наше къ народу тамошнему милосердіе споспѣшествованіемъ, совокупно съ общею и собственною его пользою, за нужное разсудили, — Слободскихъ полковъ непрочную службу превратить на основаніи прочихъ благоустроенныхъ войскъ Нашихъ въ лучшую и государстау полезнѣйшую; въ правленіи же гражданскомъ на равнѣ другихъ губерній положеніи, но безъ нарушенія указами не-

отмѣненныхъ привилегій, учредить надлежащій порядокъ, и тѣмъ, слѣдовательно, не только утвердить общее всѣхъ тамошнихъ жителей благосостояніе, но вывести ихъ симъ средствомъ изъ прежняго закостѣнія, и дать имъ способъ, истинными Намъ и отечеству заслугами, приобрѣсть себѣ, равное съ другими вѣрноподанными Нашими, удовольствіе чинами и жалованьемъ въ штатахъ званію каждаго отъ Насъ всемилостивѣйше опредѣленнымъ. Пространіе изъяснено въ инструкціи, по Высочайшей конфирмаціи данной отъ Сената въ новоучрежденной Слободской губерніи губернатору, губернскимъ и провинціальнымъ канцеляріямъ, изъ коихъ первой, т. е. губернской, быть въ Харьковѣ, а провинціальнымъ — въ Ахтыркѣ, Сумахъ, Острожскѣ и Изюмѣ, чего ради оную инструкцію для общаго всѣхъ извѣстія и обнародовать повелѣли. Впрочемъ, надѣемся Мы, что всѣ тамошніе военные гражданскіе чины, получа способъ новыхъ сихъ полезнѣйшихъ учреждений, сщутительныхъ знаковъ всемилостивѣйшаго къ нимъ и ко всему народу тамошнему благоволенія Нашего, а сей особливо видя себя свободнымъ отъ налоговъ и тягостей, коимъ донинѣ подверженъ былъ, потщатся соответствовать должною благодарностью, по состоянію званія своего исполняя вѣрноподданническую должность, какъ всѣхъ вообще и каждаго особо обовязываетъ долгъ присяги и истинное усердіе къ Намъ и отечеству.» (Головинскій, Слободскіе козацкіи полки, 201—202).

Тільки ж слобідчане не побачили себе «своюдними отъ тягостей» і не раділи. Набрані в гусари — тікали, а уряд велів брати замість втіклих родичів, або сусід «семейнихъ и зажиточныхъ людей, которыхъ отдавать на службу до возврата бѣжавшихъ.» В Изюмському полку починався навіть бунт, до котрого приставав сам полковник Краснокутський. Полковника заслано в Казань, других ще далі. Уряд видав указ про те, щоб «каждый остерегался отъ зловердныхъ людей, которые, для собственной своей безпутной и низкой корысти, думаютъ установленное благоденствіе, тишину и спокойствіе нарушить вредными и несправедливыми толками и введенныя полезныя учрежденія стараются испровергнуть.» Навіть старшина козацька не дуже рада була «удовольствію чиновъ» і деякі не зхотіли навіть записатись в дворяне і попали в «подуш-

ний окладъ.» (Головинскій, 172—211. Про бунт в Изьумському полку див. Памяти. Книжку Харьк. губ. на 1862 г. котрої ми тепер не маємо під рукою).

Повишча піснѣ, здається нам, доволі ясно малює почуття Слобідчини в часи, коли вводились там «полезныя учрежденія» 1765 р. Охвицер пісні не радиї «удовольствію свого чина.»

2.

1. Ої, зацвіла калинонька в лузі,
Тепер моја головонька в тузі
Шо всіх хлопців в гусари забрали,
А мене в козаки записали,
5. Дали мені коня гороного —
Випроважають поперед віська всього:
Поперед віська в суремочки грають.
Ої, грайте суремки, грайте,
Та жалю не завдавайте,
10. Та завдайте жалю-тугу
Та темненькому дугу....

— (Запис. Ів. Манджура в с. Мурахві, богод. пов. харьковськ. губ. в 1875 р. «од баб»).

Цей варіант записано од жінки, — котра ще менше, ніж теперішні чоловіки, зна про старе воjaцьке життя ї увірвала ї поплутала пісню навіть проти попереднього варіанта, з котрим цей видимо близький. Більш усього по-псовавсь віршик 4-ий, в котрому слово *в козаки*, очевидно, підставилось замість *охвицером*.

Між нашими воjaцькими піснями єсть ще одна, котра *могла* скластись в часи привертання козаків в регулярної служби в середині XVIII ст. Але ми не певні в цій думці ї подаємо тут цю пісню з нашими замітками тільки, щоби звернути на неї увагу других. Ось вона:

1. Ої, з за гори, з за чорної хмарн
Виступають молоді гусари;
По крилечкам пани генерали,
По переду все бють барабани.

5. — «Не журітьсья, молоді гусари!» —
— Ой, як же нам, братці, не журитьсья?!
Молодими в гусари забрали,
В чужу земљу робити послали,
Не дають нам ні їсти, ні пити,
10. Заставляють роботу робити,
Штихами білиї камінь бити,
Камінь бити, а рови копати,
Киверьями земљу викидати.

(Запис. Ів. Манджура од парубка в с. Вербові, александр. пов., катеринос. губ. в 1873 р.).

Може бути, що ця пісня склалась ще, коли слобідські драгуни, а потім гусари посилались на стару *линію*, — а потім (після 1752 р.) під кр. Єлисавети (Єлисаветград), — або коли в пруську війну в 1760 р. звелено було набрати з бувших там козаків гусар (Сулм. Архивъ, 245—247; з цим сходиться і оповідання Історії Русовъ, 248).

№ XXIII.

НЕМА В СВІТІ ПРАВДИ!...

1.

1. Немає в світі правди! правди не сискати!
Що тепер бо з неправди можесть правда стати.
Чи ти, правдо, вмерла, или заклъченна,
Чи ти от нас, правдо, тепер отлученна.
 5. Чи ти, правдо, в царя домі,
Или живеш у доброї волі?
Що свѣтују правду ногами топтајуть.
А все тују неправду медом-вином наповајуть.
Нема в світі правди! правди не сискати!
 10. Тилко в світі правди, що отець да рідна мати.
О горе тім діткам, що остајутьсѣ сиротами!
Вони плачуть завжди і живуть межъ бідами,
Не можуть вони родителів забивати.
А де би могли вони їх увидати,
 15. Орлиними крилами раді б к ним літати. —
У суді стати, правди не сискати,
Тилко сріблом-златом судьдѣям очі засинати.
А вже ж кінець світу к нам приближивсѣ;
Хотьа ж і рідного брата тепер бережисѣ.
 20. Хто в світі правду буде исполнять,
Сошлетъ йому Господь бог всѣак день благодаті.
Сам Господь бог — правда і смирить гординю,
Сокрушить Господь неправду вознесетъ свѣатиню.
- (Зап. в с. Локотках, глух. пов., черниг. губ., свѣшч. Ів. Танськїї,
од сліпого старця, що співав з маленькими дочками. Зап. Черн.
Губ. Стат. Ком., 1866. I, 177—178).

2.

1. Нема в світі правди! правди не зіськати!
Уже тепер правда стала в неправді жити.

- Уже тепер правда в панів у темниці!
А щира неправда с панами в світлиці.
5. Уже тепер правда в панів у порога!
А щира неправда сидить кінець стола.
Уже тепер правда у панів під ногами!
А щира неправда сидить із панами.
Уже тепер правду ногами топтають.
10. А щиру неправду медом-вином наповажують.
Уже тепер правда у панів у долі!
А щира неправда в добрії волі.
Уже тепер правда, правда умирає!...
А щира неправда — весь світ пожирає!...
15. Уже тепер правда, правда вже померла!...
А щира неправда — увесь світ пожерла!...
Нема в світі правди! правди не зієскати!...
Тільки в світі правди, — як отець, ріднаја мати.
Були колись дітки, — (да) стали сирітки,
20. Не мають вони помочи собі ні відки.
Плачуть вони, плачуть, не можуть пробути,
Своєї рідної мати не можуть забути.
Де ж то її взяти? її увидіти?!...
Її ні купити, а ні заслужити!
25. Весь світ ісходити — правди не зоїшчити!...
Ої, орлице-мати!... Де ж нам тебе взяти?....
Тебе ні купити, а ні заслужити,
Весь світ ісходити — правди не зоїшчити!...
Хотъа б то ми мали ангельськії крили,
30. То ми б полетіли, тебе увиділи!
Бо вже кінець віку уже приближивсьа...
Хоч рідного брата тепер стережисьа.
Із ним в суду стати, правди не зієскати!
Тільки сріблом, златом панів насичати...
35. Котриї би мог чоловік а ще правду сполнѣати,
То дасть йому Господь з небесов шчо день благодати.
Бо сам Господь свѣатиї — правда, сомірѣя неправду,
Сокрушить гординѣу, вознесеть свѣатинѣу,
Отиниї до віку, отиниї до віку!

(Зап. в с. Сокиренцях, прилущк. пов., полт. губ. Л. Жемчужников, од кобзарѣя Остапа Вересаѣа. Основа. 1861, Окт. 95—96).

22—23, нанечатано ще раз цей варіант, як співав його Вересаї в 1873 р., з деякими одмінами. Місцями пропущено *уже*, прибавлено *що*;

в в. 5-му замість *стоїть* — *в панів*,

в „ 6-му „ *з панями* — *сидить*,

в „ 11-му „ *у долі* — *у недолі*.

Вв. 19—25 инакше розставлені, —

А де ж її взяти? (пропущено: її увидіти?)

Її не купити, а ні заслужити,

Увесь світ ізходити, правди не зошчити.

Були ж колись дітки, та стали сирітки,

Не мають вони собі помочи ні відки,

Плачуть вони ж, плачуть, не можуть пробути,

Своєї рідної матері забути.

В в. 36-му замість *з небесов* — *із неба*; в в. 37-му *бо сам Господь* — *свѣта правда*.

3.

1. Нема в світі правди! правди не зискати!

Що тепер неправда стала правдувати.

Уже тепер правда стоїть у порога,

А таја неправда сидить кінець стола.

5. Уже тепер правду ногами топтають,

А тују неправду медом напояють.

Уже тепер правда сидить у темниці.

А таја неправда с панями в світлиці.

А вже таја правда сльозами ридає,

10. А таја неправда все пје да гуляє.

Десь ти, правдо вмерла, чи ти заклучена,

Що тепер неправда увесь світ зажерла!

Тільки в світі правди, що ріднаја мати...

Де б ми її могли в світі одискати?

15. Ої, орлице мати! де ж нам тебе взяти?

Тебе не купити, а ні заслужити!

Коли б тебе, правдо, в світі увидіти,

Орловими крильми раді б ми летіти.

Ох, як же тим діткам без матері бути?

20. Да що-днѣя заплачуть, не можуть забути!

Вже ж бо кінець віку оце приближивсь:

Хоть рідного брата тепер стережись.
Із ним на суд стати, — правди не зискати.
Тільки сріблом-злотом панів пасишчати.

25. Хто по правді судить, то того карають,
А хто не по правді, того поважають.
Ой, хто буде в світі правду ісполньати,
Тому зошлеть Господь шчо-дня благодаті;
Бо сам Господь — правда і смирить гординьу,
30. Сокрушить неправду, вознесе святиньу!

(Зап. о Южн. Русн. II, 101—102).

Цей варіант напечатаний в статті д. Куліша «Сказки и сказочники», по «тетради д. Л. Жемчужникова», і названий піснею кобзаря Остапа (Вересаї), як і пісня про Кирика і попа з рогами, котра чомусь то названа Баллада ізь времень унії. (Пор. казку в Трудах Чуб. II, 31—32). Тільки ж Остап Вересаї не знає пісні про Кирика, і варіант «Правди» в його иншій. Очевидно, д. Куліш сам прибавив до записки д. Жемчужникова увесь кінець з піснями од других кобзарів. Повищчий варіант підходить до дальшого, 4-го.

4.

1. Нема в світі правди!... Правди не зискати,
А звикла неправда тепер правдовати!...
Що вже тепер правду ногами топтають,
А тују неправду медом-вином наповають.
5. Що вже тепер правда сльозами ридає,
А таја неправда з панами гуляє.
Що вже тепер правда сидить у порога,
А таја неправда сидить кінець стола.
Що тепера правда у темніі темниці,
10. А таја неправда з панами в світлиці.
Чи ти ж, свята правда, умерла, чи ти заклъчена,
А чи ти, мати рідна, од нас отреченна?
Уже ж давно правда, уже ж давно вмерла,
А таја неправда увесь світ пожерла!...
15. Нема в світі правди! Правди не зискати!
Тільки в світі правди, шчо рідниі отець та мати,
Горе малим діткам без отця, без матері, горе їм
пробути,

Що завжди плачуть і ридають, не можуть забути!

Колись були дітки, — остались сирітки,

20. А не мають помочи собі ні звідки...

Ой, коли б нам бог дав орловиї крила,
Ізньались ми б, полетіли аж на теє місто,
Де нас отець-мати спородили.

Коли б то нам Господь дав солов'їни очі,

25. Ізньались ми б, полетіли до отця-неньки хоть по-
серед ночі.

Бо вже ж кінець віку і к нам приближивсья:

Хоть рідного брата тепер стережисья.

Бо він хоч і рідниї брат, то правди не міє,

Він тільки устами як перами віє.

30. Із ним у суд стати — правди не зіськати,
Тільки сріблом та злотом судьїу насишчати.

Котриї чоловік буде неправду хвалити,

То буде душа неклom карана, а тіло горіти;

А котриї буде чоловік св'яту правду сполньати,

35. То йому шлеть Господь милосерднїї шчо день благодати!

Сам Господь єсть правда,

Сокрушить неправду,

Сумирить гординьу,

Вознесеть св'ятиньу!...

(Запис. од лирика в ром. пов., полт. губ. В. Горленко. Кіевская
Старина 1883, Авг. 769—770).

5.

1. Нема в світі правди! правди не зіськати!

Що звикла неправда тепер правдоїу стати!

Що тепера правду ногами топтають,

А туїу неправду медом-вином напувають!

5. Що тепера правда стоїть у порога,

А таїа неправда сидить кінець стола!

Що тепера ї правда сльозами ридає,

А таїа неправда з папами гуляє!

Що тепера ї правда у темнії темниці,

10. А таїа неправда з папами в світлиці!

Та чи ти, правда, вмерла, чи ти заключенна,

Чи ти, мати рідна, од нас одреченна?!

Уже давно правда, уже давно вмерла,

- А таја неправда увесь світ пожерла!
15. Та тільки ж у світі правди, що рідниї отець та мати!
Де б ми могли в світі свого отця і матір одиськати?
Ої, орлице мати, де тебе і узяти?!
Що тебе ж не купити, а ні заслужити! —
Що колись були дітки, та стали сирітки,
20. Да не мають помочі собі от-не-відки...
Горе малим діткам без отця, без матки і горе
пробути;
Що завжди плачуть і ридають, не можуть забути.
Коли б то нам бог дав орловиї крила,
То полетіли б ми на ту Україну
25. Де нас отець і мати спородила...
Та іще коли б нам бог дав солов'їні очі,
Ізньались ми б полетіли до отця до неньки хош по-
серед ночі!
- Бо вже кінець віку ік нам приближивсьа:
Хоч рідного брата тепер стережисьа!
30. Бо він хоча рідниї брат, та правди не міє;
Він тільки устами як перами віє.
Хоть із ним у суд стати, правди не зієскати,
Тільки сріблом-злотом панів насищати!
- Котриї чоловік буде цю правду хвалити
35. То буде його душа од бога пеклом карана, а тіло горіти.
А котриї чоловік може сьу св'ятуї правду ісполньати,
То сошлеть йому Господь з неба благодаті!
Сам Господь правда;
І сокрушить гординьу,
І вознесеть св'ятиньу.
40. Однині і до віка, і до кінця віка!

(Зап. П. Мартинович, в Лохвиці, од кобзаря Івана Кравченка
Крюковецького в 1876 р.).

Це пісня не мужицька, а кобзарська та лирицька і
вже через те вона мусить бути стара, не пізніша XVIII ст.
Окрім того кінець її підходить до старозаконних псалмів
і пророків і показує, що вона склалась між людьми пись-
менними, — хоч усе таки простого стану, котрі не поки-
нули «простої» мови д'ля церковної. Такі письменні
люде почали счезати на Україні з другої половини
XVIII ст., — коли число шкіл там почало вменшуватись,

поки вони зовсім не счезли в XIX ст.,¹⁾ — і коли письменні українці, навіть такі, як Сковорода (1722—1794), почали складати свої твори мовою вже дальшою од мужицької. Ми навряд помилилось, коли скажемо, що ця пісня склалась не пізніше половини XVIII ст., — бо окрім усього сказанного вище, в ній нема спомину ні про рекрутчину, ні про крпацтво, ні подушне. Вона найбільше зверта увагу на дві речі: судову неправду і нерівність в пошані між багатим і бідним. Видно, що ці неправди були ще в нові дльа льудеї, котрі ще пам'ятали про інші порядки, — а через це пісня ця мусила скластись серед льудеї стану трохи вищого, козацького, і в першій половині XVIII ст.

По деяким признакам можна думати, що основа пісні цієї склалась на Гетьманщині в 10—20-ті роки XVIII ст. — коли як раз на Україні і з низу, і з гори багато було розмови про судову неправду і коли доволі різко виділилось серед козацької громади панство.

Ми вже казали при других піснях про те, які завелись порядки по полках після кону Мазепи, як старшину стали поставльати згорн, а не вільними голосами. Можна наперед вгадати, яка була правда в судах при таких полковниках, як Милорадович з його панієї, котра і сама робила суди. Така ж правда була і у верхньому генеральному суді, де старшим сидів Черинш, — родич накинүтого України царем гетьмана Скоропадського.

Коли між народом піднялось велике незадовольнення на судову і у загалі панську неправду, царь, задумавши вжити це незадовольнення, щоб скасувати останок старих порядків на Гетьманщині, поставив коло гетьмана і власне над ним Малоросійську Коллегію і писав в указі своєму (22 Апр. 1722 р.) словами дуже близькими до нашої пісні:

«Понеже отъ Малоросійскаго народа о налогахъ и непорядкахъ, какъ отъ Генеральнаго Суда и отъ Старшины, такъ и отъ Полковниковъ, многіе жалобы до насъ доходятъ, а именно первое: въ Судѣхъ Генеральныхъ чинятся, ради взятокъ и великихъ накладовъ, многія неправды, отъ чего бѣдныя козаки, кому больше наложитъ нечего

¹⁾ Дивись про це в нас в Громаді, т. II, 393—406.

и съ правдою обвинены бываютъ. Второе: Полковники полковъ своихъ, какъ козакамъ, такъ и посполитымъ, чинятъ оне тягости по тому жъ неправыми судами изъ великихъ же накладовъ, отнятіемъ грунтовъ и лѣсовъ, мельницъ и накиданіемъ для продажи своихъ, какъ питейныхъ, такъ и сѣстныхъ, припасовъ, къ тому же многими работами въ строеніи хуторовъ, мельничныхъ плотинъ и тѣмъ принуждаютъ козаковъ изъ козацкой службы итти къ себѣ въ подданство, въ чемъ и челобитье Стародубовскаго и Переясловскаго полкодъ отъ бывателей было и есть, что по розыску уже и явно оказалось.» (Чтен. в Моск. Общ. 1859, I, 316).

Малоросійська Колегія (бригадир Вельяминов і шість штаб-офіцерів з гваринзонів) мусила всунути ці неправди. Вона ї поправила де шчо прямио ї страхом на старшину, найбільш в часи, коли наказний гетьман Полуботок виступив за старі порядки ї проти висилки козаків на Ладугу ї клопотавсь і сам, шчоб втихомирити незадовольненнѣя народу на старшину ї панів і не дати Колегії приводу вмішатись в сіло (Русскій Архивъ, 1880, т. I 163 і далі, 1876, № 12, 453—454).

Тільки ж Колегія не завела *правди* на Гетьманщині, не завів її ї посланиї од царя гвардії маїор Румянцев, котриї мусив роспитувати народ про неправди старшини, а надто Полуботка. ї поарестовував багато старшини ї поставив сам багато полковників, наказуїючи їм напр. таке, — шчоб «управлять всѣ дѣла по е. и. в. указамъ и суды полковые, какъ вѣрному и доброму подданному е. и. в. человеку надлежитъ, не такъ какъ прежде бывало, что для своихъ прихотей или смотря на лицо, что бѣдный на богатаго никакого суда не найдетъ, но по самой христїанской совѣсти и сущей правдѣ, дабы въ чемъ ты не могъ быть судимъ предъ Богомъ и предъ е. и. в. А если будешь поступать противъ е. и. в. указовъ, что послабно или въ судѣхъ бѣднымъ людямъ чинить волокиту, то не токмо сей и прежній чинъ можешь потерять, но и животъ свой.» (Р. Архивъ, 1880, I, 205—206).

Ми вже бачили, шчо Колегія не втихомирила вірного Кочубеїенка. Шче менше спинила вона московських генералів, котрі вже діставали маїетки на Україні ї котрі сами ї їх прикашчики налягали на козаків не легше,

ніж најгірші з українських папів (Р. Арх., 1880, I, 186—187, Соловьевъ, XIX, 194). Коли через кілька років приїхав на Гетьманщину новий царський посланець, Наумовъ, — то почув на Коллегію такі самі скарги, як колись на старшину козацьку (Соловьевъ, XIX, 194). Доволі вірний осуд Коллегії, як і тих порьядків, на які вона мусила бути ліком, зроблено в «пунктах», поданих гетьманом Апостолом в Москві в 1728 р. Отповідаючи на докір, що в судах на Гетьманщині «хто больше даетъ, того, хочай виновного, оправдаютъ, а хто убогий, а не имѣетъ чего дати, того, хочъ въ невинности, чинятъ виновнымъ», — в першому пункті сказано: «тотъ на судьи порокъ наведенъ при бывшемъ гетьманѣ, которого свойственникъ, Чернышъ, не по обыкновенію правъ козацкихъ и не изъ вольныхъ голосовъ, но частными фаворами учиненъ судією генеральнымъ и колико неправости въ судахъ и волокиты онъ, Чернышъ, дѣлалъ, также что взятки отъ многихъ бралъ, публиковано сіе всенародно печатнымъ блаженной памяти императорскаго величества манифестомъ, чего ради повелено было учредить Малоросійскую Коллегію, для чиненія въ судахъ справедливости; но онаа Коллегія во всю бытность свою никому жалобливому не учинила по правнымъ артикуламъ управы, токмо беручи взятки, волокитами продолжали sprawy, покажеть обѣдѣ спорные стороны, крайне убыточившись, мусять бывало чрезъ мировые письма погодиться.» (Дѣло гадяцк. полк. М. Милорадовича съ генер. суд. П. Чернышемъ, въ Чтен. Моск. Общ. 1870, Сказ. о родѣ Милорад., 100).

Найліпше можна бачити неправду і при гетьманському вряді Скоропадського, і при царських коллегіях, з їх бригадами, гвардії мажорами і т. п. з діла лубенського полковника Марковича з козаками, котре розказано докладно в статті д. Лазаревського, котрий в своїх працях, а надто про Полуботка, ставить порьядки царські вище козацьких.

Андрій Маркович, син вихреста і арендаря, перше женився на дочці приятеля Мазепи, але почувши про зміну Мазепи, прибіг до Меншикова і служив при руїнувальню Батурипа. За це зроблено його сотником. Потім Скоропадський, жонатий на його сестрі, поставив його полковником в Лубні (1714), — напроти тамошньої старшини і козаків, котрих новий полковник «бив нещадно кіями,

урьади і маїетности з країнім прочаго імініїа разоренієм отбирав і т. д. І по смерті Скоропадського Маркович державсь дружбою з москалями Толстим і бригадиром Вельяминовим, котрії тоді правив Гетьманщиною. Тільки, коли Меншиков звалив Толстих, — то виїшов (1727 р.) указ «отлучить отъ полка полковника лубенскаго Андрея Марковича и освидѣтельствовать о поступкахъ его въ бытность его при томъ полку и о тягостяхъ тому полку отъ него бывшихъ.» Новиї правитель Гетьманщини і потім доглядчик над гетьманом (міністр) Наумов, покликав, — «дабы всякъ на Марковича жалобы за обиды, имъ оказанныя, заносилъ не посягая и не закрывая.»

Лубенці подали довгий випис неправд Марковича, — приговорюючи, шчо з початку полку лубенського, на врьад полковничії вибирались вільними голосами люди достойні з своїх полчан і ніколи народу не було тягости; а коли *промоторством* гетьмана Скоропадського поставленії був полковником чужий чоловік, шуриц гетьмана, А. Маркович, тоді почались не тільки за теперішній час нечувані тягости, але яких і за держави льадської і тодішнього жидівського арендарства наврьад шчоб творились і т. д.

Марковичі, — батько і син, — кицнулись крутитись коло московських панів і «насищчати їх сріблом-златом.» В Записках Як. Марковича за той час часто читаємо, як вони бігали до Наумова, до Курбатова, совітника Иностр. Коллегії, гр. Головкина, і те, як давали тому тридцять, тому сорок червоних, — навіть карликові царициному — п'ять. Таким робом Марковичі добились, шчо «неправда стала правдувати.» Перше Наумов звелів «челобитныхъ на родителя (Андр. М—ча) изъ другихъ полковъ, кромѣ лубенскаго не приниматьъ», — потім гр. Головкин дав лист до Наумова «чтобъ надъ указъ трудностей не чинить.» На решті в 1729 р. Иностр. Коллегія рішила з 8-ми пунктів діла Марковича 6 одкласти на далі, — а «о тягостяхъ, полчанамъ чинившихся въ работахъ и наборахъ, буде оное было (!), поелику по сказкамъ старшинскимъ происходило то прежде запретительнаго указа, того ради сіе оставляется.» Тільки Засулььба напроти Ромна, велено було одібрати од Марковича, бо воно належало до города Ромна. (Дн. Зап., I, 315—316). Мало того, коли урьад царський, скасувавши вибір генеральної старшини, зробле-

ниї радоју у гетьмана, — назначив своїх кандидатів, — то між ними назначено і Андрія Марковича генер. подскарбієм. В 1735 р., — коли знову не стало гетьмана, — Маркович дістав од «правителів» знову і Засульба. К. Ст., 1884, № 1).

На таке повернулись најгучніші виступи царського уряду проти «неправди» панів козацьких на Гетьманщині. Після того не раз московські генерали і правителі (Мініх, Рум'янцов і др.) говорили про ту неправду; сама Катерина II конечно скасувала козацькі пор'ядки, щоби вибавити народ «отъ маленькихъ тирановъ.» Тільки ж «правди», як усі добре знають, тим не заведено на Україні, вже хоч би через те одно, що напр. звісні своєї неправдої пани Безбородьки, Кочубеї і т. и. заправляли Малоросійською Україною і при московських правителях, і при остатньому гетьмані, і при новому безгетьманському уряді (Р. Арх., 1875, I, 313—314, 1876, III, 449—451).

Слова в. 5-го в 1-ому вар.: *чи ти, правдо, в царя в домі?* можна приїняти за слід надії, які збудили в черні на Гетьманщині царські заходи проти старшини в часи Полуботка, — близько коло котрих, по нашому, мусила скластись ця пісня, — та скоро чернь мусила побачити даремність цих надій, — бо в усіх інших варіантах нема вже подібних слов. На решті в новішчі часи, при повній силі царських пор'ядків, народ на Україні вигдавав мов жартливій продовж повищої пісні, — що буцім то на пам'ятнику дука Рішльє в Одесі написано:

Як маєш з дужим битьсьа

З багатим судитьсьа, —

Лучше перехристисьа,

Та їди в море утописьа.

(Th. Rylski, Ateneum, 1884, III, I, 138).

6.

1. Ої, сеї світ, ої, сеї світ великаїа зрада,
Що по всьому світу настала неправда!
Чи ти, правдо, вмерла, чи ти заклъченна,
Що таїа неправда увесь світ зажерла?
5. Бо тепера правда стоїть у порога,
А таїа неправда сидить кінець стола;

- Бо тепера правду під позі тонтають,
А тују неправду трупком наповають;
Бо тепера правда сидить у темниці,
10. А таја неправда є панамі в світлиці;
Бо тепера правда сльозами вмиває,
А таја неправда є панамі гульає.

Нема в світі правди, тільки рідна мати!

- Ој де би јіјі могли в світі позиськати?
15. Ој, де б јіјі могли в вічі увидіти,
Орловими крильми могли б ми летіти!

Бо тепера світу кінець приближивсьа,
Хоч рідного брата тепер стережисьа.

- Він є тобоју жість-пје, а в раз бесідује,
20. А на серці злість маје, неприязнь готује.
Хто по правді судить, то того карають,
А хто не по правді, того поважають.

Ој, хто буде правду в світі визначати,
Зошли йому Господь шчо день благодати!

25. Сам, Господи, правда, шчо хвалишује зраду!...
Перед страшним судом усі вбачим правду!...

(Запис. біля Білої Церкви, київськ. губ., певно, до 1845 р.
З паперів Максимовича, рука д. Куліша).

Це најцільнішчиј варјант і најбільш церковниј духом
своїм.

7.

1. Шо тепера в світі правди не зіськати,
А таја неправда звикла правдовати.
Тепер свѣату правду під позі потонтали,
А тују неправду медом-вином наповали.
5. Да тепер же свѣата правда да сидить у темниці.
А таја неправда з панамі в світлиці.
Стоїть правда у порога да слізю ридаје,
А таја неправда з панамі пје-гульає.
Стоїть правда у порога да тајненько сміjetьсьа,
10. А таја неправда за гроші беретьсьа.
Хоче правда царства, а неправда богатства!
Шо хочеть правда та судом стати,
Шчо б свѣатим хлібом-сіслью панам суд розсудити.
А неправда та хочеть, шчо б і суду не знати,

15. Аби сріблом-злотом судьям очі засипати.

Шо хоч правда маленька, — так вона важенька!...

Пішла правда нижче, а неправда повище.

Шо хоч правда маленька, а неправда велика, —

Збавляє неправда усякого чоловіка.

20. Ой, льудей збавляє, а напів насиччає!...

Шо тепер у в правди та не мієтця сили, —

Стережисья отець-мати свого рідного сина!

Шо вже кінець віка, а кінець приближиться,

Хоть рідного брата да тепер стережисья.

25. Остаються дітки, а без матері сирітки:

Немає їм помочи а ні здесь, а ні відки.

Шо горе баті і діточкам а без матері пробути:

Плачуть, гірко ридають, не можуть забути!

Хто будеть на світі правду бережити,

30. Тому шлеть Бог з неба довго на світі прожити.

А хто будеть на світі правду познавати,

Тому шлеть Бог шчо в Бога день благодати.

Сам Господь Бог правда, да погубить неправду,

Сокрушить гордищу,

35. Вознесе святищу!...

(Запис. В. Горленко од кобзаря П. Братиці в с. Терешках, ніжинськ. пов., черниг. губ. Братиця родом з с. Мени. сосн. пов. Київск. Стар. 1884, Янв., 48).

Це, певно, најпізніший варіант, бо він не такий простий; образи в йому не тільки множаться, а і розростаються.

Інтересний в йому 9 вірш, де правда «таїньенько сміється», — мов провидить, шчо хоть поки-сь гору візьме неправда, — та колись усе инакше повернеться.

Інтересні також вв. 16—17, котрі нагадують оповідання про *Правду і Кривду* в московських піснях про *Книгу Голубиную*, — хоч здалека, бо все московське оповідання і почасти образи його зовсім иншого характера. Ось характеристичний варіант:

Что проговорит Володуміръ царь:

— «А ты гой еси, сударь, премудрый царь,

Премудрый царь Давыдъ Евсеевичъ!

Ночася миѣ мало спалося,

Мало спалося, много видѣлось:

ДОДАТКИ.

До №-ра I-го, стор. 49. Два списки вірші Ст. Яворського напечатані в «Кіевск. Старинѣ»: один в 1883, Іюль, 597—598, по рукопису Синодальної Бібліотеки, поміченому, як подарунок самому Яворському, з невірною годиною: «1707 anno»; другий в 1885 р., Сент., 172—175; обидва списки дуже вкорочені против показаних у нас вище.

До №-ра I-го, стор. 67. Початок вірші Максимовича виробленій з слов пісні у Pauli, II, 64, Закревськ., 60:

Посію ја пшениченьку і озиме жито;
Та вже ж скілько козаченьків на Вкраїні вбито.
Од Красного (до) Бубнова невеликі милі,
Лежать наші козаченьки — по три по чотирі.

До №-ра III-го, стор. 83. Слова:

Насіјано, наорано, та нікому жати
в пісні сімейній, у Чубинськ., Труды, V, 496.

До №-ра IV-го, стор. 105. Подібна просьба в пісні про невольбу в рекрутчині ј у тюрмі, у Чуб. V, 499—502, і в «Основѣ», 1861, Окт., 82.

До №-ра V-го, стор. 115. Слова подібні до «хожу-нужу» і т. д. в піснях любовних і т. п., у Чуб., V, 277, 315, у Закревськ., 33.

До №-ра VI-го, стор. 131. Ще варіант пісні про втрату коня через дівчину у Чуб., V, 1009—1010.

До №-ра VI-го, стор. 134. Варіант пісні про заклъятьтя сина матірју, у Головацьк., III, 100—101.

До №-ра VI-го, стор. 137. Варіант колядки з загадками, у Волод. Навроцького, Творн. Львівъ, 1885, 117.

ЗАГОЛОВКИ.

Увод.	I—XII
№ I. Семен Паліј та Мазена. (1704—1709)	1
Прилоги до № I-го:	
1. Казки про Паліја ј Мазену. 1—2.	37
2. Перегљад віршів про зміну Мазени.	47
3. Цертелевський варіант пісні про Паліја ј Мазену .	55
4. Перегљад фальшованих пісень про Паліја ј Мазену	58
5. Варіанти особної пісні з іменем Паліја	69
№ II і III. Робота на лінії (1716—1739)	76
IV. Канальна робота (1721—1729; 1741—1744)	86
V. Смерть козака в Московщині; в неволі	114
VI. Панщина на Гегьманщині.	122
VII. Сулимova худоба	141
VIII. Кримський похід 1735 р.	144
IX. Лихо в Криму. — Смерть Жадченка	150
X. Погонці в Кримських походах (1736—1738)	154
XI. Погибель у степах (1735—1738)	160
XII. Москаль і Турок під Хотинoм (1739)	165
XIII. Погонці в Молдавському поході (1739)	167
XIV. Москалики і волики (1736—1739)	171
XV. Козаченько і лшашенько (1738—1739)	176
XVI. Над річкою Синьхоју: Полон Омельченка; Служба без переміни (1743—1768)	179
XVII. Вас. Петр. Капнист (1750—1751)	183
XVIII. Козацький набір (1756)	186
XIX і XX. Під Кистрином (1758)	189
XXI. Погонці в Пруськoму поході (1757—1762)	203
XXII. Слобідські козаки в гусарах (1765)	206
XXIII. Нема в світі правди!...	211
Додатки	226

643147

LU.C

Dragomanov, Mikhail Petrovich (ed.)

D7597polit

Політичні пісні українського народу.
11-2

Transliterated: Politichni pisni ukrains'koho
narodu

DATE

NAME OF BORROWER

MARCH 18/58.

VALERIAN REVUTSKY, 250 SYMINGTON
AVE. CECIL - 3971

March 21/58 V. Dragomanov

University of Toronto Library

DO NOT
REMOVE
THE
CARD
FROM
THIS
POCKET

Acme Library Card Pocket
LOWE-MARTIN CO. LIMITED

